فارابى

پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسى

تەرجىمە قىلغۇچى: ھۆرمەتجان فىكرەت

جاپپار ئەمەت

شىنجاڭ خەلق سەھىيە نەشرىياتى

نەشرىياتتىن

ئۇلۇغ ئۇيغۇر قارلۇق ئالىمى ئەبۇ نەسىر مۇھەممەد ئىبنى ئۇزلۇق ئىبنى تارخان ئەل فارابى مىلادىيە 870 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى فاراب - ئوترار - جەۋھەر شەھىرىنىڭ «ۋاسىچ» ھەربىي قەلئەسىدە، مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان تۇققۇز ئوغۇز - توققۇز ئۇيغۇر چەۋەندا ز ھەربىي ئوفىتسىر ئائىلىسىدە تۇغۇلۇپ، مىلادىيە 950 - يىلى سۇرىيەنىڭ دەمەشق شەھىرىدە ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇ ئۆز ھاياتىدا بىر يۇز ئاتمىش پارچىدىن ئارتۇق ئەسەر يېزىپ، ئىنسانىيەت مەنىۋى كامالىتى ئۈچۈن ئۇنۇتۇلغۇسىز تۆھپىلەرنى قوشقان. گەرچە ئۇنىڭ ئىنسانىيەت دۇنياسى بىلەن خوشلاشقىنىغا مىڭ يىلدىن ئاشقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئىنسانىيەت پەلسەپە ئىدىيىسىگە قوشقان ئالەمشۇمۇل تۆھپىسى ھېلىھەم تىللاردا داستان بولماقتا. ئەمما ئالىم فارابىنىڭ ئەسەرلىرى ئۇيغۇرلارغا تولۇق تونۇشتۇرۇلۇپ كەڭرى تارقىتىلمىغاچقا، كۆپلىگەن كىشىلىرىمىز ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىكى پەلسەپىۋى ئىدىيىلەردىن روھىي ئوزۇق ئېلىشتىن خېلىلا يىراقتا تۇرۇۋاتىدۇ. شۇ سەۋەبتىن بىز خەلقىمىزنى فارابى ئەسەرلىرى بىلەن كۆپرەك ئۇچراشتۇرۇش مەقسىتىدە ھۆرمەتجان فىكرەت تەرجىمە قىلغان «پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسى»، جاپپار ئەمەت

تەرجىمە قىلغان «ئەرەستۇ پەلسەپىسى» ، «ئەپلاتۇن قانۇنلىرى» ، مەھمۇت زەيدى تەييارلىغان «شائىرلار سەنئىتى قانۇنلىرى» ، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن نەشرگە تەييارلىغان «فارابى شېئىرلىرىدىن نەمۇنە» قاتارلىق ئەسەرلەرنى بىر-لەشتۈرۈپ بۇ كىتابنى نەشر قىلدۇق. ئىشىنىمىزكى، بۇ كىتاب بىزدە فارابىنىڭ تۇنجى نەشر قىلىنغان ئەسەرلەر توپلىمى بولۇش سۈپىتى بىلەن قىممەتكە ئىگە.

مۇندەرىجە

تەرجىمە قىلغۇچىدىن 1
فارابى كىم؟ 6
پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسى 16
1. دەسلەپكى مەۋجۇتلۇق ھەققىدە 16
2. تەڭدىشى (شەرىكى) يوقلۇقى توغرىسىدا 18
3. زىتى (قارشى) يوقلۇقى توغرىسىدا 19
4. مۇقەددەس بارلىقنى تەرىپلەپ بەرگىلى بولمايدىغانلىقى توغرىسىدا 22
5. بىرلىكى، زاتنىڭ ئۆزى ئىكەنلىكى ۋە ئۇلۇغ ۋە تەڭرىنىڭ ئالىم، ھاكىم، ھەق، تىرىك ۋە ھاياتنىڭ ئۆزى ئىكەنلىكى توغرىسىدا 23
6. بۇيۇك تەڭرىنىڭ قۇدرىتى، بۇيۇكلۇكى ۋە ئۇلۇغلۇقى توغرىسىدا 29
7. پۈتۈن مەۋجۇداتلارنىڭ ئۇنىڭدىن قانداق پەيدا بولغانلىقى توغرىسىدا 32
8. مەۋجۇداتلارنىڭ مەرتىۋىلىرى (دەرىجىلىرى) توغرىسىدا 34
9. ناھايىتىمۇ ئۇلۇغ بولغان دەسلەپكى بارلىقنى ئاتايدىغان نامىلار توغرىسىدا 35
10. سەۋانى (ئىككىنچى مەۋجۇتلۇقلار) ۋە كۆپلۈكنىڭ بولۇشى توغرىسىدا 37

11. ئارىمىزدىكى جىسىم ۋە بارلىقلار توغرىسىدا..... 39
12. ماددا ۋە شەكىل توغرىسىدا 39
13. جىسىمى بارلىقلارنىڭ دەرىجىلىرى ۋە ماددىي جىسىملارنىڭ بۆلەكلىرى توغرىسىدا 41
14. ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ئورتاق نۇقتىلىرى توغرىسىدا 44
15. ئاسمان جىسىملىرىنىڭ قەيەردە ئايلىنىدىغانلىقى، قانداق ۋە نېمە ئۈچۈن ئايلىنىدىغانلىقى توغرىسىدا..... 46
16. دەۋرىي ھەرىكەتلەر بىلەن ئورتاق تەبىئەتلىرىدىكى ھاللار توغرىسىدا..... 48
17. دەسلەپكى شەكىلنى ۋە دەسلەپكى ماددىنى مەيدانغا كەلتۈرگەن سەۋەبلەر توغرىسىدا..... 50
18. بار بولغان ماددىي جىسىملارنىڭ دەرىجىلىرى توغرىسىدا..... 51
19. ماددىدىكى شەكىللەرنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدا 54
20. روھنىڭ قىسىملىرى ۋە قۇۋۋەتلىرى توغرىسىدا 60
21. بۇ قۇۋۋەتلەر ۋە بۆلەكلەرنىڭ قانداقسىگە يەككە بىر روھ ئىكەنلىكى توغرىسىدا 64
22. نۇتۇق قۇۋۋەتىنىڭ قانداق ۋە قەيەردىن چۈشىدىغانلىقى توغرىسىدا 73
23. ئىرادە بىلەن ئىختىيار ئارىسىدىكى پەرق ۋە بەخت توغرىسىدا 76
24. چۈشلەرنىڭ سەۋەبلىرى ھەققىدە 79
25. ۋەھىي ۋە مالائىكىلەرنى (پەرىشتىلەرنى) كۆرۈش توغرىسىدا 84
26. ئىنسانىنىڭ جەمئىيەت ۋە ئۆز ئارا يارەملىشىشكە بولغان ئېھتىياجى توغرىسىدا 87

27. هاكىم ئەزا توغرىسىدا 90
28. پەزىلەتلىك شەھەر باشلىقىنىڭ (رەئىسنىڭ)
سۈپەتلىرى توغرىسىدا 96
29. پەزىلەتلىك شەھەرگە قارىمۇ قارشى بولغان
شەھەرلەر توغرىسىدا 100
30. روھلارنىڭ بىر - بىرى بىلەن بىرلىشىشى
توغرىسىدا 105
31. سەنئەتلەر ۋە بەختلەر توغرىسىدا 106
32. بۇ [جاھىل] شەھەرلەرنىڭ ئاھالىسى توغرىسىدا..... 108
33. پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسىگە ئورتاق بولغان نەرسىلەر
توغرىسىدا 111
34. جاھىل ۋە نادان شەھەر ئاھالىسىنىڭ پىكىرلىرى
توغرىسىدا 115
[35. جاھىل شەھەر چۈشەنچىسىدىكى] ئادالەت ... 121
[36. جاھىل شەھەر ئاھالىسىنىڭ قارىشىدىكى]
ئىتائەتمەنلىك..... 124
37. جاھىل شەھەرلەر توغرىسىدا 129
ئەرەستۇ پەلسەپىسى 137
بىرىنچى بۆلۈم 137
ئىككىنچى بۆلۈم 169
ئۈچىنچى بۆلۈم 171
تۆتىنچى بۆلۈم 177
بەشىنچى بۆلۈم 186
ئالتىنچى بۆلۈم 187
يەتتىنچى بۆلۈم 190
سەككىزىنچى بۆلۈم 192
توققۇزىنچى بۆلۈم 198

ئونىنچى بۆلۈم 204
ئون بىرىنچى بۆلۈم 205
ئون ئىككىنچى بۆلۈم 213
ئون ئۈچىنچى بۆلۈم 213
ئون تۆتىنچى بۆلۈم 215
ئون بەشىنچى بۆلۈم 216
ئون ئالتىنچى بۆلۈم 218
ئون يەتتىنچى بۆلۈم 219
ئون سەككىزىنچى بۆلۈم 219
ئون توققۇزىنچى بۆلۈم 220
ئەفلاتۇن قانۇنلىرىنىڭ ماھىيىتى 225
بىرىنچى بۆلۈم 228
ئىككىنچى بۆلۈم 237
ئۈچىنچى بۆلۈم 244
تۆتىنچى بۆلۈم 251
بەشىنچى بۆلۈم 256
ئالتىنچى بۆلۈم 261
يەتتىنچى بۆلۈم 267
سەككىزىنچى بۆلۈم 270
توققۇزىنچى بۆلۈم 275
شائىرلار سەنئىتى قانۇنلىرى ھەققىدە 279
ئا. ئىرساۋىنىڭ مۇقەددىمىسى 279
شېئىر كىتابى 299
فارابى شېئىرلىرىدىن نەمۇنە 310
ئەبۇ ناسىر فارابى ئەسەرلىرىنىڭ بىبلىئوگرافىيىسى 316

تەرجىمە قىلغۇچىدىن

ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئۇلۇغ پەيلاسوپى، ئېنىكلوپەدىك ئالىم ئەبۇناسىر فارابىنىڭ نامى شەرقتىلا ئەمەس، پۈتۈن دۇنياغا مەشھۇر. فارابىنىڭ ئارستوتىلدىن كېيىنكى بۈيۈك داناشمەن سۈپىتىدە ھۆرمەتلىنىپ «ئىككىنچى ئۇستاز» دەپ تەرىپلەنگەنلىكى ئۈنۈك ئىلىمنىڭ ھەرقايسى تۈرلىرىدە، جۈملىدىن پەلسەپە ساھەسىدە ئېرىشكەن شۆھرىتىنىڭ نەقەدەر يۇكسەك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ.

فارابى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى تارىخىدىكى پارلاق نامايەندە بولۇپلا قالماي، پۈتۈن دۇنيا مەدەنىيىتى تارىخىنىڭمۇ ئەڭ نۇرلۇق يۇلتۇزلىرىدىن بىرى ئىدى. فارابى ئىلىمنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە (پەلسەپە، لوگىكا، تىل، گېئومېتىرىيە، ئاستىرونومىيە، فىزىكا، جەمئىيەتشۇناسلىق، ئىلاھىيەتشۇناسلىق. . .) دېگەندەك كىرگەن ھەم بۇ ساھەلەردە ئۆز زامانداشلىرىنى تاڭ قالدۇرارلىق دەرىجىدە ئاجايىپ زور ئۇتۇقلارنى قولغا كەلتۈرگەن بولۇپ، ئىلىمنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرى بويىچە مەخسۇس رىسالىلەر، كىتابلار يېزىپ قالدۇرغان. ھازىرغىچە مەلۇم بولغان فارابى ئەسەرلىرى كاتولوگىدىن قارىغاندىمۇ فارابىنىڭ ئەسەرلىرى 200 پارچىدىن ئاشىدۇ.

فارابىنىڭ ئەسەرلىرى ئەينى دەۋردىلا ئىبراي، لاتىن تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنىشقا باشلىغان بولۇپ، بەزى ئەسەرلىرى قايتا - قايتا بېسىلغان. يېقىنقى يىللارغا كەلگەندە غەرب ئالىملىرىنىڭ فارابىغا بولغان قىزىقىشى تېخىمۇ كۈچىيىپ، كۆپلىگەن شەرقشۇناسلار، ئىسلامشۇناسلار ئۆزلىرىنىڭ ئاساسىي

دىققىتىنى فارابى ئەسەرلىرىنى تەتقىق قىلىشقا قارىتتى. بۇنىڭ بىلەن فارابى ئۇستىدىكى تەتقىقاتلار تېخىمۇ كېڭىيىپ شەرقشۇ-ناسلىقنىڭ ئايرىم بىر تەرىكىبى سۈپىتىدە فارابىشۇناسلىق تەتقىقات شەكىللەندى. ئۇلار بىر تەرەپتىن، فارابىنىڭ ئەسەرلىرىنى نەشر قىلدۇرۇش، تەرجىمە قىلىش، ئىزاھلاش بىلەن مەشغۇل بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ ئەسەرلەر ئۇستىدىكى تەتقىقاتلىرىنى ئېلان قىلىشقا باشلىدى. فارابىغا بېغىشلانغان مەخسۇس ئەسەرلەر، ئىلمىي ماقالىلەر توپلاملىرى ئارقا - ئارقىدىن نەشر قىلىنىپ تۇردى. فارابى ئەسەرلىرىنىڭ ھەر قايسى تىللاردىكى (ئىنگلىز، نېمىس، رۇس، لاتىن، ياپون، تۈرك تىللىرىدا) يېڭى تەرجىمىلىرى يورۇقلا چىقتى.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى جۇمھۇرىيەتلەردىن ئۆزبېكىستان بىلەن قازاقىستاندا فارابى ئەسەرلىرىنى تەرجىمە ۋە تەتقىق قىلىش ئىشلىرى خېلى بۇرۇنلا باشلانغان بولۇپ، فارابىنىڭ ئەسەرلىرىنى رەتلەپ، تۈرگە ئايرىپ نەشر قىلىش جەھەتتە كۆپلىگەن ئىلمىي ئىشلارنى ئېلىپ باردى.

ئەپسۇسكى، فارابىنىڭ ۋارىسلىرى بولغان بىزدە بولسا، «پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسى» نىڭ مەرھۇم ئىبراھىم ئۆمەر ئەپەندى رۇسچىدىن تەرجىمە قىلغان قىسمەن بابلارنىڭ تەرجىمىسى «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» دا (1982 - يىللىق 2 - ، 3 - ، 4 - سانلاردا) ئېلان قىلىنغىنىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، تا ھازىرغىچە فارابىنى ئەسەرلىرى توپلىمىدىن بىرەر-سىمۇ نەشر قىلىنغىنى يوق.

بۇ ئورۇندا ئەپسۇسلىنىش ئىچىدە يەنە شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش زۆرۈرکى، بىز مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئالەمشۇمۇل شۆھرەتكە ئىگە بولغان نۇرغۇن ئالىم، پەيلاسوپ، مۇتەپەككۇرلىرىمىزنىڭ ئىسمى ۋە ئەسەرلىرىنىڭ قىسمەن تىزىملىكى بىلەنلا تونۇشقاندىن سىرت، ئۇلارنىڭ جىسمى - ئەسەرلىرىنىڭ ئۆزى

بىلەن تونۇشالمايۋاتىمىز. مەنىۋى جەھەتتىن قاغجىرىغان، بارغاد-
سىرى گادايلىشىپ، روھىي كىرىزىسقا دۇچ كېلىپ قېلىشىمىز-
نىڭ مۇھىم سەۋەبلىرىدىن بىرسىمۇ ئېھتىمال مۇشۇ نۇقتىدا بولـ-
سا كېرەك. چۈنكى بىز روھىيىتىمىزنى ئۆزىمىزنىڭ مەنىۋى
بۇلاقلىرىدا سۇغۇرۇپ، ئاندىن ئۆزگە مەنبەلەردىن ئوزۇقلانساق
روھىيىتىمىز تېخىمۇ كۈچلۈك، قەدەملىرىمىز تېخىمۇ مۇستەھ-
كەم بولاتتى. ھازىرقىدەك روھىي داۋالغۇش، ئەخلاقىي
چۈشكۈنلۈك ئىچىدە تېڭىرقاپ كىرىزىسقا دۇچ كېلىۋاتقان مەنىۋە-
يىتىمىزنى قايتىدىن جانلاندۇرۇپ، ئۇنىڭغا يېڭى ھاياتىي كۈچ
بېغىشلاپ «مەنىۋى گۈلزارلىق» نىمزنى قايتىدىن تىكلەش، ياشـ-
ىتىش ئۈچۈن تەپەككۇر بۇلىقىدىن ئۇرغۇغان ئەقىل دۇردانىلـ-
رى بىلەن تەپەككۇرنىمزنى قۇۋۋەتلەندۇرۇش ناھايىتىمۇ مۇھىم-
دۇر. ئەقىل دۇردانىلىرىدىن ئوزۇقلانغان تەپەككۇر روھلانمای،
كۈچلۈنمەي قالمايدۇ. ئۇنىڭ پەرۋازىمۇ بارغانسېرى يۇكسەكلـ-
ىشىپ بارىدۇ. تەپەككۇرنىڭ ئۆتكۈرلۈكى — تاللاشنىڭ توغرا ھەم
ئۈتۈقلۇق بولۇشىنىڭ كاپالىتى. پىكىر قۇۋۋىتىنىڭ ئېشىشى
بولسا ئەقىل - پاراسەتنىڭ ئۆسۈشىدۇر.

فارابى ئۆزىنىڭ ئۆتكۈر ئەقىل - پاراسىتى بىلەن ئاجايىپ
مول مىراسلارنى قالدۇرۇپلا قالماي، يەنە ئىلىم ئەھلىدە بولۇشقا
تېگىشلىك يۈكسەك دەرىجىدىكى روھنىڭ نەمۇنىسىنىمۇ قالدۇ-
رۇپ كەتكەنىدى. ئۇ ئىلىمدە پەقەت ھەقىقەتنى ئۆلچەم قىلىش،
ھەقىقەتنى ئۆلچەشتە بولسا، ئەملىيەتنى ئاساس قىلىش كېرەكلـ-
كىنى، شەخسىي ھېسسىياتقا تايانماسلىق، نوپۇزغا چوقۇنماسلىق
لازىملىقىنى ئىزچىل تەكىتلىگەن. ئۇ بۇ ھەقتە «ئارستوتىلنى
ئۆلچەم قىلىش لازىم. ئەمما ئۇنىڭغا مۇھەببەت باغلىغۇچىلار
مۇھەببەتلىرى تۈپەيلىدىن ھەقىقەتنى ئىرغىتىپ تاشلىۋەتمەسلـ-
كى، ئۇنىڭغا نەپرەت قىلغۇچىلار نەپرەتلىرى تۈپەيلىدىن ئۇنىڭ
تەلىماتىنى ئىنكار قىلماسلىقى لازىم» دەيدۇ. ئىلىم ئەھلىگە

قويۇلىدىغان تەلەپ ئوستىدە توختالغاندا «كىم ئىلىم تەتقىقاتىغا كىرىشنى خالىسا، ئۇ ئۆز تەبىئىتى بىلەن نەزەريىۋى بىلىمگە قىزىقىدىغان بولۇشى لازىم. . . ئۇ كىشى شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدا ناھايىتى ياخشى ئۇقۇم ۋە چوڭقۇنچىلىقىغا ئىگە بولۇشى لازىم. ئۇ ئىلىم ئۆزلەشتۈرۈش جەريانىدا ئىمكانقەدەر تەمكىن ۋە ئۆزىنى تۇتقان بولۇشى، ئۆز تەبىئىيىتى بويىچە ھەقىقەتنى سۆيۈشى ۋە ئۇنىڭغا زېھىن قويغان بولۇشى لازىم. . . » دەيدۇ.

بۇ ئىلىم ساھەسىگە قەدەم قويۇۋاتقان ياشلارنىڭ ئۆزىدە ھازىرلىشى كېرەك بولغان شەرتلەر بولۇپ، فارابىنىڭ ئىلىم ئەھلىگە نىسبەتەن قويغان ئۆلچەملىرىنىڭ ھېلىھەم ئۆز قىممىتىنى يوقاتمىغانلىقىنىڭ دەلىلىدۇر.

فارابىنىڭ پائالىيەتلىرى، پەلسەپىۋى تەلىماتلىرى ۋە ئىلمي مىراسلىرىنى تەتقىق قىلىش، ئۆگىنىش ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇنىڭ ئوستىگە بۇگۈنكى مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئالاھىدە تەكىتلىنىۋاتقان ۋاقىتتا خەلقىمىزنىڭ مەنىۋى ساپاسىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئۆزىمىزگە بولغان ئىشەنچىمىزنى ئاشۇرۇش، ئۆزىمىزنى ھەقىقىي يوسۇندىكى پەزىلەتلىك، مەرد-پەتلىك شەھەر ئاھالىسى قىلىپ يېتىشتۈرۈش ئۈچۈنمۇ فارابىنىڭ بۇ ئەسىرى ۋە باشقا مىراسلىرى بىلەن تونۇشۇش مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

شۇڭا، مەن فارابىنىڭ «پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسىنىڭ پىكىرلىرى» ناملىق بۇ ئەسىرىنى 1990 ـ يىلى ئىستانبۇلدا 3 ـ قېتىم بېسىلغان تۈركچە تەرجىمىسىگە ئاساسەن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ كەڭ كىتابخانلارغا تەقدىم قىلىشنى ئۆزۈمنىڭ قىلىشقا تېگىشلىك ۋەزىپىسى سۈپىتىدە قولغا ئېلىپ قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا تاماملىدىم. ئاخىرقى بىرنەچچە بابنىڭ تەرجىمە-

سىنى ئىشلەشتە ئىبراھىم ئۆمەر ئەپەندى رۇسچىدىن قىلغان تەرجىمە بىلەن سېلىشتۇرۇپ قارىسام، بۇ تەرجىمە بىلەن تۇركچە نۇسخىدا بەزى ئوخشىماسلىقلار بايقالدى. شۇنىڭ بىلە رۇسچە نۇسخىسىنىمۇ تېپىپ سېلىشتۇرۇپ كۆرۈش ئارقىلىق مەزمۇن جەھەتتە قىسمەن پەرقلەر بارلىقىنى ھېس قىلدىم. شۇڭا بۇ بىرقانچە بابنىمۇ يەنىلا تۇركچە نۇسخىسىغا ئاساسەن تەرجىمە قىلدىم. تەرجىمە جەريانىدا ئېھتىمال دىققەتسىزلىكتىن بەزى خاتالىقلارغا يول قويۇلۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. كەڭ كىتاب-خانلارنىڭ تەنقىد، تەكلىپلىرىنى بېرىشىنى قىزغىن قارشى ئالـ-مەن.

ئاخىرىدا بۇ كىتابنىڭ تەرجىمىسىنى ئىشلەش جەريانىدا بىر قىسىم ئەرەبچە سۆز - ئاتالغۇلارنىڭ مەنىسىنى چۈشىنىش ۋە ئىزاھلاشتا ئۆزىنىڭ ياشىنىپ قالغىنىغا قارىماي قىزغىن يارەم قىلغان مۆھتەرەم ئۇستاز شۇكۇر يالقىن ئاكىغا چىن دىلىمدىن تەشەككۈر ئېيتىمەن.

فارابى كىم؟

نافىز دانىشمەن (تۈركچە نەشرىنىڭ سۆز بېشى)

ئۇزلۇق ئوغلى مۇھەممەدنىڭ ئوغلى مۇھەممەد ئەبۇل ناسىر فارابى ئىسلامىي ئىلىملەر ۋە پەزىلەتنى پىششىق ئىگىلىگەن، غەربنىڭ نۇرغۇن ئىلىملىرىدىن ناھايىتىمۇ كەڭ دائىرىدە پايدىلانغان بۇيۇك بىر تۈركىي پەيلاسوپتۇر. بۇرۇنقى ئىسلام مۇئەللىپلىرى ئۇنى ئوخشاش ئىسمىدىكى باشقا ئىسلام ئالىملىرىدىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن ئىسىم ۋە فامىلىسىنىڭ ئاخىرىغا يەنە «تۈرك» سۆزىنىمۇ ئىلاۋە قىلغان بولۇپ، ئۇنى «مۇھەممەد ئەبۇل ناسىر ئەل فارابى ۋە تۈركىي» دەپ ئاتاشقان.

فارابى توغرىسىدا توختالغان ئىسلام مۇئەللىپلىرى ئۇنىڭ پەلسەپە ۋە باشقا ئىلىملىرىدىكى بىلىمىنىڭ مەتانەت ۋە پاساھىتى ھەققىدە بىر دەك پىكىر دىدۇر. ئومۇمىي جەھەتتە ئۇنىڭ پىكىر - چۈشەنچىلىرىنىڭ كەڭرىلىكى، قاراش ۋە سېزىشلىرىنىڭ ئىنچىكلىكى ھەممە مۇئەللىپلەرنىڭ بىر دەك ماختىشىغا سازاۋەر بولغان. ئۇنىڭ ئىشلىرى ۋە تەتقىقاتلىرىنىڭ نەقەدەر قىممەتلىك ئىكەنلىكىنى ۋاقىت بىزگە بارغانچە چوڭقۇر تونۇتۇۋاتىدۇ. بۇلار بىلەن بىرلىكتە فارابىنىڭ ئەخلاقىي جەھەتتىكى پاكلىقى، دىندارلىقى ۋە ئىنسانىي تۇيغۇلىرىنىڭ تەسىرى ئۇنى كامىل ئىنسان دەرىجىسىگە يۈكسەلدۈرگەنىدى.

فارابى مەشغۇل بولغان ئىلىملەرنىڭ ھەر بىرى ناھايىتىمۇ كەم ئۇچرايدىغان ئىختىساس ئىگىسىگە خاس بولغان قابىلىيىتىنى

نامايان قىلغان. شۇ سەۋەبتىنمۇ ئۇنى ئالىم دېگەندىن كۆرە، ئاكادېمىك دېيىش تېخىمۇ توغرىراق بولىدۇ. ئۇ ناھايىتىمۇ كەمـتەرلىك بىلەن «ناۋادا مەن ئارستوتىل دەۋرىدە تۇغۇلۇپ قالغان بولسام ئىدى، ئۇنىڭ ئەڭ ياخشى شاگىرتلىرىدىن بىرسى بولاتـتىم» دېيىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئارستوتىلنىڭ ئەڭ ياخشى ئىز باسارى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرگەنىدى. مۇبادا فارابى ئون سەككىزىنچى ئەسىردە تۇغۇلۇپ قالغان بولسىدى، شۇبھىسىز ھالدا ئىنسىكلوپېدىستلارنىڭ ئەڭ ياخشى ئاقىللىرىدىن بىرسى بولاتـتى. ئەگەر بۇگۈن ئارىمىزدا بولسىدى، ئىلىم ئاسمىنىدىكى نۇرلۇق چولپان بولۇپ، ھەممىمىزگە نۇر چاچاتتى. ئىدىيە تارىخىدا بۇ خىلدىكى ئىنسانلار ھەر ۋاقىت چىقىۋەرمەيدۇ.

پەرىزىمچە، فارابىنىڭ ئەڭ چوڭ ئىزتىرابى يالغۇزلۇق بولسا كېرەك. لېكىن ئۇنىڭ بۇ يالغۇزلۇقى ئۆزىنىڭ روھىي ۋەزىپىنى ئۇستۇنلۇكىنىڭ مەھسۇلى ئىدى.

فارابىنىڭ بۇ يالغۇزلۇقىنى ئۆزى ھېس قىلغىنىغا ئوخشاش، ئەتراپىدىكىلەرمۇ تولۇق ھېس قىلغان. شۇ سەۋەبتىن ئۆز زامانداشلىرى، ھەتتا بىر مەملىكەت، بىر شەھەردە بىللە ياشاۋاتقان زامانداشلىرى گويا ئۇنىڭ مەۋجۇتلۇقىدىن خەۋەرسىزدەك ھەرىكەت قىلاتتى ھەم ئۇنىڭ قارشىسىدا سۆزلىگۈدەك بىرنەرسە تاپالمىغاچقا، پەقەت ئۇن چىقارمىغان رەۋىشتە سۆزلىشەتتى. ئەبۇل ناسىر فارابىنىڭ ئۆلچەملىرى ئەڭ بىلىملىك ھېسابلانغان زامانداشلىرىنىڭمۇ بەشىنى ئايلاندۇرغۇدەك دەرىجىدە كەڭ ئىدى. بۇ سۆزۈمنىڭ دەلىلى سۈپىتىدە ئۇنىڭ ھەققىدە سۆزلەنگەن رىۋايەتلەردىن بىرىنى نەقىل كەلتۈرىمەن:

ئەبۇل ناسىر فارابى ئىراقتىن سۇرىيىگە كەلگەندە، بۇ مەملىكەتنىڭ دانىشمەن ئالىملىرى يىغىلىپ ئۇنى مۇنازىرىگە تەكلىپ قىلغان. مۇنازىرە باشلانغاندا، ھەر تەرەپتىن كۆتۈرۈلۈۋاتقان تەنـ

قىد ۋە ئېتىراز ئاۋازلىرى فارابىنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاتماي قويغانىدى. لېكىن ئۇنىڭ قايىل قىلارلىق جاۋابلىرى ئالدىدا بۇ ئاۋازلار ئاستا - ئاستا پەسىيىپ، ئاخىر يوقالغان. پەقەت فارابىلا سۆزلەشنى داۋاملاشتۇرغان، باشقا ئالىم - ئۆلىمالار قوللىرىغا قەغەز - قەلەم ئېلىپ ئۇنىڭ سۆزلىگەنلىرىنى يېزىشقا كىرىشكەن. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ فارابى بولسا - بولمىسا مۇشۇنداق يالغۇز-لۇقتىن شىكايەت قىلاتتى. يېقىن - يىراقلاردىن ئۆزى بىلەن پىكىرداش بولغۇدەك ھەمسۆھبەت ئادەم تاپالمايتتى. شۇ سەۋەب-تىن ئۇ ئۆزىنىڭ ئىچكى دۇنياسىغا چۆكۈپ، ئۇرغۇۋاتقان روھىي ۋە ئەقلىي كامالىتىنىڭ چەكسىز ئۇپۇقلىرىدىن ئۆزىگە تەسەللىي ئىزدەيتتى. بۇ ھالىنى تۆۋەندىكى شېئىرلىرى بىلەن تەسۋىرلەپ شۇنداق دېگەن:

«زامانىنىڭ تەتۈرلۈكى، دوستلۇقنىڭ پايدىسىزلىقى، ھەر باشلىقنىڭ كىشىنى بىزار قىلىشلىرى ۋە ھەر كاللىسىنىڭ كېسەل ئىكەنلىكىنى كۆرگىچە، ئۆيۈمگە مۆكۈنۈپ شەرىپىمنى (نامىنى) ساقلاشنى زۆرۈر بىلدىم، يېنىمدا بىللە تۇرغان ۋە ئالىقانلىرىمدا پارلاپ نۇر چاچىدىغان ھېكمەت شارابىدىن ئىچىمەن. ھەمداستىخانلىرىم مۇرەككەپ شېشىلەردۇر. سازىم ئۇلارنىڭ شاگىرتلىرىدۇر. بۇ ۋاقىتتا دۇنيانى ئۇنتۇغان ھېكمەت ئەربابىنىڭ سۆھبىتى بىلەن شادلىنىمەن». ۋەھالەنكى، فارابىنىڭ بۇ كاتتا يالغۇزلۇق ھاياتىنى بېزەپ، ھۆسن قوشۇپ تۇرغان باشقا گۈزەللەرمۇ بار ئىدى. ئۇ بولسىمۇ ئاجايىپ باي روھىيىتىنىڭ ساماسىدا جىمىلدىشىپ تىترەۋاتقان يۈلتۈزلارنى بىر خىل سىرلىق (مىستىك) بېقىشلار بىلەن تاماشا قىلىپ، كائىناتنىڭ ئىلاھىي ئاھاڭىنى - ئۆز ئىجادىيىتى بولغان ساز ۋە قالۇن تارلىرى بىلەن مۇڭداشتۇرۇپ، كۆكلەم پەيزىدە گۈل - گىياھلارنىڭ خۇش ھىدلىرى بىلەن بارلىققا كەلتۈرگەن ھېكمەتلىرىنىڭ

سىرلىرى ئىچىدە مەستخۇش بولاتتى.

ھاياتنىڭ پەقەت ئوقۇش ۋە يېزىش بىلەن قىممەتكە ئىگە بولىدىغانلىقىنى بىلگەن بۇ بۇيۇك ئىنسان، پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن ئوقۇغان ۋە يازغان. ئۇ ئۆز زامانداشلىرىدىن كۆرە كەلگۈسى ئەۋلادلار ئۈچۈن يازغانىدى. ئىبن سىناغا ئوخشاش ئالىممۇ ئۆزى دۇچ كەلگەن مۇشكۈللەرنى پەقەت فارابىنىڭ كىتابلىرىنى ئوقۇش ئارقىلىقلا ھەل قىلغانىدى. ئىبنى ئەبى ئۇسەيبئانىڭ قەيت قىلىشىچە، فارابى ئىككى يۈزدىن ئارتۇق كىتاب ۋە رىسالە يازغان. بۇلارنىڭ بىر قىسمى ئۇنىڭ بولمىغان تەقدىردىمۇ، ھەر ھالدا يېرىمىدىن كۆپرەكى ئۇنىڭ ئۆز قەلىمىدىن چىققانىدى. مىسال ئۈچۈن ئۆزى يازغانلىقى ئېنىق بولغان بىر قانچە كىتاب ۋە رىسالىنىڭ ئىسمىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمەن:

1. پەلسەپە، مەنتىق (لوگىكا)، ئەخلاق ۋە روھىيەت ئىلمى ھەققىدە: (1) «پەلسەپە سۆزلىنىڭ مەنىسى»؛ (2) «ئەپلاتون ۋە ئارستوتېلنىڭ پەلسەپىلىرى»؛ (3) «ئەقىل ھەققىدە كىتاب»؛ (4) «قىياس ئۇسۇللىرى»؛ (5) «ئىسپات كىتابى»؛ (6) «ئەخلاق كىتابى»؛ (7) «روھنىڭ ماھىيىتى ھەققىدە رىسالە».

2. مېتود ھەققىدە: (1) «بىر ۋە بىرلىك كىتابى»؛ (2) «بىرلىكنىڭ قىسىملىرى ھەققىدە رىسالە».

3. تۈرلەرگە بۆلۈش ھەققىدە: (1) ئىلىملەرنىڭ دەرىجىلىرىگە ئاساسەن تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى («كىتابۇ مەراتىبىل ئۇلۇم»)؛ (2) ئىلىملەرنىڭ تۈرلىرى («كىتابۇ ئىھساھۇل ئۇلۇم»).

4. فىزىكا ۋە خىمىيە ھەققىدە: (1) «سۈرئەت ۋە مىقدار ھەققىدە»؛ (2) «ئاتوم كىتابى»؛ (4) «كىمىيا سەنئىتىنىڭ زۆرۈرلۈكى ھەققىدە».

5. پەلەك ۋە ھەنەسە (گېئومېتىرىيە) ھەققىدە: (1) پەلەك ھەرىكىتىنىڭ دائىملىقى ھەققىدە؛ (2) «قىياسىي گېئومېترىيىگە كىرىش».

6. تەبىئەت ھەققىدە: (1) مەۋجۇداتنىڭ باشلىنىشى؛ (2) ئىنساننىڭ باشلىنىشى؛ (3) ھايۋانلارنىڭ ئەزالىرى (ئورگانلىرى) ھەققىدە.

7. سىياسەت، ئىجتىمائىيەت ۋە ھەربىي ئىشلار ھەققىدە: (1) پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسىنىڭ كۆز قاراشلىرى؛ (2) سىياسەت كىتابى؛ (3) ئوردىلارنى باشقۇرۇش رىسالىسى.

8. دىن، تەسەۋۋۇپ ۋە كالام ھەققىدە: (1) پەيغەمبەرنىڭ سۆزلىرى ھەققىدە چۈشەنچە؛ (2) بىلگەنلەر بىلەن بىلمىگەنلەر ئوخشاش بولامدۇ؟ (3) راۋاندىگە رەددىيە؛ (4) رازىغا رەددىيە؛ (5) تەبىئىي ساما ئىلمى؛ (6) تەسەۋۋۇپ ھەققىدە رىسالە.

9. كاتىپلىق، شېئىر ۋە خىتابەت (نۇتۇق سەنئىتى) ھەققىدە: (1) كاتىپلىق سەنئىتى؛ (2) شېئىر سەنئىتىنىڭ قانۇنلىرى؛ (3) كىنايە كىتابى؛ (4) خىتابەت كىتابىغا مۇقەددىمە.

10. تىلشۇناسلىق ۋە فىلولوگىيە ھەققىدە: (1) سۆزلەر ۋە ھەپلەر كىتابى؛ (2) تىللار ھەققىدە كىتاب.

11. مۇزىكا ھەققىدە: (1) مۇزىكا كىتابى؛ (2) مۇزىكا ئىلمىنىڭ ئېلېمېنتلىرى.

دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، فارابى توختالغان بىر قاتار مەسىلىلەرگە ئۇنىڭ ئۆز زاماناداشلىرى ئەمەس، ھەتتا ئۇنىڭدىن تۆت ـ بەش ئەسىر كېيىن ئوتتۇرىغا چىققان ئىسلام ئالىملىرى توختىلالمىغانىدى. «چەكسىز قۇۋۋەت كىتابى»، «ئىنسانىنىڭ باشلىنىش كىتابى»، «تىللار كىتابى»، «مۇزىكا ئىلمىنىڭ ئېلېمېنتلىرى كىتابى» قاتارلىق ئەسەرلىرى ئونىنچى ئەسىردىن كۆپرەك يېگىرمىنچى ئەسىردىكى ئەۋلادلارنىڭ مەش-

غۇل بولۇۋاتقان تېمىلىرىغا دائىر ئەسەرلەردۇر. ئەسلىي مۇھىم بولغان نەرسە تېما ۋە ئەسەرلىرىنىڭ كۆپلۈكىگە قارىماستىن، ئۇنىڭ ئۆمۇر بويى مۇئەييەن بىر مەپكۇرە ئاساسىدا، پىلانلىق رەۋىشتە مەشغۇلىيەت ئېلىپ بارغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

فارابى ئالەمنى ئىسلامدىكى تەۋھىد (بىرلىك يېگانىلىق) نۇرى ئاستىدا كۆرگەن ۋە ھەربىر شەيئىنى تەۋھىد ئاساسلىرىغا ئاساسەن چۈشەنگەن ۋە تونۇغان. ئۇنىڭ قارىشىچە، پۈتۈن مەۋجۇدات ۋاھىدنىڭ ۋەھدەتى (يېگانىلىقىنىڭ بىرلىكى) ئىچىگە يوشۇرۇنغان كائىناتتىكى بىلىنگەن ۋە بىلىنمىگەن پۈتۈن مەخلۇقات، جانلىق ۋە جانسىز بارلىق شەيئىلەر ئاللانىڭ يېگانە بىرلىكىدىن نۇرغا ئوخشاش پارلاپ پەيدا بولغان. فارابىنىڭ تەسەۋۋۇپقا مايىل-لىقىلىرىمۇ ئۇنىڭ بۇ ئەقىدىسىنىڭ قوشۇمچىسى جۈملىسىگە كىرىدۇ.

گەرچە ئىسلامنىڭ باشقا ئالىم ۋە پەيلاسوپلىرىمۇ بىرلىك (تەۋھىد) تەرەپدارى بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار تەۋھىدنى بىر تەپەككۇر ۋە تەھلىل سىستېمىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويمىغانىدى. فارابى بولسا تەۋھىدنى ئۆزىنىڭ پىكىر ۋە قاراشلىرىنىڭ ئاساسىي سۈپىتىدە تونۇپ، ئىلمىي مەشغۇلىيەتلىرىنىڭ دەستۇرى قىلغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇ تەتقىق قىلغان ھەربىر تېمىنى ۋاھىدنىڭ (بىرلىكنىڭ) خۇسۇسىيىتى ۋە ئىپادىسى ھېسابلىغان ۋە ھەربىر مەسىلىدە بىرلىكنىڭ بۆلەكلىرىگە يانداشقانىدى. شۇنداق قىلىپ ئۇ ئۆزىگە ھەم ناھايىتى چوڭ، ساغلام بىر تەپەككۇر سىستېمىسى قۇرغان، ھەم ناھايىتىمۇ مۇھىم ۋە باي بىر تەتقىقات مېتودىنى تاپقانىدى. ئۇ تەتقىقات مېتودىنىڭ ئەڭ ئۇنۇملۇك يېرى شۇبھىسىز تەھلىل ئىدى. «ۋاھىدنى (بىرلىكنى) تېخىمۇ ياخشى چۈشىنىش ۋە ئىگىلەش ئۈچۈن ئۇنى ئايرىم قىسىملارغا ۋە ھەر-بىر ئايرىم قىسمىنى تېخىمۇ ئۇششاق بۆلەكلەرگە بۆلۈپ تەھلىل

قىلىش — مانا بۇ فارابىنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان تەتقىقات ۋە پىكىر يۈرگۈزۈش مېتودى ئىدى. بۇ نۇقتا ئۇنىڭ پىكىر ھاياتىدا شۇ قەدەر ئەھمىيەتلىك بىر مەۋقە كەسىپ ئەتكەنكى، بۇ نۇقتىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرمەي تۇرۇپ، فارابىنى ھەقىقىي چۈشىنىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەستۇر. ئۇنىڭ كىتابلىرىنىڭ تىزىملىكى تەتقىق قىلىنسا، ئۇنىڭ ھەتتا بۇ تېمىدا ئايرىم ئىككى پارچە ئەسەر يازغانلىقى كۆزگە چېلىقىدۇ. بۇلارنىڭ بىرىنچىسىگە، «كىتابول ۋاھىد ۋەل ۋەھد» (بىر ۋە بىرلىك كىتابى) نامى بېرىلگەن. ئىككىنچىسىگە، «رىسالە تۇن فى تەقسىمىل ۋاھىد ۋەل ۋەھدە» (بىر ۋە بىرلىكنى بۆلەكلەرگە ئاجرىتىش رىسالىسى) نامى بېرىلگەن. ماددىي ياكى زېھنىي بىرلىكنى بۆلەكلەرگە ئايرىش ۋە بۆلەكلەرنى تېخىمۇ ئۇششاق بۆلەكلەرگە بۆلۈپ ئىنچىكە تەتقىق قىلىش خۇسۇسىيىتىنى فارابىغا ئونىنچى ئەسىردە كارتېزيان (Cdartesien) مۇشۇنداق بىر مېتود بىلەن ئىلىم ئىگىلەش ئىمكانىيىتىنى بەرگەن. ھەتتا ئۇنى مۇشۇ مېتودنىڭ ئەڭ مۇھىم ئۇنسۇرى بولغان تەھلىل ھەققىدە «تەھلىل كىتابى» نامى بىلەن بىر ئەسەر يېزىپ چىقىشقىمۇ دەۋەت قىلغانىدى.

فارابى ھەققىدە بىر نەرسە يازغان مۇسۇلمان ۋە غەيرىي مۇسۇلمان ئاپتورلار پەيلاسوپنىڭ تەركىبلەرگە بۆلۈش ۋە بىرلەشتۈرۈش (ماسلاشتۇرۇش) ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدا كۆپ توختالغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ناھايىتىمۇ ئەھمىيەتلىك بولغان تەھلىل قىلىش ئالاھىدىلىكى ھەققىدە توختالمىغانىدى. ھالبۇكى، فارابىدىكى ناھايىتىمۇ قۇۋۋەتلىك بۇ تەھلىل ئىقتىدارى بولمىغان بولسا، ئۇنىڭ تەركىبلەرگە (گۇرۇپپىلارغا) بۆلۈش ۋە بىرلەشتۈرۈش قابىلىيىتى نەتىجىسىز قالغان بولاتتى. ئايرىم مەۋقە ۋە مەسلەكتىكى ئاپتورلارنىڭ ئوي - پىكىرلىرىدىكى يېقىنلىقنى كۆرۈپ بىرلەشتۈرمەك ئۈچۈن، ئالدى بىلەن تەھلىل

ئاستىغا قويۇپ ئۆزۈن ھەم ئىنچىكە تەھلىل قىلىش لازىم بولىدۇ. فارابىنىڭ سىنتىز (بىرىكمە) ۋە ئېكلېكتىزمى (كېلىشتۇرمىچىلىك) چوڭقۇر ئانالىز قابىلىيىتىگە تايانغان. ئۇنىڭ بۇ تەھلىل قابىلىيىتى پۈتۈن كىتابلىرىدا كۆزگە چېلىققىنىغا ئوخشاش، مەن تەرجىمە قىلغان «پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسىنىڭ كۆز قاراشلىرى» دېگەن نام بىلەن يېزىلغان بۇ كىتابىدىمۇ ناھايىتىمۇ روشەن ھالدا كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ.

فارابى بۇ كىتابىدا ھەممىدىن ئاۋۋال، بارلىقنىڭ مەنبەسى بولغان دەسلەپكى ۋە يېگانە بارلىقنى تۇرلۇك نۇقتىلاردىن بايان قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن پۈتۈن مەۋجۇداتلارنىڭ ئۇنىڭدىن قانداق پەيدا بولغانلىقلىرى ۋە بۇلارنىڭ ھەربىرىنىڭ دەرىجە ۋە قىسىملىرىنى ئىزاھلايدۇ. ئاندىن كېيىن ئىككىنچى دەرىجىدىكى مەۋجۇداتلار بولغان مادىدىي بارلىقلارنىڭ قايسى تەرىزدە پەيدا بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ ۋە ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملىگەن ئىنسانغا ئۆتۈپ، ئۇنىڭ مادىدىي ۋە روھىي خۇسۇسىيەتلىرىنى مۇلاھىزە قىلغاندىن كېيىن، ئىنساننىڭ ئىجتىمائىي خۇسۇسىيەتلىرىدە توختىلىدۇ. فارابى بۇ يەردە ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ئەڭ مۇكەممەل سەھنىسى بولغان شەھەرلەر ئۈستىدە سۆز ئېچىپ، ئالدى بىلەن پەزىلەتلىك شەھەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى، بۇ شەھەرنىڭ باشقۇرۇش ئۇسۇلى ۋە شەرتلىرى توغرىسىدا توختىلىدۇ. ئاندىن پەزىلەتلىك شەھەرنىڭ قارشى تەرىپى بولغان جاھىل شەھەرنى قولغا ئېلىپ، ئۇنىڭ ھەرخىل تۈرلىرىنى ئايرىم - ئايرىم ناملار بىلەن تىلغا ئېلىپ، ھەربىرىنىڭ خۇسۇسىي خاراكتېرى ۋە قانائەتچانلىقلىرى ئۈستىدە توختىلىپ كىتابنى تاماملايدۇ.

«پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسىنىڭ كۆزقاراشلىرى» نىڭ بېشىدىن ئاخىرىغا قەدەر، فارابى يۇقىرىدا مەن بىر ئاز توختىلىپ

ئۆتكەن مېتودنىڭ تەسىرى ئاستىدا بولغان ھەم بۇ مېتودنىڭ تەھلىل ۋە تەركىب ئىمكانىيىتىدىن ناھايىتىمۇ كەڭ دائىرىدە پايدىلانغان. بۇ ھال ئەسەرنىڭ ھەربىر بېتىدە كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە فارابىنىڭ دادىل تەھلىل ۋە تەكشۈرۈشلىرىدىن چەتتە قالغان نەرسىلەرمۇ يوق ئەمەستۇر. جۈملىدىن ھەرامىسە دېيىلمىغان ھەرىان سەبىئاسىنىڭ تەسىرى ئاستىدا قالغىنى ئۈچۈن بىرىنچى مەۋجۇتلۇقتىن (دەسلەپكى بارلىق) پەيدا بولغان سەۋانىيلەر (يەنى ئىككىنچى مەۋجۇداتلار) نى ۋە بۇلارنىڭ قاتارىدا تىلغا ئالغان زوھەل، مۇشتەرى، مېرىخ، قۇياش، زۆھرە، ئۇتارىد ۋە قەمەر (ئاي) نى ئەقىل ۋە ئىدراكقا ئىگە دەپ ھېسابلىغان. فارابىنىڭ قارىشىچە، بۇ بارلىقلارنىڭ ھەربىرى ھەم ئۆزىنى، ھەم ئۆزىگە ھاياتلىق بەرگەن بارلىقنىڭ تونۇغىنى ئۈچۈن، ئۇمۇ يەنە ئۈچىنچى بىر بارلىققا ھاياتلىق بېرەلەيدۇ. پەقەت قەمەر (ئاي) دىن پەيدا بولغان يەر شارى ئەقىل ـ ئىدراكسىزدۇر.

فارابىنىڭ تەكشۈرۈشىدىن چەتتە قالغان يۇقىرىقىغا ئوخشاش سىرتقى تەسىرلەردىن قەتئىينەزەر، «پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسى» ئەسىرى ناھايىتىمۇ قىممەتلىك بىلىملەر بىلەن تولغان. بولۇپمۇ بۇ كىتابتا جەمئىيەتشۇناسلىققا (سوتسىئولوگىيە) دائىر ئىنچىكە مۇلاھىزىلەرگە توختالغانلىقى بىلەن فارابى جەمئىيەتشۇناسلىق ئىلىمىنىڭ ئەڭ قەدىمكى باشلامچىلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ.

فارابىنىڭ ئۇسلۇبى ئۇنىڭدىن قۇسۇر ئىزدىگۈچىلەرنىڭ پىكىرلىرىگە خىلاپ ھالدا ئوچۇق، قۇلاي ۋە ئاددىيدۇر. بۇنىڭغا قارىماستىن، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى ئاسانلىقچە ئوقۇپ چۈشەنگىلى بولمايدۇ. بۇنىڭ ئاساسىي سەۋەبى، تېما ۋە مۇلاھىزىلەرنىڭ بەك ئابستراكت ئىكەنلىكىدىدۇر. فارابى ئۆزىمۇ ئابستراكت گەپلەرنى

كونكرېت تەبىرلەر بىلەن ئىپادىلەشتىن مۇمكىنقەدەر ساقلانغانلىقىنى مەزكۇر كىتابنىڭ بىرقانچە يېرىدە ئىشارە قىلغان. ئۇ زۆرۈر بولمىغان ئەھۋالدا، كونكرېت مىساللارنى كەلتۈرمىگەن. ھاياتنىڭ ھېچبىر باسقۇچىدا ماددىي نەرسىلەرگە ئۆزىنى ئۇرمىغان. بېغىشلاش روھىنى تولۇق نامايان قىلغان، زۆرۈرىي ئېھتىياجلىرىدىن ئاشقان مائاشنى ئېلىشنى رەت قىلغان، شادلىقتىن ئايرىلىپ قالماسلىق، جامائەت ئىچىدە ياشاش ۋە نەپسىنى ئىدارە قىلىش ئۈچۈن ئىشچىلىق بىلەن كۈن ئۆتكۈزگەن، مەغرۇرلۇق قىلغۇچىلارغا قاتتىق نەپرەتلىنىپ، ئۇلارغا قارشىتىنمۇ ئۆزىنى قاچۇرۇپ، ئۇلاردىن يىراقلاشقان بۇ ئۇلۇغ ئىنسان ھىجرىيە 339 ـ يىلى (مىلادىيە 950 ـ يىلى) شامدا ئالەمدىن ئۆتكەندە، ئۇنىڭ جىنازا نامىزىنى سۇرىيە ۋە جەزىرە شاھى ھەمدان ئوغلى سەيفەددەۋلە ئوقۇغانىدى.

پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسى

1. دەسلەپكى مەۋجۇتلۇق ھەققىدە

دەسلەپكى مەۋجۇتلۇق باشقا بارلىقلارنىڭ سەۋەبىدۇر، ئۇ پۈتۈن نۇقسانلاردىن خالىيدۇر. ئۇنىڭدىن باشقىلىرىنىڭ بىر يا-كى بىردىن ئارتۇق نۇقسانى تېپىلىدۇ. لېكىن ئۇنىڭ ھېچقانداق نۇقسانى يوقتۇر. ئۇنىڭ بارلىقى بارلىقلارنىڭ ئەڭ ئۈستۈنى ۋە تۈنجىسىدۇر. ئۇنىڭ بارلىقىدىن ئۈستۈن ۋە ئىلگىرى بولغان بىر بارلىقنىڭ تېپىلىشىغا ئىمكان يوقتۇر. ئۇ مەۋجۇدات پەزىلىتە-نىڭ ئەڭ يۇكسەك پەللىسىدە ۋە بارلىق مۇكەممەللىكنىڭ ئەڭ يۇكسەك دەرىجىسىدىدۇر. شۇ سەۋەبتىن ئۇنىڭ بارلىقىدا ۋە جەۋھىرىدە يوقلۇق (ئەدەم) نىڭ ئەسلا ئورنى يوقتۇر. يوقلۇق ۋە زىتلىق پەقەت قەمەر پەلەكنىڭ ئاستىدىلا (يەنى ماددىي دۇنيا-دا) تېپىلىدۇ. ئەدەم (يوقلۇق) بار بولۇشى لازىم بولغان شەيئە-نىڭ يوقلىشىدۇر. دەسلەپكى مەۋجۇتلۇق (بارلىق) نە بىرەر كۆچ تەسىرى بىلەن، نە باشقا بىر تەرىزدە پەيدا بولغان ئەمەس. ئۇنىڭ ھەر قانداق بىر سەۋەب بىلەن مەۋجۇت بولماسلىقىمۇ مۇمكىن ئەمەس. شۇ سەۋەبتىن ئۇ ئەزەلدۇر. جەۋھەر ۋە زاتى ① بىلەن دائىم بار بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئەزەلى بولۇ-

---

① جەۋھەر ۋە زاتى بۇ يەردىكى جەۋھەر ئىسلام پەلسەپىسىدىكى ئاتالغۇ بولۇپ، غەرب پەلسەپىسىدىكى سۇبىستانسىيە دېگەنگە ئوخشاش مەنىدە قوللانغىنىغا ئوخشاش فارابىمۇ «جەۋھەر» نى بىرقانچە مەنىدە قوللانغان.

مەسىلەن: بەزىدە شەيئىلەرنىڭ ئەسلى مەنبەسى سۈپىتىدە قوللانسا، يەنە بەزىدە شۇ مەنبەدىن پەيدا بولغان يېڭى بىر شەيئىنىڭ مەنبەسى سۈپىتىدىمۇ قوللىنىلىدۇ. شۇڭا بۇ ئاتالغۇنى كونكرېت ئىشلىتىلگەن ئورۇندىكى مەنىسىگە قارىغان چۈشىنىش كېرەك.

«زاتى» ـ بۇ شەيئىلەرنىڭ بارلىقىنىڭ ئەسلى، يەنە ئەسلى زاتى دېگەن مەنىدە بولۇپ، ئىسلام پەلسەپىسىدە كۆپرەك ئاللاغا قارىتىلىدۇ. يەنى بارلىقنىڭ ئەسلى مەنبەسى ئاللا دەپ قارىلىدۇ.

شى ئۇچۇن ياردەمدە بولىدىغان ھېچقانداق بىر شەيئىگە موھتاج ئەمەستۇر. ئۇنىڭ جەۋھىرى ئەبەدىيلىكى بىلەن بارلىقىنىڭ داۋاملىق ئۇچۇن پېتەرلىكتۇر. ئۇنىڭ بارلىقىغا (ۋۇجۇدىغا) ئوخشاش باشقا بىر بارلىقنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەستۇر. بارلىق (مەۋجۇتلۇق) مەرتىۋىسىدە ئۇنىڭ ئۆزىگە ئوخشاش ياكى ئۆزىدىن ئۈستۈن بولغان باشقا بىر بارلىقنىڭ تېپىلىشى ھەم مۇمكىن ئەمەستۇر. ئۇ شۇنداق بىر بارلىقكى، ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ئۇچۇن نە «ئۇنىڭ بىلەن بولدى»، نە «ئۇنىڭدىن پەيدا بولدى»، نە «ئۇنىڭ ئۇچۇن پەيدا بولدى...» دەيدىغانغا ھېچقانداق سەۋەب تېپىلمايدۇ. ئۇ ماددىمۇ ئەمەس، شۇنداقلا ماددا ۋە ماكان بىلەن تىك تۇرىدىغان نەرسىمۇ ئەمەس. ئۇنىڭ بارلىقى ھەر قانداق ماددا ۋە ھەر قانداق ماكانىنىڭ سىرتىدۇر. ئۇنىڭ شەكلىمۇ يوقتۇر، چۇنكى ماددىسىز شەكىل بولمايدۇ. ئەگەر ئۇنىڭ شەكلى بولغان بولسا، زاتىنىڭ ماددا ۋە شەكىلدىن تەشكىل تېپىشى كېرەك بولغان بولاتتى. شۇنداق بولسا ئۆزىنى تەشكىل قىلغان بۇ ئىككى قىسىم بىلەن بىللە بولۇشى لازىم ئىدى ۋە مەۋجۇت بولۇشى ئۇچۇن بىرەر سەۋەبكە تايانغان بولاتتى. چۇنكى بۇ قىسىملارنىڭ ھەربىرى ئۇنىڭ پۈتۈن ھالەتتە بولۇشقا سەۋەب بولغان بولار ئىدى. ھالبۇكى، بىز ئۇنىڭ بىرىنچى سەۋەب ئىكەنلىكىنى تەن ئېلىۋاتىمىز. ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ئۇچۇن ھېچبىر غايە ۋە مەقسەت يوقتۇركى، ئۇ غايە ۋە مەقسەت ئۇچۇن مەۋجۇت بولغان ئەمەس. ئەگەر شۇنداق بىر نەرسە بولسا ئىدى، بۇلار ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ئۇچۇن بىرەر سەۋەبنى تەشكىل قىلغان بولار ئىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇمۇ بىرىنچى سەۋەب بولماس ئىدى. ئۇ، ئەينى ۋاقىتتا مەۋجۇتلۇقى ئۇچۇن ئۆزىدىن قەدىمىي بىر شەيئىگە موھتاج بولمىغىنىغا ئوخشاش ئۆزىدىن تۆۋەن بىرەر شەيئىگىمۇ موھتاج ئەمەستۇر.

2. تەخىنشى (شېرىكى) يوقلۇقى توغرىسىدا

ئۇ جەۋھەر بولغانلىق ئېتىبارى بىلەن ئۆزىدىن باشقا ھەر قانداق شەيئىدىن پەرقلىنىدۇ. ئۇنىڭ بارلىقى (ۋۇجۇدى) باشقا بارلىقلارنىڭ نەق ئۆزى بولالمايدۇ. چۈنكى ئۇ ۋاقىتتا ئۆزى بىلەن شۇ بارلىقتىكى نەرسە ئوتتۇرىسىدا ئايرىمىلىق (پەرق) قالمىغان بولاتتى ۋە ئۇ يەردە ئىككى ئەمەس، پەقەت يېگانە بىر زات بولغان بولاتتى. ئەگەر ئارىلىرىدا ئايرىمىلىق (پەرق) بولسا ئىدى، ئۇ ھالدا ئەنە شۇ ئايرىمىلىققا ئىگە شەيئى ئورتاق شەيئىدىن باشقا بىر شەيئى بولۇشقا توغرا كېلەتتى. بۇ سۈرەتتە ئايرىلغانلىقى تۈپەيلى ھەربىرىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلغان ئايرىم بىرەر قىسىم بولاتتى. ئورتاق بولغانلىقى سەۋەبلىك ھەر بىرسىنىڭ ئايرىم بىر جۈزئى (قىسىم، بۆلەك) ھېسابلانغانلىقى ئۈچۈن ھەربىر سۆزدە ئىككىگە بۆلۈنگەن ۋە ھەر بىرسىنىڭ ھەر ئىككى جۈزئى زاتىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلغان بولاتتى. بۇ ھالدا يەككە ـ يېگانە بىر دەسلەپكى بارلىقنىڭ بولۇشىغا مۇمكىن چىلىكمۇ قالماس ئىدى. چۈنكى ئۇ يەردە ئۇنىڭ بارلىقىغا (مەۋجۇدلۇقىغا) سەۋەب بولغان تېخىمۇ قەدىمىي بىر بارلىق (مەۋجۇدلۇق) بولغان بولاتتىكى، ئەمەلىيەتتە بۇ مۇمكىن ئەمەستۇر.

ئەگەر ئۇلاردىن بىرسى، ئۆزىنى باشقىسىدىن پەرقلەندۈرىدىغان بىر ئايرىمىلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولسا ۋە بىرسى باشقىسىدىكى ئايرىمىلىق (پەرق) سەۋەبى بىلەن ئۇنىڭدىن ئايرىلسا، ئىككىسىنىڭ ئومۇمىي بارلىقلىرى يېنىدا، ھەربىرى ئۆزىنى باشقىسىدىن ئايرىپ تۇرغان خۇسۇسىي بىر بارلىققا مەزھەر (ئېرىشكەن) بولاتتى. بۇنداق بولغاندا بۇلاردىن بىرسىنىڭ بارلىقى ئىككى نەرسىدىن، يەنى خۇسۇسىي (ئايرىم) ۋە ئورتاق بىرەر شەيئىدىن تەشكىل تاپقان بولار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بىرسىنىڭ

بارلىقى يەنە بىرسىنىڭ بارلىقى ئەمەستۇر. بىرىنىڭ بارلىقى ئاددىي ھەم بۆلۈنمەستۇر. باشقىسىنىڭ زاتى بۆلۈنىدۇ ۋە شۇ سەۋەبتىن ئىككى قىسىم بىلەن بىللە بولىدۇ. بۇ ھالدا بارلىقنىڭ بىر سەۋەبى بولىدۇ ھەم ھەربىرىنىڭ بارلىقى باشقىسىنىڭ بارلىقىدىن كەمتۈك ياكى يۇقىرى دەرىجىدە ئەمەستۇر.

بۇنىڭدىن تاشقىرى، بىرىنىڭ بارلىقى يەنە بىرىنىڭ بارلىقىغا ئوخشاش بولۇشى بىلەن بىرگە، بىرىنىڭ ھەر قانداق بىر خۇسۇسىيىتى يەنە بىرىنىڭ سىرتىدا قالسا، ئۇنىڭ بارلىقى (مەۋجۇتلۇقى) تولۇق بولالمايدۇ. چۈنكى تولۇق (مۇكەممەل) بولغان بىر شەيئىنىڭ سىرتىدا ئۆز تۇرىدىن (خىلىدىن) باشقا بىر بارلىق تېپىلمايدۇ. ھەر قانداق شەيئى مۇشۇنداقتۇر. بۇيۇكلۇكتە تولۇق دېمەك، ئۇنىڭ سىرتىدا باشقا بىر بۇيۇكلۇكنىڭ تېپىلماسلىقى دېمەكتۇر. گۈزەللىكتە تولۇق دېمەك، شۇ خىلدىكى گۈزەللىكنى تولۇق دېمەك، شۇ خىلدىكى گۈزەللىكنىڭ ئۆزىدىن سىرتتا قالماسلىقى دېمەكتۇر. جەۋھەردە تولۇقلۇق (مۇكەممەل) بولسا، جەۋھەرنىڭ تۇرىدە (خىلىدا) بولغان بىر شەيئىنىڭ ئۆزىنىڭ سىرتىدا قالماسلىقى دېمەكتۇر. پۈتۈن جىسىملار دىكى تولۇقلۇق (پۈتۈنلۈك) مانا شۇنداق بولىدۇ. يەنى ئۆز تۇرلىرىدىن بولغان بىر شەيئىنىڭ ئۆزىدىن سىرتتا قالماسلىقىدۇر. قۇياش، ئاي ۋە باشقا پۈتۈن يۇلتۇزلارمۇ شۇنداقتۇر. ئەگەر دەسلەپكى بارلىق (مەۋجۇتلۇق) تېخىمۇ تولۇق بىر بارلىق ئىگىسى بولسا، ئۇ بارلىقتا باشقىسىنىڭ ھېچبىر ئۇلۇشى تېپىلمايدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئۇ بارلىق مۇستەقىلدۇر، يېگانىدۇر ۋە بۇ نۇقتىدىن ئۇ بىردۇر.

3. زىتى (قارشى) يوقلۇقى توغرىسىدا

ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ زىتىمۇ (قارشىسىمۇ) بولمايدۇ. بۇنى

قوبۇل قىلىش ئۈچۈن زىتلىقنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى ئىزاھلاش كۆپايىدۇر. بىر شەيئىنىڭ زىتى ئۇنىڭ تەتۇرىسى (قارشىسى) دېمەكتۇر. زىت تەرەپ ھېچقاچان شەيئىنىڭ ئۆزى بولالمايدۇ. شۇنداق ئىكەن، ھەربىر تەتۇر (خىلاپ) شەيئى زىت (قارشى تەرەپ) بولمىغىنىغا ئوخشاش، ئەسلىدىكىنىڭ نەق ئۆزى بولمىغان شەيئىمۇ زىت ئەمەستۇر. پەقەت بىر - بىرىنىڭ ئەكسى بولغان ۋە بىر يەرگە كەلگەن ھامان بىر - بىرلىرىنى چەتكە قېقىپ، ئىنكار قىلىدىغان ھەم بىرسى بار يەردە يەنە بىرسى بولالمايدىغان نەرسىلەر زىت بولىدۇ ياكى بىرىنىڭ يوق بولۇشى، يەنە بىرىنىڭمۇ خۇددى شۇ شەرتلەر ئاستىدا بولغانلىقى ئۈچۈن يوق بولۇشىنى بەلگىلەيدىغان شەيئى زىت بولىدۇ. بۇ ھال زىت تەرىپى بار بولغان ھەر قانداق شەيئىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بىر شەيئى باشقا بىر شەيئىگە پەقەت ھەرىكەتلىرىدىلا زىت بولۇپ، باشقا خۇسۇسىيەتلىرىدە زىت بولمىسا، بۇ ئىككى شەيئى بىر - بىرلىرىگە پەقەت ھەرىكەتلىرىدە زىت بولىدۇ. ئەگەر خۇسۇسىيەتلىرىدە ياكى جەۋھەرلىرىدە زىت بولسا، بۇلار پەقەت خۇسۇسىيەت ۋە جەۋھەرلىرىدە زىت بولغان بولىدۇ.

بىر شەيئىنىڭ باشقا شەيئىگە زىت بولۇشى ئۈچۈن تۆۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇشى كېرەك: بىر شەيئىنىڭ يەنە بىر شەيئىنى بۇزغۇنچىلىققا ئۈچرىتالىشى، باشقا شەيئىنى يوق قىلالىشى ۋە جەۋھىرى ئېتىبارى بىلەن باشقىسىغا زىت بولۇشى لازىمدۇر. بۇزۇلۇشقا (يوقىلىشقا) دۇچار بولغان شەيئى بولسا ئۆز جەۋھىرى بىلەن تەك تۇرالمايدۇ ۋە باقي بولالمايدۇ. ئۇنىڭ جەۋھىرى ئۆزلۈكىدىن دائىملىق ياكى پەيدا بولۇش قابىلىيىتىگە ئىگە ئەمەستۇر. ئۇ، پەقەت باشقىسى ۋاستىسى بىلەن بۇنداق قابىلىيەتكە ئىگە بولالمايدۇ. بارلىق (مەۋجۇتلۇق) ۋە ئەبەدىيلىكىگە (باقىيسىغا) جەۋھىرى يەتمىگەن شەيئىنىڭ بارلىقى (مەۋجۇتلۇقى) ۋە ئەبەدىيلىكى ئۈچۈن باشقا سەۋەبلەرنىڭ بولۇشى

لازىمدۇر. شۇ سەۋەبتىن بۇنداق شەيئى بولمايدۇ. چۈنكى بۇنداق بىر شەيئىنىڭ بار بولۇشى زىتىنىڭ بولۇشىدىن ئىلگىرى تۇرىدۇ. بۇنىڭدىن شۇنداق دېمەك كېرەك بولىدۇكى، ئۇنىڭ بارلىقىغا سەۋەب زىتىنىڭ يوق بولغانلىقىدۇر.

بۇنىڭدىن باشقا (ھەر ئىككى زىتلىقنىڭ) بىر يەردە باراۋەر بولۇشى لازىمدۇركى، ئۇ يەردە بولۇش بىلەن بۇلار بىر - بىرلەرنىڭ يوق قىلىشۇن. بۇ يەردە ئۇلارنىڭ سىرتىدا قالغان بىر مەسىلە، بىر تۇر ياكى باشقا بىر شەيئى بولىدۇ. بۇ يەر ئەينى ۋاقىتتا مۇقىم (تۇرغۇن) بولۇش كېرەكتۇركى، ئۇنىڭ ئۈستىدە ھەر ئىككى زىتلىق بىرلەشسۇن، شۇ سەۋەبلىك، بۇ يەرنىڭ بارلىق ئېتىبارى بىلەن ھەر ئىككىسىدىنمۇ قەدىمىي بولۇشى لازىمدۇر.

ھەرقانداق بىر كىشى بۇ سۇپەتلەرگە ئىگە بولمىغان بىر شەيئىنى باشقا بىر شەيئىگە زىت قويۇپ چۈشەندۈرسە، ئۇ چۈشەندۈرگەن بۇ شەيئى باشقا شەيئىنىڭ زىتى ئەمەس، بەلكى غەيرىسىدۇر. بۇنىڭ باشقىسىدىن ئايرىلىپ تۇرۇشى زىتىدىن ئايرىلىشتىن پەرقلىقتۇر. شۇنىڭ بىلەن بىللە دەسلەپكى شەيئىگە قارشى (تەتۇر) شەيئىلەرنىڭ بولىدىغانلىقىنى ھەم بۇلاردىكى غەيرىيلىكلەرنىڭ ئۇنىڭ زىت تەرەپلىرىدىكى ۋە مەۋجۇت بولغان شەيئىلەردىكى غەيرىيلىكلەردىن پەرقلىق بولىدىغانلىقىنى ئىنكار قىلمايمىز. شۇ سەۋەبتىن ھېچبىر بارلىق ئۇنىڭ بارلىقى (مەۋجۇتلۇقى) مەرتىۋىسىدە بولالمايدۇ. چۈنكى ئىككى زىتلىقنىڭ مەۋجۇتلۇق ئېتىبارى بىلەن دەرىجىلىرى ئوخشاش بولىدۇ. بۇ سەۋەبتىنمۇ ئۇ بارلىقىدا (مەۋجۇتلۇقىدا) يېگانىدۇر. ئۇنىڭغا بارلىقنىڭ (مەۋجۇتلۇق) تۇرلىرىدىكى ھېچقانداق بىر بارلىق تەڭداش بولالمايدۇ. ئۆز مەقامىدا ئۇ پۈتۈنلەي بىر يالغۇزلۇق ئىگىسىدۇر. بۇ نۇقتىدىنمۇ ئۇ بىردۇر.

4. مۇقەددەس بارلىقنى تەرىپلەپ بەرگىلى بولمايدىغانلىقى توغرىسىدا

يۇقىرىدىمۇ چۈشەندۈرۈپ ئۆتكىنىمىزگە ئوخشاش، شۇبھىسىزكى، ئاللا بارلىقى (مەۋجۇتلۇقى) ئۆزىگە باغلىق بولغان شەيئىلەرگە، ھەتتا ئېغىزدىكى سۆزدىمۇ بۆلۈنمەيدۇ. چۈنكى بۇ ھال ئۇنىڭغا مۇمكىن ئەمەستۇر. ئۇنىڭ مەنىسىنى سۆز بىلەن تەرىپلىگىلى بولىسىدى، بۇ تەرىپ بىر جەھەتتىن ئۇنى بىلدۇر-مەك ئۈچۈن بارلىقىغا سەۋەب بولغان قىسىملاردىن بىرىگە ياكى ئىككىسىگە دالالەت ئەتكەن بولاتتى. قانداقسىگە بىر شەيئىنىڭ بىر بۆلىكىگە قارىتىلغان مەنە، ئۆزى بىلەن بىرلىكتە تەرىپلىنىدۇ. ۋاتقان شەيئىنىڭمۇ بارلىقىغا دالالەت ئېتىش نۇقتىسىدىن ئۇنىڭ قىسىملىرىنىڭ بىر بۆلىكى بولالايدۇ؟ قانداقسىگە ماددا ۋە شەكىلدىن مۇرەككەپ بولغان شەيئىنىڭ بارلىقىمۇ ماددا بىلەن شەكىل سەۋەب بولىدۇ؟

بۇ ئۇنىڭ ھەققىدىكى پىكىر ئەمەستۇر. چۈنكى ئۇ ھەرقانداق شەيئىدىن ئاۋۋال مەۋجۇتتۇر (باردۇر). بار بولۇشىمۇ ھېچبىر سەۋەبكە تايانغان ئەمەستۇر. دېمەك، ئۇ بۇ شەكىل بىلەن بۆلۈنمىگەنىكەن، سان ياكى باشقا بىر شەكىل بىلەن ئەسلا بۆلۈنمەيدۇ. بۇ جەھەتتىنمۇ ئۇ بىردۇر. چۈنكى بىرنىڭ مەنىلىرىدىن بىرىمۇ ئۇنىڭ بۆلۈنمەيدىغانلىقىدۇر. بىر شەيئى بىر جەھەتتىن بۆلۈنمىسە، ئۇ شەيئى بۆلۈنمىگەنلىكى جەھەتتىن بىردۇر. خۇسۇسىيىتى جەھەتتىن بۆلۈنمىسە، خۇسۇسىيەت جەھەتتە بىردۇر. جەۋھىرى ئېتىبارى بىلەن بۆلۈنمىسە، جەۋھىرى ئېتىبار بىلەن بىردۇر. ئۇ ھالدا دەسلەپكى مەۋجۇدىيەت (بارلىق) جەۋھىرى ئېتىبارى بىلەن بۆلۈنمەستۇر.

5. بىرلىكى، زاتىنىڭ ئۆزى ئىكەنلىكى ۋە ئۇلۇغ ۋە تەڭرىنىڭ ئالىم، ھاكىم، ھەق، تىرىك ۋە ھاياتنىڭ ئۆزى ئىكەنلىكى توغرىسىدا

بارلىقى پۈتۈن مەۋجۇداتلاردىن پەرقلىق بولۇشى بىلەن ئۇ ئۆزىدىن باشقا بىر شەيئى بولالمايدۇ. ئۇنىڭ باشقىسىدىن ئايرىم بولۇشى زاتىنىڭ بىرلىكى سەۋەبىدىندۇر. بىرلىكىنىڭ مەنىلىرىدىن بىرىمۇ، ھەربىر مەۋجۇتلۇقنى باشقىدىن ئايرىپ تۇرىدىغان يەككە بارلىقىدۇر. بۇ سەۋەبتىن ھەر بىر بارلىققا ئۆزىنىڭ خۇسۇسىي بارلىقى جەھەتتىن بىردۇر دېيىلىدۇ. بىرنىڭ مەنىلىرىدىن بولغان بۇ مەنە، دەسلەپكى بارلىققا ماس كېلىدۇ. بۇ تەرەپتىنمۇ ئۇ بىردۇر ۋە بىرنىڭ ئىسمىغا ۋە مەنىسىگە ھەر قانداق بىرلىكتىنمۇ بەكرەك لايىقتۇر.

ئۇ ماددا ئەمەسلىكى ۋە ھېچقانداق ماددىسى بولمىغانلىقى ئۈچۈن جەۋھىرى ۋە ئېتىبارى بىلەن ئەمەلىي (بىل فېئىل) ئەقىلدۇر. چۈنكى شەكىلنىڭ ئەقىل بولۇشى ۋە ئەمەلىي چۈشىنىشى - شۇ شەكىلنىڭ مەزمۇنىنى تەشكىل قىلغان ماددىغا توسقۇندۇر. شۇ سەۋەبتىن ھەر قانداق شەيئى مەۋجۇتلۇقى ئۈچۈن ماددىغا موھتاج بولمىغاچ، جەۋھىرى ئېتىبارى بىلەن ئەمەلىي ئەقىل بولىدۇ. مانا بۇ ھال ئۇنىڭ ھالىدۇر. ئۇ ئەمەلىي ئەقىلدۇر. جەۋھىرى ئېتىبارى بىلەن ئەقىلگە مۇڭاپىقتۇر. چۈنكى بۇ شەيئىنىڭ ئەقىلگە ئۇيغۇن بولۇشىغا (ماقۇل بولۇشىغا) يەنە ماددا توسقۇن بولۇڭاتمىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئەقىل بولۇشى جەھەتتىنمۇ ماقۇلدۇر (يەنى ئەقىلگە ئۇيغۇندۇر). ① ھۆججەتى

---

① ماقۇل - ئەسلى سۆز مەنىسى «ئەقىلگە ئۇيغۇن، ئەقىلگە مۇڭاپىق» دېگەنلىك. فارابى «ماقۇل» سۆزىنى قوللانغان. ئىبن سىنا ھەم شۇ مەنىلەردە قوللانغان.
شۇڭا تەرجىمىدە بەزى ئورۇنلاردا «ئەقىلگە ئۇيغۇنلۇق»، «ئۇيغۇنلۇقلار» دەپ ئالغاندىن سىرت، كۆپىنچە ئورۇنلاردا «ماقۇل»، «ماقۇللار» دەپ قېلىنىدۇ.

(ماھىيىتى) ئەقىل بولغانلىقىنىڭ ماقۇل بولۇشى ئۇچۇن ئۆز سىرتىدا بولغان بىر زات تەرىپىدىن تونۇلۇشقا (بىلىنىشكە) موھتاج ئەمەستۇر. ئۆزىنى ئۆزلۇكىدىن بىلگەنلىكى ئۇچۇن، ئۇ ھەم ئاقىلدۇر (ئەقىل ئىگىسىدۇر)، ھەم ھەقىقەتەنمۇ ماقۇلدۇر (ئەقىلگە ئۇيغۇندۇر). بۇنىڭدىن باشقا ئۇنىڭ ئەمەلىي ئەقىل ۋە ئەمەلىي ئاقىل بولۇشى ئۇچۇن ئۆزىدىن تاشقىرىدىكى بىر زاتنى بىلىشكە ئېھتىياجى يوقتۇر. ئۇ ئۆز زاتىنى بىلگەنلىكى بىلەن ئەقىل ۋە ئاقىل بولىدۇ. بىلگەن زەت بىلىنگەنىنىڭ ئەينەن ئۆزى بولغانلىقى ئۇچۇنمۇ، ئۇ ماقۇل (ئەقىلگە مۇۋاپىق) بىر ئەقىلدۇر. شۇنىڭ ئۇچۇن ئۇ ھەم ئەقىل، ھەم ماقۇل، ھەم ئاقىل بولغان يېگانە زاتتۇر ۋە بۆلۈنمەس يېگانە بىر جەۋھەردۇر.

ھالبۇكى، ئىنسانىنىڭ ئۆزى ماقۇل بولغىنى بىلەن، ئىنسانىنىڭ چۈشەنگەن نەرسىسى ئەمەلىي (بىل فېئىل) ماقۇل (ئەقىلگە ئۇيغۇن) ئەمەستۇر. ئۇ بۇ ئاساسقا كۆرە ئالدى بىلەن ئىمكانى (بىلقۇۋۇۋە) ① ماقۇل بولغان، ئاندىن ئەقىل تەرىپىدىن چۈشىنىلىپ ھەقىقىي (بىل فېئىل) ماقۇل بولغان بولىدۇ. شۇ سەۋەبىلىك ئىنسان تەرىپىدىن چۈشىنىلگەن شەيئى بىلىنگەن شەيئى ئەمەستۇر. ئۇنىڭ ئەقلىمۇ دائىم ماقۇل ئەمەستۇر. يەنى ئەقلىمىز، بىر ئەقىل بولۇشى ئېتىبارى بىلەن ماقۇل بولمىغانلىقىغا ئوخشاش، بىزمۇ جەۋھىرى ئەقىل بولغان ئاقىللاردىن ئەمەسمىز. چۈنكى بىز چۈشەنگەنلىرىمىز بىلەن جەۋھەرگە ئىگە ئەمەسمىز. ئۇ بولسا بۇنداق ئەمەستۇر. ئۇنىڭدىكى ئەقىل، ئاقىل

---

① بىلقۇۋۇۋە - «قۇۋۇۋەت بىلەن، كۈچ بىلەن، كۈچ تەسىرى بىلەن ئىمكانىيەت بىلەن ...» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. ئەسەردە «بىلقۇۋۇۋە» بىلەن «بىل فېئىل ماقۇل» دېگەندەك شەكىلدە قوللىنىلغان. بۇ سۆزلەر ئىلمىيزدا قوللىنىلمايدىغان بولغاچقا، ئىشلىتىلگەن ئورنىغا قاراپ، «بىلقۇۋۇۋە بارلىق» - «ئىمكان بارلىق»، «بىل فېئىل بارلىق» نى «ھەقىقىي بارلىق» دەپ ئالدىم. چۈنكى فارابىنىڭ يېزىشچە، تېخى ۋۇجۇدقا چىقمىغان ھالەتتىكى بارلىق «بىلقۇۋۇۋە بارلىق» (ئىمكانى بارلىق) ۋۇجۇدقا چىققان، بارلىققا كەلگەن بارلىق بولسا «بىل فېئىل بارلىق» (ھەقىقىي بارلىق) ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن: شىرە ياسىمىچى بولغان ياغاچ ماتېرىياللار «بىلقۇۋۇۋە بارلىق» بولسا، ياسىلىپ بولغان شىرە «بىل فېئىل بارلىق» بولىدۇ.
شۇنىڭغا ئوخشاشلا «بىلقۇۋۇۋە بىلەن «بىل فېئىل ماقۇل» مۇ «ئىمكانى ماقۇل» ۋە «ئەمەلىي ئۇيغۇنلۇق» (ئەمەلىي ماقۇل) دەپ ئېلىنىدۇ.

ۋە ماقۇل ئەينى مەنىنى، ئەينى زاتنى ۋە بۆلۈنمەيدىغان ئەينى جەۋھەرنى ئىپادىلەيدۇ.

ئۇنىڭ ئالىم بولۇشىمۇ مۇشۇنداقتۇر، چۈنكى ئۇ بىلىمىڭ ئۆچۈن زاتىنىڭ سىرتىدىكى پەزىلەتنى ئۆزىگە بىلدۈرىدىغان باشقا زاتقا موھتاج ئەمەستۇر. ئۇنىڭ بىلىشى ئۆچۈنمۇ باشقا زاتقا ئېھتىياجى يوقتۇر. ئۇنىڭ بىلىش ۋە تونۇشى ئۆچۈن ئۆز جەۋھىرىدە قابىلىيەت باردۇر. ئۇنىڭ ئۆزىنى بىلىشى ئۆز جەۋھىرىدىن باشقا بىر نەرسە ئەمەستۇر. شۇنىڭ ئۆچۈن ئۇ ھەم بىلىدۇ، ھەم بىلىنىدۇ، ھەم بىلىمۇ ئۆزىدۇر. بۇ جەھەتتىن ئۇنىڭ ئۆزى يېگانە بىر زات ۋە يەككە بىر جەۋھەردۇر.

ئۇنىڭ ھاكىم (ھەممىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى) بولۇشىمۇ مۇشۇنداقتۇر. چۈنكى ھېكمەت ئاقىلنىڭ شەيئىلەرنى ئەڭ يۇقىرى بىلىم ۋە ئۆزىنى چۈشىنىپ بىلىشىدۇر. بىلىم بىلەن ئەڭ يۇقىرى شەيئى بىلىنىدۇ. بىلىمنىڭ ئەڭ يۇقىرىسى بولسا زاۋال تاپمايدىغان دائىملىق بىلىمدۇركى، مانا بۇمۇ ئۇنىڭ ئۆز زاتىنى بىلىشىدۇر.

ئۇنىڭ ھەق بولۇشىمۇ مۇشۇنداقتۇر. چۈنكى ھەق بار بولۇشقا ماس كېلىدۇ. بىر شەيئىنىڭ ھەقىقىتى ئەڭ مۇكەممەللىكى بولسا، ھەقتىن ئۇلۇشنى ئالغان بارلىقتۇر. ھەق ئەينى ۋاقىتتا ئەقىلنىڭ بارلىقىغا ئۇيغۇن كېلىش مەقسىتى بىلەن توغرا كەلگەن ماقۇلغا قارىتا ئېيتىلىدۇ. ئەينى بارلىققا ماقۇل بولۇشى جەھەتتىنمۇ ھەق دېيىلىدۇ. ئۇنىڭغا بىلىنگەن شەيئىگە قوشۇمچە قىلىنماستىن، پەقەت ئۆزى تەرىپىدىن باردۇر دېيىلىدۇ. ئۇنىڭغا بىلىنگەن شەيئىگە قوشۇمچە قىلىنماستىن، پەقەت ئۆزى تەرىپىدىن باردۇر دېيىلىدۇ. دەسلەپكى بارلىققا (مەۋجۇتلۇققا) ئىككى سەۋەب بىلەن ھەق دېيىلىدۇ. ئۇ ھەم بارلىقنىڭ ئەڭ مۇكەممەل بارلىق بولۇشى يۈزىسىدىن ھەقتۇر، ھەم مەۋجۇتلۇقنى مەۋجۇت بولغىنىدەك بىلگەن بىر ماقۇل بولۇشى جەھەتتىن ھەقتۇر.

ئۇ ماقۇل بولۇش ئېتىبارى بىلەن ھەق بولۇشى ئۈچۈن ئۆزىنى سىرتتىن بىلىدىغان باشقا بىر زاتقا موھتاج ئەمەستۇر. ئۇ ئەينى زاماندا ھەق دېيىشكە ھەر ئىككى جەھەتتىن ئەڭ لايىقەتلىكتۇر. ئۇنىڭ ھەقىقىتى ھەق بولۇشتىن باشقا بىرنەرسە ئەمەستۇر.

ئۇنىڭ تىرىك ۋە ھاياتلىڭ ئۆزى ئىكەنلىكىمۇ مۇشۇنداقتۇر. بۇ ئىككى سۆز بىلەن ئىككى ئايرىم زات كۆزدە تۇتۇلماستىن، بەلكى بىر يېگانە زات نەزەردە تۇتۇلىدۇ. تىرىك دېمەك، ئۇنىڭ ئۇستۇن ماقۇلنى (ئەقىلگە ئۇيغۇنلۇقنى) ئۇستۇن ئەقىل بىلەن بىلىش دېمەكتۇر. ئەمەلىيەتتە، بىزگە تىرىك دېيىلسە، مەخسۇسلارنى (ھېس قىلىنغانلارنى) - بۇلار ئەڭ ياخشى مەلۇملار-دۇر - ئىدراكلىرىنىڭ ئەڭ ياخشىسى بولغان سەزگۈ بىلەن ئىدراك قۇۋۋىتىنىڭ ئەڭ ياخشىسى بولغان تۇيغۇلار بىلەن ئىدراك ئەتكىنىمىز ئۈچۈندۇر. ئۇ ھالدا ماقۇللارنى ئۇستۇن بىلىم بىلەن بىلىپ يەتكەن ئەقىلنىڭ ئۆزى قانداق بولۇشى كېرەك؟ ئۇ تىرىك بولۇشى كېرەك. چۈنكى ئۇ ئەقىل بولۇش ئېتىبارى بىلەن بىلىدۇ. ئۇنىڭ ئاقىل ۋە ئەقىل بولۇشى، ئالىم ۋە ئىلىم بولۇشى بىر يەككە مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. تىرىك سۆزى ئەينى زاماندا جانلىق بولمىغان شەيئىلەرگىمۇ قوللىنىلىدۇ.

ئاخىرقى مۇكەممەللىككە ئېرىشكەن بارلىققا ۋە مۇكەممەللىككە ئۆزلۇكىدىن كەلگەنلەر بىلەن، ئۆز ۋاستىسى بىلەن بولغانلار ئوتتۇرىسىدا پەرق بولمىغان ھەر قانداق مەۋجۇتلۇققىمۇ تىرىك دېيىلىدۇ. بۇ ئېتىبار بىلەن دەسلەپكى مەۋجۇتلۇق ئەڭ ئۇستۇن بارلىق بولۇش بىلەن بىرگە، ئۇ بۇ ئىسىمغا ئىستىئارە يولى بىلەن، بىز تىرىك دېگەن ھەر قانداق شەيئىدىن بەكرەك لايىقتۇر. بارلىقىمىز تولۇق بولغان نىسبەتتە بىلگەن ۋە چۈشەنگەن شەيئى، بىزنىڭ قارىشىمىزدا شۇ قەدەر ياخشى بىلىنىپ چۈشىنىلىدۇ. چۈنكى روھلىرىمىزنىڭ ئۇنى چۈشىنىش نىسبىتى

بولغانلىقى ھەر ھالدا بىر قىسىمغا تاقابىل تۇرىدۇ. ئۇ ھالدا روھلىرىمىزنىڭ سىرتىدىكى بارلىق بىزگە چۈشىنىلگەن بارلىققا ئۇيغۇن (ماس) كېلىدۇ. كەمتۈك بولسا، بىزمۇ ئۇنى كەمتۈك چۈشىنىمىز.

ھەرىكەت، زامان، چەكسىزلىك ۋە مۇشۇلارغا ئوخشاشلا بار بولغان شەيئىلەردۇر. روھلىرىمىز بۇلارنىڭ ھەر بىرىنى كەمتۈك سۈرەتتە چۈشىنىدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ ھەربىرى بارلىق ۋە سان جەھەتتىن كەمتۈكتۇر. ئۇچكەن، تۆتكەن... ۋە مۇشۇنىڭغا ئوخشاشلار بىز تەرەپتىن تېخىمۇ ياخشى چۈشىنىلىدۇ. چۈنكى بۇلار يەنىمۇ مۇكەممەل بارلىقلاردۇر. دەسلەپكى بارلىق (مەۋجۇتلۇق) مۇ مۇشۇنداق چۈشىنىلىدۇ. چۈنكى ئۇ بارلىقنىڭ ئەڭ مۇكەممەللىكىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى باسقۇچىدا بولۇشى بىلەن، بىز تەرەپتىن ئەڭ مۇكەممەل سۈرەتتە بىلىنىشى كېرەكتۇر. ھالبۇكى، بىز ئىشىنىڭ بۇنداق بولمىغانلىقىنى كۆرۈۋاتىمىز.

گەرچە مۇكەممەللىكنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدا بولسىمۇ، بىز ئىدراك قىلالمىغۇدەك بىر ھال ئەمەستۇر. بۇ شۇ سەۋەبتىنكى، ئەقلىي قۇۋۋەتلىرىمىزنىڭ زەئىپلىكى ھەم ماددا ۋە ئەدەم (يوقلۇق) بىلەن قوچۇلۇپ كەتكەنلىكى، ئۇنىڭ بىز قىلىدىغان ئىدراكىنى مۇشكۈل ۋە تەسەۋۋۇرنى قىيىن قىلىپ قويغانلىقى ئۈچۈن، بىز ئۇنى ئەسلىدىكىدەك چۈشەنمەيمىز. ئۇنىڭ چەكسىز دەرىجىدىكى مۇكەممەللىكى بىزنى دەھشەتكە غەرق ئەتكەچكە، بىز ئۇنى تولۇق تەسەۋۋۇر قىلالمايمىز. ئەمەلىيەتتە، نۇر كۆرۈنگەن شەيئىلەرنىڭ ئەڭ مۇكەممەللىكى ۋە ئوچۇقى بولۇپ باشقا كۆرۈنگەنلەر ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈنىدۇ. رەڭلەرنىڭ كۆرۈنۈشىنىڭ سەۋەبىمۇ ئۇدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىر شەيئى قانچىلىك تولۇق ۋە بۇيۇك بولسا، كۆز ئۇنى شۇ دەرىجىدە تولۇق كۆرمىكى كېرەك. ئۇر. ھالبۇكى، بىز ئەھۋالنىڭ ئۇنداق بولمىغانلىقىنى كۆرۈۋاتىمىز. نۇر (يورۇقلۇق) قانچىلىك كۈچلۈك بولسا، كۆزلىرى-

مىزنى شۇنچە چاقىدۇ. بۇ ھال (نۇرنىڭ) ئاجىزلىقى ۋە كەم-
تۈكلۈكى سەۋەبىدىن ئەمەس، ئەكسىچە ئاشكارىلىقنىڭ ۋە يو-
رۇقلۇقنىڭ ئەڭ يۇقىرى دەرىجىدە بولغانلىقىدىندۇر. ئۇ كۆزلەر-
نى قاماشتۇرىدىغان بىر نۇر بولغىنى ئۈچۈن كۆزلەرنى چاقىدۇ.

دەسلەپكى سەۋەب، دەسلەپكى ئەقىل ۋە دەسلەپكى ھەق بۇ-
نىڭغا قىياس ئېتىلىدۇ. ئۇنىڭ بىز تەرىپىمىزدىن كەمتۈك چۈ-
شىنىلىشى، ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ كەمتۈكلۈكىدىن ئەمەستۇر. پەقەت
ئەقىل قۇۋۋەتلىرىمىزنىڭ زەئىپ بولۇشى تۈپەيلى ئۇنىڭ تەسەۋ-
ۋۇر قىلىنىشى تەس بولىدۇ. ئەسلىي ئۆزىمىزنىڭ ماقۇللىرىمىز
كەمتۈك ۋە ئۇلارنى تەسەۋۋۇر قىلىشىمىز ئاجىزدۇر.

ئېيتىش كېرەك بولىدۇكى، بۇ ھال خىل يول بىلەن مۇتا-
لىئە قىلىنىدۇ (ئۆگىنىلىدۇ)؛ بىرى، ئىمكانسىزلىق بولۇپ،
ئۇنىڭ بارلىقىدىكى ھەم زات ۋە جەۋھىرىدىكى كەمتۈكلۈك يۈز-
سىدىن تولۇق ھالەتتە تەسەۋۋۇر ئېتىلمەسلىكى ۋە چۈشىنەلمەس-
لىكىدۇر؛ يەنە بىرى، كۆپلۈك بولۇپ، ئۇنىڭ تولۇق بىر ھالەتتە
چۈشىنىلىپ، تەسەۋۋۇر ئېتىلىشى مۇمكىن بولسىمۇ، زېھىنلە-
رىمىزنىڭ ۋە ئەقلىي قۇۋۋەتلىرىمىزنىڭ زەئىپ ھەم ئۇنىڭ جەۋ-
ھىرىدىن ئۇزاق بولۇشىمىز، ئۇنى تولۇق بىر ھالەتتە ۋە مۇكەم-
مەللىك دەرىجىسىدە تەسەۋۋۇر ئېتەلمەسلىكىمىز سەۋەبىدۇر.

بۇ مۇتائىلە ۋۇجۇدىنىڭ بىر - بىرىدىن ئۇزاق ئىككى ئۇچىغا
جايلاشقان بولىدۇ. بىرى، مۇكەممەللىكنىڭ ئۇچىدا؛ يەنە بىرى،
كەمتۈكلۈكنىڭ ئۇچىدا. لېكىن شۇنىمۇ بىلىشىمىز لازىمكى،
ماددىغا بۇلغانغىنىمىز سەۋەبلىك جەۋھىرىمىز ئۇنىڭ جەۋھىرىدىن
يىراقلاپ كەتكەن. جەۋھىرىمىز ئۇنىڭغا يېقىنلاشقانسېرى ئۇ
ھەقتىكى تەسەۋۋۇرىمىز تېخىمۇ تولۇق، تېخىمۇ توغرا ۋە تېخىمۇ
ھەقىقىي بىر ھالغا كېلىدۇ. بۇ شۇنداق دېگەنلىككى، بىز ماددە-
دىن يىراقلاشقانسېرى دەسلەپكى بارلىقنى تولۇق بىر سۈرەتتە
تەسەۋۋۇر قىلالايمىز. بىز ھەقىقىي ئەقىلگە ئىگە بولغانسېرى

ئۇنىڭغا تېخىمۇ بەكرەك يېقىنلىشىمىز. نىھايەت ماددىدىن پۈتۈن-لەي قۇتۇلغان ۋاقتىمىزدا زېھنىمىز ئۇنى ئەڭ مۇكەممەل ھالەتتە چۈشىنىدۇ.

6. بۇيۇك تەڭرىنىڭ قۇدرىتى، بۇيۇكلۇكى ۋە ئۇلۇغلۇقى توغرىسىدا

ئۇنىڭ قۇدرىتى، بۇيۇكلۇكى ۋە ئۇلۇغلۇقى مۇنداقتۇر. بىر شەيئىنىڭ قۇدرىتى، بۇيۇكلۇكى ۋە ئۇلۇغلۇقى يا جەۋھىرىدىكى ياكى خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ ئارەزلىرىدىن ① (تاشقى ئىپادىلىرى-دىن) بىرىدىكى مۇكەممەللىككە ئاساسەن بولىدۇ. بۇ (خۇسۇسى-يەتلەر) بىزگە نىسبەتەن ئېيتىلسا، تېنىمىزنىڭ ئەزالىرىدىن بىرىدىكى ۋە ياكى مال ـ مۈلۈك ۋە ئىلىم كەبى ئارەزلىرىمىزدىن بىرىدىكى مۇكەممەللىكىمىزگە قارىتىلغان بولىدۇ. ئۇنىڭ مۇ-كەممەللىكى ھەر قانداق مۇكەممەللىكتىن پەرقلىق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ قۇدرىتى، بۇيۇكلۇكى ھەر قانداق ئۇلۇغ ۋە بۇيۇك شەيئىدىن ئۈستۈندۇر. قۇدرىتى ۋە ئۇلۇغلۇقى جەۋھىرد-نىڭ غايىلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، جەۋھىرى ۋە زاتى سىرتىدا ئەمەستۇر.

ئۇ باشقىسى تەرىپىدىن ھۆرمەتلەنسۇن، ھۆرمەتلەنمىسۇن، تەزىم قىلىنسۇن ـ قىلىنمىسۇن، زاتىدا ئەزىم (بۇيۇك) ۋە ئۇلۇغدۇر. ھەر قانداق مەۋجۇتلۇقنىڭ گۈزەللىكى، جۈلالىقى ۋە زىننىتى ئۆزىدىن ئۈستۈن بارلىققا يېتىشى ۋە ئۆزىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى مۇكەممەللىكىگە ئېرىشىشتۇر. دەسلەپكى بارلىقنىڭ (مەۋجۇتلۇقى) بارلىقى بولسا، ئەڭ ئۈستۈن بارلىق بولغانلىق-

① ئارەز ـ بۇ جەۋھەرنىڭ زېتى بولۇپ، غەرب پەلسەپىسىدىكى ئاكسىدىنتسىيە ئاتالغۇسى بىلەن ئوخشاش مەنىدە. ئۇ بارلىقلاردىكى جەۋھەرنىڭ زېتى بولۇپ، بارلىقلاردا بولىدۇ. ئەمما ئۇنىڭ جەۋھىرىنى تەشكىل قىلمايدۇ. بۇ شۇ شەيئىنىڭ بار بولۇشىنى تەشكىل قىلمايدىغان، يەنى ماھىيەتلىك بولمىغان تاشقى خۇسۇسىيەتلەردۇر.

تىن، ئۇنىڭ گۈزەللىكى ھەر قانداق گۈزەللىكتىن ئۈستۈندۇر. زىننەت ۋە جۇلاسىمۇ مۇشۇنداقتۇر. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ جەۋھىرى ۋە زاتىدا، يەنى ئۆز بارلىقىدا ۋە بىلگەن زاتىدا بولىدۇ. ھالبۇكى، بىزنىڭ گۈزەللىكىمىز ۋە زىننىتىمىز زاتىمىزدا ئەمەس، بەلكى ئارەزلىرىمىزدىدۇر. جەۋھىرىمىزدە ئەمەس، بەلكى سىرتىمىزدىكى شەيئىلەردىدۇر. ئۇنىڭ جامالى، مۇكەممەللىكى ۋە باشقا خۇسۇسىيەتلىرى بولسا، زاتىدىن باشقا شەيئى ئەمەستۇر.

لەززەتنىڭ، سۆيۈنۈشنىڭ ۋە ھەۋەسنىڭ كۆپلۈكى مۇكەممەل ۋە تولۇق بىر ئىدراك بىلەن ئەڭ گۈزەل، ئەڭ نەپىس ۋە ئەڭ چىرايلىق شەيئىنى ئىدراك قىلماق بىلەن ھاسىل بولىدۇ. دەسلەپكى بارلىق گۈزەللىكنىڭ، پاكلىقنىڭ ۋە زىننەتنىڭ ئەڭ يۇقىرى باسقۇچىدا بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئۆز زاتىنى ئىدراك ئېتىشى ئىدراكنىڭ ئەڭ مۇكەممىلىدۇر. جەۋھىرىنى بىلىش، مۇتلەق ھالدا بىلىمنىڭ ئەڭ ئۈستۈنىدۇر. بىز دەسلەپكى بارلىق تۇيغان لەززەتنىڭ ئەسلىنى ۋە بۇيۇكلۇكنى پەقەت ئەقىل، بىلىم، خاتىرە ۋە سەزگۈ بىلەن - ئۆز كامالەت ۋە گۈزەللىكىمىزنىڭ يۇقىرى باسقۇچىنى پۈتۈن ئىدراكىمىز بىلەن ئىدراك ئەتكەنىكى لەززەتكە سېلىشتۇرۇش (تەققاسلاش) ئارقىلىق چۈشىنىمىز ۋە ئۆگىنىمىز. لەززەتنىڭ بۇ دەرىجىسىگە بارغان ۋاقتىمىزدا، بۇ لەززەتنىڭ بۇيۇكلۇكتە ھەر قانداق باسقۇچتىن ئاشقانلىقىنى ھېس قىلىپ، ئىچىمىزدە چەكسىز دەرىجىدە خۇشاللىق سېزىمىز. گەرچە بۇ خۇشاللىقىمىز ۋاقىتلىق ۋە ئۆتكۈنچىسى بولسىمۇ - دە!... شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ سۆيۈنچىنى، لەززەتنى ۋە ھەۋەسنى (ئىشتىياقنى) ئۆز سۆيۈنچىمىزگە، لەززەتىمىزگە ۋە ئىشتىياقىمىزغا قىياس ئەتسەك، ئۇنىڭ ئىلمىنى ئىلمىمىزگە - زاتنىڭ ئۈستۈن گۈزەللىك ۋە ئىدراك قىلىشىنى، بىزدىكى ئەڭ گۈزەل ۋە ئەڭ چىرايلىق شەيئىلەرنى ئىدراك قىلە-

شىمىزغا قىياس ئەتمەك دېمەكتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىدراكىمىز بىلەن ئۇنىڭ ئىدراكى ئارىسىدا، بىز بىلگەن شەيئىلەر بىلەن ئۇنىڭ بىلگەنلىرى ئارىسىدا، ئۆز گۈزەللىكىمىز بىلەن زاتنىڭ گۈزەللىكى ئارىسىدا ھېچبىر نىسبەت يوقتۇر. بۇنداق بىر نىسبەت بولغان تەقدىردىمۇ ناھايىتىمۇ ئاددىي ۋە كىچىكتۇر. بۇ سەۋەبتىن بىزنىڭ ئۆز لەززىتىمىز، سۆيۈنچىمىز، ھەۋەس - ئىشتىياقىمىز بىلەن ئۇنىڭكى ئارىسىدا نىسبەت يوقتۇر. چۈنكى بۇ نىسبەت بەك جۈزئىدۇر. ئۇششاق (كىچىك) بىر مىقدار بىلەن كۇللى (پۈتۈن) ئارىسىدا ۋە ئەڭ كەمتۈك شەيئى بىلەن مۇكەممەللىكنىڭ ئاخىرقى چېكى ئارىسىدا قانداقمۇ بىر نىسبەت بولسۇن!...

دەسلەپكى بارلىق ئۆز زاتىدىن قانچىلىك لەززەت، سۆيۈنۈش ۋە زەۋق ھېس قىلسا، ئۆز زاتىنىڭ ئاشىقى بولۇپ، زاتىنى ئۆز نىسبىتىدە سۆيىدۇ ۋە ھەۋەسلىنىدۇ. بىزنىڭ ئۆز پەزىلىتىمىزگە ئاشىق بولۇشتىن ھېس قىلغان زەۋقىنىڭ دەسلەپكى بارلىققا نىسبىتى، ئۇنىڭ پەزىلىتى ۋە كامالىنىڭ بىز ياخشى كۆرگەن ئۆز پەزىلەت ۋە كامالىمىزغا بىز ياخشى كۆرگەن ئۆز پەزىلەت ۋە كامالىمىزغا بولغان نىسبىتىگە ئوخشاشتۇر. بۇ شۇ قەدەركى، ئۇنىڭدا سۆيگەن سۆيۈلگەننىڭ ئۆزىدۇر. ياخشى كۆرگەن ياخشى كۆرۈلگەننىڭ ئۆزىدۇر. ئاشىق - مەشۇقنىڭ ئۆزىدۇر. بىزدە بولسا بۇنىڭغا خىلاپ ھالدا، پەزىلەت ۋە گۈزەللىك مەشۇقلىرىمىز بولسىمۇ، ئاشىق ئەمەستۇرلەر. بىزدىكى ئاشىق ئۇنىڭدىكىدىن باشقا بىر قۇۋۋەتتۇر، ئۇندا مەشۇقتىن ئەسەر يوقتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن بىزدە مەشۇق ئاشىقىنىڭ ئۆزى ئەمەستۇر. ئۇنىڭدا بولسا مەشۇق ئاشىقىنىڭ ئۆزىدۇر. ئۇ سۆيۈلسۇن، سۆيۈلمىسۇن دەسلەپكى يار ئۇدۇر. ئۇنىڭغا ئاشىق بولۇنسۇن، بولۇنمىسۇن دەسلەپكى مەشۇق شۇدۇر.

7. پۇتۇن مەۋجۇداتلارنىڭ ئۇنىڭدىن قانداق پەيدا بولغانلىقى توغرىسىدا

دەسلەپكى بارلىق ئۇنىڭدىن پەيدا بولغان. دەسلەپكى بارلىقنىڭ ئۆزىگە خاس بارلىقىدىن (مەۋجۇتلۇقىدىن) باشقا مەۋجۇتلۇقلارنىڭ خالىسۇن، خالىمىسۇن پەيدا بولۇشى لازىم بولىدۇ. بۇ بارلىقلارنىڭ قىسمەن تۈيغۇ بىلەن مۇشاھىدە ئېتىلگەن ۋە قىسمەن دەلىل ـ ئىسپاتلار بىلەن بىلىنگەن بارلىقى، ئىنسانىنىڭ ئىرادىسى ۋە ئىختىيارى بىلەن پەيدا بولغان ئەمەستۇر. دەسلەپكى بارلىقتىن باشقىسىنىڭ پەيدا بولۇشى، ئۇنىڭ بارلىقىنىڭ باشقا بارلىققا تېشىشى ① ۋە باشقىسىنىڭ ئۇنىڭ بارلىقىدىن تېشىش قابىلىيىتىدىنۇر. شۇنداق قىلىپ، ئۇنىڭ بارلىقى ھېچبىر رەۋىشتە ئۆزىنىڭ نە سەۋەبى، نە مەقسىتى بولالمايدۇ. ئەمەلىيەتتە، بالىنىڭ ۋۇجۇدى (بارلىقى) ئاتا ۋە دادىنىڭ بار بولۇشىغا (سەۋەب) ۋە مەقسەت تەشكىل قىلالمايدۇ. بۇ پەقەت شۇنداق دېگەندىلا كىتۇركى، ئۇنىڭدىن ھاسىل بولغان بارلىق، ئۇنىڭغا كامالەت ئەكىلىدۇ، نىھايەتكى، بىزنىڭ قىلغان ئىشلىرىمىزنىڭ كۆپىنى بىزگە شۇ نەرسىنى تەمىن ئېتىدۇ. مەسىلەن، باشقا بىرسىگە مال بەرگەن ۋاقتىمىزدا، پەيدا بولغان شەرەپ ۋە مەنپەئەتلۇق ۋە ياكى باشقا ياخشىلىقلار بىزگە كامال ئەكىلىدۇ. ئۇنىڭدا ئۆزىدىن باشقىسىمۇ يوقكى، ئۇنىڭ بارلىقىدىن (مەۋجۇتلۇقىدىن) مەقسەت باشقا شەيئىلەرنى پەيدا قىلىشتىن ئىبارەت ھەم بارلىقىغا (مەۋجۇتلۇقىغا) بىر تاشقى سەۋەب بار ئىكەنلىكى بىلەن دەسلەپ-

① تاشاق ـ تېشىپ چىقماق دېگەن مەندىكى بۇ سۆز فارابىنىڭ «فەيز» سۆزىنىڭ تەرجىمىسى بولۇپ، سۆز مەنىسى «موللۇق، كۆپلۈك، ئېشىپ ـ تېشىپ تۇرماق، بەرە، ئىلھام تالماق...» دېگەن مەنىلەردە. بۇ ئورۇندا بىر شەيئىدىن يەنە بىر شەيئىنىڭ ھاسىل بولۇشىغا نىسبەتەن قوللىنىلغان. يەنى تېشىپ يەنە بىر شەيئىنى بارلىققا كەلتۈرگەن دېگەن مەنىدە قوللىنىلغان.

كى (بىرىنچى) بولۇشتىن قالمىدۇ. ئۇ ئەينى زاماندا باشقىسىغا ۋۇجۇد (بارلىق) بەرمەك بىلەن ئۆزىدە بولمىغان ۋە ئۆز كامالى (مۇكەممەللىكى) سىرتىدىكى بىر كامالەتنى بەرمەيدۇ. نىھايەتكى، مېلىنى ياكى باشقا نەرسىسىنى تەقدىم قىلغان كىشى زەۋق، شەرەپ، باشقۇرۇش ۋە ياكى باشقا ياخشىلىقلارغا ئېرىشىپ كامال تاپماق مەقسىتى بىلەن قىلمىدۇ. بۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ ئۇنىڭدا بولۇشى مۇمكىن ئەمەستۇر. چۈنكى دەسلەپكى بارلىق ئۇ ۋاقىتتا دەسلەپكىلىكتىن قالغان ۋە بىرىنچىلىكتىن چۈشۈپ، ئۆزىدىن باشقىسىنىڭ بىرىنچىلىكىنى قوبۇل قىلغان ھەم ئۆز مەۋجۇتلۇقىغا باشقىسىنى سەۋەب قىلغان بولمىدۇ.

ھەقىقەت سۈپىتىدە ئۇنىڭ بارلىقى ئۆز زاتى ئىچىدىدۇر. جەۋھىرى بارلىقنى تەقىپ ئېتىپ ئارقىسىدىن كېلىش بىلەن ئۇنىڭدىن باشقىسى پەيدا بولمىدۇ. شۇ تەرىزدە ئۇنىڭ بارلىقى باشقىسىنىڭ بارلىقىغا سەۋەب بولمىدۇ.

ئۇنىڭ جەۋھىرى ۋە زاتىنى جەۋھەرلەندۇرگەن ۋۇجۇدى، باشقىسىنىڭ بارلىقىنى مەيدانغا كەلتۈرگەن ۋۇجۇدنىڭ (بارلىقنىڭ) ئۆزىدۇر. شۇ سەۋەبتىن ئۇ بىزنىڭكىگە ئوخشاش، مەسىلەن، بىزنىڭ ئالاھىدىلىكىمىز بولغان نۇتۇق بىلەن يېزىش قابىلىيىتىدىن - ئىككى ئايرىم خۇسۇسىيەت پەيدا بولمايدۇكى، ئۇنىڭ بىرى بىلەن زاتىنى بىلدۈرغانغا، يەنە بىرى بىلەن باشقىسىنى ھاسىل قىلدۇرغانغا. ئۇ ھەقىقەت سۈپىتىدە بىر يېگانە زات ۋە يەككە جەۋھەردۇركى، ئۇنىڭ بىلەن ھەم جەۋھەرلىنىدۇ، ھەم باشقىلارنى ھاسىل قىلدۇ. ئۇنىڭ بارلىقىدىن، ئەينى زاماندا باشقا بىر بارلىقنىڭ - ئۆز زاتىدا بولمىغان - باشقا بىر شەيئىگە پارلاپ چىقىشىمۇ ئېھتىياجى يوقتۇر. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇ نە ئۆزىدە بار بولغان بىر بەلگە، ئالامەتكە، نە ئۆزىدىن سىرتتا بولغان بىرەر ۋاستىگە تېخىمۇ ئېھتىياجى يوقتۇر. مەسىلەن، ھور چىقىرىش ئۈچۈن ئىسسىقلىق بېرىدىغان ئوت ۋە ھورغا

ئايلىنىدىغان سۇغا ئوخشاش ۋاستىلەرگە ئېھتىياجى يوقتۇر ياكى قۇياشنىڭ سۇنى ئىسسىتىشى ئۈچۈن سۇنىڭ ھەربىرىگە كېلىشى ۋە بۇ ھەربىرىت بىلەن يېڭى بىر ھالەتكە ئىگە بولۇشى ھەم مۇشۇ ھالەت بىلەن سۇنىڭ ئىسسىش قابىلىيىتىدەك بىرەر ۋاستىگە ئېھتىياجى يوقتۇر. ياكى بولمىسا، ياغاچچىنىڭ تاختايىنى بۆلۈش، تىلىش ۋە يېرىش ئۈچۈن ھەرە ۋە كەسكۈچ قاتارلىق قوراللارغا موھتاج بولغىنىغا ئوخشاش، بۇلارغا ئېھتىياجى يوقتۇر.

باشقىسىنىڭ بارلىقىغا سەۋەب بولغان ۋۇجۇد (بارلىق) ئۇنى جەۋھەرلەندۈرگەن ۋۇجۇدىدىن (بارلىقتىن) مۇكەممەل ئەمەستۇر. ئەمەلىيەتتە ئۇنى جەۋھەرلەندۈرگەن ۋۇجۇدى باشقىسىنىڭ بارلىقىغا سەۋەب بولغان ۋۇجۇدىدىن مۇكەممەل ئەمەستۇر. ئەكسىچە، بۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى زاتىنىڭ ئۆزىدۇر. بۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇندىن باشقا بارلىقنىڭ بارلىققا كېلىشىگە توسقۇن بولغۇدەك ئىچىدە ياكى سىرتىدا ھېچقانداق بىر توسالغۇ يوقتۇر.

8. مەۋجۇداتلارنىڭ مەرتىۋىلىرى (دەرىجىلىرى) توغرىسىدا

بارلىقلار (مەۋجۇتلار) ناھايىتىمۇ كۆپتۇر. كۆپلۈكى بىلەن بىرگە بىر - بىرلىرىدىن ئۈستۈندۇر. ھەربىر بارلىق تولۇق بولسۇن ياكى كەمتۈك بولسۇن، ئۇنىڭ جەۋھىرىدىن بارلىققا كەلگەندۇر. جەۋھىرى شۇنداق بىر جەۋھەردۇركى، پۈتۈن بارلىقلار دەرىجىلىرىگە ئاساسەن ئۇنىڭدىن پەيدا بولغاچقا، ھەربىرى مەۋجۇتلۇقتىكى رەت تەرتىپىگە ئاساسەن ئۇنىڭدىن ئۆز ئۈلۈشىنى ئېلىپ پەيدا بولىدۇ. ئالدى بىلەن ئەڭ كەمتۈكى پەيدا بولىدۇ. مۇشۇ يول بىلەن كەمتۈكتىن يەنمۇ كەمتۈككە ماڭغاچ، ئەڭ ئاخىرىدا شۇنداق بىر بارلىققا (مەۋجۇتلۇققا) بارىدۇكى، ئۇنىڭ

دىن تۆۋەنگە ماڭغان تەقدىردە تولۇق بىر يوقلۇققا بارغان بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مەۋجۇتلۇقلار (بارلىقلار) ۋۇجۇدىدىن قالغان بولىدۇ.

پۈتۈن بارلىقلار، پەقەت ئۆز ۋۇجۇدىغا خاس جەۋھەرلەردىن پەيدا بولغىنى ئۈچۈن، ئۇ جۆمەرددۇر (سېخىيدۇر). بۇ جۆمەردلىك ئۇنىڭ جەۋھىرىدۇر. يەنى پۈتۈن بارلىقلار تەرتىپكە ئاساسەن ئۇنىڭ جەۋھىرىدىن ئۇلۇشلىرىنى ئېلىپ بارلىققا كېلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئۇ ئادىلدۇر. ئۇنىڭ ئادالىتىمۇ جەۋھىرىدە بولۇپ، جەۋھەرنىڭ سىرتىدا ئەمەستۇر. بۇ جەۋھەر شۇنداق بىر جەۋھەردۇركى، بارلىقلار ئۇنىڭدىن ئۆز دەرىجىلىرىگە ئاساسەن پەيدا بولغاندىن كېيىن، بىر - بىرلىرى بىلەن شۇنداق بىر تەرتىپتە ماسلىشىدۇكى، بىر توپ شەيئى قوشۇمچە شەيئى ھالىتىدە شۇ توپتىن پەيدا بولىدۇ.

بارلىقلارنى بىر - بىرىگە يېقىنلاشتۇرۇپ باغلاپ تۇرغان بۇ باغلىغۇچىلار بەزى شەيئىلەرنىڭ ئۆز جەۋھەرلىرى ئىچىدە بولىدۇ، بۇلار بەزى شەيئىلەرنىڭ جەۋھەرلىرىدىكى تەبىئىي خۇسۇسىيەتلەردىن بولۇپ، ئىنسانلارنى بىر - بىرىگە باغلاپ تۇرغان سۆيگۈگە ئوخشايدۇ. سۆيگۈ ئىنسانلارنىڭ ئەھۋالىغا تېگىشلىك بولۇپ، ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇتلۇقى ئۇنىڭ بىلەن قائىم ئەمەستۇر (يەنى ئۇنىڭ بىلەن تىك تۇرمايدۇ). گەرچە سۆيگۈمۇ ئاللادىن كەلگەن بولسىمۇ، چۈنكى ئۇنىڭ جەۋھىرى شۇنداق بىر جەۋھەردۇركى، ئۇنىڭدىن ھاسىل بولغان بارلىقلارنىڭ ئۆز ئارا ماسلىشىش ۋە توپلىشىشىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ.

9. ناھايىتىمۇ ئۇلۇغ بولغان دەسلەپكى بارلىقنى ئاتايدىغان ناملار توغرىسىدا

ئۇنى ئاتايدىغان ئىسىملار، ئارىمىزدىكى ئەڭ ئۇستۈن بار-

لىقلارنىڭ مۇكەممەللىكلىرىنى كۆرسىتىدىغان ئىسىملاردۇر. لې-كىن بۇ ئىسىملار بىز قوللانغان مەنە ۋە ئاساستا قوللىنىلماس-تىن، دەسلەپكى بارلىقنىڭ كامالىتىگە دالالەت قىلىشى لازىم. ئاندىن بۇ ئىسىملار كۆرسەتكەن مۇكەممەللىكلەر كۆپ بولسىمۇ، بۇلارنىڭ دەسلەپكى بارلىقتىكى تۈرلۈك مۇكەممەللىكلىرىنى كۆرسىتىدىغانلىقى، ئۇنىڭ قىسىملىرىدىن ئىكەنلىكىنى ھەم دەسلەپكى بارلىقنىڭ بۇ مۇكەممەللىكلەردىن ھەربىرى بىلەن جەۋ-ھەرلەنگەن دەپ چۈشەنمەيلى. بۇ تۈرلۈك ئىسىملارنىڭ بىر يەككە جەۋھەرنى ۋە بۆلۈنمەس بىر يېگانە بارلىقنى كۆرسەتمىكى لازىم-دۇر.

كۆز ئالدىمىزدىكى شەيئىلەرنىڭ كامال ۋە پەزىلىتىنى كۆر-سىتىدىغان ئىسىملارنىڭ بىر قىسمى، بىر شەيئىنىڭ باشقىسىغا نىسبەتەن ئەمەس، بەلكى مەخسۇس ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى-گە دالالەت ئېتىدۇ. مەسىلەن، يەككە ۋە تىرىك قاتارلىقلار. بىر قىسمى بولسا، بىر شەيئىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ پەقەت باشقا بىر شەيئىگە بولغان نىسبىتىگە دالالەت ئېتىدۇ. ئادىل ۋە جۆمەرد (سېخىي) قاتارلىقلار.

بۇ ئىسىملار ئارىسىدا ئىپادىلەنگەن پەزىلەت ۋە كامالەتكە دالالەت ئېتىدۇ. ئۇنىڭ سىرتىدا قالغان بىر شەيئىگە بولغان نىسبەتلىرى كامالىتىنىڭ بىر قىسمىغا دالالەت ئېتىدۇ. بۇ شۇن-داق دېگەنلىككى، بۇ ئىسىم ياكى پەزىلەت ە كامال، ئۇنىڭ قوشۇمچىسى بولغان رەۋىشتە ئۇنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇلارغا ئوخشاش ئىسىملار نەقىل ئېتىبارى بىلەن دەسلەپكى بار-لىققا قوللىنىلىدۇ. باشقىسىغا بولغان نىسبىتى بىلەن بۇلار دەس-لەپكى بارلىقتىن پەيدا بولغان بارلىقلارغا دالالەت ئېتىدۇ. شۇ-نىڭ ئۈچۈن بۇ نىسبەتنى نە ئۆزىنىڭ بىر قىسمى (جۈزئى) دەپ چۈشەنمەسلىكىمىز، نە ئۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن كامالەتنى، ئۇ نىسبەت ۋاستىسى بىلەن ئۇنىڭ ئاساسى بولغان دەپ چۈشەنمەس-

لمكىمىز لازىم. لېكىن ئۇ ئىسىم بىلەن ئۇ نىسبەتنىڭ زۆرۈرد-
يىتىددىن ئۇنىڭغا تەۋە بولغان جەۋھەر ۋە كامال دەپ چۈشەنمەسلە-
كىمىز كېرەككى، ئۇ جەۋھەر بىلەنلا تىڭ تۇرالايدۇ ۋە ھەم
ئۇ ئىسىمنىڭ كۆرسىتىشى تەلەپ قىلىنغان جەۋھەرنى
ئىپادىلەيدۇ.

10. سەۋانى (ئىككىنچى مەۋجۇتلۇقلار) ۋە كۆپلۈكنىڭ بولۇشى توغرىسىدا

دەسلەپكى بارلىقتىن ئىككىنچىسىنىڭ ۋۇجۇدى بارلىققا كې-
لىدۇ. بۇ ئىككىنچىسى تېخى جىسىمغا ئايلانمىغان ۋە ماددىسىز
بىر جەۋھەر بولۇپ، ئۆز زاتىنى ۋە دەسلەپكى بارلىقنى بىلىدۇ.
ئۆز جەۋھىرىدە بىلگەن شەيئى زاتىدىن باشقا نەرسە ئەمەستۇر.
دەسلەپكى بارلىقنى بىلىشى سەۋەبى بىلەن ئۇنىڭدىن ئۇچىنچى بىر
ۋۇجۇدنىڭ بارلىققا كېلىشى كېرەك بولىدۇ. ئۆزىگە خاس زاتى
بىلەن جەۋھەرلەنگەن بولغانلىقتىن، ئۇنىڭدىن بىرىنچى ئاسمان
پەيدا بولىدۇ. ئۇچىنچىسى ھەم ماددىسىز بولۇپ، جەۋھىرى
ئېتىبارى بىلەن ئەقىلدۇر. ئۆزىنى ۋە دەسلەپكى بارلىقنى بىلە-
يدۇ. ئۆزىگە خاس زاتى بىلەن جەۋھەرلەنگەن بولغانلىقتىن، ئۇ-
نىڭدىن تۆرغۇن يۇلتۇزلار تۈركۈمى بارلىققا كېلىدۇ. دەسلەپكى
بارلىقنى بىلىشى سەۋەبى بىلەن ئۇنىڭدىن تۆتىنچى بىر ۋۇجۇد
(بارلىق) مەيدانغا كېلىدۇ. بۇمۇ ماددىسىز بولۇپ ھەم ئۆزىنى،
ھەم دەسلەپكى بارلىقنى بىلىدۇ. ئۆزىگە خاس زاتى بىلەن جەۋ-
ھەرلەنگەن بولغانلىقتىن، ئۇنىڭدىن زوھەل يۇلتۇزى بارلىققا
كېلىدۇ. دەسلەپكى بارلىقنى بىلىشى سەۋەبى بىەن ئۇنىڭدىن
بەشىنچى بىر ۋۇجۇد (بارلىق) نى بارلىققا كەلتۈرۈشى كېرەك
بولىدۇ. بەشىنچىسىمۇ تېخى ماددىسىز بولۇپ، ئۆزىنى ۋە دەس-
لەپكى بارلىقنى بىلىدۇ. ئۆز زاتى بىلەن جەۋھەرلەنگەن بولغالىق-

تىن، ئۇنىڭدىن مۇشتەرى يۇلتۇزى پەيدا بولىدۇ. بۇنىڭ ۋۇجۇ-
دىمۇ ماددىسىز بولۇپ، ئۆز زاتىنى ۋە دەسلەپكى بارلىقنى بىلە-
يدۇ. ئۆز زاتى بىلەن جەۋھەرلەنگەن بولغانلىقتىن ئۇنىڭدىن مې-
رىخ يۇلتۇزى پەيدا بولىدۇ. دەسلەپكى بارلىقنى بىلىشى سەۋەبى
بىلەن ئۇنىڭدىن يەتتىنچى بىر بارلىق پەيدا بولۇشى كېرەك.
بۇنىڭدىمۇ ۋۇجۇدى ماددىسىز بولۇپ، ئۆزىنى ۋە دەسلەپكى بار-
لىقنى بىلىدۇ. ئۆز زاتى بىلەن جەۋھەرلەنگەنلىكتىن ئۇنىڭدىن
قۇياش بارلىققا كېلىدۇ. دەسلەپكى بارلىقنى بىلىشى سەۋەبىدىن
ئۇنىڭدىن سەكىزىنچى بىر ۋۇجۇد بارلىققا كېلىدۇ. ئۇنىڭمۇ
ۋۇجۇدى ماددىسىز بولۇپ، ئۆزىنى ۋە دەسلەپكى بارلىقنى بىلە-
يدۇ. ئۆز زاتى بىلەن جەۋھەرلەنگەن بولغاچقا، ئۇنىڭدىن زۆھرە
يۇلتۇزى بارلىققا كېلىدۇ. بۇنىڭمۇ دەسلەپكى بارلىقنى بىلىشى
سەۋەبى بىلەن، ئۇنىڭدىن توققۇزىنچى بىر ۋۇجۇد بارلىققا كېلە-
شى كېرەك. بۇمۇ ماددىسىز بولۇپ، ئۆز زاتىنى ۋە دەسلەپكى
بارلىقنى بىلىدۇ. ئۆز زاتى بىلەن جەۋھەرلەنگەن بولغانلىقتىن
ئۇنىڭدىن ئۇتارىد يۇلتۇزى بارلىققا كېلىدۇ. دەسلەپكى بارلىقنى
بىلىشى سەۋەبلىك ئۇنىڭدىن ئونىنچى بىر بارلىق پەيدا بولۇشى
كېرەك. بۇنىڭ ۋۇجۇدىمۇ تېخى ماددىسىز بولۇپ، ئۆز زاتىنى
ۋە دەسلەپكى بارلىقنى بىلىدۇ. ئۆز زاتى بىلەن جەۋھەرلەنگەن-
لىكتىن ئۇنىڭدىن قەمەر (ئاي) نىڭ بارلىققا كېلىشى لازىم.
بۇنىڭمۇ دەسلەپكى بارلىقنى بىلىشى يۇزىسىدىن ئون بىرىنچى
ۋۇجۇدىنىڭ (بارلىقنىڭ) پەيدا بولۇشى ئۇچۇن، ماددا ۋە ماكانغا
ھېچ ئېھتىياجى بولمىغان شەيئىلەر بۇ يەردە ئاخىرلىشىدۇ. ئۇلار
ماددىدى ئايرىم بولۇپ، جەۋھەرلىرى ئېتىبارى بىلەن ھەم ئەقىل-
دۇر، ھەم ماقۇلدۇر (ئەقىلگە ئۇيغۇندۇر). قەمەر (ئاي) شارد-
نىڭ يېنىدا ئاسمان جىسملىرى پايانغا (چېكىگە) يېتىدۇ.
بۇلار ئۆز تەبىئەتلىرى سەۋەبلىك دەۋرىي ھەرىكەت قىلىپ
ئايلىنىدۇ.

11. ئارىمىزدىكى جىسىم ۋە بارلىقلار توغرىسىدا

بۇ يەردە ساناپ كۆرسەتكەن بارلىقلار، باشلىنىشتا جەۋھەر-لىرى ئەڭ ئۇستۇن مۇكەممەللىكلەرگە ئۇلاشقان بارلىقلاردۇر. ئۇلارنىڭ بارلىقى ئاخىرقى ئىككىسىنىڭ ① يېنىدا چېكىگە يېتىدۇ.

بۇلاردىن كېيىنكىلەر، تەبىئەتلىرى تۆپەيلىدىن باشلىنىشتا تېخى ئۇستۇن مۇكەممەللىكلەرگە يەتكەن بولمايدۇ. ئەكسىچە، ئۇلاردىن ھەربىرى، ئەڭ كەمتۇك بارلىقلاردىن باشلىنىپ پەيدىن-پەي تەرەققىي قىلىپ، ئاۋۋال جەۋھىرىدە، ئاندىن ئارەزلىرىدە، مۇكەممەللىكلەرنىڭ ئەڭ ئالدىنقى باسقۇچىغا ئۇلىشىدۇ. بۇ تۇر-نىڭ تەبىئەتلىرىدىن پەيدا بولغان بۇ ھال، ئۆزىدە يات بولغان باشقا شەيئىدىن كەلگەن ئەمەستۇر. ئۇ قىسمەن تەبىئىيدۇر. قىسمەن ئىرادىدۇر (يەنى مەجبۇرىيىتىدۇر). يەنە قىسمەن تەبىئىي بىلەن ئىرادىنىڭ بىرلەشمىسىدۇر. بۇلاردىكى تەبىئىي بولغانلار ئىرادىي بولغانلارنىڭ مۇقەددىمىسىدۇر. ۋۇجۇدلىرى زامان ئىچىدە ئىرا-دىي بولغانلارنىڭكىدىن ئالدىن كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن تەبىئىي-لەر بولماي تۇرۇپ، ئىرادىيلەر بولالمايدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى تەبىئىي جىسىملار «ئۇستۇقۇسلار» (ئۇنسۇرلار، ئېلېمېنتلار) بولۇپ، ھاۋا، سۇ، تۆپراق ۋە شۇنىڭغا ئوخشىغان ھور، ئوت ۋە باشقا شەيئىلەردۇر. مەدەنلەر بولسا ھەرخىل تاشلار، ئۆسۈم-لۈكلەر ۋە نۇتۇققا ئىگە بولغان، بولمىغان ھايۋانلاردۇر.

12. ماددا ۋە شەكىل توغرىسىدا

بۇلارنىڭ ھەربىرىنىڭ ئاساسى ئىككى شەيئىدىن تەشكىل

تاپىدۇكى، بىرى، بۆشۇكنىڭ، بىرى، بۆشۇكنىڭ ياسلىنىش ئۇسۇلىدۇر. تاختاي ھالىتىدە تۇرغان شەيئى ماددا ۋە خىيالدۇر (ئويدۇر)، ياسلىنىش (قۇرۇلۇش) ھالىتىدە تۇرغان نەرسە سۈرەت، شەكىل ۋە ئۆرنەك شەيئىلەردۇر.

ماددا شەكىلنىڭ ئورنى (مەھەل) ۋە جايلاشقان جايىدۇر (مەۋجۇئى). ماددا بولمىسا شەكىلنىڭ نە ئاساسى، نە ۋۇجۇدى (بارلىقى) بولمايدۇ. ماددا، شەكىلگە نىسبەتەن ئېيتىلغانلىقى ئۈچۈن، شەكىل بولمىسا ماددىمۇ بولمايدۇ. شەكىلنىڭ بولۇشى ماددىنىڭ بولۇشى ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى جىسىمغا ئايلانغان جەۋھەرنىڭ ھەقىقىي جەۋھەر بولۇشى ئۈچۈندۇر. ھەر تۈرنىڭ شەكىلى پەيدا بولسا، ئۇ تۈر ئەمەلىي ۋە ئەڭ مۇكەممەل مەۋجۇدىيىتى بىلەن پەيدا بولغان ھېسابلىنىدۇ. ئۇ تۈرنىڭ ماددىچى بولۇپ، تاكى شەكلى بولمىغىچە، ئۇنىڭغا بولغان دېيىلىدۇ. ئەمەلىيەتتە، بۆشۇكنىڭ تاختىسى شەكىلگە ئىگە بولمىسا (يەنى بۆشۇك ياسالمىسا)، ئۇ پەقەت ئىمكانى (بىلقۇۋۇۋە) ① بۆشۇكتۇر. ئۇنىڭ ئەمەلىيەتتىكى بۆشۇك بولۇشى ئۈچۈن شەكىلنىڭ ماددىسىدا تەجەللى قىلىشى (كۆرۈنۈشى) لازىم. بىر شەيئىنىڭ ئىككى بارلىقىدىن ماددىي بارلىقى ئەڭ كەمتۈك بىر ھالىدۇر. بۇ ئىككى بارلىقنىڭ ئەڭ مۇكەممەللىكى، ئۇنىڭ سۈرەت (شەكىلگە ئىگە بولغان) ھالىدۇر.

جىسىملارنىڭ سۈرەتلىرى (شەكىللىرى) بىر - بىرىگە زىت بولۇپ، ھەربىرى ھەم بولمىدۇ، ھەم بولالمايدۇ. ھەربىرىنىڭ ماددىسى ھەم سۈرىتىنى ئۆز سۈپىتىگە، زىت تەرىپىگىمۇ لازىم.

---

① بىلقۇۋۇۋە - «قۇۋۇۋەت بىلەن، كۈچ بىلەن، كۈچ تەسىرى بىلەن، ئىمكانىيەت بىلەن...» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. گەرچە «بىلقۇۋۇۋە» بىلەن «بىل فېئىل» (ئەمەلىي، ھەقىقىي) سۆزى بىللە ئىشلىتىلگەن بولۇپ، «بىلقۇۋۇۋە بارلىق» بىل فېئىل بارلىق» «بىلقۇۋۇۋە ماقۇل» «بىل فېئىل ماقۇل» دېگەندەك شەكىلدە قوللىنىلغان. بۇ سۆزلەر تىلىمىزدا قوللىنىلمايدىغايدىغان بولغاچقا، ئىشلىتىلگەن ئورنىغا قاراپ، «بىلقۇۋۇۋە بارلىق» - «ئىمكانى بارلىق»، «بىل فېئىل بارلىق» نى «ھەقىقىي بارلىق» دەپ ئالدىم. چۈنكى فارابىنىڭ يېزىشىچە، تېخى ۋۇجۇدقا چىقمىغان ھالەتتىكى بارلىق «بىلقۇۋۇۋە بارلىق» (ئىمكانى بارلىق)، ۋۇجۇدقا چىققان، بارلىققا كەلگەن بارلىق بولسا «بىل فېئىل بەتلىك».

دۇر. ئۇنىڭ ئۇستىگە ھەر بىرىنىڭ ماددىسى ھەممىسى ئارىسىدا ئورتاقتۇر. ئۇ ماددا ھەم ئۆزىگە كۆرە بىردۇر. چۈنكى كۆك ئاسمانىنىڭ ئاستىدىكى باشقا جىسىملار ئېلېمېنتلاردىن تەشكىل تاپىدۇ. ئېلېمېنتلارنىڭ ھەربىرىنىڭ ئۆزىگە خاس ماددىسى يوقتۇر. ئۇلار كۆك ئاسمان ئاستىدىكى ھەربىر شەيئىنىڭ ئورتاق ماددىلىرىدۇر. بۇ ئىسىملارنىڭ ھېچبىرى سۈرىتىنى ئالدىن ئالمايدۇ. لېكىن ئۇلار ئاۋۋالدىن ھەقىقىي بارلىقلىرىغا ئەمەس، بەلكى ئۇزاقتىكى بارلىقلىرىغا مەزھەر (ئىپادىلىگەن) بولىدۇ. چۈنكى ئۇلار يالغۇز دەسلەپكى ماددىلىرىنىلا ئالغان بولىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئۇلار ئۆزلىرىنى داۋاملىق جەۋھەرلەندۈرگەن ھالدا شەكىلگە ئەگىشىپ، ھەقىقىي بارلىقلارنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلغان ـ سۈرەتلەرنىڭ (شەكىللەرنىڭ) پەيدا بولۇشى ئۈچۈن پەيدىنپەي تەرەققىي قىلىدۇ.

13. جىمى بارلىقلارنىڭ دەرىجىلىرى ۋە ماددىي جىسىملارنىڭ بۆلەكلىرى توغرىسىدا

بۇ بارلىقلار تۆۋەندىكىدەك تەرتىپتە بولىدۇ: ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ئەڭ تۆۋىنى بولىدۇ. ئاندىن مۇكەممەلرەكىگە، ئەڭ ئاخىرىدا ئۇنىڭدىن مۇكەممەلرەك بولغان مۇكەممەلىكلىرىگە بارىدۇ. بۇلارنىڭ ئەڭ تۆۋىنى ئورتاق دەسلەپكى ماددىدۇر. ئۇنىڭدىن مۇكەممەل بولغان ئۇستۇقۇسلار ① كېلىدۇ. ئاندىن ئۆسۈملەكلەر، ئاندىن نۇتۇقسىز ھايۋانلار، ئۇنىڭدىن كېيىن نۇتۇقلۇق ھايۋان (ئىنسان) كېلىدۇكى، بۇنىڭدىن مۇكەممەل شەيئى يوقتۇر. بىز ئالدىنقى بابلاردا ئېيتقان بارلىقلار تۆۋەندىكىدەك تەرتىپتە بولىدۇ: ئالدى بىلەن ئەڭ مۇكەممەللىرى، ئاندىن كەمتۈكرەكلىرى، يەنمۇ كەمتۈكلىرى ۋە ئەڭ

① ئۇستۇقۇسلار ـ تۆت ئۇنسۇر، يەنى سۇ، ئوت، ھاۋا، تۇپراقتىن ئىبارەتتۇر.

كەمتۇكلىرى كېلىدۇ. بارلىقلارنىڭ ئەڭ ئۇستۇن ۋە ئەڭ مۇ-
كەممەللىرى دەسلەپكى بارلىقتۇر. دەسلەپكى بارلىقتىن ھاسىل
بولغان شەيئىلەرنىڭ ئەڭ مۇكەممەللىرى ئومۇملۇق بىلەن جىسىم
بولمىغان ۋە جىسىملاردىن كەلمىگەنلەردۇر. ئۇلاردىن كېيىن
ئاسمان جىسىملىرى كېلىدۇ. بۇ بارلىقلارنىڭ ئەڭ مۇكەممەلل-
رىمۇ ئىككىنچى بارلىقلار بولۇپ، ئاندىن كېيىن باشقىلار، شۇ
تەرتىپ بويىچە ئون بىرىنچىگە قەدەر كېتىدۇ. دەسلەپكى بارلىق-
تىن كېيىن كەلگەن ئايرىم تەرتىپتىكى شەيئىلەرنىڭ سانى ئون
بولۇپ، ئاسمان جىسىملىرى توققۇز بولغانلىقى ئۈچۈن ھەممىسى-
نىڭ يىغىندىسى ئون توققۇز بولىدۇ. بۇ ئون شەيئىنىڭ ھەربىرى
ئۆز بارلىق ۋە دەرىجىسى جەھەتتىن ئايرىم بولۇپ، بارلىقنىڭ
ئۆزىدىن باشقىسىغا تەئەللۇق بولۇشىغا ئىمكان يوقتۇر. چۈنكى
بارلىقىدا ئۇنىڭغا ئورتاقلىق قىلىدىغان باشقا بىر بارلىق بولغان
تەقدىردە، ئۇ بارلىق بۇنىڭ غەيرىيسى بولغانلىقتىن، بۇنى ئۇنىڭ-
دىن پەرقلەندۈرىدىغان بىر خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇشى كېرەك-
كى، بۇ پەرقلەندۈرگۈچى قۇۋۋەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق
باشقا بىرىنىڭ بارلىقى بولالمايدۇ. شۇ سەۋەبتىن ھەر ئىككىسىگە
تەئەللۇق بارلىقلار بىلەن بولماستىن، ھەر بىرىنى باشقىسىدىن
پەرقلەندۈرىدىغان باشقا بىر خۇسۇسىيىتى باردۇر. بۇلاردىن ھەر-
بىرىنىڭ زىتىمۇ يوقتۇر. چۈنكى زىتى (قارشى) بولغان نەرسە-
نىڭ ئۆزى بىلەن زىتى ئوتتۇرىسىدا ئورتاق بىر ماددىسى بولماي-
دۇ.

بۇ ئون شەيئىدىن ھېچبىرىنىڭ ماددىسى يوقتۇر. تۇرنىڭ
سۈرەت (شەكىل) ماسسىلىرى كۆپەيگەنسېرى، شەخسلەرمۇ
(يەككىلىك، ئايرىملىقلار) كۆپىيىدۇ. بۇ سەۋەبتىن ماددىسى
بولمىغان بىر شەيئىنىڭ تۇرىدە ئۆزىدىن باشقىسى بولمايدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، زىت شەيئىلەر، يا جەۋھەردە بىر - بىرىگە
زىت بولغان يالغۇز شەيئىدىن پەيدا بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە سوغۇق-

مۇ، ئىسسىقمۇ قۇياشتىن كېلىدۇ. قۇياشنىڭ يېقىن ۋە يىراقلى-قىغا ئاساسەن ئىككى خىل پەرقلىق ھالەتتە بولغانلىقىدىن بۇ ئىككى ھالەتتىن بىر - بىرگە زىت بولغان ھال ۋە نىسبەتلەر پەيدا بولىدۇ. دەسلەپكى بارلىقنىڭ زىتىمۇ (قارشىسىمۇ) بولمايدۇ. ئىككىنچى شەيئىنىڭ زىت ھال ۋە نىسبەتلىرىنىڭمۇ تەسىر-گە ئۇچرىمايدۇ. ئىككىنچى، ئۇچىنچى تاكى ئونىنچىغا قەدەر زىتلىق بولمايدۇ.

بۇ ئوننىڭ ھەربىرىمۇ ئۆز زاتىنى دەسلەپكى (بىرىنچى) سەۋەب دەپ چۈشىنىدۇ. ھېچبىرىدە يالغۇز ئۆز زاتىنىلا چۈشىنە-دىغان بىر خىل مەۋجۇدىيەت ئۇستۇنلۇكى يوقتۇر. لېكىن ھەر بىرى ئۆز زات بىلەن بىرىنچى سەۋەبنىڭ زاتىنى چۈشىنىپ، قۇسۇرسىز پەزىلەتنى قوللىنىدۇ ھەم پەزىلەت ئۇستۇنلۇكىنى چۈشىنىش نەتىجىسىدە ئۆز پەزىلىتىدىن زوق ئالىدۇ.

دەسلەپكى بارلىقنىڭ ئۆزىنى تونۇشتىن ھېس قىلغان زەۋقە بولغان نىسبىتى [بۇلارنىڭ بارلىققا كېلىشىگە سەۋەب بولغان دەسلەپكى] بارلىقىنى تونۇشتىن ھېس قىلغان زەۋقىنىڭ ئۇستۇن-لۇكىنىڭ ئۆز كامالىتىغا بولغان نىسبىتى - دەسلەپكى بارلىق-نىڭ كامالىتىدىكى ئۇستۇنلۇك مەنبەسىدۇر. ئۆزلىرىنى تو-نۇماق بىلەن ئۆزلىرىنى سۆيۈپ خۇشاللىنىشلىرىنىڭ، دەسلەپكى بارلىقىنى تونۇغاندىكى خۇشاللىقلىرىغا بولغان نىسبىتى، دەسلەپ-كى بارلىقىنىڭ نەپس ۋە گۈزەللىكىنىڭ ئۆز نەپس ۋە گۈزەللىك-لىرىگە بولغان نىسبىتىگە ئوخشاشتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار دەسلەپكى بارلىقىنى تونۇش بىلەن ئۆزلىرىگە نىسبەتەن ئاۋۋال سۆيۈلگەن ۋە ئاۋۋال خۇشال بولۇنغان ھېسابلانسىمۇ، يەنە ئۆز زاتلىرىنى تونۇش بىلەن ئىككىنچى قېتىم سۆيۈلگەن ۋە خۇشال قىلىنغان بولىدۇ. بۇ ئون بارلىققا بولغان نىسبىتى بىلەنمۇ دەسلەپكى بارلىق يەنە دەسلەپكى يار ۋە دەسلەپكى مەشۇق-تۇر.

14. ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ئورتاق نۇقتىلىرى توغرىسىدا

ئاسمان جىسىملىرى توققۇز دەرىجىلىك، توققۇز قىسىمدىن تەشكىل تاپقانكى، ھەربىر قىسىم بىر يۈملاق جىسىمدىن ئىبارەتتۇر. بۇلارنىڭ بىرىنچىسى يالغۇز بىز جىسىمنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ناھايىتىمۇ تېز سۇرئەتلىك ھەركەت بىلەن ئايلىنىدۇ. ئىككىنچىسىمۇ يالغۇز بىر جىسىمدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ ئورتاق ھەركەت قىلىدىغان بىر توپ جىسىملارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئورتاق ھالدا ئىككى خىل ھەركەت بىلەن ئايلىنىدۇ. ئۇچىنچىسى، تۆتىنچىسى، بەشىنچىسى، ئالتىنچىسى ۋە يەتتىنچىلىرىنىڭ ھەر بىرى ھەرخىل جىسىملارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. بۇ جىسىملاردىن ھەر بىرىنىڭ ئۆزىگە خاس ھەركەتلىرى بولۇشى بىلەن بىرگە ھەممىسىنىڭ ئارىسىدا ئورتاق بولغان ھەركەتلەرمۇ باردۇر.

بۇ جىسىملارنىڭ ھەممىسى جىنىسلىرى (تۇرلىرى) ئېتىبارى بىلەن بىر بولۇپ، پۈتۈنلۈكلىرى ئېتىبارى بىلەن ھەرخىلدۇر. ھەربىر پۈتۈنلۈكنىڭ يەنە بىر پۈتۈنلۈك بىلەن ئورتاق بولمىغان ئايرىم بىر خۇسۇسىيىتى باردۇر. ئەمەلىيەتتە، قۇياش باشقا بىر پۈتۈنلۈك بىلەن ئورتاق بولماستىن، ئۆز بارلىقىدا يېگانىدۇر. قەمەر (ئاي) ۋە باشقا يۇلتۇزلارمۇ شۇنداقتۇر. بۇلار ماددىي جىسىملارنىڭ تۇرلىرىدىندۇر. چۈنكى ئۇلارنىڭ سۇرەتلىرىنىڭ پۈتۈنلۈكلىرىگە ۋە مىسالىغا ئوخشايدىغان يەرلىرى بارىدۇر. ئۇ شەيئىلەر شۇ يەرلەر بىلەن تىك تۇرىدۇ. شۇ دەرىجىدىكى سۇرەتلىرىنىڭ زىتى (قارشى) بولمايدۇ. ھەر بىرىنىڭ تۇرغان ئورنى ئۇ سۇرەتتىن باشقىسىنى قوبۇل قىلالمايدۇ. ئۇنىڭسىز بارمۇ بولالمايدۇ.

سۈرەتلەرنىڭ تۈرغان ئورۇنلىرىدا ھېچبىر ئۇسۇل بىلەن يوقلۇق بولمىغانلىقتىن ھەم ئۇلارنىڭ قارشى بولغىنىدەك يوقلۇق بولمىغانلىقتىن، بۇ ئورۇنلار ئۇ سۈرەتلەرنىڭ بىلىشىگە ۋە دەل ئەقىل بولۇشىغا توسقۇن ئەمەستۇر. ئۇ ھالدا بۇلارنىڭ ھەربىرى سۈرئىتى ئېتىبارى بىلەن ئەمەلىي (بىل پېئىل) ئەقىلدۇر. ئۇ [ئەقلى] بىلەن دەسلەپكى بارلىقنىڭ ۋە ئۇنىڭدىن ئايرىپ چىققان بارلىقنىڭ زاتىنى بىلىدۇكى، ئۇ زاتتىن شۇ جىسىمنىڭ بارلىقى [پەيدا بولغان] بولىدۇ.

ئۆزلۈكىدىن بىلگەن شەيئىنىڭ ھەممىسى ئەقىل ئەمەستۇر. چۈنكى ئۇ جايلاشقان ئورۇنىنى (ماۋزۇنى) بىلمىسۇ، ئەمما ئورۇنىنىڭ ئۆزىنى بىلمەيدۇ. شۇڭا ئورۇن (ماۋزۇ) بىلەن بىلمەسىتىن، سۈرەت بىلەن بىلسە، ئۇنىڭدا بىلىنمىگەن بىر ماقۇل بارىدۇر. ئۇ ئۆزىنى جەۋھەرلەندۈرگەن ۋە ئۆزىگە سۈرەت (شەكىل) بەرگەن ھەر شەيئىنى بىلمىدۇ، يەنى ئۇ سۈرەت ۋە ماۋزۇ بىلەن جەۋھەرلىنمىدۇ. شۇنىڭ بىلەن دەسلەپكى بارلىقتىن ۋە ھەيۇلەدىن (ماددىلىقتىن) قۇتۇلغان ئون شەيئىدىن ۋە ھەر ماۋزۇدىن ئايرىلمىدۇ. ئىنسان ئۇنىڭدا ماددا ئېتىبارى بىلەن ئورتاقلىشمىدۇ. ئۇنىڭمۇ ھەۋەس قىلغان نەرسىسى يالغۇز ئۆز زاتىنى بىلىشتىنلا ئىبارەت ئەمەس، بەلكى دەسلەپكى بارلىقنى بىلىشى ۋە ئۆزىنىڭ بارلىقىغا سەۋەب بولغان ئايرىلىپ چىققان شەيئىنىڭ زاتىنى بىلىشتىن ئىلگىرى كېلىدۇ. مۇئەرىق (ئايرىلىپ چىققان) ـ دەسلەپكى بارلىققا بولغان ئىشقى ۋە دەسلەپكى بارلىقتىن ئېرىشكەن نەپسىلىك ۋە گۈزەللىكى بىلەن ئۆزىنى خۇشال قىلىش نۇقتىسىدىن يەنىلا دەسلەپكى بارلىققا ھەمشېرىكتۇر. (مۇشتەرك). شۇ دەرىجىدىكى ئۇ خۇسۇستا ئاشىرەنىڭ (ئون شەيئىنىڭ) ئەڭ تۆۋىنىدە بولۇش بىلەن بىرگە، ھەيۇلانى (ماددىي) جىسىملارنىڭ ئۆزىگە ئورتاق بولغان خۇسۇسلىرىنىڭ ئەڭ شەرەپلىكىگە ۋە ئەڭ ئۈستۈنىگە ھەم شەكىللەرنىڭ ئەڭ ئۈستۈنى ھەم

شەكىللەرنىڭ ئەڭ ئۈستۈنى بولغان يۇمىلاقلىققا ۋە تەرتىپتىكى خۇسۇسىيەتلەرنىڭ ئەڭ شەرەپلىكىگە ۋە ئەڭ ئۈستۈنىگە ھەم شەكىللەرنىڭ ئەڭ ئۈستۈنى بولغان يۇمىلاقلىققا ۋە تەرتىپتىكى خۇسۇسىيەتلەرنىڭ ئەڭ ئۈستۈنى بولغان نۇرغا مالىكتۇر (ئىگە بولغاندۇر). ئۇنىڭ بەزى قىسىملىرى ئەمەلىي نۇر ئۆتكۈزگۈچىلەردۇر. چۈنكى ئۇلار يا ئۆزلىرىدىن يورۇقلۇق (نۇر) چىقىرىدۇ ياكى يۇلتۇزلار ۋاستىسى بىلەن يورۇغان بولىدۇ. ھەربىرىكەتلىرى دەۋرىي بولغانلىقى ئۈچۈن ھەربىرىكەتلەرنىڭ ئەڭ يۇقىرىسىدۇر. ئۇلار تېخى باشلىنىشتا ئەڭ يۇقىرى سۇرئەتتە جەۋھەرلەنگەن بولغانلىقلىرىدىن، ئەڭ بۈيۈك شەكىللىرىنى ۋە ئۆزلىرىگە خاس بولغان تەرتىپ خۇسۇسىيىتىنى ئالغان [ئاشارە (ئون شەيئى)] غا ئورتاقتۇر.

15. ئاسمان جىسىملىرىنىڭ قەيەردە ئايلىنىدىغانلىقى، قانداق ۋە نېمە ئۈچۈن ئايلىنىدىغانلىقى توغرىسىدا

[يۇلتۇزلارنىڭ] قەيەرگە قاراپ ئايلىنىدىغانلىقلىرى، ئۇلارنىڭ قارىشىدا باشلىنىشتىلا بىلىنىگەن ۋە چەتتە قالغان بىر نەرسىدۇر. ھالبۇكى، ئۇلارنىڭ قايسى تەرەپكە قاراپ ئايلىنىدىغانلىقلىرى، ھەر جىسىمنىڭ ئەڭ ئاددىي ۋە ئەڭ سىرتقى ئارىزلىرى ئارىسىدا بولىدۇ. چۈنكى ھەر قانداق بىر جىسىم مۇئەييەن بىر ئورۇندا بولىدۇ. ئۇنىڭ ئورنىنىڭ تۇرى دېگەندە، مۇئەييەن بىر جىسىمنىڭ ئايلىنىۋاتقانلىقى كۆزدە تۇتۇلغان بولىدۇ. ئورنى شۇ تۇردىن بولغان بىر شەيئىنىڭ پۈتۈنلۈكى، تۇرنىڭ پۈتۈنلۈكىدىن ئايرىم بولمايدۇ. بۇ شۇ دەرىجىدىكى ھەر تۇرنىڭ بۆلەكلىرى ھەم ئۇنى ئۆز ئىچىگە ئالغان جىسىمنىڭ بۆلەكلىرى بارلىقىدۇر. بۇ جىسىمنىڭ ھېچبىر بۆلىكى، خۇسۇسىي ماھىيەتتە ئەتە

راپىدىكى ھەرقانداق بىر بۆلەككە ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل كەلمەيدۇ. لېكىن جىسمىنىڭ ھەربىر بۆلىكى ئەتراپىدىكىلەرنىڭ ھەربىر بۆلىكىگە ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە، جىسمىنىڭ ھەر بۆلىكى ئەتراپىدىكى جىسمىلارنىڭ بۆلەكلىرىگە مۇئەييەن بىر ۋاقىتتا بولمىسمۇ، ئەمما ھەر ۋاقىت ۋە دائىم ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل كېلىدۇ. لېكىن بۇ جىسمىنىڭ ھەر قانداق بىر بۆلىكىنىڭ ئەتراپىدىكى جىسمىنىڭ ھەر قانداق بىر بۆلىكىدە پەيدا بولۇشى، باشتىكى بۆلەكنىڭ (قىسمىنىڭ) ئالدىدا چۈشۈشنى شەرت قىلمىدۇ. بۇ يولدا ھەر ئىككى قىسمىنىڭ بىرلا ۋاقىتتا بولۇشىغا ئىمكانىيەت يوقتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەتراپىتىكىنىڭ قىسمىلىرىدىن ھەربىر ئايلانمىسىنى (دەۋرىي) تولۇق تاماملاشتىن ئىلگىرى، تۇرغان ئورنىدىن چىقىپ، ئاندىن ئايلىنىشى لازىم. قىسمىنىڭ (بۆلەكنىڭ) ئىچىدە تۇرغان ۋاقىتتىكى ھالەت، ھەر قانداق بىر ۋاقىتقا توغرا كەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئۆز ھالىتىدە دائىم تۇرۇشى كېرەك. ئۇ بۆلەك دائىم ئۆز ئورنىدا قېلىپ سان جەھەتتىن بىر، تۇر جەھەتتىنمۇ بىر بولسا، يەنى گاھ ئۇنداق بولۇپ، گاھ ئۇنداق بولمىسا، ئاندىن تۇر جەھەتتىن ئۆزىنىڭ ئوخشىشىغا قايتىپ، بىر مۇددەتتىن كېيىن ئۇ يەردىن چىقىپ ئۇچىنچى بىر ئوخشىشىغا قايتسا، بىر مەزگىلدىن كېيىن ئۇنىڭدىنمۇ ئايرىلىپ چىقىپ تۆتىنچى بىر ئوخشىشىغا قايتسا ۋە مۇشۇ تەرتىپتە داۋام قىلىۋەرسە، بىلگىنكى، ھەربىر قىلغان نۇقتا ئۇستىدىكى ئۆزگىرىش ۋە ئۇنىڭغا ئۇدۇل قايتقان شەيئى ئۆز ئايلىنىشىدا بولغان بولىدۇ. ئاسماندىكى جىسمىلارغا بولغان نىسبىتى [مۇنداق] تۇر، نىسبەت دېمەك، شۇنىڭغا ئاساسەن بۇ ۋە شۇنىڭدىن بۇ كېلىپ چىقىدۇ ياكى مىسال بولىدىغان شەيئىلەر دېگەنلىك بولۇپ، بىر مەۋقە (ئورۇن) نىڭ مەنىسى، بىر جىسمىغا ئۇيغۇنلاشقان يەنە بىر جىسمىغا بولغان نىسبىتى دېگەنلىكتۇر. مۇجەسسەم بىر دائىرىنىڭ يۈمىلاقلىقىدا بولغان ھەر قانداق

بىر ئاسمان جىسىملىرى بۆلەكلىرىنىڭ، شۇ جىسىمنىڭ ئاستىدىكى يۆزلىرىنىڭ بۆلەكلىرىگە بولغان نىسبەتلىرى دائىم ئۆزگىرىش ئىچىدە بولۇپ، كېلەچەكتە ئۇ نىسبەتلەرنىڭ ھەربىرى ئالدىنقى نىسبەتلەرنىڭ ئوخشاشلىرىغا قايتىپ كېتىدۇ. ھالبۇكى بىر شەيئىنىڭ باشقا بىر شەيئىگە بولغان نىسبىتى ئۇنىڭ ئادەتتىكى (تۆۋەن) ھاللىرىدىن بولۇپ، ئۇ شەيئىنىڭ جەۋھىرىدىن ئەڭ ئۇزاقتا بولغان ئارەزلىرى ئارىسىدا بولىدۇ. مۇستەقىل بىر ھەركەت بىلەن ئايلانغان ھەربىر شارنىڭ ۋە مۇجەسسەم دائىرىنىڭ ھەربىرى، باشقىسىنىڭدىن يا تېخىمۇ ئېغىر ياكى تېخىمۇ تېز بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە قەمەر (ئاي) نىڭ شارى زۇھەلنىڭ شارىغا قارىغاندا تېخىمۇ تېز ئايلىنىدۇ.

16. دەۋرىي ھەركەتلەر بىلەن ئورتاق تەبىئەتلىرىدىكى ھاللار توغرىسىدا

[ئاسمان جىسىملىرىنىڭ] ھەركەتلىرىدىكى بۇ ئالاھىدىلىك بىر - بىرلىرىگە ئاساسەن ئەمەس، بەلكى ئۆز - ئۆزىگە ئاساسەن دۇر. ئۇلاردىن ئېغىر بولغانلىرى ھەر زامان ئېغىر بولىدۇ. تېز بولغانلىرى دائىم تېزدۇر. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ ئاساسەن قىسىملىرىنىڭ كۆپىنىڭ ھالەتلىرى ئارىلىرىدىن ۋە ئاستىلىرىدىن ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. ھالەتلىرىدىكى بۇ ئۆزگىرىشچانلىقى يۈزىسىدىن ھەربىرىگە ئۆز ئورنى ئەتراپىدا بەزەن تېز ئايلىنىش، بەزەن ئېغىر (ئاستا) ئايلىنىشتەك ئارەزى (تاشقى) بىر خۇسۇسىيەت لايىقتۇر. گەرچە بۇلارنىڭ بەزىلىرى دائىم تېز ياكى دائىم ئاستا ئايلىنىدىغان بولسىمۇ، زۇھەلنىڭ ھەركىتى بىلەن قەمەر (ئاي) نىڭ ھەركىتىنىڭ سىلىشتۇرۇلۇشى ھەم مۇشۇ سەۋەبتىندۇر. بۇلار ئۇلاردىكى قارشىلىق نىسبەتلىرىگە مايىل بولۇپ، بەزىدە بىرلىشىدۇ، بەزىدە ئايرىلىدۇ. يەنە بەزىدە بىر - بىرىگە قارىمۇ

قارشى نىسبەتلەر ئاستىدىمۇ بولىدۇ. بۇلار ئەينى زاماندا ئاستى-
لىرىدىكى [جىسىملارنىڭ] بىر قىسمىغا بەزىدە يېقىنلىشىدۇ،
بەزىدە ئۇنىڭدىن يىراقلىشىدۇ. يەنە بەزىدە ئاشكارىلانمايدۇ. بۇ
قارىمۇ قارشى شەيئىلەر، ئۇلارنىڭ جەۋھەرلىرىگىمۇ ياكى جەۋ-
ھەرگە يېقىن ئارەزلىرىگىمۇ كىرمەيدۇ.

لېكىن ئۇلارنىڭ نىسبەتلىرى بىلەن باغلىنىشلىق بولۇپ،
قۇياشنىڭ چىقىشى ۋە پېتىشىغا ئوخشاش شەيئىلەردۇركى، بۇلار
ئاستىلىرىدىكى [مەۋجۇتلۇققا] بولغان نىسبەت بىلەن قارىمۇ قار-
شى ھېسابلىشىدۇ. ئاسمان جىسىملىرى زىتلىققا ئۇچرىغان بار-
لىقلارنىڭ دەسلەپكىسىدۇر. زىتلىق پەيدا قىلغان دەسلەپكى شەي-
ئىلەر، بۇ جىسىمنىڭ ھەم ئاستىدىكى جىسىملارغا بولغان نىس-
بىتىدىن ھەم ئۇ شەيئىلەرنىڭ بىر - بىرلىرىگە بولغان نىسبىتە-
دىن ئىبارەتتۇر. بىر - بىرلىرىگە زىت بولغان بۇ شەيئىلەر زىت
شەيئىلەرنىڭ ئەڭ ئادەتتىكىسىدۇر. زىتلىق بولسا، بارلىقتىكى
(مەۋجۇتلۇقتىكى) بىر كەمتۈكلۈكتۇر. كەمتۈكلۈك ئاسمان
جىسىملىرىغا - بار بولۇشى بەلگىلەنگەن - ئەڭ تۆۋەندىكى شەيئى-
لەرگە خاستۇر.

پۈتۈن ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ئورتاق بىر تەبىئەتلىرى بار-
كى، شۇ تەبىئەت سايىسىدە دەسلەپكى جىسىمنىڭ ھەرىكىتى بە-
لەن ھەرىكەت قىلىدۇ. بۇ ھەرىكەتلەردىن بىرى بىر كېچە ۋە
بىر كۈندۈز ئىچىدە پەيدا بولغان دەۋرىي ھەرىكەتتۇر. بۇ ھەرىكەت
بىرىنچى ئاسمانىنىڭ ئاستىدا زورلۇق بىلەن پەيدا بولغان ئەمەس-
تۇر. چۈنكى ئاسمان جىسىملىرىدىن ھېچبىرى زورلۇق بىلەن
پەيدا بولمايدۇ. ئارىلىرىدا زىتلىقسىز بىر جەۋھەر پەرقى بولە-
دۇ. زۇھەل ۋە مۇشتەرى بىلەن ياكى ھەر قانداق بىر يۇلتۇز
بىلەن باشقىسى ۋە ياكى ھەر قانداق ئىككى شار (پىلانېتا)
ئوتتۇرىسىدىكى پەرق مۇشۇ سەۋەبتىندۇر.

ئاندىن ئۇلارنىڭ نىسبەتلىرىدە، - بۇ نىسبەتلەر بىلەن زىت-

لىرىنى ئۆزگەرتسە ھەم بىر زىتلىق بىلەن بولغان بولىدۇ. [بۇ نىسبەتلەر بىلەن] ئۇ [جىسىملار] ئۇستىدە بىرلىشىپ، بىر نىسبەتتىن قارشى نىسبەتكە ئۆتىدۇ ھەم ئۆزى تەرك ئەتكەن ھالغا سان ئېتىبارى بىلەن ئەمەس، تۈر (جىنس) ئېتىبارى بىلەن قايتىدۇ. شۇنداق قىلىپ تەكرارلانغان، بىرىدىن يەنە بىرىگە ئۆتكەن، تېخىمۇ ئۇزۇن ياكى ناھايىتىمۇ قىسقا بىر ۋاقىت ئىچىدە قايتقان نىسبەتلەر بىلەن، ھېچ تەكرارلانمايدىغان ھاللار ۋە نىسبەتلەر ئۇچرىشىدۇ. ئۇلارنىڭ بەزى توپلىرىنىڭ يالغۇز بىر شەيئى بىلەن زىت كېلىدىغان نىسبەتلىرىمۇ بار. ئەمەلىيەتتە، ئۇلارنىڭ بىر قىسمىنىڭ بىر شەيئىگە يېقىنلىشىشى، باشقا بىر قىسمىنىڭ شۇ شەيئىلەردىن يىراقلىشىشى مۇشۇ سەۋەبتىندۇر.

17. دەسلەپكى شەكىلنى ۋە دەسلەپكى ماددىنى مەيدانغا كەلتۈرگەن سەۋەبلەر توغرىسىدا

[ئاسمان جىسىملىرىنىڭ] ئورتاق تەبىئەتلىرى ئاستىلىرىدەكى ھەربىر شەيئىنىڭ ئورتاق دەسلەپكى ماددىسىنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. جەۋھەرلەرنىڭ ئىختىلاپى سەۋەبىدىن ھەرخىل جەۋھەرلەردىكى جىسىملار پەيدا بولىدۇ. نىسبەتلىرىنىڭ ۋە مۇناسىۋەتلىرىنىڭ زىتلىقلىرى بولسا قارىمۇ قارشى شەكىللەر مەيدانغا كېلىدۇ. بۇلاردىكى زىت نىسبەتلەرنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە بىرلەشىشىدىن دەسلەپكى ماددىدىكى زىت سۈرەتلەرنىڭ (شەكىللەرنىڭ) ئۆزگىرىشى ۋە بىرلىشىشى مەيدانغا كېلىدۇ. زىت نىسبەتلەرنىڭ ۋە تەتۈر مۇناسىۋەتلەرنىڭ پەيدا بولۇشىدىن زىت ـ سۈرەتتىكى شەيئىلەردە ئايلىنىش ۋە ئۇيغۇنلۇق تەلەپ قىلىدىغان بىر تۈركۈم جىسىمدىن ـ ئەينى زاماندا يەككە زاتقا ئۇدۇل كېتىشى لازىم بولىدۇ. ھەرخىل تېپتىكى ئۆزگىرىشچان ئۇيغۇنلۇقلاردىن ناھايىتىمۇ كۆپ جىسىملار پەيدا بولۇشى كېرەك.

[بۇلارنىڭ] تەكرارلىنىش ۋە ئەسلىگە قايتىش مۇناسىۋەتلىرىدىن بەزىسى قىسقا، بەزىسى ئۇزۇن ۋاقىتتا تەكرارلىنىدىغان ۋە ئەسلىگە قايتىدىغان شەيئىلەر پەيدا بولىدۇ ھەم تەكرارلانمايدىغان، ئەمما ھەر قانداق ۋاقىتتا مەيدانغا كېلىدىغان - ئىلگىرى بولمىغانغا ئوخشاشلا كېيىنمۇ بولمايدىغان ھال ۋە مۇناسىۋەتلەر سەۋەبىدىن پەيدا بولغاندىن كېيىن، قايتا تەكرارلانمايدىغان شەيئىلەر ھاسىل بولىدۇ.

18. بار بولغان ماددىي جىسىملارنىڭ دەرىجىلىرى توغرىسىدا

ئالدى بىلەن ئۇستۇقۇسلار (ئېلېمېنتلار، يەنى تۆت تادۇ) پەيدا بولىدۇ. ئاندىن ئۇلارنىڭ تۇرى ۋە تەبىئەتلىرىدىكى جىسىملار پەيدا بولىدۇ. ھور ۋە بۇ تۈكۈمدىن بولغان بۇلۇتلار، شامالىلار ۋە ھاۋا بوشلۇقىدا پەيدا بولغان باشقا شەيئىلەر ھەم يەرنىڭ ئەتراپىدا، ئاستىدا، سۇدا ۋە ئوتتا بولىدىغان شەيئىلەر مۇشۇلار جۇملىسىدىندۇر. ئۇستۇقۇش (ئېلېمېنتلار) ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش شەيئىلەردىن ھەربىرى ئۇچۇن ياكى شۇلارنىڭ ھەربىرىنىڭ ۋاستىسى بىلەن بار بولغان ۋە ھېچقانداق تاشقى ھەرىكەتلەندۇرگۈچ كۈچى بولمىغان شەيئىلەرگە، توغرا ھالدا ئۆزلۈكىدىن ھەرىكەت قىلىدىغان قۇۋۋەتلەر، بىر - بىرلىرىگە تەسىر كۆرسىتىدىغان قۇۋۋەتلەر ۋە بىر - بىرلىرىدىن تەسىرلىنىدىغان قۇۋۋەتلەر پەيدا بولىدۇ. ئاندىن بۇلار ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ۋە بىر - بىرلىرىنىڭ تەسىرلىرى ئاستىدا بولغاچقا، بۇ خۇسۇسىتىكى پېئىللىرىنىڭ ئىجتىمائىيلىقىدىن زىتلىق ۋە زىتلىقسىز سۇرەتتە — بىر - بىرلىرىدىن پەرقلىق بولغان تۈرلۈك ئۆزگىرىشلەر ۋە بىر قاتار ئۈيغۇنلۇقلار، مىقدارلار پەيدا بولىدۇ. بۇلاردىن يەنە باشقا جىسىملار پەيدا بولۇشى كېرەك. بۇلار تۆۋەن-

دىكى تەرەپتە بولىدۇ. ئالدى بىلەن ئۇستۇقۇسلار (ئېلېمېنتلار) بىر - بىرلىرى بىلەن ئارىلىشىپ بۇلاردىن بىر - بىرىگە زىت بولغان بىر توپ جىسىملار بارلىققا كېلىدۇ. ئاندىن بۇ قارشى تەرەپلەرنىڭ بىر قىسمى يالغۇز بىر - بىرى بىلەن ئارىلىشىدۇ، يەنە بىر قىسمى بولسا ھەم بىر - بىرى بىلەن، ھەم ئۇستۇقۇسلار بىلەن ئارىلىشىپ، ئىككىنچى بىر ئارىلاشما (بىرىكمە) پەيدا قىلىدۇكى، بۇنىڭدىنمۇ شەكىل جەھەتتىن بىر - بىرىگە زىت بولغان بىر توپ جىسىملار بارلىققا كېلىدۇ. بۇلارنىڭ ھەربىر- دىنمۇ بىر - بىرلىرىگە تەسىر كۆرسىتىدىغان قۇۋۋەتلەر ۋە تاشقى ھەربىر تەرەپلەندۇرگۈچ كۈچى بىلەن ھەربىر تەرەپلەندۇرگۈچ كۈچى بولمە- غان ئۆزلۈكىدىن ھەربىر قىلىدىغان قۇۋۋەتلەر ھاسىل بولىدۇ. بۇلارغىمۇ ئاسمان جىسىملىرى تەسىر قىلىپ بىر - بىرلىرىگە تەسىرى بولماي، ئۇستۇقۇسلارنىڭ (ئېلېمېنتلارنىڭ) تەسىرىگە ئۇچراشقا ۋە ئۇستۇقۇسلاردا (ئېلېمېنتلاردا) تەسىر كۆرسىتىش- كە باشلايدۇ. بۇ تۇرلۇك تەسىرلەرنىڭ تۇرلۇك جەھەتلەردە بىر- لىشىشىدىن ھەرخىل ئىختىلاپلار پەيدا بولۇپ، ئۇستۇقۇسلاردىن ۋە دەسلەپكى ماددىدىن ناھايىتىمۇ يىراقلاپ (ئۇزاپ) كېتىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئارىلىشا - ئارىلىشا كونا تەركىبلەردىن تېخىمۇ ئارىلىشىپ كەتكەن يېڭى تەركىبلەر ھاسىل بولۇش بىلەن شۇنداق بىر قارشىلىققا دۇچ كېلىدۇكى، ئارتۇق ئارىلىشىش مۇمكىنچە- لىكىنى يوقىتىدۇ ھەم ئۇلارنىڭ ئارىلاشمىلىرىدىن پەيدا بولغان جىسىملار، ئۇلاردىنمۇ بەكرەك ئۇستۇقۇسلارغا (ئېلېمېنتلار- غا) يىراق بولۇپ كېتىپ، ئۆزگىرىش (ئايلىنىش) تا- ماملىنىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، بەزى جىسىملار دەسلەپكى ئايلىنىشتىن (ئۆزگىرىشتىن)، بەزىلىرى ئىككىنچىسىدىن، ئۈچىنچىسىدىن، يەنە بەزىلىرى ئاخىرقى ئايلىنىشتىن پەيدا بولىدۇ. مەدەنلەر نىسبەتەن ئاددىي ۋە ئۇستۇقۇسلارغا تېخىمۇ يېقىن ئايلە-

نىشلاردىن ھاسىل بولغاچقا، ئۇستۇقۇسلاردىن ئانچە يىراقلاپ كەتمىگەن بولىدۇ. نەبات (ئۆسۈملۈك) تېخمۇ ئارىلىشىپ، سەۋەبچى كەتكەن بولۇپ، ئۇستۇقۇسلاردىن تېخمۇ يىراق تەركىبلەردىن ھاسىل بولغاچقا، ئالدىنقىلىرىغا نىسبەتەن ئۇستۇقۇسلاردىن يەنمۇ يىراقتا بولىدۇ. نۇتۇققا ئىگە بولمىغان ھايۋان نەپاتتىن (ئۆسۈملۈكتىن) تېخمۇ ئارىلاشما بىر تەركىبتىن بارلىققا كەلىدۇ. ئىنسان بولسا مۇستەسنا ھالدا، ئاخىرقى تەركىبتىن پەيدا بولىدۇ.

بۇ جىسىملارنىڭ ھەربىرىدە ئۆزلۈكىدىن ھەرىكەت قىلىدىغان قۇۋۋەتلەر، باشقىلارغا تەسىر كۆرسىتىدىغان قۇۋۋەتلەر، باشقىلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن تەسىرلىنىدىغان، يەنى قوزغاتقۇچى كۈچى باشقىسىدا بولغان قۇۋۋەتلەر بولىدۇ. تەسىرچان قۇۋۋەتلەرنىڭ تەسىرلىرى، ئەڭ كۆپ، ئەڭ ئاز ۋە باراۋەر دەرىجىدە بولۇشى ئېتىبارى بىلەن ئوچ دەرىجىدە تەتقىق قىلىنىدۇ. تەسىرلەنگەن (تەسىرگە ئۇچرىغان) قۇۋۋەتلەرمۇ ئەڭ كۆپ، ئەڭ ئاز ۋە باراۋەر بولۇشى ئېتىبارى بىلەن ئوچ دەرىجىدە تەتقىق قىلىنىدۇ. ھەر قۇۋۋەتنىڭ باشقىسىغا بولغان تەسىرى يا يۆنىلىشچان (قاراتمىلىق)، يا زىت ماھىيەتتە بولىدۇ. ئاندىن كېيىن بۇلار بىر - بىرلىرىگە تەسىر كۆرسەتكەندە ئاسمان جىسىملىرى ئۇلارنىڭ بىر قىسمىغا ئۇدۇل يۆنەلگەن، يەنە بىر قىسمىغا ئەكسىچە (قارشى) يۆنىلىشتە بولىدۇ. يۆنەلگەن شەيئىلەرگىمۇ بەزىدە يۆنىلىدۇ. بەزىدە قارشى (زىت) بولىدۇ. قارشى (زىت) بولغان شەيئىگىمۇ بەزىدە زىت بولىدۇ، بەزىدە يۆنىلىدۇ. بۇ سۈرەت بىلەن ئۇلارنىڭ بىر - بىرلىرى ئالدىدىكى پېئىللىرىغا (ھەرىكەتلىرىگە) ئاسمان جىسىملىرىنىڭ پېئىللىرىنىڭ (ھەرىكەتلىرىنىڭ) تەسىرلىرى قوشۇلۇپ، شۇ قەدەر كۆپ ئۈيغۇنلۇق ۋە ئايلىنىشلار پەيدا بولىدۇكى، ھەربىر تۇرىدە ئاخىرقى دەرىجىدە ئارىلىشىپ كەتكەن بىر تۈركۈم شەخسلەر (ئايرىملىقلار، يەكـ

كىلىكلەر) بارلىققا كېلىدۇ. مانا بۇ كۆك ئاسمان ئاستىدىكى تەبىئىي شەيئىلەرنىڭ بار بولۇشىنىڭ سەۋەبلىرىدۇر.

19. ماددىدىكى شەكىللەرنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدا

بۇ [تەبىئىي شەيئىلەر] ئالدى بىلەن تۆۋەندىكى سۈرەتتە بار بولىدۇ. بار بولغاندىن كېيىن ئەبەدىي ھەر دائىم بولۇشى كېرەك. تۇر. لېكىن بۇ خىلدىكى بارلىقلارنىڭ ئاساسى ماددا ۋە شەكىلدىن تەشكىل تاپقىنى، شەكىلمۇ قارىمۇ قارشى ھالەتتە بولغىنى ۋە ھەر قانداق ماددىنىڭ بۇ شەكىل بىلەن ئۇنىڭ زىتىدىن تەشكىل تاپقىنى ئۈچۈن، بۇ جىسىملارنىڭ ھەربىرىنىڭ ھەم شەكلى جەھەتتىن ھەقىقى ۋە لايىقىتى بولىدۇ ھەم ماددىسى جەھەتتىن ھەقىقى ۋە لايىقىتى بولىدۇ. شەكىلنىڭ ھەققى ئۇنىڭ بولغان ۋە بولىدىغان ھالىتىدە قېلىشىنى بۇيرۇيدۇ. ھەر ئىككى خىل ئەھۋالنى ئەينى زاماندا رېئاللاشتۇرالىغان تەقدىردە، ئالدى بىلەن بىرىنى رېئاللاشتۇرۇپ مەۋجۇت بولۇشى ۋە بۇ بارلىقنى (مەۋجۇتلۇقنى) بىر مۇددەت ساقلىغاندىن كېيىن، قارشى تەرىپىنىڭ مەۋجۇت بولۇشىنى تەرەپ قىلىپ، باقىي (ئەبەدىي) قىلىشى لازىم. بۇ ھال مۇشۇ بويىچە داۋاملىنىش بىلەن، بۇ ھالەتلەردىن ھېچبىرىنىڭ ئەبەدىيلىكى (بايقاش) باشقىسىنىڭ ئەبەدىيلىكىدىن ئۈستۈن بولالمايدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ ھەربىرىنىڭ ۋۇجۇد (بارلىق) ۋە باقىيدىن (ئەبەدىيلىكتىن) ئۇلۇشى باردۇر.

بۇنىڭدىن باشقا، ئەينى ماددا ئىككى زىت تەرەپ ئارىسىدا ئورتاق بولغاندا ھەم بۇ زىتلارنىڭ ھەربىرى ئۇنىڭ بىلەن بار بولغاندا، ماددا ئىككى زىتتىن بىرىنى قوزغىل قىلمىغان ۋە ھەر بىرىنى ئەينى زاماندا ئايرىۋېتەلمىگەن تەقدىردە، ئۇ ماددىنىڭ گاھ بۇ زىتىنى، گاھ ئۇ زىتىنى نۆۋەتلەشتۈرۈپ ئېلىشى لازىم

بولىدۇكى، بۇنىڭ بىلەن ھەربىرىنىڭ باشقا بىرىدە ھەقىقى بار-دەك بولىدۇ. ھەر بىرىنىڭ ئايرىلغان قىسمىدا باشقىسىغا ئائىت بىر نەرسە بولغانلىقى ئۈچۈن، ھەربىرىنىڭ باشقىسىغا قايتۇرىدە-غان ھەققى بولغان بولىدۇ. بۇ خۇسۇستا ئادالەت، ھەربىرىنىڭ ماددىسىدىن باشقىسىنىڭ ھەققىنى ئايرىپ ئېلىپ، ئىگىسىگە قايتۇرۇش دېمەكتۇر.

بارلىقلار ئارىسىدا ئادالەتنىڭ ئورنىغا كېلىشى ئۈچۈن، بىر شەيئىنىڭ سان جەھەتتىن دائىم بىر تۇرۇشىغا مۇمكىنچىلىك بولمىغاچقا، زامان بويىچە تۈرى ئېتىبارى بىلەن بىر بولۇپ تۇرۇشى كېرەك. بىر شەيئىنىڭ تۈرى ئېتىبارى بىلەن بىر بولۇپ قېلىۋېرىشى ئۈچۈن ئۇنىڭغا ئائىت شەخسلەرنىڭ بىر مۇد-دەت مەۋجۇت بولغاندىن كېيىن يوقىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا شۇ تۈردىكى باشقا شەخسلەر كېلىشى كېرەك. بۇ يول بىلەن داۋام قىلغان شەيئىلەرنىڭ بىر قىسمى ئۇستۇقۇسلاردىن (ئېلىۋېنتلار-دىن) تەشكىل تېپىپ، يەنە بىر قىسمى ئۇلارنىڭ ئايلىنىشىدىن تەشكىل تاپىدۇ. بۇ ئايلىنىشتىن (ئۆزگىرىشتىن) كەلگەنلەرنىڭ بىر قىسمى ناھايىتىمۇ ئارىلاشما تەركىبتە بولۇپ، يەنە بىر قىس-مى ناھايىتىمۇ ئاددىي تەركىبتە بولىدۇ. ئۇستۇقۇسلارغا كەلگەندە ھەربىرىنىڭ تەلەپ قىلىدىغان زىت تەرىپى يالغۇز سىرتىدىلا بولى-دۇ. چۈنكى ئۆز جىسمىنىڭ قىسىملىرى ئارىسىدا زىتى بولمايدۇ. ئاز تەركىبتىن ھاسىل بولغان ئۆزگىرىشلەرنىڭ ئېچكى زىتلىقلىرى ئاددىي بولۇپ، قۇۋۋىتى ئاجىز ۋە زەئىپتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنى ھالاك قىلغۇچى زىتلىقلىرى ئاساس ئېتىبارى بىلەن زەئىپ ۋە قۇۋۋەتسىزدۇر. بۇنىڭ ھالاك بولۇشى ئۈچۈن سىرتتىن كەلگەن بىر يارەمچىگە موھتاجدۇر. مۇشۇ رەۋىشتە بۇلارنىڭمۇ ھالاك قىلغۇچى زىتى سىرتتىن كەلگەن بولىدۇ. بۇنىڭدىنمۇ ئاز تەرتىپتىكى ئايلىنىشلارنىڭ ھالاك قىلغۇچى زىت-لىرى يالغۇز سىرتتىنلا كېلىدۇ.

ئارىلاشما تەركىبتىكى ئايلىنىشلارغا كەلسەك، بۇلارنىڭ ئىـ چىدىكى ۋە تەركىبلىرىدىكى زىتلارنىڭ كۆپلۈكى نىسبىتىدە ئىچـ لىرىدىكى ۋە ھەر تۈرلۈك شەيئىلەردىكى زىتلىرى ئاشكارا بولىدۇ ھەم ئىچكى زىتلىقلارنىڭ تەسىرلىرى شۇ نىسبەتتە كۈچلۈك ۋە ئورتاق بولىدۇ. شۇنىمۇ ئېيتايلىكى، بۇ ئايلىنىشلار بىر ـ بىرىگە ئوخشىمىغان زىتلاردىن تەشكىل تاپقىنى ئۈچۈن، ئىچلـ رىدە بىر زىتلىقنىڭ بولۇشى بولمايدىغان ئىشلاردىن ئەمەستۇر. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ بۇلارنى ھالاك قىلغۇچى زىتلىرى جىسىملارنىڭ ئىچىدىن ۋە سىرتىدىن كېلىدۇ.

جىسىملارنىڭ تاشقى زىتلىقلار بىلەن ھالاك بولغانلار، دائىم ئۆزلۈكىدىن پارچىلىنىپ (بۆلۈنۈپ) كەتمەيدۇ. نىھايەتكى، تاش قۇم ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار پەقەت سىرتتىن كەلگەن تەسىرلەر بىلەن پارچىلىنىدۇ. ئەمما نەبات (ئۆسۈملۈك) بىلەن ھايۋان ئۆز ئىچىلىرىدىكى زىتلىقلارنىڭ تەسىرى بىلەن بۆلۈنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇلاردىن بىرى تەدرىجىي بولسا، شەكلى ـ پەقەت بۆلۈنـ گەن جىسىمنىڭ ئورنىغا كەلگەن بىر بەدەل بولغان تەقدىردە، بىر مۇددەت تىنچ بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ، بۆلۈنگەن جىسىمنىڭ ئورنىغا باشقا بىر شەيئى كەلگەن بولىدۇ. ھەرقانداق بىر جىسىمـ نىڭ ئورنىغا كەلگەن جىسىم بىلەن باغلىنىشى بولغان بىر بەدەل يوق. شۇڭا ئۇ جىسىمنىڭ سۈرىتىنى (شەكلىنى) ئالالمايدۇ. چۈنكى ھەربىر جىسىمدا ھاياتلىق قۇۋۋىتى (ئىقتىدارى) ۋە بۇ قۇۋۋەتنىڭ يارىدەمچىلىرى بولىدۇ. شۇ سەۋەبتىن جىسىملارنىڭ ھەربىرى ئۆزىگە زىت بولغان شەيئىلەرنى ئۆزىگە قارىتىش بىلەن ئارىلىرىدىكى زىتلىق يوقىلىدۇ ھەم ئۇ شەيئىنى ئۆزىگە قوشۇپ، ئۆزىنىڭ شەكلىنى بېرىدۇ. لېكىن بۇ ھاياتلىق قۇۋۋىتى ۋاقىتـ نىڭ ئۆتۈشى بىلەن باشقىسىغا ئۆتۈش قابىلىيىتىنى يوقىتىپ، مەزكۇر جىسىم يوقىلىدۇ. چۈنكى ھەيدىگۈچى قۇۋۋەت ئۇ جىـ سىمنى ئەسلىدىكى ھالىتىگە قايتۇرالمايدۇ. شۇڭا ھەر قانداق

جىسىم ئىچىدىكى بۆلۈنمىلەردىن مۇشۇنداق ساقلىنىدۇ. ئۇنى ھالاك قىلىدىغان تاشقى كۈچتىن ئۆزىنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى قۇ-رۇلمىلىرى بىلەن قوغدىنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن تۇرنىڭ بىر خىللە-قىنى ساقلىغان ھالدا داۋاملىشىشى ئۈچۈن، يوقالغان قىسىملار-نىڭ ئورنىغا باشقا بىرلىكلەر كېلىشى لازىم. بۇلاردىن يوقالغانلارنىڭ ئورنىغىمۇ يەنە باشقىلىرى كېلىدۇ. بۇ [ئەمەلىيەت] تۆۋەندىكى سۈرەت بىلەن پەيدا بولىدۇ. يا دەس-لەپكى بىرلىكلەرنىڭ يېنىدا يېڭى بىرلىكلەر بولۇپ، دەسلەپكە-لىرى يوقالغان ھامان ئۇلارنىڭ ئورنىغا بۇ يېڭى بىرلىكلەر دەس-سەيدۇ ـ دە، شۇنىڭ بىلەن يا ئۇ يەردە ياكى باشقا بىر يەردە ھەر ۋاقىت تۇرنىڭ بىرلىكلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالىدۇ ياكى بولمىسا، دەسلەپكى بىرلىكنىڭ ئورنىغا كېلىدىغان ئورۇنباسار دەسلەپكى بارلىقنىڭ يوقىلىشىدىن خېلى ۋاقىت كېيىن پەيدا بولىدۇ. بۇنىڭ بىلەن تۇرنىڭ بىرلىكلىرىدىن خالىي بولغان بىر زامان (ۋاقىت) ئوتتۇرىغا چىقىدۇ.

بۇ بىرلىكلەرنىڭ بەزىلىرىدە ئۆزلىرىگە تۇرى ئېتىبارى بە-لەن ئوخشاپ قالىدىغان كۈچلەر بولىدۇ، بەزىلىرىدە بولمايدۇ. [ئوخشاشلىرى] بولمىغانلارنىڭ يوق بولغان سەۋەبلىرىنى پەقەت ئاسمان جىسىملىرىلا بارلىققا كەلتۈرىدۇ. چۈنكى بۇ جىسىملار باشقىلىرىغا ئۇستۇقۇسلار (ئېلېمېنتلار) نى يەتكۈزىدۇ. تۇرلە-رى ئېتىبارى بىلەن ئوخشاشلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر قۇۋۇەتكە ئېرىشكەن [جىسىملارنىڭ] بۇ قۇۋۇەتلىرىگە ساماۋى بولغان ۋە بولمىغان جىسىملارنىڭ تەسىرى قوشۇلۇپ، بۇ قۇۋۇەت-نىڭ تەسىرىگە ئۇچرىشىغا يا پايدىلىق بولىدۇ، ياكى ئۇنىڭ تەسىرىنى يوقىتا چىقارمىغان، ھەتتا ئۇنىڭغا تەرتىپ بېرىدىغان بىر قارشىلىق (زىتلىق) بېغىشلايدۇ. بۇ تەرتىپ بىلەن قۇۋۇەتنىڭ ئىچىدىكى تەسىر يا ئۇيغۇنلۇقتا ئېرىشىدۇ، ياكى ئۇ تەسىرنى يوقتا چىقارمىغان رەۋىشتە ئۇ ئۇيغۇنلۇقتىن ئاز ياكى كۆپ دەرد-

جىدە يىراقلىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇ تۇردىكى ھالاك قىلغۇ-چى كۈچنىڭ (قۇۋۋەتنىڭ) ئورنىغا كېلىدىغان يېڭى بىر شەيئى پەيدا بولىدۇ.

پۈتۈن شەيئىلەر يا كۆپلۈكتە، يا ئاز ساندا ياكى تەڭ نىسبەت-تە پەيدا بولىدۇ. بارلىقلار (مەۋجۇتلۇقلار) ئارىسىدا جىنىسنىڭ (تۈرنىڭ) ئەھمىيىتىكى مۇشۇ سەۋەبتىن ھاسىل بولىدۇ. بۇ جىسىملاردىن ھەربىرىنىڭ شەكلى جەھەتتىن ھەققى ۋە لاياقەتى بولغىنىغا ئوخشاش، ماددىسى ئېتىبارى بىلەنمۇ ھەققى ۋە لاياقە-تى باردۇر. شەكلى ئېتىبارى بىلەن بولغان ھەققى بار بولغان شۇ شەكىلنىڭ يوقالماسلىقىدۇر. ماددىسى ئېتىبارى بىلەن ھەق-قى بارلىرىغا (ۋۇجۇدىغا) زىت بولغان باشقا بىر بارلىقنىڭ يوق بولغانلىقىدۇر. ئادالەت بولسا، بۇلاردىن ھەر بىرىنىڭ ئۆز لايا-قىتىنىڭ ئېھتىياجلىرىنى ئورۇنلىشىدىن ئىبارەتتۇر. بۇنى بە-راقلا ئورۇنداش مۇمكىن بولمىغان تەقدىردە، ئالدى بىلەن بىرد-نى، ئاندىن يەنە بىرىنى ئورۇندىمىقى لازىمدۇر. ھەربىرى مۇ-شۇنداق بىر ۋاقىت ئۇچۇن مەۋجۇت بولىدۇ ۋە مەۋجۇتلۇقى ساق-لانغاندىن كېيىن يوقلىپ قارشىسى (زىتى) يېڭىلىنىدۇ ھەم مۇشۇ تەرتىپتە داۋاملىشىدۇ. [جىنسىنىڭ] بارلىقىنى ساقلىغان نەرسە، يا ئۇنىڭ سۇرىتىنى (شەكلىنى) ھازىرلىغان جىسىمدا بولىدىغان قۇۋۋەتتۇر. بۇ قۇۋۋەت (كۈچ) ئۇنىڭ بارلىقىنىڭ ساقلىنىشىغا يارىغان بىر ۋاستە ياكى ئۇنىڭ ساقلىنىشىنى رويا-پا-قا چىقارغان ھەرقانداق بىر جىسىم بولۇپ، مەھپۇز (ساقلان-غان) بولغان [جىسىمغا] باشچىلىق قىلغان - ساماۋى ياكى غەيرىي ساماۋى بىر جىسىمدۇر ياكى بولمىسا، بۇ ھال پۈتۈن شەيئىلەرنىڭ بىر يەرگە كېلىشىدىن ھاسىل بولىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، پۈتۈن بارلىقلار بىر - بىرلىرىگە زىت بولغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ھەر ئىككى زىتنىڭ ماددە-سىمۇ ئورتاق بولىدۇ، بۇ شۇنداقكى، بىر جىسىمنىڭ ماددىسى

يەنە بىرىنىڭ ماددىسى بولۇپ، بۇ يەنە بىرىنىڭ ماددىسىمۇ ئەينەن باشتىكى بىرىنچىنىڭ ماددىسىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەربىرىنىڭ زىتىدا باشقىسىغا ئائىت بىر نەرسە بولغىنىغا ئوخشاشلا، باشقا-سىنىڭ زىتىدىمۇ ئۇنىڭغا ئائىت بىر نەرسە بولىدۇ. بۇ جەھەتتىن گويا ھەربىرىنىڭ باشقا زىتىدا بىر ھەققى بولغان بولىدۇكى، بۇ ھەق توغرىدىن - توغرا بىرىدىن يەنە بىرىگە ئۆتىلىشى لازىم.

بىر شەيئىنىڭ باشقا زىتىدىكى ماددىسى - باشقا جىسىم بىلەن تويۇنغان بىر جىسىمغا ئوخشاش - يا ئۇنىڭ شەكلىگە ئەينەن ئورۇنىدۇ ۋە ياكى بىر تۈركۈم ئىنسانلارنىڭ ئاۋۇالقى ئىنسانلارغا ئىزباسار بولغىنىغا ئوخشاش - ئۇ شەيئىنىڭ ئۆز سۈرىتىگە (شەكلىگە) ئەمەس، بەلكى تۈرىنىڭ سۈرىتىگە ئورنى-دۇ. بۇ خۇسۇستىكى ئادالەت، ئۇ [شەيئىنىڭ] ئۆز زىتىدا بولغان باشقا بىر شەيئىنىڭ ماددىسىنى تېپىپ، ئۇنىڭغا قايتىشى ۋە باشقا بىرىنىڭ زىتى بولغان [ئۆز] ماددىسىغا قايتىشىدۇر.

بىر شەيئىنىڭ ئۆز ماددىسىنى زىتىدىن ئېلىپ چىقىشى يا جىسىمنىڭ ئىچىدە ئۇنىڭ شەكلىگە يېقىنلىشىدىغان قۇۋۋەتتىن بولىدۇ ۋە شۇ جىسىم بۇ خۇسۇستا [ئۇ قۇۋۋەتنىڭ] ئايرىلمىغان بىر ۋاستىسىنى تەشكىل قىلىدۇكى، [ئۇنىڭ سايىسىدە] يالغۇز ئۆز زىتىدىن ماددىسىنى ئېلىپ چىقىشقا يارايدۇ. ئۇ جىسىمدا ياكى باشقا بىر قىسىمدا باشقا بىر قۇۋۋەت (كۈچ) بولىدۇكى، ئۇ شۇ جىسىمغا يا ئەينەن ئۆز سۈرىتىنى ياكى تۈرىنىڭ سۈرىتىنى بېرىدۇ ياكى بولمىسا ھەر ئىككى ئىشنى قىلىدىغان يەككە بىر قۇۋۋەت بولىدۇ ياكى ئۇنىڭغا باشچىلىق قىلغان جىسىمدىن ھەق-قىنى (ئۇلۇشنى) ئالغان بىرەر قۇۋۋەت (كۈچ) بولىدۇ. بۇمۇ يا ساماۋى قۇۋۋەتتىن ياكى بۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ جەم بولۇشى-دىن ئىبارەتتۇر.

بىر جىسىم باشقا بىر جىسىمنىڭ يا شەكلىنى تولۇق بېرىش بىلەن ئۇنىڭ ماددىسى بولىدۇ ياكى ئۆزىنىڭ شەكلىنى ئۇنىڭغا

بەخش ئېتىپ، پىداكارلىق قىلىش ئارقىلىق ئۇنىڭ ماددىسى بولىدۇ. باشقا بىر جىسىمغا ۋاستە بولۇپ خىزمەت قىلغان جىسىم شۇ ئىككى ھالدىن بىرىگە ۋاستە بولىدۇ. يا سۇرەتنىڭ (شەكىلنىڭ) پۈتۈنلۈكى بىلەن بولىدۇ ياكى سۇرىتىنىڭ شۆھرەتىدىن بىر قىسمىنى پىدا قىلىش ئارقىلىق ئۆز ماھىيىتىنى ئۆزگەرتمەستىن ئۇنىڭغا ۋاستە بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە، قوللارنى ئىشلەتمەكچى بولغانلار، ئولارنى ئورۇپ تېخىمۇ پەسلەشتۈرۈپ ئىشلىتىدۇ.

20. روھنىڭ قىسىملىرى ۋە قۇۋۋەتلىرى توغرىسىدا

بارلىققا كەلگەن ئىنساننىڭ ئەڭ دەسلەپ بارلىققا كەلگەن قۇۋۋىتى ئونى ھاياتلىققا ئىگە قىلغان قۇۋۋەت بولۇپ، بۇ ھاياتلىق قۇۋۋىتى دېيىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئىسسىقنى، سوغۇقنى تۇيۇدىغان، يېمەكلىكلەرنى ۋە ھىد - پۇراقلارنى پۇرايدىغان، ئازلارنى تۇيۇدىغان، رەڭلەر، نۇر ۋە كۆرۈنگەن ھەربىر نەرسىنى تۇيۇدىغان ۋە تۇيۇلغان بۇ شەيئىلەرگە قارىتا بىزدە ئارزۇ - ئىستەك ئويغىتىدىغان ھەم بۇ نەرسىلەر ئىزدەتكۈزىدىغان ۋە يات كۆرگۈزىدىغان قۇۋۋەت پەيدا بولىدۇ. بۇ [سەزگۈ قۇۋۋىتى دېيىلىدۇ]، ئاندىن كېيىن، تۇيغۇلىرىمىز بىلەن كۆزىتىپ ھېس قىلغانلىرىمىزنىڭ روھىمىزدا قالدۇرغان ئىزلىرىنى (تەسىرىنى) ساقلايدىغان قۇۋۋەت بارلىققا كېلىدۇ. بۇ تەسەۋۋۇر (خىيال) قۇۋۋىتى دېيىلىدۇ. بۇ قۇۋۋەت ھېس قىلغانلىرىنى بىر - بىرىگە قوشۇمچە قىلغان ھالدا بىر گۇرۇپپا قىلىدۇ ياكى ئولارنى بىر - بىرىدىن ئايرىيدۇ. بۇ ھەرخىل قوشۇمچىلار ۋە ئايرىلمىلارنىڭ بىر قىسمى ئالدامچى، بىر قىسمى ھەقىقىي بولۇپ، بىزدە ئويلاۋاتقان نەرسىگە قارىتا بىر ئارزۇ ئويغىتىدۇ.

ئاخىرىدا نۆتۈق قۇۋۇتىنى بارلىققا كېلىدۇكى، ئۇنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئىنسان چۈشىنىلىدىغان شەيئىلەرنى چۈشىنىدۇ. گۈزەللىنى چىرىكىندىن پەرقلەندۈرىدۇ. سەنئەت ۋە ئىلىملەرگە ئىگە بولىدۇ. چۈشەنگەنلىرىمىزنى خالىشىمىز مانا شۇ قۇۋۇتىنىڭ خۇسۇسىيىتىدىنۇر.

ھاياتلىق قۇۋۇتىدىن يېگانە بىر ھاكىم (باشقۇرغۇچى) قۇۋۇتى بىلەن، بىر قىسىم تەۋە (قارام) ۋە خىزمەتچى قۇۋۇتىلەر بارلىققا كېلىدۇ. بۇلار باشقۇرغۇچى (ھاكىم) قۇۋۇتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدۇ. قارام (تەلۋە) ۋە خىزمەتچى قۇۋۇتىلەر باشقا ئەزالارغا تارقالغان بولىدۇ. بۇلارنىڭ ھەربىرى ئايرىم - ئايرىم ئەزالارغا جايلاشقان. ھاكىم قۇۋۇتى ئۆز تەبىئىتى بويىچە باشقىلىرىنى ئىدارە قىلىدۇ. بۇلار يۈرەككە جايلاشقان، باشقۇرغۇچىنىڭ مەقسىتىلىرىگە ئاساسەن ئىشلىرىنى توغرىلاپ تەرتىپكە سالىدۇ. قورساق، جىگەر، تال ۋە بۇلارغا خىزمەت قىلىدىغان ئەزالار ھەم بۇ ئەزالارنىڭ خىزمىتىنى كۆرىدىغان باشقا ئەزالار، بۇلارنىڭ خىزمەتچىسى بولغان يەنە باشقا ئەزالارمۇ مۇشۇ جۈملىدىنىدۇر. جىگەر ھەم بۇيرۇغۇچى، ھەم ئورۇنلىغۇچى ئورگاندۇر. ئۇ يۈرەكنىڭ خىزمەتچىسى، لېكىن ئۆت، بۆرەك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئالارنىڭ باشقۇرغۇچىسىدۇر. سۈيدۈك يولى بۆرەككە، بۆرەك جىگەرگە، جىگەر بولسا يۈرەككە خىزمەت قىلىدۇ. باشقا ئەزالارمۇ مۇشۇ ھالەتتىدۇر.

سەزگۈ قۇۋۇتىنىڭمۇ باشقۇرغۇچىسى ۋە بىر قاتار تارماقلىرى (تەۋەلىرى) باردۇر. بۇ تارماقلار ھەممە كىشى بىلىدىغان بەش خۇسۇسىيەت بولۇپ، كۆزلەرگە، قۇلاقلارغا ۋە باشقا ئەزالارغا تارقالغاندۇر. بۇ بەش خۇسۇسىيەتنىڭ ھەربىرى ئۆزىگە خاس بولغان سېزىمنى سېزىدۇ. ھاكىم قۇۋۇتى بولسا، بەش سەزگۈ ئەزالىرى سەزگەننى توپ ھالدا بىراقلا سېزىدۇ. بۇ ئەزالار ئۇنىڭ ئويغاتقۇچىسى ۋە خەۋەر يەتكۈزگۈچىلىرىدۇر. گويا كى

ھەربىرى ئۆزىگە (ھاكىم قۇۋۇەتكە) مەملىكەتتىنىڭ بىر بۇرجىگە كىدىن ئايرىم خەۋەر يەتكۈزۈشكە مەجبۇردۇر. بۇ ھاكىم قۇۋۇەت يۇرەكتە بولىدۇ.

تەسەۋۋۇر (خىيال) قۇۋۇەتتىنىڭ بولسا باشقا ئەزالارغا تارقالغان تارماقلىرى يوقتۇر. ئۇمۇ يۇرەكتە بولىدىغان يەككە بىر قۇۋۇەتتۇر. ھېس قىلغان تۇيغۇلار تۇيغۇلىرىمىزغا (سەزگۈلىرىمىزگە) كىرگەندىن كېيىن ئۇنى ساقلايدۇ. ئۆز تەبىئىتى بىلەن تۇيغۇلىرىمىزغا ھاكىم بولۇپ، ئۇلارنى تەسەررۇپ (ئىدارە) قىلىدۇ. ئۇلارنى بىر - بىرلىرىدىن پەرقلەندۇرۇپ ئايرىيدۇ ياكى ئۇلارنى بىر - بىرلىرىگە شۇ شەكىلدە يېقىنلاشتۇرۇپ، تەركىبكە ئايرىيدۇ. بۇ تەركىبلەر بەزىدە سەزگەن تۇيغۇمىزغا ئۇيغۇن كېلىدۇ، بەزىدە زادىلا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ.

نۇتۇق قۇۋۇەتتىنىڭمۇ ئۆزىدىن باشقا ئەزالارغا تارقالغان تارماقلىرى ۋە خىزمەتچىلىرى يوقتۇر. ئۇ پەقەت تەسەۋۋۇر قۇۋۇەتتىگە باشقۇرغۇچى ۋە خىزمەت قىلغۇچى بولغان، باشقا قۇۋۇەتلەرنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان قۇۋۇەتلەرگە رىياسەتچىلىك قىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن تەسەۋۋۇر قۇۋۇەتتىگە يېتەكچىلىك (رەئىسلىك) قىلغىنىغا ئوخشاش، سەزگۈ قۇۋۇەتتىنىڭمۇ ھاكىم قۇۋۇەتلىرىگە يېتەكچىلىك قىلىدۇ.

مەيىل (خاھىش) قۇۋۇەتى بولسا، بىر شەيئىنى سېغىنىدۇ-ىدىغان ياكى ياتلىق ھېس قىلدۇرىدىغان قۇۋۇەتتۇر. ئۇنىڭ رەئىسلىك (باشقۇرۇشى) ئاستىدىمۇ خىزمەتچى قۇۋۇەتلەر بار-دۇر. ئىرادە مانا شۇ قۇۋۇەت جۈملىسىگە كىرىدۇ. چۈنكى ئىرادە - تۇيغۇ، خىيال ۋە چۈشىنىش يولى بىلەن ئىدراك قىلغان نەرسىلەرنى ئىستىشمىز (خالىشىمىز) ۋە ئىستىمەسلىكىمىز ھەم ئۇ نەرسىلەرنى قولغا كەلتۈرۈش ياكى تاشلاش ھەققىدە بەرگەن ھۆكۈممىزدۇر.

مەيىل بىر نەرسىنى ئۆگىنىشكە ياكى ئۇ نەرسىنى ۋۇجۇدى-

مىزىنىڭ پۈتۈن قىسمى بىلەن ياكى بىر ئەزاسى بىلەن ئورۇنلاشقا يۇنىلىشىمىزدۇر. ئىستەكمۇ مەيىل قۇۋۇتىنىڭ باشقۇرۇشى ئاستىدا پەيدا بولىدۇ. جىسىمىز بىلەن قىلغان ئىشلار بولسا مەيىل قۇۋۇتىنىگە خىزمەت قىلىدىغان قۇۋۇتىلەر بىلەن پەيدا بولىدۇ. بۇ قۇۋۇتىلەر شۇ ئىشلارنى ئىجرا قىلىدىغان ئەزالارغا تارقالغاندۇر. بۇلار ھايۋان ۋە ئىنسانلارنىڭ ئارزۇلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان ئەزالار ھېسابلانغان ئېرۇا ۋە مۇسكۇللاردىن ئىبارەت بولۇپ، قول - پۇتلار ۋە ئىرادىنىڭ خاھىشى بويىچە ھەرىكەت قىلىدىغان باشقا ئەزالاردۇر. ھەرخىل ئەزالارغا تارقالغان بۇ قۇۋۇتىلەر جىسىمىزنىڭ قورالىرى بولۇپ، يۇرەكتىكى رەئىسىنىڭ مەيىل قۇۋۇتىنىڭ خىزمەتكارلىرىدۇر.

بىلىمگە كەلسەك، ئۇ نۇتۇق قۇۋۇتى بىلەن ھاسىل بولۇشى ئىن ئىلگىرى تەسەۋۋۇر ۋە سەزگۈ قۇۋۇتىلىرى بىلەن ھاسىل بولىدۇ. بىر نەرسىنى نۇتۇق قۇۋۇتى ۋاستىسى بىلەن ئوڭۇنىشىنى ئىستىگەن ۋاقتىمىزدا، بۇ ئىستىكىمىزنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا يارىدەم قىلغان قۇۋۇتەت، ئەمەلىي نۇتۇق قۇۋۇتىنىڭ ئىچىگە جايلاشقان باشقا بىر قۇۋۇتەتتىن تۇغۇلىدۇكى، بۇنىڭغا پىكىر قۇۋۇتى دېيىلىدۇ. چۈشىنىش، كۆرۈش ۋە سوراشلار بۇنىڭ بىلەن بولىدۇ. ئەگەر ئوگەنمەكچى بولغان نەرسىنى سەزگۈ ۋاستىسى بىلەن ئوگەنمەكچى بولساق، بۇ ھەرىكىتىمىز مۇرەككەپ بولىدۇكى، بىرى جىسمانىي، يەنە بىرى روھىيدۇر. مەسىلەن: كۆرمەكچى بولغان نەرسىلىرىمىزگە كۆزلىرىمىزنى ئېچىپ قاراش ياكى بولمىسا ئۇنىڭغا ئۇدۇل بېرىش، ئالدىدا بىرەر توسالغۇ بولسا، ئۇ توسالغۇنى قولىمىز بىلەن ئېلىۋېتىش قاتارلىق ھەرىكەتلەر جىسمانىي پېئىلدۇر (ھەرىكەتتۇر). سەزگۈنىڭ ئوزى بولسا روھىي پېئىلدۇر (ھەرىكەتتۇر).

بىر نەرسىنى تەسەۋۋۇر قۇۋۇتى بىلەن ئوگەنمەكچى بولساق، تۇرلۇك ۋاستىلەرگە مۇراجىئەت قىلىمىز. بۇ ۋاستىلەر-

دىن بىرىنى تەسەۋۋۇر قۇۋۋەتتىنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئوخشايدۇ. ئۇ پەقەت ئۆزىدىن ئىلگىرى كەلگەن سۆزلەتلەرنىڭ سۆزلىتىدۇر. مەيلى قۇۋۋەتتىنىڭ سەزگۈ، تەسەۋۋۇر (خىيال) ۋە نۇتۇق مۇۋۋەتلىرىنىڭ رەئىسلىرىگە تەۋە بولۇشى ئوتتىكى ئىسسقلىقنىڭ، ئوتنى جەۋھەرلەندۈرگەن شەيئىگە تەۋە بولۇشىغا ئوخشايدۇ.

يۈرەك بەدىنىمىزنىڭ ھاكىمى ئەزاسىدۇر. ئۇنىڭغا رىياسەت چىلىك قىلىدىغان باشقا ئورگان يوقتۇر. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن مېڭە كېلۈركى، ئۇ ئىككىنچى دەرىجىدىكى ھاكىمى ئورگاندۇر ھەم باشقا ئەزالارغا پەقەت يۈرەكنىڭ باشقۇرۇش ئاستىدا باشچىلىق قىلىدۇ. مېڭە يۈرەككە خىزمەت قىلىدۇ. باشقا ئەزالار ئۇنىڭغا

21. بۇ قۇۋۋەتلەر ۋە بۆلەكلەرنىڭ قانداقسىگە يەككە بىر روھ ئىكەنلىكى توغرىسىدا

ھاياتلىق قۇۋۋەتتىنىڭ رەئىسىنى (باشقۇرغۇچى قۇۋۋەتنى) سېزىش قۇۋۋەتى رەئىسىنىڭ ماددىسى ئورنىدىنىدۇر. سەزگۈ قۇۋۋەتتىمۇ ھاياتلىق قۇۋۋەتتىنىڭ ئىچىدە سۆرەت (شەكىل) رولىنى ئويناىدۇ. تەسەۋۋۇر قۇۋۋەتتىنىڭ رەئىسىمۇ نۇتۇق قۇۋۋەتى رەئىسىنىڭ ئورنىدىنىدۇر. نۇتۇق قۇۋۋەتتىمۇ تەسەۋۋۇر قۇۋۋەتى ئىچىدە سۆرەت (شەكىل) رولىنى ئويناىدۇ. ئەمما باشقا قۇۋۋەتلەرگە ماددا بولالمايدۇ.

ئۆز تەبىئەتلىرى بويىچە يۈرەكنىڭ مەقسەتلىرىگە ئاساسەن خىز-مەت قىلىدۇ. بۇ جەھەتتە مېڭە بىر قوناق (مېھمانخانا) ئىش باشقۇرغۇچىسىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. ئىش باشقۇرغۇچى قوناق ئە-گىسىگە خىزمەت قىلىدۇ. قوناقنىڭ خىزمەتچىلىرى بولسا، بۇ ئىش باشقۇرغۇچىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان هالدا، قوناق ئىگىسى-نىڭ مەقسەتلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن مېڭە يۈرەككە هاۋالە ئېتىش بىلەن بىرگە، ئۇنىڭ تەسىرىدە بولغان ئۆزگىرىشلەر، يۈرەكنىڭ ئەمرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئەمەس-تۇر. ئۇ پەقەت يۈرەكنىڭ يۇكسەك ئەمىرلىرىگە خىزمەت قىلە-دۇ. ئەمەلىيەتتە، ئىسسىقلىقنىڭ (هارارەتنىڭ) مەنبەسى بول-غان يۈرەكنىڭ تومۇرلار ۋاستىسى بىلەن هەرقايسى ئەزالارغا يەتكۈزگەن هارارىتىنى مېڭە ئۆلچەملىك تەرتىپكە سالىدۇ. چۈن-كى مېڭىنىڭ باشقا پۈتۈن ئەزالار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئالاقە مۇهىم خىزمىتى نېرۋىلار بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر. نېرۋىلار ئىككى ئايرىم تۈرگە بۆلۈنىدۇ. بىر تۈردىكى نېرۋىلار يۈرەكتە بولىدىغان هاكىم سەزگۈ قۇۋۋىتىگە تەۋە بولغان ئەزالارغا ۋاستە بولۇپ، ئۇ ئەزالادىن هەر بىرىنىڭ ئۆزىگە خاس سەزگۈنى سې-زىشكە يارىدەم قىلىدۇ. يەنە بىر تۈردىكى نېرۋىلارمۇ يۈرەكتە بولىدىغان مەيىل قۇۋۋىتىگە خىزمەت قىلىدىغان ئەزالارنىڭ ۋاسە-تىسى بولۇپ، بۇ ئەزالارنىڭ ئىرادىي هەرىكەتلىرىنى قوغدايدۇ.

مېڭە مانا شۇ رەۋىشتە سەزگۈ نېرۋىلىرىنىڭ قۇۋۋىتىلىرىنى هىمايە قىلىش بىلەن يۈرەككە پەقەت مۇشۇ تەرتىپتە سەزگۈ جە-هەتتىكى خاسلىقىنى ساقلايدۇ. مېڭە ئىرادىي هەرىكەت نېرۋىلە-رىنىڭ قۇۋۋىتىلىرىنمۇ ساقلاش بىلەن يۈرەككە خىزمەت قىلىدۇ. هەرىكەت ئەزالىرى پەقەت مۇشۇ بويىچە يۈرىكىمىزدە ئورۇن تۇت-قان مەيىل قۇۋۋىتىگە خىزمەت قىلىدۇ.

بۇ نېرۋىلارنىڭ كۆپىنىڭ ئۆسىدىغان ئېتىزلىقى مېڭە بو-لۇپ، ئۇلارنى قوغدايدىغان قۇۋۋەتلەر ئۆزى مېڭىدىن قۇۋۋەت

ئالىدۇ. بەزى نېرۋىلارنىڭ ئۆسىدىغان ئېتىزلىقى، ئومۇرتقا يىلىكى بولۇپ، ئۇستۈنكى ئۇچىدىن مېڭىگە تۇتاشقان بولىدۇ. بۇ نېرۋىلارنى مېڭە ئومۇرتقا يىلىكى ئارقىلىق تويۇندۇرىدۇ (باقىدۇ).

شۇڭلاشقا، تەسەۋۋۇر قۇۋۋىتىنىڭ خىيال قىلىشى ئۈچۈن يۈرەك ھەرىكىتى مۇئەييەن بىر نىسبەتتە بولۇشى لازىم. نۇتۇق قۇۋۋىتىنىڭ تەپەككۇر قىلىشى ئۈچۈنمۇ بۇ ھەرىكەتنىڭ ھەر قانداق بىر پېئىلغا ئازار بېرەلمەيدىغان ماھىيەتتە بولۇشى لازىمدۇر. بىر نەرسىنى خاتىرىگە ئېلىپ ساقلاشمۇ مۇشۇ رەۋىشتە بولىدۇ. دېمەك، مېڭىنىڭ يۈرەككە خىزمىتى - ياخشى خىيال قىلالايدىغان، چوڭقۇر چۈشىنىپ ئېچىرلىيەلەيدىغان، ياخشى ئەسكە ئېلىپ خاتىرە ساقلىيالايدىغان سۆرەتتە - ھارارىتىنى تەرتىپكە سېلىش ۋە رېتىمغا چۈشۈرۈش بىلەن مۇمكىن بولىدۇ. مېڭە بىر قىسمى بىلەن ئوي - خىيالنى تەرتىپكە سالىدۇ. ئىككىنچى بىر قىسمى بىلەن تەپەككۇرنى، ئۈچىنچى بىر بۆلىكى بىلەن ئەسكە ئېلىش ۋە خاتىرىلەشنى تەرتىپكە سالىدۇ. چۈنكى يۈرەك باشقا تاشقى ھارارەتنىڭ مەنبەسى بولۇش بىلەن ئەزالارغا ھارارەت تارقىتىش ئۈچۈن ئۆز ھارارىتىنىڭ زىيادە دەرىجىدە مول بولمىقى لازىمدۇر. [بىر تەرەپكە ئاساسلانغاندەك] يۈرەكنىڭ كەم ياكى مول بېرىش خەۋپى ئالدىدا، يەنى يۈرەكنىڭ مەنپەئەتى يولىدا - [مېڭە بىلەن يۈرەك ئوتتۇرىسىدا] مۇشۇنداق بىر ماسلىشىش (ئۇيغۇنلۇق) تۇزۇلگەندۇر. ئۇنىڭ ئەزالارغا يەتكۈزگەن ھارارىتىنىڭ ۋە ئۆز ھەرىكەتلىرىنىڭ ياخشى ئېلىپ بېرىلىشى ئۈچۈن، ئۆز ھارارىتىنىڭ تېخىمۇ ياخشى تەرتىپكە چۈشكەن بولۇشى كېرەك. بۇ سەۋەبتىن مېڭە ئۆز تەبىئىتى بىلەن سوغۇق ۋە نەم بولىدۇ. ئۇنىڭ باشقا ئەزالارغا نىسبەتەن سوغۇق بولىدىغانلىقى قول تەگكەن ھامان مەلۇم بولىدۇ. ئۇنىڭدا يۈرەكنىڭ ھارارىتىنى بەلگىلىك بىر نىسبەتتە رەتكە سالىدىغان روھىي قۇۋۋە-

ۋەت باردۇر.

سەزگۈ ۋە ھەرىكەت نېرۋىلىرى تەبىئەتلىرىگە ئاساسەن ئۆتۈكۈنچىدۇر. ناھايىتىمۇ تېز غايىب بولىدىغان بولغانلىقتىن، يېڭى ھالىتىدە قېلىشى ۋە ئۇزىراپ - قىسقىراشقا ماس ھالدا يۇمشاقلىققا بولۇشى كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىللە سەزگۈ نېرۋىلىرىنىڭ ھېچقانداق قارشىلىقى چىداشلىقى بولمىغان تاشقى روھقا ئېھتىياجلىرى باردۇر. مېڭىنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرىغا تەسىر كۆرسىتىدىغان تاشقى روھمۇ مۇشۇنداقتۇر.

يۇرەك زىيادە دەرىجىدە ئىسسىق ۋە ئاتەشىن بولغانلىقى ئۈچۈن جانلىق ۋە بىر سۇرەتتە مۇھاپىزەت قىلماقچى بولغان نېرۋىلارنىڭ ئۆسۈش مەركەزلىرىنى تېز قۇرۇپ پايدىسىز بولۇپ قالمىسۇن دەپ، ئۆز ئىچىدە (يەنى يۇرەكتە) قىلمىغان. بۇ نېرۋىلارنىڭ پائالىيەت تەرزى ئۆزلىرىنىڭ ئۆسۈش مەركەزلىرىنى مېڭە ۋە ئومۇرتقىغا يۆتكەشتىن ئىبارەت بولىدۇ. چۈنكى بۇ ئىككى مەركەز بەك نەم بولۇپ، ھەربىردىن چىققان سالقىنلىق نېرۋىلارنىڭ يۇمشاقلىقىنى قوغداشقا ۋە روھىي قۇۋۋەتلىرىنى ياشارتقۇزۇشقا كۈپايىدۇر.

نېرۋىلارنىڭ بىر قىسمى تويۇغان نەملىكنىڭ سۈيۇق ھەم يېقىملىق بولۇشى، قىيامغا ئايلانغان بولۇشىنى ئىزدەيدۇ. بەزىلىرى بولسا، بۇ نەملىكنىڭ ئازغىنە قىيام بولۇشىنى ئىزدەيدۇ. بۇلاردىن يېقىملىق بىر سۈيۇقلۇققا موھتاج بولغانلارنىڭ ئۆسۈش (كۆكلەش) مەركەزلىرى مېڭىدە بولىدۇ. ھالبۇكى، نەملىكنىڭ قىسمەن قىيام بولۇشىنى ئىستىگەنلىرىنىڭ كۆكلەش مەركەزلىرى ئومۇرتقا ئىلكىدە بولىدۇ. بۇلارنىڭ ئارىسىدىن ناھايىتىمۇ ئاز نىسبەتتە نەملىككە موھتاج بولغانلارنىڭ كۆكلەش مەركەزلىرى ئۇگىلەر ۋە ئومۇرتقا سۆڭىكىنىڭ ئاستىدىدۇر.

مېڭىدىن كېيىن جىگەر، ئاندىن تال، ئاندىن كېيىن نەسىل قالدۇرۇش ئەزالىرى كېلىدۇ. بىر ئەزاغا جايلاشقان ھەر قانداق

بىر قۇۋۋەتنىڭ فىزىئولوگىيىلىك ۋەزىپىسى ئۇ ئەزادىن بىر ماددىنىڭ ئايرىلىپ چىقىپ باشقا بىر ئەزاغا كېتىشىنى ئورۇنلاش-تىن ئىبارەتتۇر. شۇ سەۋەبتىن بۇ ئىككىنچى ئەزانىڭ باشقا ئەزاغا باغلانغان بولۇشى لازىمدۇر. بۇنىڭمۇ يا نېرۋىلارنىڭ مېڭە-گە ۋە ئومۇرتقا ئىلىكىگە باغلانغان شەكىلدە باغلىنىشى ياكى شۇ ئەزادىن باشقىسىغا ئۆتكەن ماددىنىڭ ئېقىشىغا قۇلاي بىر يول بىلەن باغلانغان بولۇشى لازىمدۇر. ئۇ قۇۋۋەت مەزكۇر ئەزانىڭ يا خىزمەتچىلىرىدىن بولىدۇ ياكى ئېغىز، ئۆپكە، بۆرەك، جە-گەر، تال ۋە باشقىلارغا ئوخشاش ھاكىم قۇۋۋەتلەردىن بولىدۇ. بۇ قۇۋۋەت ئىككىنچى ئەزادا نەپسانى (روھىي) بىر تەسىر ئىجرا ئېتىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغاچقا، بۇ ئىككى ئەزا ئوتتۇرىسىدا، يۈرەك بىلەن مېڭە ئارىسىدىكى يولغا ئوخشاش بىر يولدىن پايدىلە-نىشى كېرەك بولىدۇ.

تەناسۇل (نەسىل قالدۇرۇش) قۇۋۋىتىمۇ ئىككىگە بۆلۈنە-دۇ. بۆلارنىڭ بىرى ھاكىم (باشقۇرغۇچى) قۇۋۋەتتۇر. يەنە بىرى خىزمەتچى قۇۋۋەتتۇر. ھاكىم قۇۋۋەت يۈرەكتە بولىدۇ. خىزمەتچى قۇۋۋەت بولسا، جىنسىي ئەزالاردا بولىدۇ. جىنسىي قۇۋۋەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەرلىك بەزلىرىدىن بىرى جانلىقنى بارلىققا كەلتۈرىدىغان ماددىنى ھازىرلايدۇ. باشقىسى بولسا جان-لىقلا ئۆز تۈرىگە خاس بولغان سۈرىتىنى (شەكلىنى) بېرىدىغان ماددىنى ئايرىپ چىقىرىدۇ. ماددىنى ھازىرلىغان قۇۋۋەت [ئەرلىك بېزىنىڭ] ئەركەك قۇۋۋىتىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن چىشى چىشلىق ماددىسىنى ھازىرلىشى ئېتىبارى بىلەن چىشىدۇر. ئەر-كەكمۇ ئۇ ماددىغا ئۆز تۈرىنىڭ سۈرئىتىنى ۋە قۇۋۋىتىنى بېرىشى ئېتىبارى بىلەن ئەركەكتۇر.

جانلىقنىڭ ماددىسىنى بېرىش بىلەن يۈرەكنىڭ بۇيرۇقلىرىغا خىزمەت قىلغان ئەزا بالىياتقۇدۇر. ئىنسان ۋە ھايۋاننىڭ سۈرە-تىنى بېرىش بىلەن يۈرەكنىڭ بۇيرۇقلىرىغا خىزمەت قىلغان ئەزا

مەنىي چىقىرىدىغان ئەزادۇر.

مەنىي ئايالنىڭ بالىياتقۇسىغا بېرىپ، ئۇ يەردە ئىنساننىڭ سۈرىتىنى پەيدا قىلىشى ئۈچۈن، بالىياتقۇدا ھازىرلانغان قانىنى تېپىپ ھەرىكەتكە كەلتۈرۈش بىلەن ئىنسان ئەزالىرىنىڭ ھەربىرىنى، ئەزالارنىڭ سۈرەتلىرىنى ۋە ئىنساننىڭ پۈتۈن سۈرىتىنى پەيدا قىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن بالىياتقۇدا ھازىرلانغان قان ئىنسانىنىڭ ماددىسىنى تەشكىل قىلىدۇ. مەنىي بولسا ماددىنى، ئىنسانىنىڭ سۈرىتىنى پەيدا قىلغانغا قەدەر ۋەسۋەسىگە سالىدۇ. مەنىيىنىڭ بالىياتقۇدا ھازىرلانغان قان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى سۈتنى ئېچىتىدىغان ئېچىتقۇلارنىڭ [سۈت بىلەن] بولغان مۇناسىۋىتىگە ئوخشاشتۇر. سۈتنى ئېچىتقان نەرسىلەر، ئېچىغان سۈتنىڭ نە بىر پارچىسى، نە بىر ماددىسى بولمىغىنىغا ئوخشاش، مەنىمۇ بالىياتقۇدا بارلىققا كەلگەن نەرسىنىڭ نە بىر پارچىسى، نە بىر ماددىسى بولمايدۇ. تۆرەلمىنىڭ مەنىدىن شەكىللىنىشى قېتىقىنىڭ ئېچىتقۇدىن شەكىللەنگىنىگە ئوخشايدۇ. بالىياتقۇدىكى قاندىن شەكىللىنىشى بولسا سېغىلغان سۈتتىن قېتىقىنىڭ شەكىللەنگىنىگە ھەم مىستىن ئېۋرىقنىڭ ياسالغىنىغا ئوخشايدۇ.

ئىنساندا مەنىنى پەيدا قىلىدىغان ئەزا مەنىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزى بەزلىرىدۇر. بۇلار (ئۆت يېرى قىللىرىنىڭ) ئاستىدىكى تومۇرلاردۇر. مەنىنى بۇ تومۇرلارغا قىسمەن ئەرلىك بەزلەر يەتكۈزىدۇ. بۇ تومۇرلار جىنسىي ئەزا يوللىرىغا ئېچىلىدۇ. مەنىي بۇ يوللاردىن ئېقىپ بالىياتقۇغا قۇيۇلىدۇ ۋە بالىياتقۇدىكى قانغا بىر قۇۋۋەت پرىنسىپى بېرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن قان ۋۇجۇدىنىڭ ئەزالىرىنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، ھەربىر ئەزانىڭ خاس سۈرىتىنى ۋە پۈتۈن ۋۇجۇدنىڭ سۈرىتىنى بەرگەنگە قەدەر شەكىلدىن شەكىلگە ئۆتىدۇ.

مەنىي ئەركەكلىك قورالىدۇر. قورالار ئومۇمىيلىق جەھەتتىن بىر - بىرلىرىگە قوشۇلغان ياكى بىر - بىرلىرىدىن ئايرىم

بولغان بولىدۇ. مىسال قىلىپ دوختۇرنى ئالايلى، دوختۇرنىڭ قولى، ئوپېراتسىيە پېچقى ۋە دورىسى بىر داۋالاش قورالىدۇر.

دورا دوختۇرنىڭ [شەخسەن] نەق بىر قورالىدۇر. دوختۇرنىڭ ئۇ قورال بىلەن تېگىشى، دوردىنى تەرتىپ بىلەن تەييارلىشى - يەنى بىمارنىڭ جىسمىدا سالامەتلىككە قارىتا بىر بۇرۇلۇش بولغان ھالەتكە كەلگەن مۇددەتكىچە كۈچكە ئىگىدۇر. لېكىن دورىدا بۇ قۇۋۋەت بار بولۇپ، كېسەلگە بېرىلگەندىن كېيىن، دوختۇر غايىب بولسا ياكى ۋاپات قىلسىمۇ، كېسەل ياخشىلىنىشقا قاراپ كېتىۋېرىدۇ. مەنىمۇ مانا شۇنىڭغا ئوخشاش بىر ھالەتتىدۇر. ئوپېراتسىيە پېچقى دوختۇرنىڭ قولىدا بولمىغىچە ئىشقا كىرەلمەيدۇ. قول دوختۇرنىڭ ئۆزىگە ئوپېراتسىيە پېچقىدىنمۇ يېقىنراق بىر سۇرەتتە باغلىنىشلىقتۇر. ھالبۇكى دورا دوختۇرنىڭ ئۆزىدىن ئايرىم بولسىمۇ، ئۆزى ئىگە بولغان قۇۋۋەت بويىچە تەسىرىنى كۆرسىتىۋېرىدۇ.

مەنپي بەزلىرى ۋە ئەرلىك بەزلىرى جىسمىغا تۇتاش بولغان نەسىل قالدۇرۇش ۋاستىلىرىدۇر. مەنپي قورالىرىنى ئورۇنلايدىغا تومۇرلارنىڭ يۇرەكتىكى ھاكىم قۇۋۋەتكە بولغان نىسبەتلىرى، قولنىڭ دوختۇرغا بولغان نىسبىتىنىڭ ئورنىدۇر. دوختۇر ئۇ قول بىلەن بىمارنى ياخشى ئەسلىگە كەلتۈرىدىغان دورىنى ھازىرلاپ بېرىدۇ. يۇرەكنىڭ ئىشلەتكەن بۇ تومۇرلىرىمۇ شۇنداق بىر قورالدۇركى، مەنىگە بەرگەن قۇۋۋەت بىلەن بالىياتقۇدا ھازىرلانغان قانىنى ھەرىكەت كەلتۈرۈپ، جانلىقلارنىڭ سۇرىتىنى پەيدا قىلىدۇ. قان ئۆزىنى سۇرەتكە ئايلاندۇرغان ھەرىكەت قۇۋۋىتىنى مەنىيدىن ئالغاندا، ئۇنى ئالدى بىلەن يۇرەك ئالىدۇ ۋە يۇرەكنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن باشقا ئەزالار پەيدا بولۇشقا باشلايدۇ. بۇلارنىڭ [جىنسىيەت نۇقتىسىدىن] شەكىللىنىشى يۇرەكتە بولىدىغان قۇۋۋەتلەرگە ئۇيغۇن بولىدۇ. ئەگەر يۇرەكتىكى ھاياتلىق قۇۋۋىتى بىلەن ماددىنى ھازىرلىغان قۇۋۋەت بىر يەردە

ئۇچراشسا مەيدانغا كەلگەن ئەزالاردا چىشلىق ئۇستۇن بولىدۇ. ئۇنداق بولماي، هاياتلىق قۇۋۋىتى سۇرەتنى بارلىققا كەلتۇرىدۇ. غان قۇۋۋەت بىلەن بىر يەردە ئۇچراشسا، مەيدانغا كەلگەن ئەزالا- ردا ئەركەكلىك ئۇستۇن بولىدۇ. مانا شۇنداق بىرىنچى خىل [ئارىلاشما] دىن چىشلىق (ئايالىلىق) ئەزالىرى، ئىككىنچى ئار- لاشمىدىن ئەركەكلىك ئەزالىرى پەيدا بولىدۇ. بۇلارنىڭ كەينى- دىن نەپسانى (روهىي) قۇۋۋەتلەر كېلىدۇكى، ئايال ۋە ئەركەك- لەردە ئەينەن سۇرەتتە پەيدا بولىدۇ.

ئىنسان تۇركۈمىدىن ئەركەكلىك ۋە چىشلىق ئايرىمىسى شەخسلەردە بولىدۇ. لېكىن ئۆسۈملۈكلەردە، بۇلار ئەينى بىردە توپلانغان بولىدۇ. ئۇرۇقتىن بارلىققا كەلگەن پۈتۈن ئۆسۈملۈك- لەرنىڭ هەممىسى مۇشۇنداقتۇر. ئۆسۈملۈك، ماددىنىڭ نەق ئۆ- زى بولغان ئۇرۇقنى بەرگىنىگە ئوخشاش، ماددىنى سۇرەتكە كىر- گۈزىدىغان هەربىرتىنمۇ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇقتا هەم سۇرەتنى قوبۇل قىلىش ئىقتىدارى، هەم سۇرەتنى بارلىققا كەل- تۇرۇش ئىقتىدارى باردۇر. ئۇرۇقتا سۇرەتنى قوبۇل قىلىش ئىقتىدارىنى بەرگەن قۇۋۋەت چىشلىق قۇۋۋەتتۇر. بۇنىڭغا قارشى هالدا ئۇنىڭغا سۇرەتكە توغرا كىرىش ئىقتىدارىنى بەرگەن قۇۋۋەت چىشلىق قۇۋۋەتتۇر. بۇنىڭغا قارشى هالدا ئۇنىڭغا سۇرەتكە توغرا كىرىش ئىقتىدارىنى بەرگەن قۇۋۋەت ئەركەكلىك قۇۋۋىتىدۇر.

هايۋانلار ئارىسىدىمۇ بۇنىڭغا ئوخشاش هاللار ئۇچرايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، هايۋانلار ئارىسىدا چىشلىق قۇۋۋىتى تولۇق بول- غان، لېكىن بۇ قۇۋۋەت بىلەن بىللە بولمىغان - ئەركەكلىك قۇۋۋىتى كەم بولغانلىرىمۇ باردۇر. بۇ كەم ئەركەكلىك قۇۋۋىتى مۇئەييەن بىر مىقدار ئاستىدا تەسىرىنى كۆرسىتىپ يوقالغىنى ئۇچۇن، تاشقى يارەمچىگە موهتاج بولىدۇ. تۇخۇمنى شامالغا سورۇۋەتكەن هايۋانلار بىلەن تۇخۇملىرىنى مۇئەييەن يەرلەرگە تاشلىۋەتكەن بېلىقلار مۇشۇ جۇملىدىندۇر. بۇلارنىڭ ئارقىسىدىن

كەلگەن ئەركەكلىرى تۇخۇملارغا بىر سۈيۇقلۇق ئېقىتىدۇ. سۇ-يۇقلۇق تەگكەن تۇخۇملار جانلىنىدۇ، تەگمىگەن تۇخۇملار بۇزۇ-لىدۇ.

ئىنسان ئۇنداق ئەمەستۇر. بۇ ئىككى قۇۋۋەتنىڭ ھەربىرى ئايرىم شەخسلەردە بولىدۇ. ئىنسانلاردا ھەربىر قۇۋۋەتنىڭ ئۆزىگە خاس ئورگانلىرى بار. تەناسۇل (جىنسىي) ئەزالارنىڭ سىرتىدە-كى باشقا ئەزالاردا [ئەركەك، ئايال] ئوخشاشتۇر. ئۇلارنىڭ باشقا روھىي قۇۋۋەتلىرىمۇ ئورتاقتۇر (ئوخشاشتۇر). پەقەت ئورتاق بولغان ئەزالار ئەركەكلەردە قىزىقراق (ئىسسىقراق) بولىدۇ. ھەربىر ئەت ۋە ئىشلەش ئەزالىرى ئەركەكلەردە بەكرەك قۇۋۋەتلىك بولىدۇ. لېكىن غەزەپ، شىددەت قاتارلىق قۇۋۋەت ئىپادىلىگەن روھىي خۇسۇسىيەتلەر ئاياللاردا يوشۇرۇن (توتۇق)، ئەركەك-لەردە بولسا ناھايىتى گەۋدىلىكتۇر. بۇنىڭغا قارشى ھالدا [باشقىلارغا] ئىچ ئاغرىتىش، ئېچىنىش قاتارلىق ئاجىزلىق ئىپادە-لىگەن خۇسۇسىيەتلەر ئاياللاردا ناھايىتى گەۋدىلىك، ئەركەكلەر-دە بولسا ناھايىتىمۇ توتۇقتۇر (سۇستۇر). شۇ سەۋەبتىن بۇ جەھەتلەردە ئاياللارغا ئوخشىغان ئەركەكلەر ۋە ئەركەكلەرگە ئوخ-شىغان ئاياللار يوق ئەمەستۇر. بىز پەقەت ئەركەكلەرنى ئاياللار-دىن ئايرىپ تۇرغان خۇسۇسىيەتلىرىنى كۆرسەتمەكچىمىز.

سەزگۈ (تەسەۋۋۇر) نۇتۇق قۇۋۋەتلىرىدە ئىككى تەرەپ ئار-قىدا پەرق يوقتۇر. ھەر ئىككىسىدە سىرتتىن سەزگۈ ئەزالىرىدا قالغان تەسىرلەر ئىككىنچى بىر نەرسىنى سېزىش قۇۋۋەتلىرى ۋاستىسى بىلەن ھاكىم (باشقۇرغۇچى) سەزگۈ قۇۋۋىتىدە توپلە-نىدۇ. بەش سەزگۈ بىلەن سەزگەن تۇيغۇلىرىمىزدىن تەسەۋۋۇر قۇۋۋىتىدە بىر تۇركۇم خىيال قىلىنغان رەسىملەر (يەنى سەزگۈ-نىڭ قالدۇرغان تەسىرلىرى) بارلىققا كېلىدۇ. بۇ رەسىملەر ـ سەزگۈلەر بىلەن پۈتۈن ئالاقىنى ئۈزگەن ھالدا ـ خىيالدا ساقلا-نىپ تۇرىدۇ ۋە تەسەۋۋۇر (خىيال) نىڭ ھۆكۈملىرىگە بويسۇنە-

دۇ. تەسەۋۋۇر (خىيال) ئۇلارنى بەزىدە بىر - بىرىدىن ئايرىپ، بەزىدە بىر - بىرىگە قېتىپ، ئۇلاردىن چەكسىز تەركىبلەر چىقىرىدۇكى، بۇلارنىڭ بىر قىسمى ئالدامچى، بىر قىسمى ھەقىقىي بولىدۇ.

22. نۇتۇق قۇۋۋىتىنىڭ قانداق ۋە قەيەردىن چۇشىدىغانلىقى توغرىسىدا

ئەمدى نۇتۇقتا ھەرخىل ماقۇللارنىڭ (ئۈيغۇنلۇقلارنىڭ) تەسىر قالدۇرۇشى مەسىلىسى قالدى. نۇتۇقتا (سۆزلەش قابىلىيىتىدە) تەسىر (ئىز) قالدۇرغان ماقۇللارنىڭ (ئۈيغۇنلۇقلارنىڭ) بىرقىسمى جەۋھەرلەردىكى ئەمەلىي ئەقىلدىن ئىبارەت بولغان ماقۇللاردۇر. يەنە بىر قىسمى ئەمەلىي ماقۇللاردىن ئىبارەت بولۇپ، ماددىدىن تامامەن ئازاد بولغاندۇر. بىر قىسمى جەۋھەرلىرى ئېتىبارى بىلەن ئەمەلىي بولمىغان ماقۇللاردۇركى، بۇلاش - تالاش، ئۆسۈملۈك، جىسىم، جىسمانىڭ مەزمۇنى، ماددا ۋە ماددىغا ئوخشاش نەرسىلەر بىلەن باغلىنىشلىق بولغان نەرسىلەردۇر. بۇ [ئۇچىنچى تۈر] نە ئەمەلىي ئەقىل، نە ئەمەلىي ماقۇللار قاتارىدا ئەمەستۇر.

ئىنساندا تەبىئىتى بىلەن ھاسىل بولغان ئىنسانىي ئەقىل بولسا، ماقۇللارنىڭ قالدۇرغان تەسىرلىرى (ئىزنالىرىنى) قوبۇل قىلىشقا تەييار بولغان ماددىي بىر شەكىل بولۇپ ھەم ئەمەلىي ئەقىلدۇر، ھەم ماددىي ئەقىلدۇر، ئۇ ئەينى زاماندا ئىمكانى (بىلقۇۋۇزە) ماقۇللاردۇر. لېكىن بىر ماددىنىڭ ئىچىدىكى نەرسىلەر ياكى ماددىنىڭ ئۆزى ۋە ياكى ماددا بىلەن ئالاقىدار بولغان ھەرقانداق نەرسە نە ئەمەلىي (بىل پېئىل) ئەقىل، نە ئىمكانى ئەقىل ئەمەستۇر. ئۇ پەقەت ئىمكانى ماقۇلدۇر (ئۈيغۇنلۇقتۇر). ئەمەلىي ماقۇل بولالىشىمۇ مۇمكىن، پەقەت جەۋھەر-

رىنىڭ يېتەرسىزلىكى سەۋەبىدىن ئۆزلۈكىدىن ئەمەلىي ماقۇل (ئۇيغۇنلۇق) بولالمايدۇ. بۇ يېتەرسىزلىك تۇپەيلىدىن نۇتۇق قۇۋۋىتىمۇ، ھەتتا خۇيىمىزىنىڭ بېرىدىغانلىرىمۇ ئۆزلۈكىدىن ئەمەلىي ئەقىل بولالمايدۇ. بۇلارنىڭ ئەمەلىي ئەقىل بولۇشى ئۈچۈن ئۇلارنى قۇۋۋىتتى (كۈچتىن) ھەرىكەتكە كۆچۈرىدىغان باشقا بىر شەيئىگە موھتاج بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەمەلىي ئەقىل بولۇشى ئۈچۈن ئىچىدە ماقۇللارنىڭ (ئۇيغۇنلۇقلارنىڭ) ھاسىل بولۇشى لازىمدۇر. ئىمكانى ماقۇل (بىلقۇۋۋە ماقۇل) بولغان نەرسىلەرنىڭ ئەمەلىي ماقۇل (ئۇيغۇنلۇق) بولۇشلىرى ئۈچۈن ئەمەلىي ئەقىل تەرىپىدىن بىلىنىشى لازىم. ئۇلارنى قۇۋۋىتتىن ھەرىكەتكە چىقىرىدىغان ۋاستە شۇنداق بىر زاتتۇركى، جەۋھىرى ھەرقانداق ئەمەلىي ئەقىلدىن شەكىللىنىپ، ماددا بىلەن ئەسلا ئالاقىسى يوقتۇر. مانا بۇ ئەقىل ئەمەلىي ئەقىل بولغان ماددىي ئەقىلگە نۇر تۇركۈمىدىن بىر نەرسە بېرىدۇكى، ئۇ قۇياشنىڭ كۆزگە بەرگەن نۇرى ئورنىدىدۇر. ئۇنىڭ ماددىي ئەقىلگە نىسبەتى قۇياشنىڭ كۆزگە بولغان نىسبىتىگە ئوخشاشتۇر. چۈنكى كۆروش دېگەن نەرسە مۇئەييەن بىر ماددىنىڭ ئىچىدە بولغان شۇنداق بىر قۇۋۋەت ۋە كۆرۈنۈشتۇركى، كۆرۈشتىن ئىلگىرىمۇ ئۇنىڭدا ئەمەلىي بىر تەجرىبە بار ئىدى. رەڭلەرمۇ مۇشۇنداقتۇر. يەنى ئۇلار تېخى كۆرۈنۈشتىن ئىلگىرى يوشۇرۇن كۆرۈنۈۋاتقاندىدى. كۆزدىكى كۆروش قۇۋۋىتىنىڭ جەۋھىرىدە ئەمەلىي كۆروش ئىقتىدارى بولمىغانلىقىغا ئوخشاش، رەڭلەرنىڭ جەۋھەرلىرىدىمۇ ئەمەلىي كۆرۈنۈش ئىقتىدارى يوقتۇر. ئەمەلىيەتتە بولسا، كۆزنى ۋە رەڭلەرنى يورۇتقىنى قۇياش نۇرىدۇر. بۇ سۈرەت بىلەن كۆز پەقەت قۇياشتىن ئالغان نۇر بىلەن ئەمەلىي كۆرۈنىدۇ. رەڭلەرمۇ يەنە مۇشۇ سۈرەتتە، پەقەت ئاشۇ نۇر بىلەن ئەمەلىي كۆرۈنىدۇ. ھالبۇكى، باشتىلا ئۇلار پەقەت يوشۇرۇن كۆرۈنۈۋاتقانىدى. ئەمەلىي ئەقىل ماددىي (ھەيۇلەنى) ئەقىلگە مانا مۇشۇ سۈرەتتە پايدا-

لىق بولىدۇ. ئۇنىڭ ھەيۋەتى ئەقىل بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، نۇر بىلەن كۆزنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشاشتۇر.

ئەمدى كۆز - كۆرۈش ۋاستىسى بولغان نۇر بىلەن - ئۆز نۇرى ۋە نۇرنىڭ مەنبەسى بولغان قۇياشنى قانداق كۆرسە، ھەيۋەلەنى (ماددىي) ئەقىلمۇ - ئۆزىگە نىسبەتەن قۇياشنىڭ ئورنىدا بولغان شەيئىنى - مۇشۇنداق بىلىدۇ. بۇ شەيئى ۋاستىسى بىلەن ھەيۋەنى (ماددىي) ئەقىل، ئۇ شەيئىنىڭ يارىمىگە سەۋەب بولغان ئەمەلىي ئەقىلنى بىلىدۇ. بۇ يارىمى بىلەن يوشۇرۇن ئۇيغۇنلۇق بولغان نەرسىلەر ئەمەلىي ئەقىل بولىدۇ.

مانا شۇ پەرقلىق ئەقىلنىڭ ھەيۋەنى ئەقىلگە بولغان تەسىرى قۇياشنىڭ كۆزگە كۆرسەتكەن تەسىرىگە ئوخشىغانلىقتىن، ئۇنىڭغا پائال ئەقىل (ئاكتىپ ئەقىل) دەيىلىدۇ. ئۇنىڭ بىز يۇقىرىدا بايان قىلغان ئايرىمىلىقلار (پەرقلىقلەر) ئارىسىدىكى مەۋقەنى - بىرىنچى سەۋەبنى ھېسابقا ئالمىساق - ئونىنچىدۇر. شۇ سەۋەبتىن ھەيۋەنى ئەقىلگە مۇنەئىل ئەقىل (پاسسىپ ئەقىل) دەيىلىدۇ.

شۇنىڭ ئۈچۈن كۆزگە نىسبەتەن قۇياش ئورنىدا بولغان شەيئى پائال ئەقىل ۋاستىسى بىلەن نۇتۇق قۇۋۋىتىدە پەيدا بولغىچە، تۇيغۇلىرىمىز - خىيالدا ساقلانغان شەكىللەر بىلەن - ئۇيغۇن (ماقۇل) شەيئىلەر سۇرىتىدە ئاشكارا بولىدۇ. بۇ ئۇيغۇنلۇقلار (ماقۇللار) پۈتۈن ئىنسانلاردا ئورتاق بولغان دەسلەپكى ئۇيغۇنلۇقلاردۇر (ماقۇللاردۇر). پۈتۈن پارچىدىن چوڭدۇر. بىر نەرسىگە باراۋەر (تەڭ) بولغان مىقدارلار بىر - بىرلىرىگىمۇ باراۋەردۇر... دېگەنلەر مۇشۇ جۈملىدىندۇر.

ئورتاق بىرىنچى ماقۇللار (ئۇيغۇنلۇقلار) ئۈچ تۈردە بولىدۇ: بىر تۈرى ھەندەسە (گېئومېتىرىيە) نىڭ دەسلەپكى پرىنسىپلىرىدىن ئىبارەتتۇر. يەنە بىر خىلى، ئىنسانىنىڭ قىلىدىغان گۈزەل ۋە چىركىن ئىشلىرىنى بىلدۈرىدىغان دەسلەپكى پرىنسىپ-

لاردىن ئىبارەتتۇر. ئۇچىنچى بىر خىلى، پائالىيەتلەر بىلەن ئالاقىدار بولمىغان، بارلىقلارنىڭ ھاللىرىنى ئۆگىنىشكە كېرەك بولىدۇ. بۇ تۈر بارلىقلارنىڭ پرىنسىپلىرىنى، بىرىنچى سەۋەبىنى، كۆكتىكى دەرىجىلىرىنى، باشقا پرىنسىپلىرى ۋە بۇ پرىنسىپلاردىن تۇغۇلغان نەتىجىلەرنى ئۆگىتىدۇ.

23. ئىرادە بىلەن ئىختىيار ئارىسىدىكى پەرق ۋە بەخت توغرىسىدا

ئىنساندا بۇنىڭغا ئوخشاش ئۇيغۇنلۇقلار پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرى، ئۇنىڭدىن تەبىئىتى بىلەن ئويلاش، چۈشىنىش، خاتىرىلەش، ئايرىم مەنە چىقىرىش ئارزۇسى ھەم چۈشەنگەن، ئارزۇ قىلغان ۋە مەنە چىقارغان شەيئىلەرگە قارىتا مەيىل ياكى نەپرەت پەيدا بولىدۇ. ئىرادە بولسا ئىنسانىنىڭ پۈتۈن ئىدراك قىلغان شەيئىلەرگە بولغان مايىللىقىدۇر. بۇ مەيىل، سەزگۈ ۋە خىيال ۋاستىسى بىلەن بولسا ئىرادە دېگەن ئومۇمىي نام بىلەن ئاتىلىدۇ. لېكىن ئويلاش ۋە چۈشىنىش يولى بىلەن بولسا، ئۇنىڭغا ئومۇمىي ئىختىيار دېيىلىدۇكى، بۇ ھال يالغۇز ئىنسانلارغىلا خاستۇر.

ھالبۇكى، تۇيغۇ ۋە خىيال ۋاستىسى بىلەن بارلىققا كەلگەن مايىللىق باشقا ھايۋانلاردىمۇ بولىدۇ. ئىنساندا دەسلەپكى ئۇيغۇنلۇقلارنىڭ (ماقۇللارنىڭ) پەيدا بولۇشى ئۇنىڭدا دەسلەپكى مۇكەممەللىشىش ئارزۇسىنى ئىپادىلەيدۇ. ئىنسان بۇ ئۇيغۇنلۇقلارنى ئاخىرقى مۇكەممەللىك باسقۇچىغا يېتىش ئۈچۈن قوللىنىدۇكى، بۇ باسقۇچ بەخت دېيىلىدۇ.

بەخت — ئىنسان روھىنىڭ ۋۇجۇدىدا ماددىغا ئېھتىياجلىق بولمىغان بىر تاكامۇللۇق مەرتىۋىسىگە ئۇلىشىشتۇر. بۇمۇ جىسىم بولمىغان شەيئىلەرنىڭ ۋە ماددا بولمىغان جەۋھەرلەرنىڭ

قاتارغا كىرىشى بىلەن ۋە بۇ ھالەتتە ئەبەدىي قېلىشى بىلەن مۇمكىن بولىدۇ. شۇڭا بەخت دەرىجە جەھەتتە پائال ئەقىلنىڭ ئاستىدىدۇر. روھنىڭ (نەپسنىڭ) بەختكە ئۇلىنىشى ئۇچۇن ئىرادىي ھەرىكەتلەرگە ئېھتىياجى باردۇر. بۇ ھەرىكەتلەرنىڭ بىر قىسمى ئەقلىيدۇر. بىر قىسمى جىسمانىيدۇر. بۇ شۇ دەرىجىدە- كى بۇ ھەرىكەتلەرنىڭ بولۇشى گۇزەل ھەرىكەتلەردىن بولماس- تىن، چەكلىك ۋە مۇئەييەن بەزى ئۇرۇنۇش ۋە ئادەتلەر بىلەن قولغا كەلتۇرگەن چەكلىك ۋە مۇئەييەن ھەرىكەتلەردۇر. چۇنكى ئىرادىي ھەرىكەتلەر ئارىسىدا بەختكە توسالغۇ بولىدىغان ھەرىكەت- لەرمۇ باردۇر. بەخت ياخشىلىق ئۇچۇن قىلىنغان ياخشىلىقتۇر. ئۇ ھېچبىر ۋاقىت ياخشىلىقتىن باشقا نەرسىلەر ئۇچۇن تەلەپ قىلىنمايدۇ. ئىنسانىنىڭ بەختتىن ئارتۇقراق ئېرىشىدىغان تېخىمۇ بۇيۇك بىر نەرسىسى بولمايدۇ. بەختكە ئۇلىشىشتا ياردەم قىلىدە- غان پېئىللار گۇزەل پېئىللاردۇر. بۇ پېئىللاردىن سادىر بولغان ھەرىكەتلەر ۋە ئادەتلەر ئۇنىڭ پەزىلەتلىرىدۇر.

بەختكە توسالغۇ بولغان پېئىللار يامانلىقلاردۇركى، بۇلار چىركىن (يامان) پېئىللاردۇر. بۇ پېئىللاردىن بارلىققا كەلگەن ھەرىكەتلەر بىلەن ئادەتلەر - چۇشكۇنلۇك، رەزىللىك ۋە خەسىس- لىكتۇر. ئىنساندىكى ھاياتلىق قۇۋۋىتى ۋۇجۇدقا خىزمەت قىلىش بىلەن كەمچىلىكسىزدۇر. لېكىن سەزگۇ قۇۋۋەتلىرى ھەم بەدەن- گە، ھەم نۇتۇق قۇۋۋىتىگە خىزمەت قىلىش بىلەن كەمچىلىكسىز- دۇر. نەتىجىدە، ھەر ئۇچ قۇۋۋەتنىڭ مەقسىتى، بەدەن بىلەن تىك تۇرغان (بار بولغان) - نۇتۇق قۇۋۋىتىگە خىزمەت قىلىش- تۇر.

نۇتۇق قۇۋۋىتىمۇ يا ئەمەلىيدۇر، يا نەزەرىيىۋىدۇر. بۇلار- نىڭ ئەمەلىيسى نەزەرىيىسىگە خىزمەت قىلىدۇ. نەزەرىيىۋى قۇۋ- ۋەت بولسا ھېچنەرسىگە خىزمەت قىلمايدۇ. ئۇ پەقەت بەختكە

يېتىشكە خىزمەت قىلىدۇ.

پۈتۈن بۇ قۇۋۋەتلەر مەيدانغا باغلىقتۇر. ئىستەك هەم سەزگۈ قۇدۇتىگە، هەم تەسەۋۋۇر قۇۋۋىتىگە، هەم نۇتۇق قۇۋۋىتىگە خىزمەت قىلىدۇ. ئىدراك قىلىش قۇۋۋەتلىرىنىڭ هەممىسىمۇ ئۆزلىرىنىڭ خىزمەت ۋە ۋەزىپىلىرىن پەقەت مەيدانغا قۇۋۋىتى ۋاستىسى بىلەن ئىپادىلەيدۇ. سېزىلگەن، خىيال قىلىنغان، چۈشىنىلگەن ياكى ئۆگىنىلگەن شەيئىلەرگە قارىتا بىر ئاز ئۇزۇن بىلدۇرمىگۈچە سەزگۈ، خىيال ۋە چۈشىنىش قۇۋۋەتلىرى [ئۆزلۈكىدىن] يېتەرلىك دەرىجىدە پائال (ئاكتىپ) ئەمەستۇر. چۈنكى ئىرادە ئىدراك قىلغان نەرسىنى مەيدانغا قۇۋۋىتى بىلەن ئىزدەيدۇ.

بەختنى نەزەرىيىۋى قۇۋۋەت بىلەن تونۇغاندىن (بىلگەندىن) كېيىن، ئۇنى غايە قىلىپ، ئۇنىڭغا ئۇلاشماق ئۈچۈن تەسەۋۋۇر ۋە سەزگۈ قۇۋۋەتلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن نېمە قىلىدىغانلىقىنى چۈشىنىش قۇۋۋىتىدىن سورايسەن، ئاندىن بۇ هەرىكەتلەرنى مەيدانغا قۇۋۋىتىنىڭ ۋاستىلىرى بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرىسەن، ئۇ ۋاقىتتا پۈتۈن پېئىللىرىڭ (هەرىكەتلىرىڭ) ياخشىلىق ۋە گۈزەللىك بولىدۇ.

خەير بەختنى بىلمەسلىك ياكى بىلىپ ئۇنى ئارزۇ قىلىدىغان بىر غايە قىلمىسالىق ۋە ياكى ئۇنىڭدىن باشقا بىر نەرسىنى غايە (مەقسەت) قىلىپ ئىشقا ئاشۇرۇشقا ئۇرۇنسالىق - تەسەۋۋۇر ۋە تۇيغۇلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن بۇ ئىككىنچى غايىگە يەتمەك ئۈچۈن لازىم بولغان پېئىللارنى (هەرىكەتلەرنى) ئەقلىڭدىن سورىغاندىن كېيىن، ئەمەلگە ئېشىشى ئۈچۈن مەيدانغا ۋاستىلىرىنى هەرىكەتكە كەلتۈرىسەن - ئۇ ۋاقىتتا پېئىللىرىڭ (هەرىكەتلىرىڭ) گۈزەل بولمايدۇ.

24. چۇشلەرنىڭ سەۋەبلىرى ھەققىدە

تەسەۋۋۇر قۇۋۋىتى سەزگۈ ۋە نۇتۇق قۇۋۋەتلىرىنىڭ ئارىسىدا بولغان ئارا قۇۋۋەتتۇر. سەزگۈ قۇۋۋىتىنىڭ ئەزالىرى ئەمەلىي روللىرىنى ئويناپ سەزگۈلەرنى سەزگەندە تەسەۋۋۇر قۇۋۋىتى بۇ ھالدىن تەسىرلىنىپ، ھېس - تۇيغۇلار ئۇنىڭغا يەتكۈزگەن ھېسلارنى قەيد (يېزىش) ۋە ئوبراز بىلەن ئىگىلەيدۇ. ئەينى ۋاقىتتا نۇتۇق قۇۋۋىتىنىڭ خىزمىتىنى كۆرۈپ، مەيلى قۇۋۋىتىنى ھەرىكەتكە كەلتۈرىدۇ. سەزگۈ، مەيلى ۋە چۈشىنىش قۇۋۋەتلىرى دەسلەپكى مۇكەممەللىكلىرىگە يېتىپ - ئۈيقۇ ۋاقتىدا بولغانغا ئوخشاش، ئارتۇق ۋەزىپىلىرىنى كۆرمەستىن، ئۇنى رەت قىلغانلىرىدا تەسەۋۋۇر قۇۋۋىتى تولۇق ئەركىنلىككە ئېرىشىدۇ - دە، ئارتۇق ھېسلارنىڭ [بىز ئويغاق بولساق] قالغانلىرىنى تازىلاپ، ھېس قىلغانلارنىڭ قەيد ۋە ئوبرازلىرىدىن قۇتۇلىدۇ ھەم نۇتۇق قۇۋۋىتى بىلەن مەيلى قۇۋۋەتلىرىنىڭ خىزمەتلىرىنى تەرك ئېتىپ، ئالدىدا ساقلانغان ھېسلارنى خاتىرىگە ئېلىشقا قايتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن مەشغۇل بولۇپ، بەزىسىنى بىر - بىرىگە قوشىدۇ، بەزىسىنى بىر - بىرىدىن ئايرىيدۇ.

ھېس قىلىنغانلارنىڭ رەسىملىرىنى (ئوبرازلىرىنى) ساقلاش ۋە بۇلارنى بىر - بىرىگە قوشۇپ گۈرۈپپىلارغا ئايرىشتىن باشقا، تەسەۋۋۇرنىڭ (خىيالنىڭ) ئۇچىنچى بىر رولى ھەم بارىكى، ئۇنىڭغا ئوخشاتما ۋە تەقلىد قىلىدۇ. بۇ ھال پۈتۈن نەپس (روھ) قۇۋۋەتلىرى ئارىسىدا يالغۇز روھقا خاس بولغان بىر ئىمتىيازدۇركى، بۇ تەسەۋۋۇردىكى (خىيالدىكى) ھېسلارنىڭ تەقلىد تەرىقىسىدىكى ئىپادىسىدىن ئىبارەتتۇر. بۇ شۇنداقكى، ئۆزىدە ساقلانغان مەخسۇسلارنى (ھېس قىلىنغانلىرىنى) مۇناسىۋەتلىك بولغان بەش سەزگۈگە ئوخشىتىدۇ. بەزەن ئۇيغۇنلۇقلار-

نى (ماقۇللارنى) هاياتلىق قۇۋۋىتىنى، بەزەن مەيىل قۇۋۋىتىنى تەقلىد قىلىدۇ. بەزىدە ئۇلارنىڭ جىسمىمىزنىڭ تەسىرى ئاستىدا قالغان مىزاجىنى تەقلىد قىلىدۇ. جىسمىمىزنىڭ مىزاجى ھۆل بولسا، سۇ ياكى ئۈزۈش قاتارلىق ھۆللۈك بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھېسلارنى تەقلىد قىلىدۇ. جىسمىمىزنىڭ مىزاجى قۇرۇق بولسا، قۇرغاقلىق بىلەن ئالاقىدار شەيئىلەرنى تەقلىد قىلىدۇ. خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش سوغۇق ياكى ئىسسىق بولغان جىسمىمىز سوغۇقلۇق ياكى ئىسسىقلىقنى تەقلىد قىلىدۇ. بۇ قۇۋۋەت جىسمىمىزنىڭ كۆرۈنۈشى ۋە سۈرىتىنى ھەم تەقلىد قىلىدۇ. جىسمىمىز مۇئەييەن بىر مىزاجدا (مىجەزدە) بولغان ۋاقىتتا، مىزاجنى شۇ قۇۋۋەتتە تەڭشەيدۇ. شۇ دەرىجىدىكى، بۇ قۇۋۋەت روھىي بولغانلىقى ئۈچۈن تەڭشەش ئىشى ئۇ قۇۋۋەتنىڭ قابىلىيەت ئىستېداتلارنىڭ مۇمكىنچىلىكلىرى ئىشتىراكىدا پەيدا بولىدۇ. ھەر-گىزمۇ ماددىي جىسىملارنىڭ شۇ مىزاجلاردىن تەسىر ئېلىشى ۋاسىتىسى بىلەن پەيدا بولمايدۇ. چۈنكى ھۆل بىر جىسىم ئۆز نەملىكىنى باشقا بىر جىسىمغا ئۆتكۈزە، ئۇنى ئۆزىگە ئوخشاش ھۆل قىلىدۇ. ھالبۇكى بۇ [تەقلىدىي] قۇۋۋەت نەملىك تەسىرىگە ئۇچراش بىلەنلا ياكى نەملىككە يېقىن كېلىشى بىلەنلا، ھۆل [بىر جىسىمغا ئوخشاش] تەسىرچان بولمايدۇ. ھۆللۈكنى پەقەت نەملىكنى ئىپادىلەيدىغان ھېسلارغا تەقلىد قىلىدۇ. ئەمەلىيەتتە، نۇتۇق قۇۋۋىتىمۇ ھۆللۈككە دۇچ كەلسە، پەقەت ھۆللۈكنى ئىد-راك قىلىش سۈرىتى بىلەن ئۇنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. بولمىسا ھۆللۈكنىڭ [دەل] ئۆزىدىن تەسىرگە ئۇچرىمايدۇ. بۇ [تەقلىدچى] قۇۋۋەت بىر شەيئىنىڭ تەسىرى ئاستىدا قالسا، ئۇ شەيئىدىن ئۆز جەۋھەر ۋە ئىستېداتلىرىنىڭ مۇمكىنچىلىكلىرى ئىشتىراكىدا پەقەت مۇشۇ سۈرەتتە تەسىرگە ئۇچرايدۇ.

ئەمدى بۇ قۇۋۋەت تەسىرلىنىدىغان ھەرقانداق شەيئىدىن ئىككى خىل يول بىلەن تەسىرلىنىدۇ. بىرىنچىسى، ئۇ شەيئىنىڭ

ئەسلى ھالىتىدىكىدەك ۋە ئۆزىگە يەتكۈزۈلگەن سۈرەتتە قوبۇل قىلىپ تەسىرگە ئۇچراش. شۇڭا ئۇ شەيئىنى ئەسلىدىكى ھالىتى-دىكىدەك قوبۇل قىلسىمۇ، ئۇ شەيئى قارىشىسىدا دۇچ كەلگەن ھېس - تۇيغۇلار بىلەن ئىپادە قىلىپ تەقلىد ئېتىدۇ. ئۇ يالغۇز ماقۇللىرى (ئۇيغۇنلۇقلىرى) بولغىنىدەك قوبۇل قىلمايدۇ. نۇ-تۇق قۇۋۋىتى ھاسىل قىلغان ئۇيغۇنلۇقلىرىنى (ماقۇللارنى) بۇ قۇۋۋەتكە كۆچۈرگەندە، بۇ قۇۋۋەت ئۇ ئۇيغۇنلۇقلارنى (ماقۇللار-نى) نۇتۇق قۇۋۋىتىدىكى شەكىل ۋە سۈرىتى بىلەن قوبۇل قىل-ماستىن، ئۇلارنى سېزىلگەن شەيئىلەرگە ئوخشاش يول بىلەن قوبۇل قىلىدۇ.

جىسىمسىز ئۇنسۇغا مىزاجنى بەرگەن زامان، [تەقلىد قۇۋۋە-تى] ئالدىدىكى ئوخشاش ھېسلار بىلەن بۇ مىزاجنى ئۆزلەشتۈرە-دۇ. بۇ قۇۋۋەتكە سېزىلگەن [ئاڭلىق] بىرنەرسە يەتكۈزۈلگەن زامان، ئۇنى يا قانداق ھالەتتە بولسا، شۇ ھالەتتە قوبۇل قىلىدۇ ياكى ئۆز تۈرىدىكى باشقا ھېس قىلىنغانلار بىلەن ئىپادىلەيدۇ. [مەزكۇر قۇۋۋەت] مەيىل قۇۋۋىتىنى ماھىيىتىنىڭ خۇسۇسىيەت-لىرىنى ئىپادىلەشكە نىسبەتەن ئىستېداتلىق. يەنى غەزەپ، شەھ-ۋەت ۋە پۈتۈن پېئىللارغا ئىگە بولغاندا يالغۇز مەيىل قۇۋۋىتىنى تەقلىد قىلىپ، ئۇنىڭ ئەمرى بىلەن ھەركەت قىلىشقا تەييار تۇرغان پېئىللارنى تەتبىق قىلىدىغان ئىككىنچى قۇۋۋەتلەرنىڭ، بەدەن سەگەك مەيىل قۇۋۋىتىنىڭ ئەمرلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇش-تەك پائالىيەتكە ئۆتكەنلىكىنى كۆرىمىز. بۇ ھالەت ئالدىدا تەسەۋ-ۋۇر قۇۋۋىتىنىڭ بەزەن بىز بىلەن ئويناشقانلىقىنى ياكى ئۆلۈك رولىنى ئوينايدىغانلىقىنى تەخمىن قىلىمىز. بۇنىڭ بىلەنلا قال-ماي، جىسىمسىزنىڭ مىزاجى، مەيىل قۇۋۋىتىدە نېرۋا بۇزۇلۇش-نى قوزغاش ماھىيىتىدە بولسا، بۇ بۇزۇلۇشنىن تۇغۇلىدىغان ھەركەتلەر مىزاجنى تەقلىدكە قىستايدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن نېرۋە-نىڭ بۇزۇلۇشىغا ھاجەت يوقتۇر. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن مەيىل

قۇۋۋەتسىگە خىزمەتچى بولغان قۇۋۋەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قۇۋۋەتلەر، ئۇ پېئىلنىڭ ئىجرا سىغا (ئەملىگە ئېشىشىغا) ئەملىي يۆزلىنىدۇ. ئەملىيەتتە، جىسمىنىڭ مىزاجى مەيىل قۇۋۋەتتىدە نىكاھ ئارزۇسىنى قوزغىغۇچى، ماھىيەتتە بولسا، ئۇ مىزاجنى نىكاھ ھەرىكەتلىرى بىلەن تەقلىد قىلىپ، بۇ ئىشنىڭ ئەزالىرى نىكاھ پېئىلىنى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن ھازىرلىنىدۇ. بۇ ھەرىكەت ئۇ يەردە ئويغانغان شەھۋەتنىڭ تەسىرى بىلەن ھاسىل بولغان ئەمەستۇر. لېكىن تەسەۋۋۇر قۇۋۋەتنىڭ شەھۋەتنى شەھۋەت پېئىللىرى بىلەن تەقلىد قىلىشى ئارقىلىق ھاسىل بولغاندۇر. باشقا نېرۋا بۇزۇلۇشلىرىغا ھەم مۇشۇنداق ئەھۋال يۈز بېرىدۇ. ئويغانغان كىشىنىڭ ئويغىنىپ باشقا بىرسىنى ئۇرۇشى ياكى ھېچقانداق بىر سىرتقى تەسىر بولماستىن بىر كىشىنىڭ ئۇيقۇدىن ئويغىنىپلا قېچىشى قاتارلىقلارمۇ شۇ جۈملىدىندۇر.

بۇ خۇسۇستا تەسەۋۋۇر قۇۋۋەتنى ھەقىقىي تەسىرلەرنىڭ ئۇرۇنغا ئۆتىدۇ. بۇ قۇۋۋەت ئەينى زاماندا، نۇتۇق قۇۋۋەتنى ۋە نۇتۇق قۇۋۋەتتىنىڭ ئىچىدە بارلىققا كەلگەن ئۇيغۇنلۇقلارنى (ماقۇللارنى) ئۇلارغا خاس شەيئىلەر بىلەن كۆرسىتىپ تەقلىد ئېتىدۇ. مۇكەممەللىكنىڭ ئاخىرقى باسقۇچلىرىدا بولغان ماقۇللارنى (ئۇيغۇنلۇقلارنى)، مەسىلەن: بىرىنچى سەۋەبنى ماددا بىلەن باغلىنىشلىق بولمىغان شەيئىلەرنى ۋە ئاسمانلارنى ھېس قىلىنغان-لارنىڭ ئەڭ ئوستۇن ۋە ئەڭ مۇكەممەل بولغان گۈزەل شەيئىلەر بىلەن ئىپادىلەيدۇ. يامان ماقۇللارنى (ئۇيغۇلۇقلارنى) بولسا، ھېس قىلىنغانلارنىڭ ئەڭ تۆۋىنى ۋە ئەڭ كەمتۇكى بولغان چىر-كىن شەيئىلەر بىلەن ئىپادىلەيدۇ. باشقا ھۆزەل ھېسلارنى ھەم مۇشۇ رەۋىشتە تەقلىد قىلىدۇ.

ئىمكانى ئۇيغۇنلۇق (بىلقۇۋۋە ماقۇل) بولغان شەيئىلەرنىڭ ئەملىي ئۇيغۇنلۇق (بىل پېئىل ماقۇل) نىڭ ئىمكانى (بىلقۇۋ-ۋە) بولۇشىغا ۋە ئەقىلنىڭ ئەملىي ئەقىل بولۇشىنىڭ سەۋەبى

پائال ئەقىلدۇر. نۇتۇق قۇۋۋەتىمۇ ئەمەلىي ئەقىل بولۇشقا نامۇزات قۇۋۋەتتۇر. نۇتۇق قۇۋۋەتى نەزەرىي ۋە ئەمەلىي دەپ ئىككى خىل بولىدۇ. ئەمەلىيسى ھازىر ۋە كېلەچەكتىكى قىسمەنلىكنى (ئايرىملىقلارنى) بىلىدۇ. نەزەرىيسى، بىلىم بىلەن ئالاقىدار بولغان ماقۇللارنى (ئۈيغۇنلۇقلارنى) بىلىدۇ. تەسەۋۋۇر قۇۋۋەتى بولسا، نۇتۇق قۇۋۋەتىنىڭ ھەر ئىككى تۈرى بىلەن تۇتاشتۇر. پائال ئەقىلدىن تەسەۋۋۇر قۇۋۋەتىنىڭ ئۇستىگە ئۆتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن پائال ئەقىلنىڭ ئىدراك قۇۋۋەتىگە بولغان تەسىرى، بەزىدە نەزەرى نۇتۇق قۇۋۋەتىنىڭ پەيدا قىلغان ئۈيغۇنلۇقلار تۈرىدىن بولىدۇ. بەزىدە ئەمەلىي نۇتۇق قۇۋۋەتىنىڭ پەيدا قىلغان جۈزئى ھېسلار تۈرىدىن بولۇپ، ماقۇل (ئەقىلغە ئۈيغۇن) شەيئىلەرنى توپلىغان ئوخشاشلىقلىرىدىن تەركىب تاپقان ھالدا ئۇلارنى قوبۇل قىلىدۇ. بەزىدە بولسا ئۇلارنى باشقا ھېسلار بىلەن ئىپادىلەيدۇ. مانا شۇ ئەمەلىي سۆزلەش ئىقتىدارىنىڭ (نۇتۇقنىڭ) ئاڭلىق ھالدا ئورۇنلىغان ئىشلىرى مانا مۇشۇ جۈملىدىن بولۇپ، بۇلارنىڭ بىر قىسمى بۈگۈنگە، بىر قىسمى ئىستىقبالغا ئائىتتۇر. شۇنىڭ بىلەن بىللە، تەسەۋۋۇر قۇۋۋەتىنىڭ ـ ئاڭنىڭ ۋاستىچىلىقىغا موھتاج بولماي ـ ئىگە بولغان پۈتۈن نەرسىلىرى ئەسلىدىنلا ئاڭدىن ئېلىنغان بولىدۇ.

مانا شۇنداق بىر يول بىلەن پائال ئەقلىنىڭ تەسەۋۋۇر قۇۋۋەتىنىڭ يوللىغان جۈزئىيان (ئايرىملىقلار) نامى ياكى توغرا چۈشىلەر ۋاستىسى بىلەن ھاسىل بولىدۇ. [يەنى شۇ يول بىلەندۇركى، پائال ئەقلىنىڭ] تەسەۋۋۇر قۇۋۋەتىگە يوللىغان ۋە بۇ قۇۋۋەتنىڭ قوبۇل قىلغان ئۈيغۇنلۇقلىرىنى چۈشلەر بىلەن تەقلىد ئەتكەن يەردە، ئىلاھىي شەيئىلەر بىلە باغلىنىشلىق ھالدا بېشارەتلەر سۆزلىمىدە ئىپادىلەيدۇ.

بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۈيقۇدا پەيدا بولغىنىغا ئوخشاش، ئويغاقلىقتىمۇ پەيدا بولىدۇ. شۇنچىلىك دەرىجىدىكى، ئويغاقلىقتا

يۇز بەرگەنلىرى ئاز بولغانلىقى ئۈچۈن ناھايىتىمۇ ئاز بىر قىسمى نېسىپ بولىدۇ. ئۇيقۇلۇقتا پەيدا بولغانلىرى بولسا كۆپلۈك ئېتىد- جارى بىلەن ئايرىملىقلار بولۇپ، ئەقىلغە ئۇيغۇنلىرى (ماقۇللى- رى) ئازدۇر.

25. ۋەھمي ۋە مالائىكىلەرنى (پەرىشتىلەرنى) كۆرۈش توغرىسىدا

بۇ شۇنداق بولىدۇ. بىر ئىنساندا تەسەۋۋۇر قۇۋۋىتى ناھايى- تىمۇ كەسكىن ھەم تولۇق بولسا، تاشقىرىدىن ئۇنىڭغا چۈشكەن ھېس - تۇيغۇلار ئۇنىڭ ھەممىسىنى تولۇق قاپلىسا ھەم ئۇنىڭ تۇتۇق قۇۋۋىتىنى ۋاستە قىلمىسا، بۇنداق شەيئىلەرگە ئۇچرىغاد- دا [تەسەۋۋۇرىدا (خىيالدا)] ئۆز خۇسۇسىي ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولۇشقا قۇلاي بىر ئۇستۇنلۇك ئۇلۇشى بولسا ۋە ئويغاق ۋاقىتتىكى ھالى ئۇخلاۋاتقاندىكى ھالىدىن پەرقسىز بولسا ھەم پائال ئەقىل بەرگەن نەرسىلەرنى كۆز بىلەن كۆرگەن خاس نەر- سىلەرگە تەقلىد ۋە ئىپادە قىلسا، ئۇ ۋاقىتتا تەسەۋۋۇرنىڭ خىيال قىلغان بۇ نەرسىلىرى قايتىدۇ (ئايلىنىدۇ) ۋە سەزگۈ قۇۋۋىتىگە رەسىم (ئوبراز) قالدۇرىدۇ. تەسەۋۋۇرنىڭ (خىيالنىڭ) بۇ رە- سىملىرى ئورتاق سەزگۈ قۇۋۋىتىگە ئۆتۈشى بىلەن ئۇلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان كۆرۈش قۇۋۋىتىدە ئىنكاس پەيدا قىلىدۇ. كۆرۈش قۇۋۋىتىمۇ بۇ رەسىملەرنى (ئوبرازلارنى) كۆرۈش نۇرى بىلەن نەچچە قاتلارغا بۆلۈنگەن يورۇق ھاۋاغا ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ھاۋاغا ئىنكاس قىلىنغان بۇ رەسىملەر (ئوبرازلار)، بۇ قېتىم تەتۈرىگە قايتىپ كۆزدە بولىدىغان كۆرۈش قۇۋۋىتى ئۈستىگە قايتىدىن ئوبرازلىنىدۇ (گەۋدىلىنىدۇ). بۇنىڭ بىلەن پائال ئە- قىل بەرگەن نەرسىلەر ئۇ ئىنسان تەرىپىدىن كۆرۈلگەن بولىدۇ.

ئەمدى تەسەۋۋۇر قۇۋۋىتىنى بىرىكمىگە ئايلاندۇرغان شەيئە-

لەر ئەڭ گۈزەل ۋە مۇكەممەل ھېس قىلىنغان نەرسىلەردىن بولغاچقا، بۇلارنى كۆرگەن كىشى «ئاللانىڭ نەقەدەر ئۇلۇغ ۋە ئاجايىپ بىر كارامىتى بار ـ ھە!» دەيدۇ ھەم كۆرگەن بۇ ئاجايىپ شەيئىلەرنىڭ باشقا مەۋجۇتلۇقلار ئارىسىدا ئوخشاشلىرى ئۇچرىمايدىغانلىقىنى كۆردۇ.

شۇنىڭ ئۈچۈن تەسەۋۋۇر قۇۋۋىتى، مۇكەممەللىكنىڭ ئا-خىرقى چېكىگە يەتكەن بىر ئىنسان پائال ئەقىل بىلەن ئويغاق بولغانكەن، مەيلى ھازىر ياكى ئىستىقبالدىكى (كەلگۈسىدىكى) جۇزىياتىنى قوبۇل① قىلسا ياكى ئۇلارنى ھېس قىلىنغانلار بىلەن ئىپادىلىسە ھەم پەرقلىق بولغان ئۇيغۇنلۇقلارنىڭ ۋە باشقا مۇقەد-دەس بارلىقلارنىڭ بىر-بىكىشلىرىنى قوبۇل قىلىپ ئۇلارنى كۆرسە، ئۇ كىشى تەسىرگە ئۇچرىغان ئۇيغۇنلۇقلارنىڭ تەسىرى ئاستىدا پەيغەمبەرلەرگە ئوخشاش ئىلاھىي نەرسىلەردىن سۆزلىيەلەيدۇ. بۇ ھال تەسەۋۋۇر قۇۋۋىتى ئېرىشەلەيدىغان ئەڭ يۇكسەك مەرتىۋە بولغىنىغا ئوخشاش ئىنسانىنىڭ تەسەۋۋۇر (خىيال) ۋاستىسى بىلەن ئېرىشەلەيدىغان ئەڭ يۇكسەك مەرتىۋىدۇر. بۇنىڭ تۆۋەن-دىكى مەرتىۋىلەردە، ئىنسان بۇ شەيئىلەرنىڭ بىر قىسمىنى چۈ-شىدە كۆرىدۇ، بىر قىسمىنى ئويغاقلىقتا كۆرىدۇ، بەزىدە بۇ نەرسىلەرنى خىيال قىلىدۇ. ئەمما كۆزلىرى بىلەن كۆرمەيدۇ. بۇنىڭ تۆۋەنىدىكى مەرتىۋىدە، ئىنسان بۇ نەرسىلەرنى پەقەت چۈشىدىلا كۆرىدۇ. بۇلار ئاللىگورىك (سىمۋوللۇق) ماھىيەتتە بولغاچقا، ئىنسان ئۇلارنى سىمۋوللار بىلەن، يوشۇرۇن ياكى تەتۇر مەنىلەر بىلەن ئوخشىتىش (تەشبىھ) ۋە تېپىشماقلار بىلەن ئىپادىلەيدۇ. ئىنسانلار بۇ جەھەتتە ئوخشاش بولمىغان دەرىجىلەر-

---

① بۇ يەردە ئالياق، قوبۇل قىلماق ۋە كۆرمەك سۆزلىرىنىڭ مەنىسى تۆۋەندىكى مەنىلەردە چۈشىنىلىدۇ: ئالياق ياكى قوبۇل قىلماق ـ پائال ئەقىل ئىلھام سۈپىتىدە بەرگەن سۈرەت ياكى پىكرىنى ئالياق ياكى قوبۇل قىلماق دېمەكتۇر. كۆرۈشۈشتىن مەقسەتبۇ پىكىر ياكى تەسەۋۋۇر بىلەن كۆرمەكتۇر. كۆز بىلەن كۆرۈش مەقسەت قىلىنسا، ئارالىق بۇ سۆزنىڭ يېنىغا كۆز ياكى بەسەر (كۆز) سۆزلىرىنى ئىلاۋە قىلىندۇ.
— تۈركچە تەرجىمىسىنىڭ ئىزاھاتى.

دە بولىدۇ. بەزىسى يالغۇز جۇزئىياتنى (ئايرىملىقلارنى) قوبۇل قىلىپ، ئۇلارنى ئويغاقلىقتا كۆرىدۇ. لېكىن ئەقىلغە ئۇيغۇنلۇقىنى (ماقۇللۇقىنى) ئەسلا قوبۇل قىلمايدۇ. بەزىلىرى ئەقىلغە ئۇيغۇنلۇقىنى قوبۇل قىلىدۇ ھەم ئۇلارنى ئويغاقلىقتا كۆرىدۇ. لېكىن جۇزئىياتنى ئەسلا قوبۇل قىلمايدۇ. بەزىسى بۇلارنىڭ بىر قىسمىنى قوبۇل قىلىدۇ. بىر قىسمىنى كۆرىدۇ، يەنە بىر قىسمىنى كۆرمەيدۇ. بەزىلىرى بۇلارنىڭ بىر قىسمىنى ئويغاقلىقتا كۆرىدۇ. بىر قىسمىنى چۈشىدە قوبۇل قىلمايدۇ. بەزىلىرى بۇلاردىن ھېچبىرىنى ئويغاقلىقتا قوبۇل ئەتمەي، پەقەت چۈشىدىلا قوبۇل قىلىدۇ. مەسىلەن: چۈشىدە يالغۇز جۇزئىياتنى قوبۇل قىلىپ، ئۇيغۇنلۇقلىرىنى (ماقۇللىرىنى) قوبۇل ئەتمىدى. باشقا بىرسى بولسا بۇلاردىن بىر ئاز، ئۇلاردىن بىر ئازنى ئالىدۇ. باشقا بىرسى ھەم پەقەت جۇزئىياتتىن ئازراقنى ئالىدۇ. چۈنكى ئىنسانلارنىڭ كۆپى مۇشۇ خىلدا بولۇپ، ئارىلىرىدىكى دەرىجە پەرقى بىلەن ماختىنىدۇ.

بۇ نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى نۇتۇق قۇۋۋىتىنىڭ يارىدەمچىلىرى ئورنىدىدۇر. شۇڭا بىر قاتار تەسىرلەر ئاستىدا ئىنسانىنىڭ مىزاجى (مىجەزى) ئۆزگىرىدۇ ۋە بۇ نەرسىلەرنىڭ بىر قىسمىنى پائال ئەقىلدىن گاھ ئويغاق ھالدا، گاھ ئۇيقۇدا قوبۇل قىلىدۇ. بۇ ھال بىر كىشىدە ئۇزۇن مۇددەت داۋاملاشقىنىدەك، بەزىدە ناھايىتىمۇ قىسقا بىر ۋاقىت ئىچىدە يوق بولىدۇ. يەنە بىر قاتار تەسىرلەر ئاستىدا بىر كىشىنىڭ مىزاجى ۋە خىياللىرى بۇزۇلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن تەسەۋۋۇر قۇۋۋىتىنىڭ تەركىبىنىڭ مەھسۇلى بولغان شۇنداق ئاجايىپ نەرسىلەرنى كۆرىدۇكى، بۇلار ئەملىيەتتە نە مەۋجۇتتۇر، نە مەۋجۇت بولغان شەيئىلەرگە ئوخشاشتۇر. ئابدالىلار، ساراڭلار ۋە شۇلارغا ئوخشاشلار بۇ تۈركۈمگە مەنسۇپتۇر.

26. ئىنسانىنىڭ جەمئىيەت ۋە ئۆزئارا ياردەملىشىشكە بولغان ئېھتىياجى توغرىسىدا

ھەربىر ئىنسان ياشاش ۋە يۈكسەك كامالەتكە يېتىش ئۈچۈن، يارىتىلىشتا نۇرغۇن نەرسىلەرگە موھتاج ھالەتتە يارىتىلغان بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئىنسان ئۆزى يالغۇز قولغا كەلتۈرەلمەيدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ھەربىر ئىنسان نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ بىر يەرگە توپلىشىشىغا موھتاجدۇر. ھەربىر ئىنسان بۇ ئېھتىياجلارنىڭ بىر قىسمى بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. پۈتۈن ئىنسانلارنىڭ بىر - بىرلىرى ئالدىدىكى ۋەزىيىتى مانا مۇشۇ مەركەزدە بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەربىر ئادەم تەبىئىتىدىكى مۇكەممەللىككە يېتىش ئېھتىياجىنى پەقەت باشقا ئىنسانلارنىڭ ياردەملىشىشى مەقسىتىدە بىر يەرگە جەم بولۇشى بىلەن قولغا كەلتۈرەلەيدۇ.

تۈرلۈك ئىنسانلارنىڭ بىر يەرگە كېلىپ ياشىشىدىن جەمئىيەت پەيدا بولىدۇ. بۇ جەمئىيەتلەرنىڭ بەزىلىرى تولۇق، بەزىلىرى كەمتۈك (تولۇق بولمىغان) تۇر. تولۇق بولغانلىرى چوڭ، ئوتتۇرا ۋە كىچىك دەپ ئۈچ خىلغا بۆلىنىدۇ.

چوڭ جەمئىيەت — يەر يۈزىدىكى پۈتۈن ئىنسانلاردىن ئىبارەتتۇر. ئوتتۇرا جەمئىيەت دېگىنىمىز، يەر يۈزىدىكى [ئايرىم - ئايرىم] مىللەتلەردىن تەشكىل تاپقان جەمئىيەتتۇر. كىچىكى بولسا، بىر مىللەتنىڭ يېرىنىڭ بىر قىسمىدا ئولتۇراقلاشقان شەھەر ئاھالىسىدىن ئىبارەتتۇر.

كەمتۈك جەمئىيەت بولسا، يېزا، مەھەللە، كوچا ياكى ئائىلىدە ياشىغۇچى كىشىلەردىن تەشكىل تاپىدۇ. ئائىلىدىن كىچىك بولغان كۆلىمۇ مۇشۇ تۈركۈمگە تەئەللۇقتۇر. مەھەللە ۋە يېزىنىڭ ھەر ئىككىسى شەھەرگە تەۋە. لېكىن شۇ مەنىدە تەۋە-

كى، يېزا شەھەرگە خىزمەت قىلىدىغانلىقى ئېتىبارى بىلەن شە-
ھەرنىڭ بىر قىسمى (بۆلۈكى) سۈپىتىدە تەۋەدۇر. بۇ سەۋەبتىن
ئۆي (ئائىلە) كوچىنىڭ بىر قىسمى بولۇشى ئېتىبارى بىلەن
ئۇنىڭغا (كوچىغا) تەۋەدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆي كوچىنىڭ بىر
قىسمى، شەھەر مىللەتنىڭ زېمىنىنىڭ بىر قىسمى، مىللەتمۇ
دۇنيا نوپۇسىنىڭ بىر قىسمى ھېسابلىنىدۇ.

بۇنىڭغا كۆرە، ئەگ زور ياخشىلىق ۋە يۇكسەك كامالەتكە
شەھەردىن كىچىك بولغان جەمئىيەت مەركەزلىرىدە ئەمەس، بەل-
كى شەھەر دائىرىسى ئىچىدە ئېرىشكىلى بولىدۇ. شۇنى ھەم
ئېيتايلىكى، ياخشىلىق قانداق ئارزۇ ۋە ئىرادە بىلەن قولغا
كەلتۈرۈلسە، يامانلىقمۇ ئارزۇ ۋە ئىرادە بىلەن قولغا كەلتۈرۈلە-
دۇ. شۇ سەۋەبتىن، بىر شەھەرنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى ھەمكار-
لىقنىڭ يامان مەقسەتلەر تەرەپكە كېتىپ قېلىشىمۇ مۇمكىن.
لېكىن ئاھالىلىرى پەقەت بەختكە ئېرىشىش مەقسىتىدە ئۆزئارا
ھەمكارلاشقان شەھەر پەزىلەتلىك شەھەردۇر. چۈنكى بەختكە ئې-
رىشىش مەقسىتى بىلەن تەشكىللەنگەن ھەرقانداق بىر جەمئىيەت
پەزىلەتلىك جەمئىيەت ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنكى، پۈتۈن
شەھەرلىرى بەختكە ئېرىشىش يولىدا قول تۇتۇشۇپ تىرىشىۋاتقان
بىر مىللەتمۇ پەزىلەتلىك مىللەتتۇر. پۈتۈن مىللەتلەرنى بەختكە
ئېرىشتۇرۇش مەقسىتىدە ھەمكارلاشتۇرغان دۇنيا ھەم پەزىلەتلىك
دۇنيا بولىدۇ.

پەزىلەتلىك شەھەر ھەممە جەھەتتىن ساغلام بولغان بىر
بەدەنگە ئوخشايدۇ. پۈتۈن ئەزالىرى ئۇنىڭ ھاياتلىقىنى ئاخىرىغە-
چە ساقلاش ئۈچۈن بىر - بىرىگە يارەملىشىدۇ. بەدەننىڭ ئەزا-
لىرى قانداق كۆپ خىل بولسا، يارىتىلىش ۋە قۇۋۋەتلىرى جەھەت-
تىن بىر - بىرلىرىدىن قانداق ئۈستۈن بولسا ھەم ھەممىنىڭ
ئۈستىدە باش رول ئويناىدىغان - يۈرەك ئىسمىلىك بىر ئەزا
بولۇپ، بۇ ھاكىم ئەزاغا دەرجىلىرى يېقىنراق بولغان ئەزالار

ۋە ئۇلار بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولغان باشقا ئەزالار بولغىنىدەك ھەم بۇ ئاخىرقى ئەزالار بىلەن باغلىنىشلىق بولغان ۋە بۇلارنىڭ ئەمرى بىلەن ھەربىرىدە قىلىدىغان تۆۋەن دەرىجىلىك ئەزالار ۋە بۇ ئەزالارغا باغلىنىشلىق باشقا ئەزالار، نىھايەت ھەربىر كەتلىرى ۋە كۇچلىرى پەقەت باشقىلارغا قىلىنغان خىزمەتلا بولىدىغان تېخىمۇ تۆۋەن دەرىجىلىك ئەزالار بولغىنىغا ئوخشاش، شەھەرمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاشتۇر. يەنى شەھەردىن تەشكىل قىلغان ئۇنسۇرلار، پارتىيىشتا ھەرخىل ۋە بىر - بىرلىرىدىن ئۇستۇن ھالەتتە بولىدۇ. بۇلارنىڭ ئارىسىدا باشلىقلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدىغان بىر ئىنسان بىلەن دەرىجە جەھەتتىن ئۇنىڭغا يېقىن بولغان باشقا ئادەملەر بولىدۇ. بۇلارنىڭ ھەربىرى ئۆز قابىلىيەت ۋە پائالىيەتلىرىنى باشلىقىنىڭ غايىلىرىگە ئۇيغۇن بىر سۇرەتتە ئېلىپ بارىدۇ. بۇ يۇكسەك مەرتىۋە ئىگىلىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا باشقىلار بولغىنىغا ئوخشاش، بۇلارنىڭ ئەمرىدىمۇ يەنە باشقىلار بولىدۇ. دەرىجە تەرتىپلىرى مۇشۇ تەرىقىدە مېخىپ، ئاخىرىدا ئەڭ تۆۋەندىكى تەبىقىلەرگە بارىدۇكى، بۇ ئاخىرقى دەرىجىدىكىلەر باشقىلارنى باشقۇرمايدۇ، پەقەت ئۆزىدىن ئالدىنقى دەرىجىدىكىلەرنىڭ ئەمرلىرىنى بەجا كەلتۇرىدۇ.

ھالبۇكى، شۇنى ھەم سۆزلىمەك ھاجەتكى، بىر جىسمنىڭ ھەم ئەزالىرى تەبىئىيدۇر، ھەم ھەيئەتلىرى تەبىئي قۇۋۋەتلەردىن ئىبارەتتۇر. لېكىن بىر شەھەرنىڭ تەركىبي قىسىملىرى تەبىئي بولۇش بىلەن بىرگە، بۇلارنىڭ شۇ شەھەر خىزمىتىدە كۆرسىتىدىغانلىرى پائالىيەت، ماھىيەت ۋە تەرزى (ئۇسلۇب) جەھەتتىن تەبىئي ئەمەس، بەلكى ئىرادىيدۇر.

شۇبھىسىزكى، شەھەرنىڭ تەركىبي قىسىملىرى [بولغان ئىنسانلار] بىر - بىرىدىن ئۇستۇن خۇسۇسىيەتلەر بىلەن پارتىلىغان بولۇپ، بەزى ئىنسانلار يەنە بەزىلىرىگە بەزى تەرەپلەردە پايدىلىق بولىدۇ. بەزى تەرەپلەردە پايدىلىق بولمايدۇ. شۇ سەۋەبىدىن

تىن ئۇلار يالغۇز يارىتىلمىشلىرى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى يۇقىرىدەكىگە ئوخشاش ئىرادىي قابىلىيەتلىرى بىلەنمۇ شەھەرنىڭ تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ. ئادەم بەدىنى ئەزالىرىنىڭ قۇۋۋەتلىرى تەبىئىي بولسا ھەم شەھەر ئاھالىسىنىڭ بۇنىڭغا ئوخشاش پائالىيەتلىرى تەرىز ۋە ماھىيەت نۇقتىسىدىن پەقەت ئىرادىيدۇر (ئىختىيارىيدۇر).

27. ھاكىم ئەزا توغرىسىدا

بەدىنىمىزدىكى ھاكىم ئەزا قانداق ھالدا باشقا ئەزالارنىڭ ئەڭ مۇكەممەل بولسا ھەم ئۆزلۇكىدىن ۋە ئۆزىگە ئائىت خۇسۇسلاردا باشقا ئەزالارنىڭ ئەڭ تولۇقى بولسا، يارەملەشكۈچى ئەزالار ئارىسىدا قايسى يوسۇندا ئەڭ يۇكسەك ئورۇن ئىگىسى بولسا ۋە بۇلارنىڭ باشقۇرۇشىدا باشقا ئەزالار شۇنداقلا بۇ ئەزالارنىڭ باشقۇرۇشىدىمۇ باشقا ئەزالار بولغىنىغا ھەم بۇلارنىڭ باشقۇرۇلۇشلىرى ھاكىم ئەزانىڭ باشقۇرۇشىغا ئوخشىماي، ئۇلار باشقۇرغۇچى بولۇش بىلەن يەنە باشقۇرۇلغۇچى بولغىنىغا ئوخشاش، شەھەر باشلىقىمۇ ئۆزىگە ئائىت ئىشلاردا شەھەر ئەزالىرىنىڭ ئەڭ مۇكەممەلى بولۇپ، ئۇنىڭغا ھەممىدە بولغۇچى كىشىلەر ئارىسىدا ئەڭ يۇكسەك ئورۇن ئىگىسىدۇر. ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدىكى ئادەملەر بولىدۇ. بۇلارمۇ باشقىلارنى ئىدارە قىلىدۇ.

يۇرەك ھەممىدىن ئاۋۋال شەكىللىنىپ، ئۇنىڭدىن كېيىن كەلگەن ئەزالارنىڭ شەكىللىنىشىگە، قۇۋۋەتلىنىشىگە ۋە دەرىجىلىرىگە ئاساسەن ئورۇن ئېلىشقا سەۋەب بولغىنىغا ھەم بۇلارنىڭ بىرەرىدىن چاتاق چىقسا، يۇرەك بۇ چاتاقنى توگىتىدىغان ۋاستىنى يەتكۈزۈپ بەرگىنىگە ئوخشاش، شەھەر باشلىقىنىڭمۇ ھەممىدىن بۇرۇن مەۋجۇت بولۇشى زۆرۈرىدۇركى، ئۇ شەھەر ۋە شەھەر ئاھالىسىنىڭ شەكىللىنىشىگە سەۋەب بولىدۇ. ئۇلارنىڭ دەرىجىلىرىگە

لىرى بويىچە ئورۇن ئېلىشى ئۈچۈن كېرەكلىك بولغان ئىرادىي پائالىيەتلەرنى شەكىللەندۈرۈش بىلەن بىللە، شەھەر جامائە ئەزا-لىرىنىڭ بىرەرىدىن چاتاق چىقسا، بۇ چاتاقنى تۈزەيدىغان ۋاستە-نى يەتكۈزۈپ بېرىدۇ.

ھاكىم ئەزالىغا يېقىن بولغان ئەزالارنىڭ تەبىئىي پېئىللىرى رەئىسنىڭ (ھاكىم ئەزانىڭ) مەقسەتلىرىگە مۇۋاپىق خىزمەت قىلىش بىلەن قانچىلىك ئىپتىخارلانسا ھەم بۇ ئەزالارنىڭ تۆۋەندە-كى ئەزالار ئىگە بولغان تەبىئىي پېئىللار دەرىجە جەھەتتىن ئۆزە-دىن يۇقىرى بولغان ئەزالارنىڭ دەرىجىسىگە قانداق يېتەلمىسە ۋە مۇشۇ بويىچە ھەربىر شەيئى دەرىجە بويىچە تۆۋەنلەپ بېرىپ، ئەڭ تۆۋەن ۋەزىپىلەرنى ئورۇنلايدىغان ئەزالارغا قەدەر بارسا، مەرتىۋە جەھەتتىن شەھەر باشلىقىغا (رەئىسكە) ئەڭ يېقىن بولغان جاما-ئەلەرنىڭ ئورۇنلىغان ئىرادىي خىزمەتلىرىمۇ دەرىجە جەھەتتىن ئەڭ شەرەپلىك ئىشلار ھېسابلىنىدۇ. ئۇلاردىن تۆۋەندە بولغان ئەزالارنىڭ خىزمەتلىرى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇلارمۇ دە-رىجە بويىچە مېڭىپ، ئاخىرىدا ئەڭ تۆۋەندىكى ئىشلارنى بېجىرە-دىغان قىسىملارغا قەدەر بارىدۇ. ئىشلارنىڭ تۆۋەنلىكى - سۈي-ئەستە يولى ۋە توغرا ئۇچەيدە بولىدىغانلىغا ئوخشاش، گاھىدا ئۇنچە بەك پايدىلىق بولماسلىقىغا قارىماستىن، ئورنىنىڭ تۆۋەنلىكى بىلەن ئۆلچىنىدۇ. بەزىدە پايدىسىز ياكى بەكمۇ قۇلاي بولۇشى بىلەن ئۆلچىنىدۇ.

شەھەرمۇ شۇنىڭغا ئوخشاشتۇر. ئۇنىڭ بۆلەكلىرى بىر - بىرلىرىگە ماسلاشقان ۋە بىر - بىرى بىلەن قەتئىي رەۋىشتە زىچ باغلانغان، ھەربىر بۆلەكمۇ مۇشۇنداقتۇر. بۇنىڭمۇ بىر رەئىسى (باشلىقى) بولۇپ، باشقا قىسىملىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى مۇشۇ ھالەتتە بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە، پۈتۈن بارلىقلارمۇ مۇشۇ ھالەتتىدۇر. بىرىنچى سەۋەبىنىڭ باشقا بارلىقلارغا بولغان نىسبە-تى، پەزىلەتلىك شەھەرنىڭ شەھەردىكى باشقا قىسىملارغا بولغان

نىسبىتىگە ئوخشاشتۇر. مەسىلەن: ماددىسىزلىق دەسلەپكى بار-لىقنىڭ ئالاھىدىلىكىدۇر. ئۇنىڭ تۆۋىنىدە ئاسمان جىسىملىرى بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئاستىدا ماددىي (ھەپۇلانى) جىسىملار تۇرغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى دەسلەپكى سەۋەبنىڭ ئىزىغا ئەگىشىپ ماڭىدۇ. مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھەرقانداق بىر شەيئى ئۆز قۇرىنىڭ يېتىشچە بۇ يولدا ماڭىدۇ. شۇ دەرىجىدە بولىدۇكى، ئۇلار مۇئەييەن بىر تەرتىپ بويىچە ماڭىدۇ. بۇ شۇنداقكى، تۆۋەن دەرىجىدىكى شەيئى ئۆز دەرىجىسىدىن بىر ئاز ئۈستۈن بولغان شەيئىنىڭ ئىزىنى بويلاپ نىشانغا قاراپ كېتىۋېرىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكىنىڭ نىشانىمۇ ئۆزىدىن يۇقىرى دەرىجىدىكىدۇر. مۇشۇ باغلىنىش، مۇشۇ تەرتىپتە داۋاملىشىپ، ئاخىرىدا دەسلەپكى بار-لىق بىلەن ئارىلىرىدا ھېچقانداق بىر ۋاستە قالمىغان باسقۇچقا بارىدۇ. پۈتۈن مەۋجۇتلۇق مۇشۇ تەرتىپ بويىچە دەسلەپكى سەۋەبىنى نىشان قىلىپ شۇنىڭغا ئىنتىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئارىسىدا ۋۇجۇدلىرىنىڭ (بارلىقلىرىنىڭ) ئاساسىنى تەشكىل قىلىدىغان ھەربىر نەرسە دەسلەپتىلا ئىگە بولغانلىرى، دەسلەپكى بارلىقنىڭ مەقسىتىنى دەسلەپكى ئىنتىلىشتىلا بىلگەن ۋە ئۇنىڭ ئىزىدىن يۈرگەن بولغاچقا، يۈكسەك مەرتىۋىلەرگە ئېرىشكەن بولىدۇ. ئەمما دەسلەپتە ۋۇجۇدلىرىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلىدىغان پۈتۈن ئىمكانىيەتلەرگە ئىگە بولمىغانلىرى بولسا، ئېھتىماللىق ئىچىدىكى نىشانغا يېتىش ۋە بۇ تەرتىپتە دەسلەپكى بارلىقنىڭ مەقسىتىگە مۇۋاپىق ھەرىكەت قىلىش ئۈچۈن كېرەك بولغان قۇۋۋەتنى ئالمىدۇ.

پەزىلەتلىك شەھەرمۇ مۇشۇنداقتۇر. پۈتۈن بۆلەكلەر دەرىجە ۋە مەۋقەلىرى بويىچە دەسلەپكى سەۋەبنىڭ مەقسىتىگە مۇۋاپىق يولدا مېڭىشى كېرەك. كۆرۈنۈشى چىرايلىق بولغان ھەرقانداق ئادەم پەزىلەتلىك شەھەرگە باشلىق (رەئىس) بولالمايدۇ. باشقۇ-رۇش (رىياسەت) ئىككى نەرسە بىلەن بولىدۇ. بىرى، رەئىس

(باشلىق) بولمىدىغان ئادەمنىڭ تەبىئەت ۋە يارىتىلىشىدا رىياسەت-كە (باشقۇرۇشقا) قابىلىيىتى بولۇشى لازىم. يەنە بىرى، رەئىس-نىڭ (باشلىقنىڭ) ھەيئەتكە خاسلىقى ۋە ئىرادىسى ئادەتتى بىلەن رىياسەتكە قابىلىيىتى بولغان كىشىنىڭ ئورۇنلايدىغان ماھارىتى ھېچقانداق بىر سەنئەت (ماھارەت) بولالمايدۇ. چۈنكى شەھەر-دىكى سەنئەتلەرنىڭ كۆپى باشقۇرۇشقا ئەمەس، بەلكى خىزمەت قىلىشقا خاستۇر. ئەمەلىيەتتە ئىنسانلارنىڭ كۆپىمۇ خىزمەت قىلماق ئۈچۈن يارىتىلغاندۇر.

سەنئەتلەر (ماھارەتلەر) ئارىسىدا ھەم باشقۇرۇشقا (رىيا-سەتكە)، ھەم خىزمەت قىلىشقا ماس كېلىدىغان سەنئەتلەر بولغا-نىغا ئوخشاش، يالغۇز خىزمەت قىلىشقىلا ماس كېلىدىغان، ئەمما رىياسەتكە ماس كەلمەيدىغان سەنئەتلەرمۇ باردۇر. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ، كۆرۈنۈشى گۈزەل بولغان ھەرقانداق بىر سەنئەت ياكى ھەرقانداق بىر ئادەت پەزىلەتلىك شەھەردە رەئىسلىك سەنئىتى بولالمايدۇ. ئەڭ بۈيۈك رەئىس ئۆزى مەنسۇپ بولغان تۈركۈمدىن ھېچكىمنىڭ رەئىسلىكىنى (باشقۇرۇشىنى) قوبۇل قىلمايدۇ. بۇ خۇددى بەدەندىكى رەئىس بولغان ئەزا باشقا بىر ئەزانىڭ رەئىسلە-كىنى قوبۇل قىلمىغانغا ئوخشاشتۇر. ھەرقانداق بىر جەمئىيەت-نىڭ رەئىسى (باشلىقى) مۇ مۇشۇنداق بولىدۇ.

پەزىلەتلىك شەھەر باشلىقىنىڭ باشقۇرۇش سەنئىتى شۇنداق بولۇشى كېرەككى، باشلىققا (رەئىسكە) خىزمەت تەكلىپ قىلە-دىغان ماھىيەتتە بولۇپ قالماسلىقى ۋە بۇ باشقۇرۇش سەنئىتىدىن تېخىمۇ يۇكسەك بولغان بىر سەنئەت ئۆزىگە نىشان قىلغان غايە ئېتىبارى بىلەن باشقا سەنئەتلەرگە رەھبەرلىك قىلىدىغان ماھە-يەتكە ئىگە بولۇشى كېرەك. پەزىلەتلىك شەھەردىكى پۇتۇن ئىشە-لارنىڭ نىشانى رەئىسنىڭ دەل ئۆزى بولۇشى كېرەك. ئۇ باشقە-لارنىڭ ھۆكۈمى ئاستىغا كىرمىگەن بىر ئىنسان بولۇشى لازىم. لېكىن رەئىس (باشلىق) شۇنداق مۇكەممەل بىر ئىنسان بولۇش

كىرەككى، ھەم ئاقىل بولسۇن، ھەم ھەقىقىي ئەقىلگە ئۇيغۇن بولسۇن. بىز باشتا تىلغا ئېلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، تەسەۋۋۇر قۇۋۋىتى ئۆز تەبىئىتى بىلەن مۇكەممەللىكنىڭ ئەڭ يۇكسەك دەرىجىسىگە يەتكەن بولسۇن، ھەم بۇ قۇۋۋەت پائال ئەقىلنىڭ جۇزىياتى (بۆلەكلىرى) بولغىنىغا ئوخشاش ياكى سىمۋول قىلىنغان بىر ھالدا ئويغاق ۋە ياكى ئۇيقۇلۇق ئەسنادا قوبۇل قىلسۇن، پاسسىپ ئەقلى (مۇنفائىل ئەقىل) پۈتۈن ئۇيغۇنلۇقلار (ماقۇلىلار) بىلەن مۇكەممەللەشكەن بولسۇنكى، ئۇلاردىن ھېچبىرى سىرتتا قالماستىن، ئەمەلىي ئەقىل (بىلىپئىل ئەقىل) بولسۇن، چۈنكى پاسسىپ ئەقلى (مۇنفائىل ئەقىل) پۈتۈن ئۇيغۇنلۇقلار (ماقۇللار) بىلەن مۇكەممەللەشكەن ھەربىر ئىنسان ئەمەلىي ئۇيغۇنلۇق ۋە ئەمەلىي ئەقىل بولغانسېرى ۋە ئۆزىدىكى ئەقىلگە ئۇيغۇن نەرسىلەرنى چۈشىنىشكە باشلىغانسېرى، ئۇنىڭدا ئەمەلىي بىر ئەقىل ھاسىل بولىدۇكى، بۇ [ئەقىل] مەرتىۋە جەھەتتىن پاسسىپ ئەقىلدىن (مۇنفائىل ئەقىل) ئۈستۈندۇر. مادداىدىن تېخىمۇ تولۇق ۋە قەتئىي بىر سۈرەتتە پەرقلىقتۇر ۋە پائال ئەقىلگە ناھايىتىمۇ يېقىندۇر.

بۇ ئەقىلگە ئېرىشىلگەن ئەقىل (مۇستەفاد ئەقىل) دېيىلىدۇكى، پاسسىپ ئەقىل (مۇنفائىل ئەقىل) بىلەن پائال ئەقىل ئارىسىدا ئوتتۇرا ھالدا بولىدۇ. بۇ ئەقىل بىلەن پائال ئەقىل ئوتتۇرىسىدا باشقا بىر ۋاستە يوقتۇر. شۇ سەۋەبتىن پاسسىپ ئەقىل (مۇنفائىل ئەقىل) ئېرىشىلگەن ئەقىلنىڭ (مۇستافاد ئەقىل) ماددىسى ئورنىدىدۇر. تەبىئىي بىر شەكىل بولغان نۇتۇق قۇۋۋىتىمۇ پاسسىپ ئەقىلنىڭ ماددىسى سۈپىتىدە بايان قىلىنىدۇ.

دەرھەقىقەت، ئىنسانىنى ئىنسان قىلغان دەسلەپكى باسقۇچ، بۇ تەبىئىي شەكىلنىڭ پائال (ئاكتىپ) بولۇشىدىكى ئىستېدات ۋە قابىلىيىتىدىن ئىبارەتتۇر. بۇمۇ ھەممىسىنىڭ ئورتاق ئاساسى.

نى تەشكىل قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن پائال ئەقىل ئارىسىدا ئىككى باسقۇچ بار: بىرى، پاسسىپ ئەقىلنىڭ ئەمەلىي ھاسىل بولۇشى، يەنە بىرى، ئېرىشىلگەن ئەقىلنىڭ ھاسىل بولۇشىدۇر.

ئىنسانلىقنىڭ بۇ يۇكسەك مەرتىۋىسىگە ئۇلاشقان كىشى بىلەن پائال ئەقىل ئارىسىدا يەنە ئىككى باسقۇچ بار بولۇپ، ئۇلار شۇنداقكى، مۇكەممەللىككە ئېرىشكەن پاسسىپ ئەقىل (مۇنفائىل ئەقىل) بىلەن تەبئىي شەكىل - ماددا بىلەن شەكىلنىڭ بىرلىشىشىدىن، يالغۇز بىر شەيئى ھالىغا كەلگەندە ۋە بۇ بىرلىشىش بىلەن ئەمەلىي (ھەقىقىي) ھاسىل بولغان پاسسىپ ئەقىل ئىنسان شەكلىگە كىرگەندە، ئۇنىڭ بىلەن پائال ئەقىل ئارىسىدا بىر باسقۇچ قالمىدۇ.

تەبئىي شەكىل - ئەمەلىي ئەقىل ھالىغا كەلگەن پاسسىپ ئەقىلنىڭ ماددىسى بولغاندا ۋە پاسسىپ ئەقىل ئېرىشىلگەن ئەقىلنىڭ ماددىسى بولغاندا ھەم بۇلارنىڭ ھەممىسى يېگانە بىر شەيئى ھالىتىدە قوبۇل قىلىنغاندا، ئۇ ۋاقىتتا شۇ ئىنسانغا پائال ئەقىل سىڭىپ كىرگەن (ھۇلۇل) بولىدۇ.

بۇ ھال ئۇ ئىنسانىنىڭ نۇتۇق قۇۋۋىتىنىڭ ھەر ئىككى قىسمىدا يەنى ئەمەلىي ۋە نەزەرىيى قىسىملىرىدا ۋە تەسەۋۋۇر قۇۋۋىتىدە پەيدا بولغاندا، ئۇ ئىنسانغا ۋەھىي نازىل بولۇشقا باشلايدۇ. ئۇلۇغ ۋە ئەزىز تەڭرى ئۇنىڭغا ئەقىل ۋاستىسى بىلەن ۋەھىي بېرىدۇ. بۇ سۈرەت بىلەن ھەممىدىن ئۈستۈن ۋە مېھرىبان ئاللا-دىن چىققان ۋەھىي پائال ئەقىلگە كېلىدۇ. پائال ئەقىلدىن ئېرىشىلگەن ئەقىل ۋاستىسى بىلەن چىققان ۋەھىي پاسسىپ ئەقىلگە ۋە تەسەۋۋۇر قۇۋۋىتىگە كىرىدۇ.

ۋەھىي بىر ئىنسانىنىڭ پائال ئەقىلدىن پاسسىپ ئەقىلگە ئۆتكەندە، ئۇ ئىنسان تولۇق مەنىدە ھەكىم، پەيلاسوپ ۋە ئەقىل ئىگىسى بولىدۇ. ۋەھىي بىر ئىنسانىنىڭ پائال ئەقىلدىن تەسەۋ-ۋۇر قۇۋۋىتىگە ئۆتكەندە ئۇ ئىنسان پەيغەمبەر بولىدۇ - دە،

كەلگۈسىدىن بېشارەت بېرىدۇ ۋە ئىلاھنىڭ بىلدۈرگەن بارلىقى بىلەن كۆز ئالدىدىكى جۈزئىيات (قىسمەنلىكلەر) ھەققىدە ئالدىن خەۋەر بېرىدۇ. بۇ مەرتىۋىگە ئېرىشكەن ئىنسان ئىنسانلىق مەر-تىۋىلىرىنىڭ ئەڭ مۇكەممەللىكىگە ۋە بەختىنىڭ ئەڭ يۇكسەك دەرىجىسىگە يەتكەن بولىدۇ. ئۇنىڭ روھىمۇ تاكامۇللىشىپ باشتا ئېيتقىنىمىزدەك، پائال ئەقىل بىلەن بىرلەشكەن بىر ھالدا بولـ-ىدۇ ۋە بەختكە ئېرىشتۈرىدىغان ھەرقانداق پېئىلدىن (ھەرىكەت-تىن) خەۋەردار بولىدۇ.

رەئىسلىكنىڭ ئالدىنقى شەرتى ماانا شۇدۇر. ئاندىن ئۇنىڭ تىلىدا شۇنداق بىر قۇدرەت بولۇشى لازىمكى، بىلگەنلىرىنى ياخ-شى مۇلاھىزە قىلىپ چىرايلىق سۆزلەر بىلەن ئىپادىلىسۇن، بەخت ـ سائادەتنى ۋە بەختكە ئېلىپ بارىدىغان ئىشلارنى ئۆگەت-سۇن، ئۇ بۇ يولدىكى ئايرىملىقلار بىلەن باغلىنىشلىق بولغان ئىشلارنى رويابقا چىقىرىش ئۈچۈن جىسمانىي جەھەتتىن ساغلام ۋە كۈچلۈك بولۇشى كېرەك.

28. پەزىلەتلىك شەھەر باشلىقىنىڭ (رەئىسنىڭ) سۈپەتلىرى توغرىسىدا

بۇ، ئۇستىدە ھېچقانداق ئادەم بولمايدىغان رەئىستۇر (باش-لىقتۇر). ئۇ پەزىلەتلىك شەھەرنىڭ رەھبىرى ۋە رەئىسىدۇر. ئۇ ھەم پەزىلەتلىك مىللەتنىڭ رەئىسى ھەم ماكان بولغان يەر يۈزىنىڭ رەئىسىدۇر. بۇ ھال پەقەت تۇغۇلۇشىدىن ئون ئىككى خىل سۈپەتنى ئۆزىدە مۇجەسسەم قىلغان كىشىگە نىسىپ بولىدۇ.

ئالدى بىلەن بەدىنى ساغلام ھەم ھەممە ئەزالىرى تولۇق ۋە ئۆز ۋەزىپىلىرىنى ياخشى ئورۇنلىيالايدىغان بولۇشى لازىم.

ئاندىن ئۆزىگە سۆزلەنگەن ھەربىر نەرسىنى تەبئىتى بىلەن ياخشى ئاڭقىرىپ چۈشىنىش كېرەككى، ھەم سۆزلىگۈچىنىڭ

مەقسىتىنى، ھەم سۆز تېمىسى نېمە ھەققىدە بولۇۋاتقانلىقىنى چۈشەنمىكى لازىمدۇر.

ئاندىن خاتىرىسى قۇۋۇەتلىك بولۇشى كېرەككى، چۈشەنگەن، كۆرگەن، ئاڭلىغان ۋە ھېس قىلغان ھەربىر نەرسىنى ئېنىق ئېسىدە ساقلىشى ۋە ئۇنتۇماسلىقى كېرەك.

سەگەك ۋە ھوشيار بولۇشى كېرەككى، ئۇچرىتقان ھەربىر ئۇششاق دەللەللەرنىمۇ ئوبدان پەرقلەندۇرۇپ، ئۆز ئورنىدا قوللىنىشى، بىلىشى لازىم.

چىرايلىق سۆھبەتلىشىشنى بىلىش لازىمدۇركى، ئۆزىنىڭ ئىچكى ھېسسىياتىدىكى ھەربىر نەرسىنى ئوچۇق - ئاشكارا ئىزاھلىيالايدىغان بولۇشى كېرەك.

ئۆگىتىش ۋە ئۆگىنىشنى سۆيۈش، بۇنىڭغا ئۆزىنى بېغىشلىغان بولۇشى ۋە ھەربىر نەرسىنى تېز ئۆگىتىشى لازىمدۇركى، ئۆگىتىش ۋە ئۆگىنىش ئىشلىرىدىن ئە ئىزتىراپ چېكمىدىغان، ئە ھېرىپ - چارچاپ قالمىدىغان بولماسلىقى كېرەك.

يېمەك - ئىچمەككە ۋە ئايالارغا بېرىلگەن بولماسلىقى ۋە تەبىئىتى بىلەن ئويۇن - تاماشىدىن ئۆزىنى تارتقان بولۇشى لازىم.

راستچىللىقنى ۋە سەمىمىي، راستچىل ئادەملەرنى سۆيۈشى، يالغانچىلىقتىن ۋە يالغانچىلاردىن نەپرەتلىنىدىغان بولۇشى لازىم.

ئۇلۇغ بولۇشى ۋە ئۇلۇغلۇقنى سۆيۈشى لازىمدۇركى، خىجالەتتە قالمىدىغان ھالغا چۈشۈپ قالماسلىقى، تەبىئىتى بىلەن يۇكسەك نەرسىلەرگە ئىنتىلىدىغان بولۇشى، ئالتۇن - كۈمۈش قاتارلىقلار ۋە باشقا دەپى - دۇنيالارغا ئۆزىنى ئۇرماسلىقى لازىم.

ئادالەتنى ۋە ئادالەتپەرۋەر كىشىلەرنى سۆيۈشى، ئىستىبداتىن، زۇلۇمدىن، زالىملاردىن نەپرەتلىنىشى لازىمدۇركى، ئۆز قووم - قېرىنداشلىرىدىنمۇ، باشقىلاردىنمۇ ھەقىقەت ئىزدىشى ۋە

ئۇلارنى ھەققانىيەتكە دەۋەت قىلىشى، ئىستىبدات قۇربانلىرىنىڭ دەردى ـ ھالىغا يېتىشى، گۈزەل ۋە ياخشى دەپ قارىغان نەرسە-لەرنى چىڭ تۇتۇشى كېرەك.

ئوتتۇراھال (مۆتىدىل) مىجەزدە بولۇشى كېرەككى، ئۆزى-دىن ئادالەت تەلەپ قىلىنغان ۋاقىتتا قەھرى ـ غەزەپ كۆرسەت-مەسلىكى، ئىتتىكلىك ۋە تەتۇرلۇك قىلماسلىقى، لېكىن ئىستى-بدادتا ۋە يامانلىققا دەۋەت قىلىنغان ھامان قەھرى ـ غەزەپ، تەتۇرلۇك كۆرسىتىشى لازىم.

ئاجايىپ مۇستەھكەم ۋە ئۇلۇغ بىر ئىرادە ئىگىسى بولۇشى كېرەككى، زۆرۈر بولغان نەرسىلەرنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن جاسارەت كۆرسىتىشى، ھەرگىزمۇ قورقۇنچاق ياكى يۇمشاق قول بولماسلىقى لازىم.

بۇ سۈپەتلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ بىر كىشىدە توپلانغان بولۇشى قىيىن بولغاچقا، بۇنداق يارىتىلغان كىشىلەر ئىنسانلار ئارىسىدا ئاز ئۇچرايدۇ. ئەگەر پەزىلەتلىك شەھەر مۇشۇنداق بىر كىشى بولۇپ ۋە ئۇ چوڭ بولغان ھامان يۇقىرىدا بايان قىلغان رىياسەت (باشلىقلىق) شەرتلىرىنىڭ دەسلەپكى ئالتىسىنى ياكى بەشىنى ھازىرلىغان بولسا، بۇلاردىن تەسەۋۋۇر قۇۋۋىتىگە ئائىت بولغان باشقا خىلدىكى سۈپەتلەر ئۇنىڭدا ھازىرلانمىغان بولسىمۇ، رەئىس بولسا بولىدۇ. بۇنداق بىر ئادەم زادى تېپىلمىسا، ئۇ شەھەرنى باشقۇرۇشقا كەلگەن بىرىنچى رەئىس (باشلىق) بىلەن ئۇنىڭ ئورۇنباسارلىرى كۆرسەتكەن شەرىئەت ۋە سۈننەتلەر بىلەن ئىدارە قىلىنىدۇ. ئاخىرقى رەئىسمۇ تۇغۇلۇشىدىن ۋە بالىلىقىدىن باش-لاپلاپ يۇقىرىدا زىكىر قىلىنغان شەرتلەر توپلانغان بولۇشى لازىم. چوڭ بولغان ۋاقىتتا، ئۇنىڭغا ئالتە خىل ئالاھىدىلىك ھازىرلانمىقى شەرت:

بىرىنچىسى، ھەكىم (دانىشمەن) بولۇشى لازىم.

ئىككىنچىسى، ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكىلەرنىڭ شەھەردە ئورناتـ

قان قانۇن - نىزاملارنى تولۇق بىلىشى ۋە ھەممە ئىشلىرىدا شۇلارنىڭ ئىزىدىن مېڭىشى، بۇ قانۇنلار بويىچە ھەرىكەت قىلىشى لازىم.

ئۇچىنچىسى، بۇرۇنقىلارنىڭ قانۇنلىرىدا كۆرسىتىلگەن ئايرىم مەسىلىلەر ھەققىدە ياخشى قىياسلارنى كۆرسىتەلەيدىغان بولۇشى ۋە بۇ قىياسلىرىدا ئىلگىرىكىلەرنىڭ ئىزىدىن مېڭىشى لازىم.

تۆتىنچىسى، ئىلگىرىكىلەرنىڭ تەبىئىتى بىلەن مەشغۇل بولمىغان كۆز ئالدىدىكى ئەمەلىي مەسىلىلەر ھەققىدە ياخشى ھۆكۈم چىقىرالايدىغان بولۇشى ئۈچۈن قۇۋۋەتلىك زېھنىغا ۋە سەزگۈرلۈكلەرگە ئىگە بولۇشى، چىقارغان ھۆكۈملىرى شەھەر مەنپەئەتلىرىنى نەزەردە تۇتقان بولۇشى لازىم.

بەشىنچىسى، ئىلگىرىكىلەرنىڭ شەرىئەتلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ، ئۆزلىرى ئورناتقان ياخشى ئۇسۇللار بىلەن ئۆگىتىشنى بىلىشى كېرەك.

ئالتىنچىسى، ھەربىي ئىشلارنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان جىسمانىي قۇۋۋەتكە ئىگە بولۇشى ۋە ھەربىي ماھارەتنىڭ ئاساسلىق ۋە نېگىزلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى بىلىشى لازىم.

ئەگەر بۇ شەرتلەرنى ئۆزىدە توپلىغان يالغۇز بىر ئادەم تېپىلمايى، ئىككى ئادەم بولۇپ قالسا، ھەم بۇلارنىڭ بىرسى ھەكىم (دانىشمەن) بولۇپ، يەنە بىرسى باشقا شەرتلەرنى ھازىرلىغان بولسا، ھەر ئىككىسى رەئىس بولىدۇ.

ئەگەر بۇ شەرتلەر ھەرخىل كىشىلەر ئارىسىغا تارقالغان بولسا، ۋە ئۇلارنىڭ بىرىنچىسىدە ھېكمەت، ئىككىنچىسىدە ئىكىكىنچى شەرت، ئۈچىنچىسىدە ئۈچىنچى شەرت، تۆتىنچىسىدە تۆتىنچى شەرت، بەشىنچىسىدە بەشىنچى شەرت، ئالتىنچىسىدە ئالتىنچى شەرت ھازىرلانغان بولسا ھەم ئۇلار بىر - بىرلىرىنى چۈشەنگەن ۋە ماسلاشقان ئەھۋالدا، ئۇلارنىڭ ھەممىسى رەئىس

بولسا بولىدۇ.

لېكىن، ھېكمەت رىياسەتنىڭ (باشقۇرۇشنىڭ) شەرتى بو-لۇشىدىن چىقىرىۋېتىلگەن كۈن - باشقا شەرتلەرنىڭ ھەممىسى ھازىر بولسىمۇ، پەزىلەتلىك شەھەر باشلىقسىز (رەئىسسىز) قالىدۇ. شەھەرنى باشقۇرغۇچى رەئىس، شاھ بولمىغاندا، شەھەر تەھلىكە ئاستىدا قالىدۇ. ئۆزىگە خىزمەت قىلىدىغان بىر ھەكىم (دانىشمەن) بولمىغان شەھەر ئۇزۇن ئۆتمەي ھالاك بولىدۇ.

29. پەزىلەتلىك شەھەرگە قارىمۇ قارشى بولغان شەھەرلەر توغرىسىدا

پەزىلەتلىك شەھەرگە قارشى بولغان شەھەرلەر - جاھىل شەھەر، پاسىق شەھەر، ئۆزگىرىپ كەتكەن شەھەر، نادان شە-ھەرلەردىن ئىبارەتتۇر. پەزىلەتلىك شەھەرگە قارىمۇ قارشى بول-غان كىشىلەرنىمۇ شەھەرنىڭ بالايىئاپەتلىرى [بالا - ئاپەت كەل-تۈرىدىغان كىشىلەر] دەپ ھېسابلىماق كېرەك.

جاھىل شەھەر شۇنداق بىر شەھەردۇركى، ئاھالىسى بەخت-نىڭ نېمىلىكىنى بىلمىسى، چۈشىنىشى مۇمكىن ئەمەس، ئۇلارغا ئۆگىتىلسىمۇ ئۇنى قوبۇل قىلمايدۇ ھەم ئۇنىڭغا ئىشەنمەيدۇ. ئۇلار پەقەت سالامەتلىك، بايلىق، شەھۋەت، ئەركىن - ئازادە بولۇش، نام - ئاتاقا قىبرىشىش قاتارلىق زاھىرى نەرسىلەرگە ھاياتنىڭ نىشانى سۈپىتىدە قارايدۇ. بۇ نەرسىلەرنىڭ ھەربىرىنى جاھىل شەھەر ئاھالىسى بەخت دەپ قارايدۇ. ئۇلارنىڭ ئەڭ زور بەخت - سائادىتىمۇ مۇشۇ نەرسىلەرنىڭ بىر يەردە جەم بولۇشى-دىن، ئىبارەت خالاس.

ئۇلارنىڭ قارىشىچە، بەختنىڭ زىت تەرەپلىرى — بەختسىزلىك، كېسەللىك، نامراتلىق، لەززەتلەردىن مەھرۇم بولۇش، خالىغان ئىشنى قىلالماسلىق ۋە ئېتىبارسىز قىلىشتىن

ئىبارەتتۇر. بۇ شەھەرمۇ يەنە بىر تۈركۈم ئايرىم شەھەرلەرگە بۆلۈنىدۇ:

زۆرۈرىي شەھەر - بۇ شەھەرنىڭ خەلقى ياشاش ئۈچۈن كېرەكلىك بولغان يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك، ئۆي ۋە خوتۇن قاتارلىقلارنى پەقەت زۆرۈرىي (ئېھتىياجلىق) بولغان مىقدارىدا ئېلىش بىلەن قانائەتلىنىدۇ ھەم بۇ شەيئىلەرنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن بىر - بىرلىرىگە ياردەم قىلىدۇ.

تېگىشتۈرگۈچى (بەد داله) سەررافلار (سودىگەر) شەھەر - بۇ شەھەرنىڭ خەلقى پەقەت بايلىق ۋە مال - دۇنيالىرىنى كۆپەيتىش ئۈچۈنلا تىرمىشىدۇ. يىغقان بايلىقلىرىنى باشقا ئىش يولىدا پايدىلانماستىن، ئۇنى ھاياتنىڭ مەقسىتى قىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئۇلار تىنىمسىز ھالدا بايلىقلىرىنى ئارتتۇرۇپ، تېخىمۇ كۆپەيتىشكە تىرىشىدۇ.

پەسكەشلىك ۋە بەختسىزلىك (سەت ۋە شىكۆەت) شەھىرى - بۇ شەھەرنىڭ خەلقى تۈرمۇشنىڭ ماددىي ئىنتىلىشلىرىگە قۇل بولغاندۇر. يېمەك - ئىچمەك، شەھۋەتپەرەسلىك قىلماق، قۇرۇق خىيالغا بېرىلمەك قاتارلىق نەرسىلەرنى، بەزمە - مەشرەپ، كۈلكە - چاقچاقلارنى ھەممە نەرسىدىن ۋە ھەممە تەرەپتىن ئۈستۈن قويىدۇ.

نام - ئابرۇي (ھايسىيەت) شەھىرى - بۇ شەھەرنىڭ خەلقى باشقا خەلقلەر ئارىسىدا ئابرۇي ۋە ئېتىبار قازىنىش، ماختىلىش، ھۆرمەتلىنىش ۋە شان - شۆھرەتلىرىنى ئاشۇرۇش يولىدا بىر - بىرىگە قول بېرىدۇ. ياتلار ۋە ئۆز خەلقى ئارىسىدا ئۇلۇغلىنىشنى ئىزدەيدۇ. ھەربىر ئادەم قولىدىن كېلىشىچە ئىززەت - ئېكرام كۆرۈشنى ئارزۇ قىلىدۇ.

زومىگەرلىك شەھىرى - بۇ شەھەرنىڭ خەلقى باشقىلارنى ئېزىشكە، ئەمما باشقىلار تەرىپىدىن ئېزىلمەسلىككە تىرىشىدۇ. پۈتۈن ئىشتىياقلىرى غەلىبە ۋە زورلۇقتىن ئىبارەتتۇر.

شەھۋەتپەرەسلىك (جىمائىي) شەھىرى - خەلقى ئەركىن. لىكتە ياشاشنى مەقسەت قىلىدۇ. ئۆزلىرى خالىغانچە ياشايدۇ ۋە خالىغىنىنى قىلىدۇ.

بۇ جاھىل شەھەرلەر ئومۇمەن مۇتلەق ھوقۇقلۇق ئەمىرلەر- نىڭ مەيلى - خاھىشى بويىچە ئىدارە قىلىنىدۇ. بىز بۇ شەھەر- لەرنىڭ غايىلىرىنى جاھالەت ئەھلىنىڭ ئارزۇ ۋە ئىنتىلىشلىرىگە ئاساسەن تۇرلەرگە بۆلۈپ كۆرسەتتۇق.

پاسىق شەھەر بولسا، كۆز قاراشلىرى ئېتىبارى بىلەن پەرد- لەتلىك شەھەردىن پەرقلەنمەيدۇ. ئۇلۇغ ۋە ئەزىز ئاللانى، سەۋا- نىينى (ئىككىنچى ئورۇندىكى ئۇلۇغ بارلىقلار)، پائال ئەقلىنى ۋە پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسى بىلىدىغان ۋە ئىشىنىدىغان نەرسە- لىرىنىڭ ھەممىسىنى بىلىدۇ. ئەمما قىلغان ئىشلىرى جاھىل شەھەر ئاھالىسىنىڭ ئىشلىرىدىن ئىبارەتتۇر.

ئاينىغان (ئۆزگىرىپ كەتكەن) شەھەر بولسا، خەلقى بۇ- رۇندىنلا پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسىگە ئوخشاش چۈشەنچىدە بول- غان ۋە شۇ بويىچە ئىش قىلغان بولسىمۇ، باشقا پىكىرلەرنىڭ تەسىرى بىلەن ئاينىپ ئۆزگىرىپ كەتكەن ۋە باشقىچە يول بىلەن مېڭىشقا باشلىغان.

نادان شەھەرنىڭ ئاھالىسى بولسا، بۇ دۇنيادىكى ھاياتتىن كېيىن بەختكە ئېرىشكىلى بولىدۇ دەپ قاراش بىلەن بىرگە، ئۇلۇغ ۋە ئەزىز ئاللا ھەققىدە، سەۋانىي (ئىككىنچى ئورۇندىكى مۇقەددەس بارلىقلار) ۋە پائال ئەقىل ھەققىدە بولمىغۇر پىكىر- لەردە بولىدۇ. دۇرۇس بولمىغان بۇنداق پىكىرلەرنىڭ مۇتلەق ھالدا تەمسىل ۋە خىيال قىلىنىشىغا ئەسىر بولۇش شەرت ئەمەس- تۇر. ئەمما شەھەرنىڭ بىرىنچى باشلىقى، ئۆزىگە ۋەھىي چۈش- كەنلىكىنى ئويدۇرۇپ چىقىرىپ، بۇ ھەقتە يالغان سۆزلەشتىن، ئالداش ۋە ئالدىنىشتىن ئۆزىنى چەتكە ئالمايدۇ.

بۇ شەھەرلەرنىڭ ئەمىرلىرى پەزىلەتلىك شەھەر ئەمىرلىرى-

نىڭ ئەكسى، رەئىسلىرىمۇ (باشقىلىرى) پەزىلەتلىك شەھەر رەئىسلىرىنىڭ ئەكس ھېسابلىنىدۇ. ئاھالىسى ھەم شۇنداقتۇر.

پەزىلەتلىك شەھەرگە ئوخشاش بولمىغان ۋاقىتدا باش بولغان ئەمىرلەر گويا يالغۇز بىر ئەمىردەكلا بولۇپ، ھەر ۋاقىت ياشايدۇ. غان يېگانە بىر ئەمىرگىلا ئوخشايدۇ. بۇلار ئوخشاش بىر شەھەردە ياكى ھەرخىل شەھەرلەردە ئوتتۇرىغا چىققان بولسىمۇ، يەنىلا شۇ ھالەتتىدۇر. خەلقلىرى گويا يېگانە بىر ئەمىردەك، روھلىرىمۇ گويا يالغۇز بىر روھتەكتۇر. شەھەر خەلقىنىڭ ھەربىر قاتلىمى ھەم مۇشۇ ھالەتتىدۇر. يەنى ئوخشاش بولمىغان زامانلاردا ئوتتۇرىغا چىققان بولسىمۇ، ھەر ۋاقىت ئوخشاشلا بىر روھ كەبىدۇر. بۇلار تۇرلۇك شەھەرلەردە ياشىسىمۇ، مۇشۇ ھالەتتىدۇر. بۇ تەبىقىلەر قايسى مەرتىۋىدە بولسا بولسۇن، مەيلى ئەمىر بولسۇن، مەيلى خىزمەتچى بولسۇن، گويا بىر روھتەكلا ياشايدۇ.

پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسى بىلىدىغان ۋە قىلىدىغان ئورتاق نەرسىلەر بولغىنىغا ئوخشاش، بىلىم ۋە ئىشتا ھەم تەبىقىنىڭ ۋە ھەربىر ئادەمنىڭ ئۆزىگە خاس نەرسىلىرىمۇ باردۇر. ئۇلار بەخت ياسۇچىغا مۇنۇ ئىككى نەرسە بىلەن يېتەلەيدۇ. بىرى، ھەربىر ئادەمنى ياشقىسىغا ياغلاپ تۇرغان باراۋەرلىك بىلەن، يەنە بىرى، شۇ ئادەمنى ئۆزى مەنسۇپ بولغان تۇركۇمگە ياغلاپ تۇرغان باراۋەرلىك بىلەن. ھەربىر كىشى بۇ بەختكە ئۇلاشماق ئۈچۈن ئەجىر قىلسا، روھىي جەھەتتىن تېخىمۇ ئۇستۇن سەۋىيىگە بارىدۇ. مۇشۇ يولدا تىرىشقانسېرى روھىي ئۇستۇنلۇكى ئارتىپ، كۇنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن پەزىلەت قۇۋۋىتىگە ئېرىشىدۇ. ئەمەلىيەتتىمۇ چىرايلىق خەت يېزىش ئۈچۈن ئۆزۈن ۋاقىت مەشىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. چىرايلىق خەت يېزىش ماھارىتىنى ئىگىلىمىزدىن كېيىن يازغانسېرى ماھارىتىمىزدە بالاغەت ۋە ئۇستۇنلۇك كۆرۈلىدۇ. روھنىڭ بۇ ئۇستۇنلۇكتىن ھېس قىلغان زوقى ئارتقانسېرى خەتتاتلىققا بولغان ئىشقىمۇ ئارتىپ بولىدۇ.

بەختكە ئېرىشتۇرىدىغان ئىشلارمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ما-ھىيەتتە بولۇپ، ئىنسان ئۇلار بىلەن قانچىلىك كۆپ مەشغۇل بولسا ۋە قانچە كۆپ تەكرارلىسا، شۇنچە قۇۋۋەتلىك ۋە شۇ قەدەر ئۇستۇن ھەم مۇكەممەل بىر بەخت مەرتىۋىسىگە يېتىدۇ. ئەگەر ئاخىرىدا ماددىدىن تامامەن بىزار بولۇپ، ئۇنىڭدىن يىراقلىشىدۇ - دە، ماددىنىڭ يوق بولۇشى بىلەن ئۆزىنى يوقـ-تىپ قويۇش، نە ماددىنىڭ باقي قىلىشى بىلەن ئۆزىنى ئۇنىڭغا ئاتاپ، ئۇنىڭغا موھتاج بولۇش دېگەندەك ھالەتلەر بولمايدۇ.

روھ ماددىنىڭ تەسىرىدىن قۇتۇلغاندا، جىسمىلارغا تاشقى كۆرۈنۈش بولغان هاللاردىن خالاس بولىدۇكى، بۇ ۋاقىتتا ئۇنىڭـ-غا جىمجىت ياكى ھەرىكەت هالىتىدە دېيىش توغرا ئەمەستۇر. ئۇنىڭ توغرىسىدا پەقەت جىسىم بولمىغان نەرسىلەرگە خاس بولـ-غان ئىپادىلەرنى قوللىنىش لازىم. بۇ ئايرىلغان روھنىڭ هالىتـ-ىنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن جىسمىلارنىڭ سۈپەتلىرى بىلەن مۇنا-سىۋەتلىك خالىي (بوش) ئىبارىلەرنى قوللىنىشتىن چېكىنمەك لازىمدۇر. بۇ ۋاقىتتىكى هالەتنى چۈشىنىپ تەسەۋۋۇر قىلىش قىيىندۇر. چۈنكى [روھ] ئادەتتىكى نەرسىلەردىن ئەمەستۇر. روھ ماددىدىن ئايرىلغاندا، جىسمىلارغا خاس بولغان پۈتۈن خۇ-سۇسىيەتلىرىنى تاشلايدۇ.

[شۇنىڭ بىلەن بىللە] ماددىدىن ئايرىلغان روھلار ھەرخىل ماددىي جىسمىلار (ھەيۋلانى) هالىتىدە بولىدۇ. روھىي (نەپسا-نى) شەكىللەر ئازدۇر - كۆپتۇر بارلىقلارنىڭ مىزاجلىرىغا تەئەل-لۇق بولغانلىقتىن، ھەربىر روھىي شەكىل (نەپسانى ھەيەت) شۇ بارلىقنىڭ (ۋۇجۇدنىڭ) مىزاجىغا ئۇيغۇنلىشىدۇ. شۇ سەۋەبـ-تىن، روھلار ۋە تۇرلۇك شەكىللەر نامايان بولىدۇ. ۋۇجۇد (بارلىق) لار چەكسىز ئۆزگىرىش ئىچىدە بولغىنىغا ئوخشاش، روھلار ھەم چەكسىز ئۆزگىرىشچاندۇر.

30. روھلارنىڭ بىر - بىرى بىلەن بىرلىشىشى توغرىسىدا

بىر تائىپە كۆچۈپ ۋۇجۇدلىرى يوق بولغاندىن ۋە روھلىرى قۇتۇلۇپ سائادەتكە ئۇلاشقاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن شۇلار بىلەن ئوخشاش مەرتىۋىدە بولغان كىشىلەر كېلىدۇ ھەم ئىلگىرىكىلەرنىڭ ئورنىنى بېسىپ، ئۇلارغا ئوخشاش ئىش بىلەن مەشغۇل بولىدۇ. بۇلارمۇ كۆچۈپ ئارىدىن يوقالغاندىن كېيىن، ئاۋۋال كۆچكەنلەرگە ئوخشاش بەخت مەرتىۋىسىگە ئۇلىشىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەربىرى مىقدار ۋە خۇسۇسىيەت جەھەتتە ئۆزى بىلەن ئوخشاش بولغان [روھقا] قوشۇلىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى جىسىم بولۇشتىن خالاس بولۇپ، بىر يەرگە يىغىلغان ۋاقىتتا - مەيلى قانچىلىك كۆپ بولسا بولسۇن، ئورۇن جەھەتتىن تارلىق ھېس قىلمايدۇ. چۈنكى ئۇلار ماكان ئىچىدە ئەمەستۇر. ئۇلارنىڭ ئۆچ-رىشىشى ۋە بىر - بىرىگە قوشۇلۇشى جىسىملاردىكىگە ئوخشاش يۈز بەرمەيدۇ. بىر - بىرىگە ئوخشايدىغان بۇ پەرقلىق روھلار بىر ماقۇلنىڭ (ئۈيغۇنلۇق) يەنە بىر ماقۇلغا قوشۇلۇش قابىلىيە-تى ئارتىپ كۆپەيگەنسېرى، ھەربىرىنىڭ زوقلىنىش ئىمكانىيىتى ھەم شۇ نىسبەت بويىچە ئارتىپ بارىدۇ.

يېڭىلىرىنىڭ كونىلىرىغا قوشۇلۇشىدىن ھەم يېڭىلىرى مەم-نۇن بولىدۇ، ھەم كونىلىرى مەمنۇن بولىدۇ. ھەربىر بىرلىك ھەم ئۆزىنى، ھەم ئۆز ئوخشىشىنى بىلىدىغان بولغانلىقتىن، بىلىنگەن شەيئىنىڭ خۇسۇسىيىتى ئارتىدۇ. بۇ ئارتىش خۇددى خەتتاتنىڭ يېزىش ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇرۇش بىلەن كاتىپلىق ماھارىتىنى قۇۋۋەتلەندۈرگىنىگە ئوخشايدۇ. تەكرارلاش كاتىپ-نىڭ قەلىمىگە قۇۋۋەت ۋە ئۆزگىچىلىك بەخش ئېتىدۇ. ئارقىدىن كەلگەنلەرنىڭ كۆپىيىشى بىرلىكنىڭ قۇۋۋىتىنى ئارتتۇرمايدۇ.

ئەمما، چەكسىز نىسبەتتە ھۇزۇرىنى ئارتتۇرىدۇ. ھەربىر كۆچەكەن تائىپىنىڭ ھالى مۇشۇنداقتۇر.

31. سەنئەتلەر ۋە بەختلەر توغرىسىدا

بەختلەر بىر - بىرلىرىدىن ئۇچ جەھەتتە ئۇستۇن تۇرىدۇ. تۇرى (خىلى)، مىقدارى (سانى) ۋە خۇسۇسىيىتى (سۈپىتى) جەھەتتە، بەختلەرنىڭ بىر - بىرىدىن ئۇستۇن بولۇشى تۇر جەھەتتىكى ئىختىلاپتىن ۋە بىرىنىڭ يەنە بىرىدىن ياخشى بولۇشىدىن تۇغۇلىدۇ. توقۇمىچىلىق، باپكارلىق، خۇشبۇي نەرسىلەرنى ئىشلەش، ئەخلەت توشۇش (تازىلىق قىلىش بىلەن شۇغۇللىنىش)، ئۇسسۇلچىلىق، قانۇنچىلىق، پەلسەپە، ناتىقلىق سەنئەتلىرى ۋە بۇ سەنئەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار ئارىسىدىكى ئۇسۇتۇلۇك پەرقلىرى مۇشۇ جۇملىدىندۇر.

ئوخشاش بىر سەنئەت بىلەن مەشغۇل بولغۇچىلار ئارىسىدىمۇ مىقدار جەھەتتە ئۇستۇنلۇك پەرقى بولىدۇ. مەسىلەن: كاتىپلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئىككى كىشىدىن بىرسى يەنە بىرسىدىن بىلىملىكرەك بولۇشى مۇمكىن. بۇ سەنئەت تىل بىلەن ناتىقلىقنىڭ ۋە چىرايلىق يېزىش بىلەن ھېساباتنىڭ بىر يەرگە كېلىشىدىن تەشكىل تاپقىنى ئۇچۇن، ئىككى كاتىپ ئارىسىدىكى ئۇستۇنلۇك پەرقىنى بەلگىلەش مۇمكىندۇر. مەسىلەن: ئۇلاردىن بىرسى يالغۇز ناتىقلىقنى ۋە خۇشخەتنى بىلسە، يەنە بىرسىمۇ ناتىقلىقنى ھەم خۇشخەتنى، ھەم لۇغەتنى ياخشى بىلىدىغان بولۇشى مۇمكىن. ئۇچىنچى بىرسى بەلكى كاتىپلىق شەرتلىرىنىڭ تۆتىنى تولۇق ھازىرلىغان بولۇشىمۇ مۇمكىن.

خۇسۇسىيەت جەھەتتىكى ئارتۇقلۇق مۇنداق بولىدۇ: ھەر ئىككى كاتىپ كاتىپلىق سەنئىتىنىڭ ئاساسلىرىغا ئىگە بولۇش بىلەن بىرگە، بىرسى يەنە بىرسىگە قارىغاندا ناھايىتىمۇ قۇۋۋەتلى-

لىك (كۆچلۇك) ۋە ئەتراپلىق چۈشەندىغان بولۇشى مۇمكىن. بەختلەرمۇ مۇشۇ ئاساسلارغا ئاساسەن بىر - بىرىدىن ئۈستۈن بولىدۇ.

باشقا شەھەرلەرنىڭ خەلقىگە كەلسەك، بۇلارنىڭ قىلغان ئىشلىرى يامان بولغانلىقتىن، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى ئۇلاردا يامان ئادەتلەرنى پېتىلدۇرۇپ قويغان، ئەمەلىيەتتە، كاتىپلىق ئىشلىرىدا خاتا ۋە يامان بىر تەرەپكە قاراپ كېتىۋېرىش، ئىنسانغا يامانلىقنىڭ يامىنى بولغان ناچار ۋە بۇزۇق بىر خەتتاتلىق ئاتا قىلىدۇ. بۇ يولدا كېتىۋەرسە، سەنئەتنىڭ قۇسۇرلىرى كۆپىيىدۇ. بۇ شەھەرلەردە ئولتۇرغانلارنىڭ يامان خۇيلىرىمۇ روھلىرىغا مۇشۇنداق يامان خاھىشلار بېغىشلايدۇ. شەھەر ئادەملىرىنىڭ ھەربىرىنىڭ روھىي خاسلىقلىرىمۇ مۇشۇ نىسبەتتە ئارتقان بولىدۇ. ئاخىر بېرىپ شۇنداق بولىدۇكى، بۇ ھال ئۇلارنىڭ روھىدا بىر خەستىلىك (كېسەللىك) شەكىلگە كىرىدۇ ۋە بۇ يامان خاھىشلاردىن ھۇزۇر ئېلىشقا باشلايدۇ. مانا شۇ سەۋەبتىن بەزىگەك كېسىلگە مۇپتىلا بولغان خەستىلەرنىڭ كۆپىنچىسى مىزاج (مىجەز) بۇزۇلۇشى تۈپەيلىدىن كىشىگە خۇش كەلمەيدىغان نەرسىلەردىن ھۇزۇر ئالىدۇ. تاتلىق ۋە لەززەتلىك نەرسىلەردىن يىرگىنىدۇ ۋە بۇلاردىن باشقا نەرسىلەرنى چۈشەنمەيدۇ.

روھىي كېسەل بولغانلار - ئىرادە ۋە ئادەتلىرى بىلەن ئېرىشكەن ئەخمىقانە خىياللار سەۋەبىدىن يامان ئىشلارغا ۋە يامان خاھىشلارغا ئىنتىلىدۇ. گۇزەل ۋە ئۇلۇغ نەرسىلەردىن يىرگىنىدۇ.. ھەتتا ئۇلار بۇ نەرسىلەرنى تەسەۋۋۇرمۇ قىلالمايدۇ.

ئاغرىقلار (خەستىلەر) ئىچىدە دەردىنى بىلمىگەنلىكى ئۈچۈن ئۆزىنى ساغلام ھېسابلاپ ۋە بۇ قارىشىنىڭ كۈچىيىشى بىلەن تېۋىپنىڭ سۆزلىرىگە ئەسلا قۇلاق سالمايدىغان كىشىلەرمۇ بولغىنىغا ئوخشاش، روھىي كېسەللەر ئارىسىدىمۇ ئۆزىنىڭ كېسەل ئىكەنلىكىنى بىلمەيدىغان، ئەكسىچە، ئۆزىنى ئۈستۈن ۋە روھى-

نى ساغلام ھېسابلايدىغان ھەم ھەرقانداق بىر يېتەكچىنىڭ، مۇ-ئەللىمنىڭ ياكى تەربىيىچىنىڭ سۆزلىرىگە قۇلاق سالمايدىغان كىشىلەرمۇ باردۇر.

32. بۇ [جاھىل] شەھەرلەرنىڭ ئاھالىسى توغرىسىدا

جاھىل شەھەرلەرنىڭ ئاھالىسى روھىي جەھەتتىن كەمتۈك قالغانلاردۇر. روھى پۈتۈنلەي ماددىغا بېرىلگەندۇر. چۈنكى ئۇ-لارنىڭ روھلىرىدا ماقۇللار (ئۇيغۇنلۇقلار) قالدۇرغان ھېچبىر ھەقىقەت يوقتۇر. ئۇلارنىڭ ھايات تايانچى بولغان ماددىنىڭ پار-چىلىنىپ يوقىلىشىغا ئەگىشىپ، ماددىدىن قۇتۇلۇشتىكى ئۈمىد-لىق ئىمكانلىرى ھەم پارچىلىنىپ يوقىلىدۇ. لېكىن ماددىنىڭ [باشقا بىر شەكلىدە] داۋاملىشىشىغا خىزمەت قىلىدىغان قۇتۇلۇش-لەر ھايات قالىدۇ. بۇمۇ پارچىلىنىپ بۆلۈنگەندە، قالغان شەيئى پارچىلىنىپ بۆلۈنگەن شەيئىنىڭ شەكلى بولىدۇ. بۇ پارچىلىنىش ۋە بۆلۈنۈش داۋاملىشىش بىلەن ھاسىل بولغان شەيئى ئۆزىدىن ئىلگىرىكى نەرسىنىڭ شەكلىنى ئالىدۇ. نىھايەت، بۇ پارچىلە-نىش ۋە بۆلۈنۈشلەردىن ئۈستۈقۇسلار (ئېلېمېنتلار) ھاسىل بولىدۇ. ئېلېمېنتلارمۇ پارچىلىنىپ، شەكىللىرى ئەبەدىي قالە-دۇ.

ئېلېمېنتلارنىڭ پارچىلىنىش ۋە بۆلۈنۈشلىرىدىن پەيدا بول-غان ئەڭ كىچىك بۆلەكلەر بىر - بىرلىرى بىلەن ئۇچراشقاندا، ئىنسانىنى شەكىللەندۈرىدىغان سۈرەتتە بىر - بىرلىرى بىلەن بىرىكىپ، ئىنسان شەكلىدە جەم بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۇچرىشىش-لىرى جانلىق ۋە جانسىز باشقا تۈرلەرنى مەيدانغا كەلتۈرىدىغان سۈرەتتە بىرىككەندە، بۇ تۈرلەرنىڭ شەكىللىرىدە توپلىنىدۇ.

ھالاك بولغاندىن كېيىن يوقىلىدىغان شەيئىلەر گۆش ۋە ئوت يەيدىغان ھايۋانلار بىلەن يىلانلار تۈركۈمىدىكى نەرسىلەردۇر.

ھەممىسىنىڭ تەقدىرىگە پۇتۇلگەن ئاقىۋىتى مۇشۇنداقتۇر. لېكىن پەزىلەتلىك شەھەر خەلقىنىڭ ئەجدادلار پىكىرلىرىدىن ئالغان روھىي ھاللىرى ئۇلارنى ماددا بولۇشتىن قۇتۇلدۇرىدۇ. رەزىل ئىشلاردىن پەيدا بولغان نەپسانىي يامان ھاللا ئالدىنقى ھاللار بىلەن بىرلىشىپ ئۇلارنى بۇلغايدۇ ۋە ئۇلارغا قارىمۇ قارشى بىر ھالەتتە بولىدۇ. بۇ خىل قارىمۇ قارشى ھالەتتىن روھ ئاجايىپ زور بىر ئازاب چېكىدۇ. ياخشى ھاللار يامان ھاللارغا قارشى بىر ھالەتتە بولغانلىقلىرى ئۈچۈن روھ يەنە ئىزتىراپ چېكىدۇ. شۇ-نىڭ بىلەن روھ ئىككى چوڭ ئازاب ئىچىدە تولغىنىدۇ.

جاھىلانە ئىشلاردىن پەيدا بولغان ھاللار ھەقىقەتەنمۇ روھ-نىڭ نۇتۇق قىسىملىرىغا ئاجايىپ زور بىر زۇلۇم ئەكېلىدۇ. لېكىن نۇتۇق قىسمى تۇيغۇلار يەتكۈزگەن [تەسىرلەر] بىلەن مەشغۇل بولغاچقا، بۇ زۇلۇمنى تۇيۇمايدۇ. بۇ ھال ۋە شەكىللەر-نىڭ زۇلۇملىرىنى سەزمەسلىك ئۈچۈن، يالغۇز قېلىپ تۇيغۇلار-نىڭ تەسىرىدىن قۇتۇلماق لازىمدۇر. چۈنكى ئۇ ۋاقىتتا بۇلارنى ماددا بولۇشتىن قۇتۇلدۇرغان ۋە تۇيغۇلار بىلەن سىرتتىن كېلە-دىغان پۇتۇن تەسىرلەرنى ئايرىۋەتكەن بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە، تەق-دىر - پېشانىلىق ئىكەنلىكىنى بىلىدىغان ئىنسان تۇيغۇلىرىنىڭ ئۆزىگە يوللىغان نەرسىلىرى بىلەن ئاۋۇنۇپ، تەقدىرلىرىنى ئۆز-گەتۇيدۇ ياكى ئۇلارنى تۇيۇمايدۇ. ئۇنىڭ بۇ دەردكە قايتا مۇپتىلا بولۇشى ئۈچۈن ھېس - تۇيغۇلارنىڭ تەسىرىدىن بىر مەھەل قۇتۇلۇش لازىمدۇر. ئازاب چېكىۋاتقان بىمار ھەم مۇشۇ ھالەتتە-دۇر. بەزى نەرسىلەر بىلەن ئاۋۇنسا ئازابى يېنىكلەپ، ئۇنى تۇيۇماي قالىدۇ. مەگرکى، ئۆزى مەشغۇل بولۇۋاتقان ئىشنىڭ تەسىرىدىن قۇتۇلۇشى بىلەن تەڭ ئاغرىق ئازابىنى يەنە سېزىدۇ ياكى ئاغرىق ئازابى ئۇنى قايتىدىن باسىدۇ.

نۇتۇق قىسمىمۇ مۇشۇنداقتۇر. تۇيغۇلىرى ئەكەلگەن نەرسە-لەر بىلەن مەشغۇل بولغاندا، ناچار شەكىللەرنىڭ (كۆرۈنۈشلەر-

نىڭ) بېرىدىغان ئىزتىراپىنى تۇيۇمايدۇ. پەقەت پۈتۈنلەي يالغۇز-لۇققا چۆكۈپ، تۇيغۇلىرىنىڭ تەسىرلىرىدىن ھالقىپ چىققان ۋا-قىتتا بولسا، بۇ ھاللارنىڭ ئەكسىدىغان ئىزتىراپلىرى ئۇنىڭغا زاھىر بولىدۇ، ئۇنى قىينايدۇ ۋە ھەر ۋاقىت ئۇنى ئازابلايدۇ. [نۇتۇق قىسمىغا] ئۇ شەھەر ئاھالىسىنىڭ كەلتۈرگەن ئىزتىراپ-لىرى قوشۇلغاندا، چېكىدىغان جەبرى - زۇلۇملىرىنىڭ دائىر-سى تېخىمۇ ئارتىدۇ. بۇ دائىرىنىڭ چەكسىز ئىكەنلىكى چۈشە-نىلگەندە، بۇ دۇنيادىن كۆچۈپ كەتكەن ۋاقىتتا، ئىچكى جەھەت-تىن چېكىدىغان زۇلۇمنىڭ قانچىلىك زور بولىدىغانلىقى بىلىنە-دۇ. مانا بۇ ھال بەختنىڭ ئەكس تەرىپى بولغان بەختسىزلىك-تۇر.

نادان شەھەر ئاھالىسىگە كەلسەك، ئۇلارنى ئازدۇرغان ۋە بەختنىڭ نېمىلىكىنى بىلىپ تۇرۇپ، جاھىلانە مەقسەتلەر يولىدا بۇ شەھەر ئاھالىسىنى بەخت - سائادەت يولىدىن چەتلەشتۈرگەن ئادەم - پاسىق شەھەر ئاھالىسىدىن بىرسى ھېسابلىنىپ، بەخت-سىز بولىدۇ. ئۇنىڭ خەلقى بولسا جاھىل شەھەر ئاقىۋىتىگە دۇچار بولۇپ، نادان ھالىتىدە قالىدۇ.

خاتا ۋە يېڭىلىش ھالدا بەختنى تەرك ئەتكەن ھەرقانداق ئىنسان ھەم مۇشۇ ھالەتتە بولىدۇ. ئەمما پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسىدىن بولۇپ، زورلۇق - زومبۇلۇق بىلەن جاھىللارچە ئىشلارنى قىلىشقا مەجبۇر قىلىنغانلار ئىچىدىن قىلىشنى خالىمای تۇرۇپ قىلغان بۇ ئىشلىرى ئۈچۈن قاتتىق ئازاب ھېس قىلىدۇ. لېكىن ئۇلارنىڭ مەجبۇر قىلىنغان ئىشلارنى داۋاملاشتۇرۇشى، ئۇلارغا ياخشى بىلىنگەن روھىي شەكىللەرگە زىت شەكىللەرنى پەيدا قىلالمىغىنىغا ئوخشاش، ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەپ تۇرغان روھىي شەكىللىرىنى بۇلغاشتەك بىر ھالمۇ پەيدا قىلالمىغىنى ئۈچۈن، ئۇلار پاسىق شەھەر ئاھالىسىنىڭ سەۋىيىسىگە چۈشۈپ قالمايدۇ. بۇلار زورلۇق بىلەن قىلىشقا مەجبۇر بولغان ھەربىر-

لىرى ئۇچۇن سوئال - سوراق قىلىنمايدۇ. چۇنكى ئۇلارغا خۇش كەلمەيدىغان بۇ زورلۇق يا پەزىلەتلىك شەھەرنىڭ ئەكسى بولغان شەھەرلىكلەردىن بىرىگە مەنسۇپتۇر ۋە ياكى ئۆزلىرى شۇ زورا- ۋانلارنىڭ ئىستىبىدات ۋە ھۆكۈمرانلىقىغا تەۋە بولغان شەھەردە ياشاش زۆرۈرىيىتىدە قالغانلىقىدىن بولغاندۇر.

33. پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسىگە ئورتاق بولغان نەرسىلەر توغرىسىدا

پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسىنىڭ ھەربىر ئادىمى بىلىشى زۆ- رۈر بولغان نەرسىلەر بۇلاردۇر: ئالدى بىلەن بىرىنچى سەۋەبنى ۋە ئۇنىڭ بارلىق سۈپەتلىرىنى بىلىشى لازىم. ئاندىن ماددىدىن ئايرىم بولغان شەيئىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ھەربىرىنىڭ سۈپەتلىرى، دەرىجىلىرىنى ھەم پەرقلىق ھالەتتىن پائال ئەقىلگە بارغانغا قەدەر بولغان پىئىللىرىنى (ھەرىكەتلىرىنى) بىلىشى لازىم. ئۇنىڭدىن كېيىن جەۋھەرلەرنى ۋە ھەربىرىنىڭ ئۇنىڭدىن كېيىن جەۋھەر- لەرنى ۋە ھەربىرىنىڭ سۈپەتلىرىنى، ئاندىن بۇلارنىڭ ئاستىدا بولغان تەبىئىي جىسىملارنى ۋە ئۇلارنىڭ قانداق شەكىللىنىدىغان- لىقى، قانداق بۇزۇلىدىغانلىقىنى ھەم بۇ تەۋە بولۇش ھادىسىلە- رىنىڭ مۇكەممەل ئىھتىياتلىق دانا بىر تەدبىرىنىڭ نەتىجىسى ئىكەنلىكىنى ۋە بۇ تەدبىرده بىپەرۋالىق، كەمتۇكلۇك، ئادالەت- سىزلىك بولمايدىغانلىقىنى بىلىشى لازىمدۇر. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئىنسانىنىڭ پەيدا بولۇشىنى، روھىي قۇۋۋەتلەرنىڭ شەكىللىنىش- ىنى ۋە پائال ئەقىلنىڭ بۇلار ئۈستىدە نۇرىنى ئەكس ئەتتۈرۈشى بىلەن دەسلەپكى ماقۇللارنىڭ (ئۇيغۇنلۇقلارنىڭ) ۋە ئىرادىي ئىختىيارنىڭ قانداق ھاسىل بولىدىغانلىقىنى بىلىشى لازىم. ئان- دىن پەزىلەتلىك شەھەر بىلەن ئاھالىسىنى، روھلىرىنىڭ ئېرە- شىدىغان بەختىنى، پەزىلەتلىك شەھەرگە زىت بولغان شەھەرلەر-

نى، روھلارنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن دۇچار بولىدىغان ئاقىۋەتىنى ۋە قايسىلىرىنىڭ سائادەتكە، قايسىلىرىنىڭ يوق بولۇشقا يۈزلەنىدىغانلىقىنى بىلىشى لازىم. ئاندىن كېيىن پەزىلەتلىك ئاھالەلەر ۋە بۇلارنىڭ قارىمۇ قارشىسى بولغانلارنى بىلىشى لازىمدۇر.

بۇ نەرسىلەر ئىككى يول بىلەن بىلىنىدۇ. يا [خەلقنىڭ] روھىدا بولغان ۋە بولىدىغانغا ئوخشاش ھالدا قايتا گەۋدىلىنىشى بىلەن ياكى مۇناسىۋەت ۋە تەمسىل يولى بىلەن، يەنى ئوخشاش مىساللىرى ئارقىلىق روھلارغا ئەكس ئېتىشى بىلەن پەزىلەتلىك شەھەرنىڭ ھاكىملىرى بۇ شەھەرنى روھلىرىنىڭ بوھرانلىرى ۋە سەگەكلىكى بىلەن بىلىدۇ. ھاكىملارنىڭ ئارقىسىدىن كەلگەنلەر بولسا، ھاكىملارغا تەۋە بولۇشى بىلەن، ئۇلارغا ئىشىنىپ تايىنىش بىلەن بۇ نەرسىلەرنى ھاكىملارنىڭ نەزىرىدە قانداق بولسا شۇ بويىچە قوبۇل قىلىدۇ. بۇلارنىڭ بىر تەپىدىكىلەرمۇ بۇ نەرسىلەرنى شۇلارنى بىلدۇرىدىغان مىساللىرى بىلەن بىلىدۇ. چۈنكى بۇ نەرسىلەرنى ئەسلى ھالىتىدە چۈشىنىش ئۇچۇن، ئۇلارنىڭ زېھنىلىرىدە نە يارىتىلىشتا بېرىلگەن نە كۆنۈكۈش ـ ئادەتلىنىش ئېلىپ كەلگەن [روھىي] بىر ھال تەپىلمايدۇ. بۇ شۇنىڭ ئۈچۈنكى، ھاكىمنىڭ چۈشىنىش ئۇسۇلى ئۇلارنىڭكىدىن ئۈستۈندۇر. بىلدۇرگۈچى مىساللار بىلەن چۈشەنگەنلەرنىڭ بىر قىسمى بۇ نەرسىلەر يېقىن كېلىدىغان مىساللار بىلەن، بىر قىسمى بولسا ئۇزاق مىساللار بىلەن، بەزىلىرى ئۇنىڭدىنمۇ ئۇزاقراق مىساللار بىلەن، يەنە بەزىلىرى ناھايىتىمۇ ئۇزاق مىساللار بىلەن بىلىدۇ. ھەربىر مىللەتنىڭ ۋە ھەربىر شەھەر ئاھالىسىنىڭ ئالدىدىكى مىساللار بۇ نەرسىلەرنى ئەڭ كۆپ ۋە ئەڭ ياخشى بىلگەن شەيئىلەرگە ئوخشىتىلغان مىساللاردۇر. شۇ سەۋەبتىن تۈرلۈك مىللەتلەر ئارىسىدا بۇ خۇسۇسلارنىڭ كۆپىنچىسىدە ياكى بىر قىسمىدا ئوخشىماسلىقلار (ئىختىلاپ) چىقىشى مۇمكىن. ھەربىر مىللەتنىڭ قوبۇل قىلغان مىساللىرىنى ئىپادىلىگەن ئۇقۇم باشقا

مىللەتلەر ئارىسىدا ئەينى شۇ ئۇقۇمنى ئىپادىلىمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن پەزىلەتلىك مىللەتلەرنىڭ ۋە پەزىلەتلىك شەھەرلەرنىڭ مەزھەپلىرى بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. لېكىن بۇ پەرق ھەممە-نىڭ ئەينى شۇ بىر مەقسەتنى كۆتۈشىگە توسقۇن ئەمەستۇر.

بۇ ئورتاق نەرسىلەر دەلىل - ئىسپاتلىرى (بۇرھانلىرى) بىلەن بىلىنگەن بولسىمۇ، ھېچبىر نۇقتىدا - مەيلى يېڭىلىش، مەيلى چۈشىنىكسىزلىك يۈزىسىدىن بولسۇن، سىر ۋە ئىشەنچ تېمىسى بولالمايدۇ. چۈنكى ئىشەنگۈچى كىشى ئۆز ئىچىدە مەسىلىنىڭ ھەقىقىتىنى ئەمەس، خاتالىقىنى چۈشەنگەن بولىدۇ. لېكىن بۇلار ئوخشاتقۇچى مىساللىرى بىلەن بىلىنگەن بولسىمۇ، بۇ مىساللاردا ئىشەنچ سەۋەبلىرى بەزەن ئاز، بەزەن كۆپ بولىدۇ. شۇڭا ئۇلار بەزىلىرىگە بىلىنگەن بولىدۇ. بەزىلەرگە بولسا يوشۇرۇن پېتى قالىدۇ. بۇ شەيئىلەرنى ئوخشاتقۇچى مىساللىرى بىلەن تونۇغان كىشىلەرنىڭ ئۇ نىسبەتلەردىكى ئىشەنچ نۇقتىلىرى بەلىش ھالىتىدە تۇرۇشى دائىملىق ئىشلاردۇر. بۇ كىشىلەرمۇ خىلمۇ خىل بولىدۇ.

بۇلارنىڭ بىر قىسمى ئۆگىنىشكە تەشنا بولۇپ، بىر نەرسەدىن شۇبھىلەنگەندە، ئۇلارنى خەلقىگە يېقىنلاشتۇرىدىغان مىسال تېپىلسا ئىشەنچىلىرى يوقاپ چىقىدۇ. قانائەت قىلمىغان تەقدىردە، ئۇلارغا باشقا مىساللار كۆرسىتىلىدۇ. قانائەت قىلىنسا تېخى ياخشى، بولمىسا ئۇلارغا باشقا بىر مىسال تەقدىم قىلىنىدۇ. مۇشۇنداق ھەربىر بېرىلگەن مىسالدىن شۇبھىلەنگەندە، ئۇلارغا تېخىمۇ يۇقىرى پەللىدىن بىر مىسال كەلتۈرۈلىدۇ. بېرىلگەن پۈتۈن مىساللار ئۇنىڭ شۇبھىلىرىنى يوقىتالمىسا، ئۇلاردىكى ھەقنى تونۇش ئارزۇسى ئاشكارىلانغان بولىدۇ ۋە ھاكىملارنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى قاتارىغا كىرىدۇ. بۇنىڭغىمۇ قانائەت قىلماي، ھېكمەتكە تەشنا ئىكەنلىكىنى كۆرسەتسە، ھېكمەتنى ئۆگىنىش ئارزۇسىنى ئىزھار قىلغان بولىدۇ.

بىر قىسمى بولسا ئېتىبار، بايلىقلىق، مال سەۋداسى ۋە شۇلارغا ئوخشاش باشقا جاھىلانە غايىلەرنىڭ قۇلى بولىدۇ. بۇلار پەزىلەتلىك شەھەر قانۇنلىرىنىڭ ئۆز ئارزۇلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا توسقۇن بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرگەندە، بۇ قانۇنلارنى - مەيلى ئۇ ئادالەتكە ئۆرنەك بولسۇن، مەيلى ئادالەتنىڭ نەق ئۆزى بولسۇن، يوق قىلماق ئۈچۈن كۈرەش قىلىدۇ. مىسالار ئىككى خىل شەكىلدە يوق قىلىنىدۇ.

بىرسى ئىشەنچ ماۋزۇلىرىدىن بىرىنى مۇنازىرە تېمىسى قىلىش بىلەن، يەنە بىرسى ئېزىقتۇرۇش ۋە ھىيلە - مىكىرلىك بىلەن، ھەققانىيەت پەقەت ئېزىقتۇرۇش ۋە مەككارلىق بىلەن يوقىتىلىشى مۇمكىن. بۇنى قىلغانلار جاھىللارچە ۋە چىركىن مەقسەتلىرىگە ئېتىراز بىلدۈرۈلۈشىنى خالىمىغانلاردۇر. بۇنداق ئادەملەر پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسى جامائىلىرى ئارىسىدا بولمايدۇ.

بىر قىسمى پۇتۇن مىسالارنى ئىككى تەرەپتىن يوقىتىشقا باشلايدۇ. بىرى، مىسالار ئۆز ئىچىگە قامرىغان ئىشەنچىنىڭ ئۆزى بىلەن، يەنە بىرى ئەخمىقانە ئويلايدىغانلىقلىرى ۋە خاتا چۈشەنگەنلىكلىرى ئۈچۈن، مىسالاردىكى ئاشكارا ھەقىقەتنى خاتا چۈشىنىش بىلەن بۇ سۈرەت بىلەن ئىشەنچى ئەسلا كېرەك بولمىغان مىسالار ئۇنىڭ قارىشىدا ئاساسسىز ھېسابلىنىدۇ. بۇلار ھەقنى بىلىش ئۈچۈن ھەق مەرتىۋىسىگە كۆتۈرۈلگەن تەقدىردىمۇ، ئەخمىقانە چۈشەنچىلىرى ئۇلارنى كولىدۇرلىتىدۇ. ھەقىقەت بولمىغان باشقا نەرسىلەرنى خىيال قىلغانلىقلىرى ئۈچۈن، ھەق بولمىغان نەرسىنى ھەق ھېسابلايدۇ. ئۇلارنىڭ ھەق چۈشەنچىسى نەزەرلىرىدە سۈكۈت قىلىشتىن ئىبارەت بولۇپ، سۈكۈت قىلغان شەيئىنىڭ ئۆزى يېڭىلىش چۈشەنچىلەر بولماستىن، بەلكى ھەقىقەتنىڭ نەق ئۆزى بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ھەقىقەتنىڭ مەۋجۇت ئەمەسلىكىنى، ھەقىقەتنى ئۆگىتىش ئىدىسى

يىسىده بولغانلارنى سۈيقەست ۋە ھىيله - مىكىر بىلەن باشلىق-لىقنى قولغا كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنغانلىق دەپ قارىشىدۇ.

بۇ ھال بۇلارنىڭ ھەزىلىرىنى ھاماقەتلىككە ئېلىپ بارىدۇ. ھەزىلىرى بولسا بىر نەرسىنى يىراقتىن ياكى بولمىسا چۈشىده كۆرگەنگە ئوخشاش، ھەقىقەتنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى، ئەمما بىر مۇنچە سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئىدراك قىلغىلى بولمايدىغانلىقىنى ئېيتىشىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ئۇلار ھەقىقەت دەپ بىلگەن نەرسىنى قەستەن يالغانغا چىقىرىپ، ئۇنىڭ ھەقىقەت ئەمەسلىكىنى چۈشىنىشكە ئۇرۇنىدۇ. بىر مەزگىلدىن كېيىن ئۆزلىرى سېزىپ يوققا چىقارغان بۇ نەرسىنىڭ ھەقىقەت ئىكەنلىكىنى ئويلايدۇ ياكى شۇنداق چۈشىنىدۇ.

34. جاھىل ۋە نادان شەھەر ئاھالىسىنىڭ پىكىرلىرى توغرىسىدا

جاھىل ۋە نادان شەھەرلەر كونا ۋە پاسىق پىكىرلەرگە تايىنىغان مەزھەپلەرنىڭ ئەسىرلىرىدۇر، بۇلارنىڭ قوۋملىرىدىن بىرى شۇنداق دەيدۇ:

بىز مەۋجۇتلۇقلارنىڭ بىر - بىرىگە زىت ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋاتىمىز. ھەربىر مەۋجۇتلۇق باشقىسىنى ھالاك قىلىشنى ئارزۇ قىلىدۇ. ھەربىر ۋۇجۇد پەيدا بولۇشتىنلا ئۆز بارلىقىنى پارچىلىنىشتىن ساقلايدىغان بىر ئىقتىدارغا ئىگە بولغىنىغا ئوخشاش، ئالدىدىكى قارشىسىنىڭ تەسىرىنىمۇ يوق قىلىدىغان ۋە ئۇنىڭدىن ئۆزىنى قوغدايدىغان بىر ئىقتىدارغىمۇ ئىگە بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا قارشىسىنى (زىتىنى) ھالاك قىلىپ، ئۇنى تۈرگە ئوخشىتىش ئارقىلىق ھەربىر شەيئىنى ئۆزىنىڭ ئۇستۇن بارلىقىغا كېرەك بولىدىغان ۋە ئەبەدىيلىكىنى قوغدايدىغان بىر شەكىلده سۈندۈرۈشتەك ئىستېدادقا ئىگە بولىدۇ. كۆپىنچە مەۋجۇداتلار

ئۇستۇنلۇك ۋە ئۆزىنىڭ زېتىلىرىغا قەھرىلىنىدىغان ئىستېداتقا ئىگە بولىدۇ.

ھەربىر مەۋجۇتلۇقنىڭ ئۆز زېتىغا ۋە ئۆزىدىن باشقا ھەرقاندىق شەيئىگە قارىتا بۇ ھالەتتە بولۇشى، بىزنى تۆۋەندىكىدەك يولغا سېلىپ چۈشىنىشكە ئېلىپ بارىدۇ. ھايانتا ھەربىر بارلىق ئۆز ئالدىغا يالغۇز ياشاشنى مەقسەت قىلىدۇ ياكى باشقا بارلىقلار ئارىسىدا ئەڭ ئۈستۈن ھاياتلىقنىڭ يالغۇز ئۆزىگىلا بېرىلگەن بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. چۈنكى ئۆزىگە زەرەرلىك ۋە پايدىسىز بولغان ھەربىر شەيئىنى ئىسپاتلاش ۋە ئۆزىنىڭ ئەبەدىيلىكى ئۈچۈن پايدىلىق بولغان ھەربىر شەيئىدىن پايدىلىنىش مۇمكىنچىلىكى بېرىلگەندۇر. بىز كۆپىنچە ھايۋانلارنىڭ باشقا ھايۋانلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى كېرەكسىز ۋە پايدىسىز يەرگە قوغلاپ، ئۆزلىرىنىڭ ئۈستۈنلۈكىنى ساقلاش خاھىشىدا بولىدىغانلىقىنى كۆرىمىز. بۇ ھايۋانلار گويا ئالەمدە ئۆزلىرىدىن باشقا ھايۋانلار يوقتەك ياكى بولمىسا ئۆزلىرىدىن باشقا ھايۋانلارنىڭ ياشىشى ئۇلارغا زىيان يەتكۈزىدىغاندەك، باشقا ھايۋانلارنىڭ مەۋجۇت بولۇشىنى ياقتۇرمايدىغان تەبىئەتتە بولىدۇ. ھالبۇكى، ئۇ ھايۋاننىڭ ئەمەلىيەتتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتىن باشقا ھېچقانداق يامانلىقى يوقتۇر. يارىتىلىش ۋە تەبىئىتىدە بۇنداق بولمىغان بۇ مەۋجۇتلۇقلار بىر - بىرىنى شەخسىي مەنپەئەت يولىدا ئەسىر ۋە قۇل قىلىشنى ئويلايدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىدا ھەربىر تۇرنىڭ باشقا تۇر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى مۇشۇ ئاساسقا تايانغان بولىدۇ. شۇ بىر تۇرنىڭ ئىچىدىمۇ ھەربىر شەخسنىڭ باشقا شەخس بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ھەم مۇشۇ ئاساسقا تايىنىدۇ. ماھىيەتتە، بۇ بارلىقلار بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىش ۋە بىر - بىرىنى قوغلاش تەبىئىتىدە بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئەڭ كۈچلۈكى يەنى باشقا قىلىرىنى ئېزىدىغىنى تېخىمۇ ياخشى ھايات كەچۈرىدۇ. بۇلاردىن دائىم غالىب چىققانلار يا بىر - بىرىنى يوق قىلىدۇ. چۈنكى

ھەربىرى باشقا بارلىقنى ئۆز بارلىقىغا نۇقسان ۋە زەرەر يەتكۈزمىدۇ دەپ ھېسابلايدۇ ياكى بىر - بىرىنى قۇلغا ئوخشاش يالاپ، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلمىدۇ. چۈنكى ئۇلار باشقىلارنىڭ پەقەت ئۆز-لىرى ئۈچۈنلا ياشايدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ.

بۇنىڭدىن تاشقىرى، بۇ كىشىلەر بىر تۈركۈم شەيئىلەرنىڭ تەرتىپسىز (قائىدە - نىزامسىز) يۈرۈۋاتقانلىقىنى ۋە مەۋجۇتلۇق-لارنىڭ دەرىجىلىرىگە ئەمەل قىلمىغانلىقىنى ھەم بەزى ئادەم-لەرنىڭ مەۋجۇتلۇقتا لايىق ئەمەسلىكىنى ۋە توغرا بولمىغان يەرگە بەزى ئىمتىيازلاردىن پايدىلانغانلىقىنى، ھەتتا ئىمتىياز دېگەن نەرسىنىڭ ئەمەلىيەتتە مەۋجۇت ئەمەسلىكىنى، ئويدۇرما نەرسە-لەردىنلا ئىبارەت ئىكەنلىكىنى چۈشەنگەن ھېسابلىشىدۇ. بىز كۆرگەن ۋە بىلگەن مەۋجۇتلۇقلار مانا شۇنداقتۇر، دېيىشىدۇ.

بۇ ھەقتە باشقا بىر قەۋم شۇنداق دەيدۇ: بۇ ھال مەۋجۇتلۇق-لارنىڭ تەبىئەت ۋە يارىتىلىشلىرىدىنلا شۇنداقتۇر. تەبىئىي جە-سىملارنىڭ ئىجرا قىلغان ھۆكۈملىرىنى ئىرادە ۋە ئېھتىياج ئىگىسى بولغان ھايۋانلار ئۆز ئاززۇ ۋە ئىرادىلىرى بىلەن ئورۇن-لايدۇ. ئەقلى بىلەن چۈشىنىش ئارقىلىق قىلمىدۇ. شۇنىڭ ئۈ-چۈن بۇ ئادەملەر بۇنى شۇنداق چۈشىنىدۇ. شەھەرلەر بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇشۇش ۋە دۈشمەنلىشىش ۋەزىيىتىدە بولمىدۇ. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا نە قائىدە - نىزام، نە رەت، تەرتىپ بولمايدۇ. ھېچبىر شەخسنىڭ قابىلىيىتى ۋە ئېتىبارى ئۇنى ئىمتىيازغا ئىگە قىلماي-مۇ. ھەربىر ئىنسان ئۆز ياخشىلىقىنى ئۆز كۈچىگە تايىنىپ قولغا كەلتۈرۈشى كېرەك. ئۆزىگە پايدىلىق ھېسابلىغان ياخشى-لىقنى ئارزۇ قىلغاندا، ئۇنىڭ ئۈچۈن كۈرەش قىلمىقى كېرەك. ئەگەر بەختىيار ئىنسان كۈرەش ئاخىرىدا پۈتۈن رەقىبلىرىنى يە-ڭسە، غەزەپ ياغدۇرغان ئىنساندۇر.

بۇ جاھىللارچە پىكىرلەر ئاخىر بېرىپ شەھەرلەردە باشقا پىكىرلەرنىڭ تۇغۇلۇشىغا سەۋەب بولمىدۇ. بۇنىڭغا ئاساسلىنىپ،

بەزى قوۋملار شۇنداق دەيدۇ: [مەۋجۇتلۇقلارنىڭ] بىر - بىرلىرىگە يېقىنلىشىشى ۋە بىر - بىرلىرىدىن يىراقلىشىشى نە تەبىئەت، نە ئىرادە ئەمرى ئەمەس. ئەكسىچە، ئىنسانىنىڭ ئىنسانىنى ئۆرۈش ۋە ئۇنىڭغا دۈشمەنلىك قىلىشى توغرىدۇر. ئىككى ئادەم بىر - بىرى بىلەن پەقەت زۆرۈرىيەت تۈپەيلى چۈشىنىدۇ ۋە ئېھتىياج سەۋەبىدىن بىرلىشىدۇ. بۇ بىرلىشىش ۋە چۈشىنىشىنى مەيدانغا كەلتۈرگەن سەۋەب نېمە بولسا بولسۇن، بىرلەشكەن مەزگىلدە ئۇلاردىن بىرسى مۇتلەق غالىب، يەنە بىرسى مۇتلەق مەغلۇپ ھالەتتە بولىدۇ. ئۇلارنىڭ سىرتقا قارشى شەكىللەندۈرگەن بىرلىكى، ئۇلاردىكى قورقۇنچ داۋاملاشقان مۇددەتكىچە داۋام قىلىدۇ. قورقۇنچ، ۋەھىمە يوقالغان ھامان، دەرھال ئايرىلىشلىرى ۋە بىر - بىرىدىن نەپرەتلىنىشلىرى توغرىدۇر. ئىنسانلىق پرىنسىپلىرىدىن «دائىو سەبئى (داء سجى= d âü seb î) ھايۋانىلىق خۇمارى» دەپ ئاتالمىدىغان پرىنسىپ مانا شۇدۇر.

يەنە باشقا بىر قوۋم بولسا، بىر ئادەمنىڭ ئۆزى يالغۇز پۈتۈن ئېھتىياجلىرىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن يارىدەمچىلىرىگە موھتاج بولمىدىغانلىقىنى نەزەرگە ئالغان ھالدا، بىرلىشىشنىڭ زۆرۈرلىكىگە قايىل بولىدۇ. لېكىن يەنە بىر قوۋم، بۇ بىرلىشىشنىڭ پەقەت زورلۇق بىلەن ئەمەلگە ئاشىدىغانلىقىنى ئېيتىشىدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، باشقىلارنىڭ يارىدەمگە موھتاج بولغان كىشى، بىر قىسىم ئادەملەرگە زورلۇق بىلەن قەھىر - غەزەپ ئىشلىتىش ئارقىلىق ئۆزىگە قۇل قىلىدۇ. ئاندىن بۇلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن باشقىلارغا زورلۇق ئىشلىتىپ قۇللىرىنىڭ سانىنى كۆپەيتىدۇ. بۇ يارىدەمچىلەرنىڭ ئۇنىڭ بىلەن تەڭ ئورۇندا بولۇشى مۇمكىن ئەمەستۇر. بۇلارمۇ ئۇ تەرەپتىن زورلۇق بىلەن قۇللۇققا چۈشۈرۈلگەن كىشىلەردۇر. مەسىلەن: ئۇ ئۆزى بۇلارنىڭ ئارىسىدا جىسمانىي جەھەتتىن ئەڭ كۈچلۈك، ئەڭ ياخشى قورال - يارىقىغا ئىگە بولغىنى ئۈچۈن كۆزگە چېلىققان ئادەمنى

يېڭىپ ئۆزىگە قۇل قىلىدۇ. بۇ ئادەم ئارقىلىق باشقىلارغا زورلۇق ئىشلىتىپ قۇل قىلىدۇ. بۇلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن يەنە باشقىلارغا زورلۇق قىلىپ، مۇشۇنداق زەنجىرسىمان شەكىلدە ئۆزى خالىغانچە يارەمچى تاپىدۇ. ئاندىن بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆزىنىڭ كەيپى ۋە ئارزۇ - ئىستەكلىرى يولىدا قورال ئورنىدا ئىشلىتىدۇ.

يەنە باشقا بىر قەۋم بولسا، بۇ خىل ئۇيۇشۇشنىڭ، سۆيۇشۇشنىڭ ۋە ماسلىشىشنىڭ ھەقىقەتەنمۇ رول ئويناۋاتقانلىقىغا ئىشىنىدۇ. لېكىن بۇ خىل توپلىشىشنىڭ قانداق كۈچ تەسىرى ئاستىدا پەيدا بولغانلىقى مەسىلىسىدىكى پىكىرلىرىدە ئىختىلاپ بار. بەزىلىرى بىر ئاتىدىن كېلىپ چىققان بولۇشنى بۇ خىل ئۇيۇشۇش، بىرلىشىش، ماسلىشىش، سۆيۇشۇشنىڭ ۋە باشقىلارنى يېڭىش ياكى باشقىلار تەرىپىدىن يېڭىلىشنىڭ ئاساسىي سەۋەبى ھېسابلىشىدۇ.

ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئايرىلىش ۋە نەپرەت ئاتىنىڭ ئايرىملىقىدىن تۇغۇلىدۇ. ئەگەر كۈچلۈك تۇتاشتۇرغۇچىنى ئەگەر يېقىن ۋە ئۆز دادىسىنىڭ بىرلىكىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ. بۇ بىرلىك كېڭەيگەنسېرى ئادەملەر ئارىسىدىكى باغلىنىشنى كۈچەيتىدۇ. ئاخىر شۇنداق دەرىجىگە يېتىپ بارىدۇكى، ئارىدىكى بۇ باغلىنىش پۈتۈنلەي يوقىلىپ، ئۇلارنىڭ ئورنىنى قارشىلىق نەپرەت ھېسلىرى ئىگىلەيدۇ. زۆرۈرىيەت ئۇلارنى پەقەت تاشقى قورقۇنچىنىڭ يوقىلىشى ئۈچۈن چوڭ بىر جامائەت ھالىتىدە توپلىنىشقا مەجبۇر قىلىدۇ.

بەزىلىرى بۇ ئۇيۇشۇشنى ئەۋلاد قالدۇرۇش - باراۋەرلىكنىڭ نەتىجىسى دەپ ئىشىنىدۇ. ئۇلارنىڭ پىكرىچە، بىر تائىپىنىڭ ئوغۇل بالىلىرى يەنە بىر تائىپىنىڭ قىزلىرىدىن بالىلىق بولىدۇ، بۇنى (ئۆزئارا ئورۇق - تۇغقان بولۇش) (مۇستاھارەت) دېيىشىدۇ.

بەزى كىشىلەر بولسا، بۇ ئۇيۇشۇشنىڭ سىرىنى، ئۆزلىرى-نى دەسلەپتە يىغىپ تەدبىر كۆرسەتكەن، ئۇلارنىڭ زەپەر قازىنىپ جاھىللارغا خاس مەنپەئەتلەرگە ئېرىشىش ئىمكانىيىتىنى بەرگەن كاتتا رەئىسلەرنىڭ (باشلىقلارنىڭ) ئەتراپىغا توپلىنىشتا، دەپ قارايدۇ.

باشقىلىرى بولسا، بۇ ئۇيۇشۇشنى ياۋۇلارنى يېڭىش ۋە ئۇلار-نىڭ زوراۋانلىقىنى يوقىتىش مەقسىتى بىلەن ھەربىر ئادەمنىڭ جەمئىيەتتىن ئايرىلماسلىق ۋە بۇزغۇنچىلىق قىلماسلىق توغرىسى-دا بەرگەن ۋەدىسى ۋە ئىچكەن قەسىمىنىڭ مەھسۇلى دەپ قارىشى-دۇ.

بەزىلىرى بۇ ئۇيۇشۇشنىڭ ئەخلاقى ئوخشاشلىق، مىجەزدىكى ئوخشاشلىققا، تىل ۋە شۇ ۋە ئوخشاشلىقىغا ئاساسلىنىدىغانلىقىنى ئېيتىشىدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، مىللەتلەر بىر - بىرىدىن ئۈچ جەھەتتىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ. بۇ جەھەتلەردىكى پەرق باشقا جەھەت-لەردىكى پەرقلەرگە سەۋەب بولىدۇ.

باشقا كىشىلەر، بۇ ئۇيۇشۇشنى ئەينى بىر مەھەللە ۋە ئەينى رايوندا بىللە ئولتۇرغانلىقى سەۋەبىدىن بولىدۇ، دېيىشىدۇ. بۇلار ئارىسىدا ئالدى بىلەن ئۆي بىرلىكى، ئاندىن كوچا بىرلىكى، ئاندىن مەھەللە بىرلىكى ناھايىتى زور رول ئويناىدۇ. شۇ سەۋەب-تىن قوشنىلار بىر - بىرىگە يار بولىدۇ، دېيىشىدۇ. قوشنا بىز بىلەن بىر مەھەللە، بىر كوچىدا ئولتۇرغان كىشىدۇر. ئاندىن كېيىن، شەھەرلەرنىڭ بىرلىكى، ئاندىن شۇ شەھەر جايلاشقان رايونىنىڭ بىرلىكى كېلىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، كىچىكرەك بىر جامائەنىڭ ئەزالىرى ئارىسىدىكى ياكى ئىككى كىشى ئارىسىدىكى ئۇيۇشۇشنى مەيدانغا كەلتۈرگەن ئامىللار ئىچىدە، بىر يەردە ئۇزۇن ۋاقىت تۇرۇپ قېلىش، ماكانلىشىپ قېلىش قاتارلىق سەۋەبلەر بىلەن مەسىلەك-داشلىق، دەرداشلىق قاتارلىق ئامىللارنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتە-

ممز. دەردلىرى بىر - بىرىگە ئوخشايدىغان دەرداشلارنىڭ بىر يەرگە كېلىشى ئاجايىپ زور بىر تەسەللىي بولىدۇر! بۇنىڭدىن تاشقىرى، لەززەت ۋە بەزمە - مەشرەپ ئورتاقلىقى بىلەن ئۆزۈن ۋە خەتەرلىك يوللاردىكى سەپەرداشلىق ھەم بۇ يەردە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ.

[35. جاھىل شەھەر چۈشەنچىسىدىكى] ئادالەت

ئېيتىشتىكى، قەبىلىنىڭ قەبىلىدىن، شەھەرنىڭ شەھەر-دىن، پىرقىنىڭ پىرقىدىن ۋە مىللەتنىڭ يەنە بىر مىللەتتىن [قىسقىسى] ھەرقانداق بىر تائىپىنىڭ باشقا بىر تائىپىدىن ئايرى-لىشى (پەرقلىشى) بىر كىشىنىڭ باشقا بىر كىشىدىن ئايرىلىش-غا ئوخشايدۇ. تائىپىلەرنىڭمۇ بىر - بىرىدىن پەرقلىق بولغان ئادەملىرى بولغىنىغا ئوخشاش، ئۆز ئىچىدىمۇ سوقۇشۇش، ئۇ-رۇشۇشلار بولۇشى تەبىئىي.

ئارىلىرىدىكى تالاش - تارتىش تېمىسى، سالاھىتىلىك، شان - شەرەپ، بايلىق، لەززەت ۋە شۇلارغا ئوخشاشلارغا ئېرىش-تۇرىدىغان ۋاستىلەردۇر.

شۇ سەۋەبتىن ھەربىر تائىپە باشقا تائىپىلەرنى ھالاك قە-لىپ، ئۇلارنىڭ قولىدىكى نەرسىلىرىنى يۇلۇۋېلىشنى ئويلايدۇ. ھەربىرىنىڭ باشقىسىغا قارشى ۋەزىيەتتە بولۇشى مۇشۇ نۇقتىغا مەركەزلەشكەندۇر. قايسىسى باشقىسىنى بويسۇندۇرۇپ ئەزىسە غەلىبە قىلغان، شەرەپ قۇچقان بەختىيار شۇ بولىدۇ. ھەربىر ئىنسانىنىڭ ۋە ھەربىر تائىپىنىڭ روھىدىكى بۇ خىل تەبىئىي خاھىشلار، مەۋجۇداتلارنىڭ ئەسلى تەبىئىيىتى سەۋەبىدىن بولە-دۇ.

ھەربىر تەبىئىي شەيئى ئادالەتكە ئۇيغۇنلۇقىدىن، پەيدا بو-لۇشىنلا ئادالەتنىڭ نەق ئۆزى بولىدۇ. ئادالەت باشقىلارنى ئەز-

مەكتۇر. مەغلۇپ بولغۇچى بولسا يا بەدىنىنىڭ سالامەتلىكىنى قوغداش ئۈچۈن مەغلۇپ بولىدۇ ياكى ھالاك بولۇپ، ئۆلۈمگە يەر تۈتۈپ غالىبقا ئۆز ھاياتىنى بىكارغا تاپشۇرىدۇ ياكى بولمىسا، مۇشكۈل بىر ئەھۋال ياشاش شەرتى بىلەن غالىب تەرىپىدىن قۇل ئورنىدا پايدىلىنىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ غالىبنىڭ ياخشىلىقى ۋە مەنپەئىتى ئۈچۈن ئىشلەشكە مەجبۇر بولىدۇ. بۇ ئېتىبار بىلەن غالىبنىڭ مەغلۇپ بولغۇچىنى ئىشلىتىشى ئادالەت ھېسابلا- نغىنىغا ئوخشاش، مەغلۇپ بولغۇچىنىڭ غالىبقا خىزمەت قىلىشى ھەم ئادالەت ھېسابلىنىدۇ. بۇ بابتىكى تەبىئىي ئادالەت پەزىلە- تنىڭ دەل ئۆزىدۇر. مۇشۇ سۇرەتتە ھەرىكەت قىلىشمۇ پەزىلەتلىك پېئىللاردىن ھېسابلىنىدۇ.

غالىب تائىپە بۇ ئۇتۇقلارنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىن، بۇلارنى قولغا كەلتۈرۈشتە ئەڭ زور تۆھپە كۆرسەتكەنلەرگە ئەڭ زور ئۇلۇش بېرىدۇ. تائىپىنىڭ ئۇتۇقى شۆھرەت ۋە شەرەپتىن ئىبارەت بولسىمۇ، ئەڭ كاتتا خىزمەت كۆرسەتكەن كىشىگە شە- رەپنىڭ ئەڭ چوڭى بېرىلىدۇ. ئېرىشكەن ئۇتۇقلىرى مالدىن ئىبارەت بولسا، ئۇنىڭغا ناھايىتى كۆپ مال بېرىلىدۇ. باشقا ئولجىلارمۇ شۇ تەرتىپتە تارقىتىلىدۇ. بۇ ھەم ئۇلارنىڭ قارىشى- دا، تەبىئىي بىر ئادالەتتۇر.

ئۇلار ئېيتىشتىكى، ئېلىش - بېرىشتە، ئامانەتلەرنىڭ قاي- تۇرۇلۇشىدا غەزەپلىنىش ۋە زورلۇق قىلىشنى تەرك ئېتىشتە، ۋە شۇلارغا ئوخشاش ئىشلاردا، قورقۇش، ئاجىزلىق ياكى تاشقى زۆرۈرىيەت ئۈستۈنلۈكىنى ئىگىلەيدۇ. ئۇلارنىڭ پىكرىچە شەخس بولسۇن، مەيلى تائىپە بولسۇن، ھەر ئىككى تەرەپ كۈچ جەھەت- تىن بىر - بىرىدىن ئۈستۈن بولۇپ، بىر - بىرىگە زورلۇق قىلغان تەقدىردە، بۇ سوقۇشۇشنىڭ ئۆزىنىغا سوزۇلۇشى ۋە ھەر- بىر تەرەپنىڭ بۇ سەۋەبتىن تارتىدىغان ئازابلىرىنىڭ ھەسسىلەپ ئېشە- شى تەبىئىيدۇر. بۇ ۋاقىتتا ھەر ئىككى تەرەپ بىر - بىرىگە

يېقىنلىشىپ ئارىلىرىدىكى ئىنساپ توغرىسىدا چۈشىنىش ھاسىل قىلىپ، ھەربىرى باشقىسىغا تالاش ـ تارتىش قىلىشقا سەۋەب بولغان نەرسىلەرنىڭ بىر قىسمىنى تاشلايدۇ. شۇنداق قىلىپ، ھەربىرىنىڭ كۆزقاراش ۋە ئىشەنچلىرىدە ئۆزگىرىش بولمىغان ھالدا، ھەربىرى مۇئەييەن شەرتلەر ئاستىدا يەنە بىرىنىڭ قولىدىكى مېلىغا بەلگىلەنگەن ۋاقىت ئىچىدە چېقىلماسلىققا كېلىشىم ھاسىل قىلىشىپ، مۇرەسسەلىشىپ سۇلھى تۈزىدۇ.

ئۆزئارا ئېچىنىش ۋە ھەمكارلىشىش قاتارلىقلارغا كەلسەك، بۇلار ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئۆزلىرىنى شۇ دەرىجىدە ئاجىز ھېس قىلىشى ۋە بىر ـ بىرلىرىدىن قورقۇشتىن ئىلگىرى بولىدۇ. بۇ ھال داۋاملاشسا، ئارىلىرىدىكى باراۋەرلىك داۋام قىلىدۇ. مۇبادا ئىككى تەرەپتىن بىرى ئۆزىنى قارشى تەرەپتىن كۈچلۈك سەزسە، شۇ زامان شەرتلەرنى بۇزۇپ، ئىلگىرىكى زوراۋانلىققا قايتىدۇ.

ياكى ھەر ئىككى تەرەپ سىرتتىن كەلگەن ۋەھىمىنى پەقەت ئۇرۇشۇپ يوقىتىشقا ۋە قول تۇتۇشۇپ ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا مۇمكىن بولمىغانلىقىنى تونۇپ يەتسە، چۈشىنىش ھاسىل قىلىشىپ، بىرلىكتە ھەرىكەت قىلىدۇ.

ياكى بولمىسا، ئۇلاردىن ھەربىرى ئارزۇ قىلغان نەرسىگە پەقەت باشقىلارنىڭ يارىدىمى بىلەن ئېرىشەلەيدىغانلىقىنى چۈشىنىپ، بۇ مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن بىرلىكتە ھەرىكەت قىلىشنى ماقۇل كۆرىدۇ.

ئەمدى، بۇ سەۋەبلەر يۈزىسىدىن باراۋەرلىك داۋام قىلىۋاتقان مەزگىلدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئەۋلادلار كۆرگەنلىرى ۋە ئۆزلىرى ئىچىدە ياشىغان نەرسىلەرنى ئادالەت ھېسابلايدۇ. ھەقىقەتتە بولسا، ئادالەتنىڭ قورقۇنچ ۋە ئاجىزلىق ئاساسىغا تايىنىدىغانلىقىنى بىلمەيدۇ. شۇڭا ئۇنى تەتبىق ئېتىشتىن غۇرۇر ھېس قىلىشىدۇ. ۋەھالەنكى، بۇ نەرسىلەرگە قىممەت بەرگەن كىشى يا ئاجىزدۇر

ياكى ئىنتىلگەن [زورلۇقنىڭ] ئاقىۋەتلىرىدىن شەخسەن زەخمەت يېيىشتىن قورققان كىشىدۇر.

[36. جاھىل شەھەر ئاھالىسىنىڭ قارىشىدىكى] ئىتائەتمەنلىك

ئىتائەتمەنلىك دېمەك - ئالەمنى بىر ئىلاھنىڭ يارىتقانلىقىغا، دىندارلارنىڭ پۈتۈن ئىشلارنى ئىدارە ۋە كونترول قىلىدىغانلىقىغا، ئىلاھنى ئۇلۇغلاش ئۈچۈن نامىز ئوقۇپ، تەسبىھ ئېيتىپ مۇقەددەس بىلىدىغانلىقىغا، ئىنسانىنىڭ غەپلەتتە تۇرماسىتىن ئىبادەت قىلسا ۋە ھاياتتىكى كۆڭۈل بەرگەن بۇ دۇنيالىقلىرىدىن كەچسە، مۇكاپاتقا ئېرىشىدىغانلىقى ھەم ئۆلگەندىن كېيىن ناھايىتىمۇ كۆپ نېمەتلەرگە ئىگە بولىدىغانلىقىغا، بۇنىڭ ئەكسىچە، ئىبادەتنى تاشلاپ، ھاياتنىڭ ئەيش - ئىشرەتلىرىگە بېرىلىپ، بۇ دۇنيالىق ئىشلار بىلەن قۇۋانسا، ئاخىرەتتە جازالىنىدىغانلىقى ۋە ئېغىر ئازابلارغا دۇچار قىلىنىدىغانلىقىغا ئىشىنىش دېمەكتۇر.

بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەمەلىيەتتە بىر گۇرۇھنىڭ يەنە بىر گۇرۇھنى ئالداش ۋە توزاقلا چۇشۇرۇش ئۈچۈن توقۇپ چىقارغان ھىيلە - نەيرەڭ ۋە ئالدامچىلىقىدىن باشقا نېمە بولاتتى. بۇ نەرسىلەر دۇنيا نېمەتلىرى ئۈچۈن ئوچۇق - ئاشكارا كۈرەش قىلىشقا ئاجىز كىشىلەرنىڭ قورقماسىتىن، ئويدۇرۇپ چىقارغان تەرتىپ ۋە توزاقلىرىدىن ئىبارەتتۇر. دۇنيا لەززەتلىرىنى ۋاراقلاپ - جاراقلاپ تەلەپ قىلىشقا، قولى ۋە ئەسۋاب - ياراقلىرىنى ئىشلىتىپ بىر نەرسىگە ئېرىشىشكە، ھېچ كىشىدىن يارىدەم سورىماستىن قولغا كەلتۇرۇشكە قۇربى يەتمەيدىغانلارنىڭ نەيرەڭلىرىدۇر، خالاس.

[خەلقنى] بۇ دۇنيالىقنىڭ ھەممىسىدىن ياكى بىر قىسمىدىن ۋاز كەچتۇرۇش مەقسىتى بىلەن قورقۇنچ ۋە تەھدىت سېلىشى،

دۇنيا مەئشىتلىرىگە يول ئېچىش ئۈچۈندۇر. دۇنيانىڭ مەئشىتلىرىگە ئوچۇق - ئاشكارا ئىنتىلىشتىن ۋە ئۇلارنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشتىن قورقىدىغان كىشى كۆرۈنۈشتە بۇ دۇنيالىقلارنىڭ قۇلى بولمىغان ھېسابلىنىپ، ھۆرمەتكە لايىق كۆرۈنىدۇ. كىشىلەر ئۇنىڭدىن قورقمايدۇ، گۇمانلانمايدۇ. ھېچكىشى ئۇنى ئەيىبلىمەيدۇ. مەقسىتى يوشۇرۇن بولغىنى ئۈچۈن ھەرىكىتى ۋە ئۇرۇنۇشلىرى خۇدا يولىدا بولۇۋاتىدۇ دەپ قارىلىدۇ. [دىندارلارنىڭ] قىلىق ۋە قىياپەتلىرىدىمۇ بۇ دۇنيالىق مەئشىتىلەرگە ئىنتىلىدىغان كىشىلەرنىڭ قىلىقى ۋە قىياپەتلىرى ئەمەستۇر. شۇ سەۋەبتىن، ئۇلارغا ھۆرمەت ۋە ئېتىبار قىلىنمىسا، مال - دۇنيا ئاتىلىدۇ ھەم ھەربىر كىشى يۈرىكىدىن ئۇلارغا باغلانغان بولىدۇ. ھەرقانداق كىشى تەرىپىدىن سۆيۈلگىنى ئۈچۈن، نەپسىگە قانچىلىك قۇل بولغان بولسىمۇ، يەنىلا ئەپۇ قىلىنىدۇ. قىلغان پۈتۈن ئەسكىلىكلىرى خۇش كۆرۈلىدۇ. مانا شۇ سەۋەبتىن ئېتىبار، رىياسەت، مال - مۈلۈك، لەززەت ۋە ھەرخىل مەئشىتلەرنى قولغا كەلتۈرۈش جەھەتتە ئۇلار ھەركىمدىن كۈچلۈك ۋە ئۈستۈن ۋەزىيەتتىدۇر. گويىاكى پۈتۈن نەرسىلەر ئۇلارنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈنلا بولغاندەك.

ھايۋانلار ئوۋ ئولجىلىرىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن قانداق ھىيلە ۋە قىلتاق ئويلاپ چىقارسا [دىندارلارمۇ] دۇنيا مەئشىتلىرىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن شۇنىڭغا ئوخشاش ھىيلە - نەيرەڭ ۋە توزاقلاردىن پايدىلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنكى، ئادەم بالىسى بۇلارنىڭ سۆز - ھەرىكەتلىرىنى، بىز يۇقىرىدا ئېيتقان مەقسەتلەر يولىدا ئەمەس، بەلكى باشقا مەقسەتلەر يولىدا بولۇۋاتىدۇ دەپ ئويلىغانلىقلىرى ئۈچۈن، ئۇلاردىن گۇمانلانمايدۇ، قاچمايدۇ ۋە قورقمايدۇ. ھېچكىم ئۇلار بىلەن سوقۇشۇشقا جۈرئەت قىلالمايدىغان بولغاچقا، ئۇلار مەقسەتلىرىنى ئاسانلا ئىشقا ئاشۇرالايدۇ. [ئىتائەتمەنلىك] دەيدىغان بۇ نەرسىگە داۋاملىق ھالدا ئۆزىنى

بېغىشلىماقچى بولغانلار، ماددىي مەقسەتلەرگە يەتمەك، يەنى دۇنيا مەنپەئەتلىرىگە ئېرىشمەك ئۈچۈن تاشقى كۆرۈنۈشتە سوپىلاردەك كۆرۈنۈش ئارقىلىق قولغا كەلتۈرگەن ئېتىبار ۋە ھۆرمەتنى، ئەقىل - ھېكمەت، ئىلىم - مەرىپەت بىلەن دەستەكلىۋېلىشنى بىلسە، خەلق نەزىرىدە تېخىمۇ ئۇلۇغ ۋە تېخىمۇ شۆھرەتلىك بولىدۇ.

بۇ دۇنيالىقلارنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئەمەس، پەقەت ئۆز نەپسى ئۈچۈنلا ئىبادەت قىلغان كىشى، كىشىلەرنىڭ نەزىرىدە ئالدانغان، ناھەقچىلىككە ئۈچرىغان، بەختسىز، ئەخمەق، ئەقىلسىز، مەنپەئىتىنى ئويلاش ئىقتىدارى يوق، قەدىر - قىممەتتىن مەھرۇم ۋە بەتتام ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە كۆپىنچە كىشىلەر ئۇنى چاقچاق بىلەن كۆپتۈرىدۇ. بەزى كىشىلەر بولسا ئۇنىڭ رىقابەت دائىرىسىدىن چەتتە ئىكەنلىكى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ۋە باشقىلارنىڭ مال - دۇنيالىرىدىن تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە پايدىلىنىشقا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭ بۇ يولدا داۋاملىق مېڭىشىنى تەشۋىق قىلىدۇ. بەزىلىرى بولسا ئۇنىڭ بۇ يولدىكى پىكىر ۋە ھەرىكەتلىرىنى ماقۇل كۆرىدۇ. يەنە باشقىلار بولسا ئۇنىڭغا ئوخشاش ئالدانغانلىقى ئۈچۈن ئۇنى ياخشى كۆرىدۇ ۋە مەدھىيىلەيدۇ.

بارلىقلاردا كۆرۈلگەن بۇ ۋە مۇشۇنىڭغا ئوخشاش جاھىلانە پىكىرلەر نۇرغۇن ئىنسانلارنىڭ روھلىرىدا يىلتىز تارتقان بولىدۇ. ئۇ كىشىلەر مەزكۇر مال - دۇنيالارنى زورلۇق بىلەن قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىن، بۇلارنى كېمەيتىمەي ساقلاش ۋە داۋاملىق ئارتتۇرۇشنى ئويلايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ بىر قىسمىنى دۇنيا نېمەتلىرىنى ھەم بىر - بىرلىرىدىن، ھەم باشقىلاردىن يۇلۇش پىكرىدىدۇر. بۇلارنى ساقلاش ۋە ئىشلىتىش ئۈچۈن يا ئۆزئارا ئېلىش - بېرىش ۋە ئالماشتۇرۇش قىلىدۇ ياكى بۇلارنى باشقىلاردىن زورلۇق بىلەن قولغا كەلتۈرىدۇ. بىر قىسىم كىشى

لەرمۇ بۇ نېمەتلەرنى ھەر ئىككى خىل ئۇسۇلدىن پايدىلىنىپ ئارتتۇرۇش پىكرىددۇر. يەنە باشقىلىرى بۇ پىكىرنى قوللاش بىلەن بىرگە كۆچلىرىنى ئىككىگە بۆلىدۇ. بىر قىسمى بۇ نېمەتلەرنى ئىشلىتىدۇ ۋە پايدىلىنىدۇ. يەنە بىر قىسمى ئۇرۇش ۋە قىرغىنچىلىق بىلەن مەشغۇل بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىقتىدارلىرى بىر - بىرلىرىدىن پەرقلىنىدىغان ئىككى گۇرۇپپا شەكىللىنىدۇكى، بىرى ئۇرۇشتا، يەنە بىرى ئىرادىي ئىشلاردا [قابىلىيەت كۆرسىتىدۇ]. يەنە باشقىلىرى بولسا ئىرادىي ئىشلارنى خوتۇنلارغا قالدۇرۇپ، ئۇرۇشنى ئەركەكلەرگە يۈكلەش پىكرىنى ياقلايدۇ. ئەركەكلەردىن جەڭدە ئاجىزلىق قىلغانلارنى ئىش كۆرگەنلەرنىڭ ئارىسىغا قوشۇۋېتىدۇ. بۇ يەردىمۇ پايدىسىز ئىكەنلىكى مەلۇم بولسا، كېرەكسىز پارازىتلار ئارىسىغا كىرىدۇ.

يەنە بىر قىسىملىرى، ئىش كۆرگەنلەرنىڭ، يېڭىلگەن ۋە قۇللۇققا چۈشۈرۈلگەن كىشىلەردىن تاللانماسلىقنى ياقلىشىدۇ. ئەكسىچە، ئۇلارنى زورلۇق بىلەن قولغا چۈشۈرۈلگەن ماللارغا قارىغۇچى قىلىش ھەم ماللارنى قوغداش بىلەن ئىشلىتىپ كۆپەيتىشكە مەسئۇل قىلىش كېرەك، دېيىشىدۇ. باشقا بىر قىسىملار بولسا، بارلىقلار ئارىسىدىكى جەڭ ھەرخىل جىنسلار ئوتتۇرىسىدا بولىدۇ، دېيىشىدۇ.

ئەينى بىر گۇرۇپپىغا مەنسۇپ بولغانلارنىڭ كېلىپ چىقىشى جەھەتتىكى بىرلىكى، ئۇلارنىڭ سوقۇشۇشنى توسۇپ، سۈلھى - كېلىشىم بىلە ياشىشىغا دەۋەت قىلىدۇ. پەقەت ئۇلاردىن پايدا كۆتكەن كىشىلەر بىلەن سوقۇشۇپ، پايدا ئۈمىد قىلمىغان تۇردىكىلەردىن قالدۇرۇش كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇلارنىڭ ئارىسىدىكى زىيانلىق (خەتەرلىك) كۆرۈنگەنلەرنى يوقىتىپ، زەھەرسىز بولغانلارنى قويۇپ قويۇش لازىمدۇر. بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا ئىنسانلارنىڭ ئۆز تۇرىدىن كۆتكەن نېمەتلەرنى ئىرادىي مەسىلىلەر يولى بىلەن باشقىلاردىن ئىزدىگەن نېمەتلىرىنى كۆچ يولى

بىلەن قولغا كەلتۈرۈشلىرى مۇمكىن. كېيىنكىلەرنىڭ تىلى بولـ
مىغانلىقى ئۈچۈن ئىرادىي ھەرىكەتتىن مەھرۇمدۇر.

[بۇنىڭدىن شۇنداق خۇلاسە چىقىرىپ] ئېيتىدۇكى، تەبىئىي ئىنسان مانا شۇنداق بولىدۇ. ھالبۇكى ھەربىي ئادەم جەڭ قىلـ ۋاتقاندا تەبىئىي ئەمەستۇر. ئىنسانلار ئارىسىدا تەبىئىيلىكتىن يىراق بىر مىللەتنىڭ ياكى بىرەر تائىپىنىڭ بولۇشى كېرەك بولسا، ئۇ تائىپىنىڭ ياكى مىللەتنىڭ باشقا تائىپىلەرنى يوقـ تىپ، قوللىرىدىكى مالىلىرىنى تارتىۋېلىشقا ئۇرۇنۇشى لازىمـ دۇر. مانا شۇنداق ئويلايدىغانلار، تەبىئىي مىللەت ۋە ياكى تەبـ ئىي بىر تائىپىنىڭ - پەقەت سىرتتىن كەلگەن تاجاۋۇزدىن قوغدىنىش ئۈچۈن، ئارىسىدىكى بىر تۈركۈم كىشىلەرنى مۇداپىئە قىلىشقا ئايرىپ، تاجاۋۇزچىلارنى چېكىندۈرۈش ياكى تارتىۋېلىنـ غان ھوقۇقلىرىنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن ئۇرۇشقا ئاتلاندۇرىدۇ. بۇ سەۋەبتىن ھەرقانداق بىر تائىپە ئىككى خىل ئايرىم كۈچتىن تەشكىل تاپقان بولىدۇ. ئۇنىڭ بىرى جەڭ قىلىپ ئۆزىنى قوغداىـ دۇ. يەنە بىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىدۇ. شۇڭا مۇداپىئىگە ئاجراتـ قان بۇ كۈچ ئۆزىنىڭ ئىستەك ۋە ئىرادىسى بىلەن ئۇرۇش قىلمايـ دۇ. پەقەت چەتتىن كەلگەن تاجاۋۇزنى يوقىتىش زۆرۈرىيىتى بىلەن جەڭ قىلىدۇ.

بۇ تەرىزدە چۈشىنىدىغانلار ئالدىنقى تائىپىنىڭ پۈتۈنلەي ئەكسىدۇر. بۇلار سۈلھىنىڭ مۇقىملىقى ئۈچۈن تاشقىرىدىن ھېچقانداق تاجاۋۇز بولماسلىقى لازىم دەپ قارىشىدۇ. يەنە بىرلـ رى بولسا ئۇرۇشنىڭ سىرتىنىڭ تاجاۋۇزى بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسى يوقلۇقىنى ئوتتۇرىغا قويۇشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن سۈلھى قىلغۇچى شەھەرنىڭ نەزەرىيىسىمۇ مەيدانغا چىققان بولىدۇ.

37. جاھىل شەھەرلەر توغرىسىدا

جاھىل شەھەرلەرنىڭ بىر قىسمى زۆرۈرىي، بىر قىسمى ئۆزگەرتىلگەن (ئاينىتىلغان)، بىر قىسمى چۈشكۈن، بىر قىسمى ئابرۇيپەرەس، بىر قىسمى بولسا (ئىجتىمائىيدۇر).①

ئىجتىمائىي شەھەر ئاھالىسى ھېسابقا ئېلىنمىغاندا، قالغان شەھەرلەرنىڭ ئاھالىسى غايىدە ئورتاقلىققا ئىگىدۇر. ئىجتىمائىي شەھەرنىڭ مەقسەتلىرى ناھايىتىمۇ كۆپتۈر. مەقسەتلىرى - ئۇ-رۇش قىلىش ۋە قوغدىنىشقا مايىل بولغانلىقى ئۈچۈن، مۇرەسسە-چى شەھەرلەرنى ئۆز ئارىلىرىغا ياكى ئۆزىگە تەئەللۇق شەھەرلەر دائىرىسىگە كىرگۈزۈش زۆرۈرىيىتى بىلەن قالدۇرۇپ قويىدۇ. شۇڭا، بۇ شەھەر ئاھالىسى ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلۈنىدۇ. بىر گۇرۇپپىسى بۇ ئىمكانىيەتتىن مەھرۇم بولىدۇ. بۇ [شەھەرلەر] ئۆزلىرىنىڭ مال ۋە نېمەتلىرىنىڭ داۋاملىشىشىنى مۇشۇ يوسۇندا قوغدايدۇ. جاھىل شەھەرلەر تۇركۈمىگە كىرگەن بۇ سۇلھىچى تائىپىنىڭ خەلقى پاك، روھلۇقتۇر. چۈنكى ئۇلار ئۇرۇش ۋە تالىشىشنىڭ ئەكسى ياخشى ئىش ئىكەنلىكىگە ئىشىنىدۇ. ئۇرۇشنى ئوچۇق - ئاشكارا ياكى مەخپىي ھالدا ئېلىپ بارىدۇ. ئۇرۇش قىلىشقا قادىر بولغانلار ئاشكارا ھەربىكەت قىلىدۇ. قادىر بولمىغانلار بولسا ھىيلە - نەيرەڭ، ئالدامچىلىق، يالاقچىلىق، جازانىخورلۇق، ئېزىتقۇلۇق قاتارلىقلاردىن پايدىلىنىدۇ. لېكىن سۇلھىچى شەھەر ئاھالىسى بولغان يەنە باشقىلار بەخت ۋە تاكامۇللۇققا ئېرىشىش مۇمكىنلىكىگە، بۇنىڭ ئۈچۈن

① توپلۇمجۇ - بۇ سۆزنىڭ مەنىسى ئىجتىمائىي دېگەنلىك بولىدۇ. رۇسچە تەرجىمىدە «شەھۇەتپەرەس» دەپ ئېلىنغان. ئىبراھىم ئۆمەرمۇ شۇ بويىچە «شەھۋەتپەرەس شەھەر» دەپ تەرجىمە قىلغان. لېكىن تۈركچە نۇسخىسىدا بولسا «توپلۇمجۇ» (ئىجتىمائىي)، «توپلۇمجۇ شەھەر» (ئىجتىمائىي شەھەر) دەپ ئېلىنغان. مەن بۇ بابنىڭ گۇمۇسى مەزمۇنىغا ئاساسەن تۈركچە تەرجىمىدىكى «ئىجتىمائىي شەھەر» دەپ ئېلىنغىنىنى توغرا دەپ ھېسابلىدىم ھەم ئۇيغۇرچىغىمۇ شۇ بويىچە «ئىجتىمائىي شەھەر» دەپ ئالدىم.

دۇنيادا پەزىلەتنى سۆيۈش ۋە پازىل ئىشلارنى قىلىش لازىملىقىغا ئىشىنىدۇ. بۇلار ئەتراپلىرىغا قارىغاندا، نەزەرلىرىگە تاشلانغان تەبىئىي بارلىقلارنىڭ ئىنكار ۋە گۇمانغا ئورۇن قالدۇرمىغانلىقىنى كۆرۈپ ئېيتىدۇكى، ھەرقانداق شەيئى تەبىئىيلىكنى پەقەت كۆزگە كۆرۈنگەن قىياپەتتە پەيدا قىلسا، جاھالەتلىك شەھەر ئاھالىسىنىڭ قاراشلىرىنى قوبۇل قىلماق لازىمدۇر. ئەمما بىزنىڭ مۇشۇنداق چۈشەنگىنىمىز توغرا بولىدۇ. كۆزگە كۆرۈنگەن تەبىئىي بارلىقلارنىڭ بۇگۈنكى ۋۇجۇدلىرىدىن (بارلىقىدىن) باشقا ۋۇجۇدلىرىمۇ باردۇر. بۇگۈنكى ۋۇجۇدلىرى تەبىئىي بولماستىن، ھەقىقىي تەبىئىي بولغان يەنە بىر ۋۇجۇدلىرى بىلەن زىددىيەت ھالىتىدە بولىدۇ. تەبىئىي مۇكەممەللىكنىڭ ئىپادىسى بولغان يەنە بىر ۋۇجۇد (بارلىق) نىڭ ھاسىل بولۇشى ئۈچۈن، بۇگۈنكى ۋۇجۇدنىڭ يوق بولۇشى لازىمدۇر. چۈنكى زاھىرى ۋۇجۇد (بارلىق) كامالەتكە ئۇلىشىشىمىزغا توسقۇندۇر. پەقەت ئۇنىڭ يوقىلىشى بىلەنلا كامالەتكە يېتىش مۇمكىن بولىدۇ.

يەنە باشقىلىرى تۆۋەندىكىدەك ئويلايدۇ. بارلىقلار بۇگۈنىنىڭ مەھسۇلىدۇر. لېكىن ئۇلارغا بىر تۈركۈم شەيئىلەر قوشۇلۇپ ئارىلىشىپ كېتىدۇ ۋە ئۇلارنى بۇزۇپ ۋەزىپىلىرىنى ئورۇنلاشقا توسالغۇ بولغان، خىلى كۆپلىرىگە ئەسلىدىكى سۈرەتلىرىدىن باشقىچە سۈرەتلەر بەرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىنسان بولمىغانلار ئىنسان دەپ قارىلىپ، ئىنسان بولغانلارمۇ ئىنسان بولمىغان ھېسابلانغان. ئىنسانىي پېئىللارنىڭ بىزگە تەۋە ئەمەسلىكى ۋە ئىنسانىي پېئىللاردىن بولمىغان شەيئىلەرگە بىزگە تەۋە ئىكەنلىكى كۆرسىتىلگەن. شۇ سەۋەبتىن ئىنسانلار بۇگۈنكى كۈندە قىلىنماسلىققا تېگىشلىك ئىشلارنى قىلىشقا، قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلارنى قىلماسلىققا باشلىدى. [شۇنىڭغا ئوخشاش] سادىق بولمىغان نەرسىلەر سادىق ھېسابلىنىپ، مۇمكىن بولمىغان شەيئىلەر مۇمكىن ئەمەس دەپ قارىلىۋاتىدۇ.

ھەر ئىككى نەزەرىيىنىڭ ئىگىلىرى تۆۋەندىكى نۇقتىدا ئور-تاق پىكىرىدۇر. كۆز بىلەن كۆرۈلگەن بارلىق (مەۋجۇتلۇق) يوقلىشى كېرەككى، بۇنىڭدىن يەنە بىر تەبىئي بارلىق ھاسىل بولىدۇ. چۈنكى ئىنسان تەبىئي بارلىقلاردىن بولۇش بىلەن بىر-گە، ھازىر تەبىئي بارلىقنى ياشمايۋاتىدۇ. ئۇنىڭ تەبىئي بار-لىقى بۇگۈنكى بارلىقىدىن باشقىدۇر. بۇگۈنكى بارلىقى ھەقىقىي بارلىقى بىلەن زىت ھالەتتە بولۇپ، ئەسلى بارلىقىغا قايتىش يولىدىكى توسالغۇدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھازىر ياشاۋاتقان بىر ئىنساننىڭ بۇگۈنكى ھالىتى تەبىئي ئەمەستۇر.

يەنە بەزى كىشىلەر تۆۋەندىكىدەك چۈشىنىدۇ: روھىڭ تەنگە كىرىشى تەبىئي ئەمەستۇر. ئىنسان ئەسلى روھتۇر. تەننىڭ روھ بىلەن بىرلىشىشى ئۇنى بۇزۇپ، پېئىللىرىنى ئۆزگەرتىدۇ. خۇنۇكلۇك تەننىڭ روھ بىلەن بىرلىشىشىدىن تۇغۇلىدۇ. روھ-نىڭ مۇكەممەللىكى ۋە پەزىلىتى تەندىن قۇتۇلۇشىدۇر. ئۇ بەخت سۈپىتىدە تەنگە موھتاج بولمىغىنىغا ئوخشاش، بەختكە ئېرىشىش ئۈچۈنمۇ نە تەنگە، نە تەننىڭ سىرتىدىكى مال ـ مۈلۈك، دوست، ئۇرۇق ـ تۇغقان ۋە شەھەر ئاھالىسى قاتارلىقلارغا موھتاج ئە-مەستۇر. چۈنكى تەننىڭ سىرتىدىكى نەرسىلەرگە ۋە شەھەر جاما-ئەلىرىگە پەقەت جىسمانىي بارلىق موھتاج بولىدۇ. شۇ سەۋەبتىن بۇ نەزەرىيە ئىگىلىرى روھنىڭ جىسمانىي بارلىقتىن قۇتۇلۇشى لازىملىقىنى ياقلايدۇ.

باشقا بىر تۈركۈم كىشىلەر تۆۋەندىكىدەك چۈشىنىدۇ: تەن ئىنساننىڭ تەبىئي بارلىقىدۇر. ئۇنىڭدا ھەقىقىي تەبىئي بولمە-غان نەرسە روھنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشلىرىدۇر. (ئارزۇلىرى) بەختكە ئۇلاشتۇرىدىغان كەم ـ كۈتسىز پەزىلەت بولسا بۇ (رو-ھىي) كۆرۈنۈشلەرنى (ئارزۇلىرىنى) ھالاك قىلىپ ئۆلتۈرىدۇ.

بەزى كىشىلەر بۇ ھالنى ئاچچىق (غەزەپ) شەھۋەت ۋە شۇلارغا ئوخشاش بولغان كۆرۈنۈشلەرگە تەتبىق قىلىدۇ. چۈنكى

ئۇلارنىڭ قارىشىچە، بۇ كۆرۈنۈشلەر ياخشىلىق ھېسابلىنىدىغان لىقى ئۈچۈن، بۇلارنى يوق قىلىشنى توغرا تاپىدۇ.

بەزى كىشىلەر، بۇ پىكىرنى يالغۇز ئاچچىق ۋە شەھۋەت تۇرىدىن بولغان نەرسىلەرگە تەتبىق ئېتىپ، پەزىلەت ۋە مۇكەممەللىكلەرنى بۇلارنىڭ ھالاكىتىدە بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. باشقا كىشىلەر، قىزغانچۇقلۇق، پىخسىقلىق قاتارلىق كۆرۈنۈشلەر (ئارزۇ) ھەققىدىمۇ مۇشۇنداق ئويلايدۇ.

شۇڭا بەزى كىشىلەر شۇنداق دەيدۇ: تەبىئىي بارلىققا پايدىلىق بولغان شەيئىلەر، بۈگۈنكى بارلىقىمىزغا پايدىلىق بولغان شەيئىلەردىن پەرقلىق بولىدۇ. شەھۋەتنى، ئاچچىقنى ۋە باشقا روھىي ئارەزلەرنى (كۆرۈنۈشلەر) مەيدانغا كەلتۈرگەن سەۋەبلەر نۆتۈق قىسمىغا پايدىلىق بولغان سەۋەبلەرگە زىتتۇر. بۇنىڭ سەۋەبىنى ئېپىدوكل[1] غا ئوخشاش كىشىلەر ئىش قىلغۇچىنىڭ زىتلىقىغا يۈكلەيدۇ. بۇ قاراش پارمېنىد[2] ۋە باشقا تەبىئەتشۇناسلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئوچۇق - ئاشكارا چىلىقىدۇ. بۇ قاراشلاردىن بىرى قەدىمكى مۇتەپەككۇرلارنىڭ كۆپى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان بولۇپ، خۇلاسىسى شۇنداقتۇر: «ئىرادە بىلەن ئۆل، تەبىئىتىڭ بىلەن ياشايسەن». چۈنكى ئۇلار ئىككى تۈرلۈك ئۆلۈم بار دەپ قارىغان بولۇپ، بۇلار تەبىئىي ئۆلۈم ۋە ئىرادىي ئۆلۈمدۇر. ئىرادىي ئۆلۈمدىن مەقسەت شەھۋەت ۋە غەزەپلىنىشكە ئوخشاش روھ ئارەزلىرىنى (تاشقى كۆرۈنۈشلەرنى) يوق قىلماقتۇر. تەبىئىي ئۆلۈمدىن مەقسەتمۇ روھنىڭ تەندىن ئايرىلىشىدىن ئىبارەتتۇر. [ئەمەلىيەتتە] تەبىئىي ھاياتتىن مەقسەت مۇكەممەللىك ۋە بەختكە ئېرىشىشتۇر. بۇ پىكىرده بولغۇچىلار، شەھۋەت ۋە غەزەپلىنىش قاتارلىق روھ ئارەزلىرىنىڭ ئىنساندا، شۇبھىسىز

---

① ئېپىدوكل (Empedokles) تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇن 492 — 432 - يىللار، قەدىمكى يۇنان پەيلاسوپى، تەرجىماندىن.

② پارمېنىد (parmenides) تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇن (515 - 445) قەدىمكى يۇنان پەيلاسوپلىرى، تەرجىماندىن.

سىز، ئارزۇغا خىلاپ ھالدا بىرلىشىدىغانلىقىغا ئىشىنىمىز.

قەدىمكىلەر قاراشلىرى ھەققىدە بىز يۇقىرىدا نەقىل قىلغان بىر قىسىم ناتوغرا قاراشلار، نادان شەھەرلەردە مەزھەپ ھالىتىدە ساقلانغاندۇر.

بەزى كىشىلەر يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، تەبىئىي بارلىقلارنىڭ ئەھۋالىنى مۇشاھىدە ئېيتىپ (كۆزىتىپ)، بارلىقلارنىڭ ھەرخىل ۋە قارىمۇ قارشى بولىدىغانلىقى ۋە بارلىقلارنىڭ بەزىدە بار بولۇپ، بەزىدە يوق بولىدىغانلىقى ھەم مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلارنى تەتقىق قىلىپ كۆرىدۇكى، ھازىرنىڭ ئۆزىدە ھېس قىلىنغان (مەخسۇس) ۋە ئەقىلغە مۇۋاپىق بولغان (ماقۇل) بارلىقلار، چەكلىك، جەۋھەرلەرگە ھەم ھەر بىرى ئايرىم خۇسۇسىي تەبىئەتكە ئىگە ئەمەستۇر. ئۇلارنىڭ جەۋھەرلىرى تەبىئىتىنىڭ ئۆزىدىنلا ئىبارەت بولىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن باشقا بىر شەيئى بولمايدۇ. ئەكسىچە، ئۇلار شۇنى كۆردىلەركى، ئۇ بارلىقلاردىن ھەربىرىنىڭ مەسىلەن: ئىنسانىنىڭ جەۋھىرى - چەكسىز نەرسىلەردىن تەشكىل تاپقان بولىدۇ. بۇ سۆزدىن جەۋھەرنىڭ چەكلىك بولمايدىغانلىقى ۋە ئۇنىڭ چەكسىز نەرسىلەردىن تەشكىل تاپىدىغانلىقى ئايدىڭلاشتى. بۇ شۇنچىلىك دەرىجىدىكى، ئىنسانىنىڭ جەۋھىرىدە بىز ھېس قىلغان نەرسە، بىزنىڭ قارىشىمىزدا ھېس قىلىنغان (مەخسۇس) نەرسىدۇر. بىز چۈشەنگەن نەرسىمۇ ئۇنىڭدىن چۈشەنگەن نەرسىدۇر. ئۇنىڭ بۇ ھېس قىلىنغان (مەخسۇس) ۋە ئەقىلغە ئۇيغۇن بولغان (ماقۇل) نەرسىدىن باشقا بىر نەرسە بولماسلىقىمۇ توغرىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈنكى ھازىر بولغان بىر نەرسىنىڭ يەنە بولۇشىمۇ جائىزدۇر (توغرىدۇر). ئۇنىڭ جەۋھىرى يالغۇز بۇ ماقۇل سۆزىدىن ئىبارەت ئەمەستۇر. لېكىن بۇنى ئەسلىدىكى ھالىتى بويىچە سەزمىگەنلىكىمىز ۋە چۈشەنمىگەنلىكىمىز ئۈچۈن، باشقا شەيئىدىن ئىبارەت بولىدۇ. چۈنكى ئۇ مۇبادا ھازىرنىڭ ئۆزىدە مەۋجۇت بولغان شەيئىنىڭ ئورنىغا

دەسسىگەن بولسىدى، ئۇ چاغدا بىز ئۇنى تۇيغان ۋە چۈشەنگەن بولاتتۇق. قولىمىزدا بار نەرسە شۇ تۇرسا، بۇنىڭغا نېمە ئامال؟!

شۇڭا بىر كىشى: «تەبىئەت ھەربىر سۆزنىڭ ئاڭلانقان مەنىسىنىڭ تەبىئىتىدۇر. ھازىر بىز چۈشەنگەن شەيئىنىڭ ئۆزى ئەمەستۇر. لېكىن چەكسىز ھالدا باشقا شەيئىلەردىن ئىبارەتتۇر» دېگەندە، ئۇ مۇشۇدۇر. ئەمما بىز بىلگەن شەيئى باشقا بىر شەيئى بولۇشىمۇ مۇمكىن دېسە، [ئىككى سۆز ئارىسىدا] ھېچبىر پەرق يوقتۇر. چۈنكى جائىز (كېرەك) بولغان شەيئى بىلەن بولۇشى پەرىز قىلىنغان شەيئىنىڭ مۇمكىنچىلىكىگە ئىگە بولماسلىقى شەرت ئەمەستۇر. ئەمەلىيەتتە، بىزنىڭ قارىشىمىزدا ئۇنىڭدىن باشقىسى جائىز (كېرەك، توغرا) ئەمەستۇر، دېيىش بىلەن، ئۇنىڭدىن باشقىسى مۇمكىندۇر دېيىش، بىزنى ئوخشاش نەتىجىگە ئېلىپ بارىدۇ. ھالبۇكى، ئۇ باشقا شەيئى بولۇشىمۇ مۇمكىن. شۇنداقلا بۇ شەيئىنىڭ مۇتلەق ھالدا ئۆزى بىلەن كۆپەيتىلگەن بىر سان تۇرىدىن، يەنى «ئۈچ كەرە ئۈچ توققۇز بولىدۇ» دېگەن تۇرىدىن بولۇشى شەرت ئەمەستۇر. بۇ ئۇنىڭ جەۋھىرى بولماسلىقى بىلەن بىرگە، بۇنىڭدىن تۇغۇلغان ساندىكى باشقا بىر شەيئى بولىدىغانلىقى ياكى بىز سەزمىگەن ۋە بىلمىگەن باشقا بىر شەيئى بولۇشى، ياكى بولمىسا بىز ھازىرغىچە سەزمىگەن ۋە بىلمىگەن چەكسىز ھالەتلەردىن ۋە ماقۇللاردىن (ئۈيغۇنلۇقلاردىن) بولۇشى ۋە ياكى مەۋجۇت بولمىغانلىقى ئۈچۈن سېزىلىپ بىلىنمىگەن بىر شەيئى بولۇشىمۇ مۇمكىن. چۈنكى ھەرقانداق بىر شەيئى ئۆزىگە لازىملىقىنى، جەۋھەر بىرلىكى كېرەكلىكىنى، يوق دەپ لازىم قىلمايدۇ. لېكىن ئۇنىڭغا شۇ شەكىلدە دۇچ كەلگەن بولۇشى مۇمكىن ياكى بولمىسا، تاشقىر بىر تەسىر ئۇنىڭ بۇ ئەھۋالىدىن بىرەرسىنى بارلىققا كەلتۈرگەن بولسا، ئۇ ھالدا باشقىسىنىمۇ بارلىققا كەلتۈرگەن بولۇشى مۇمكىن. بۇ شەرتلەر ھازىرلانغاندا مەۋجۇت بولغان ھەربىر ھال ئۈستىدە ھاسىل بولىدۇ. ھەممىسى

مۇ يا دۇچ كېلىپ قېلىشنى نەتىجىسىدە شۇنداق بولىدۇ ياكى ھەر ئىككىسىگە سىرتتىن كەلگەن بىرەر تەسىر ۋۇجۇد (بارلىق) ئاتا قىلغان بولىدۇ.

سۆزىمىز ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ ئورنىدا، بۇگۈن بىز بەلەمەيدىغان باشقا بىر شەيئىنىڭ ھازىر بولۇشىمۇ مۇمكىن ئىدى. سىرتقى تەسىرلەرنىڭ قىلىدىغان ئىشلىرىدىن بىرى، ئۇ شەيئىنى بۇ ماقۇلنىڭ (ئەقىلگە ئۇيغۇنلۇق) قىياپىتىدە قويماسا، ئۇنىڭ سۇرىتىدە باشقا كىشىنى كۆرۈش ۋە بىلىش مۇمكىن بولمايدۇ.

بۇ تۆۋەندىكى ئۈسۈلدا چۈشەنگەنلەرنىڭ قارىشىدۇر: بۇگۈن چۈشەنگەن ھەربىر شەيئىنىڭ زىتى ۋە قارىمۇ قارشىسى توغرا بولىدۇ. مۇبادا بۇگۈن كۆرگەن شەيئىنىڭ ھەق ۋە توغرا ئىكەنلىكىنى يا تاسادىپىي ياكى مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئەھۋالدا گۇمان قىلغان بولايلى، ئىنسان سۆزىدىن چۈشىنىلگەن شەيئىنىڭ بۈگۈن باشقا بىر شەيئى ئىكەنلىكىنى ياكى چەكسىز شەيئىلەردىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى چۈشەنگەن بولايلى، گەرچە بۇ شەيئىلەرنىڭ ھەربىرى بىز چۈشەنگەن زاتنىڭ تەبىئىتى بولسىمۇ، ئەگەر ئۇ شەيئىلەر بىلەن بۇگۈنكى ماقۇل (ئۇيغۇنلۇق، مۇۋاپىقلىق) سان جەھەتتىن شۇ بىر شەيئى بولسا ۋە ئەگەر ئۇلار بىر شەيئى بولماي كۆپلۈك بولسا ھەم دائىرىسى تۇرلۇك بولسا، بۇ ئىنسان دەپ ئاتىلىدىغان بۇ بىر توپنىڭ ھەممىسىگە قارىتىلغان بولىدۇ.

ئۇنىڭ بىلەن بىللە، ئەگەر ئۇلارنىڭ ھاياتتا بىر يەردە كۆرۈنۈشلىرى مۇمكىن بولسا، بۇگۈن ئۇلار ئۆزلىرىگە بېرىلگەن پەرقلەندۇرگۈچى سۈپەتلەر بىلەن تىلغا ئېلىنىدۇ. شۇڭا چەكسىز شەيئىلەرمۇ سان جەھەتتىن بىر بولىدۇ. ئەمما بىرلا ۋاقىتتا بولماي ئارقا - ئارقىدىن تىزىلغان بولسىمۇ، پۈتۈنلۈك ھالدا بىر - بىرىگە زىت ۋە قارىمۇ قارشى ھالەتتە بولىدۇ. ئەگەر ئۇلار بىر - بىرىگە قارشى تۇرۇش بىلەن بىرگە چەكسىز ياكى چەكلىك

بولغان بولسا، بىرنىڭ قارىشىمىزدا، «ئۆزىدىن باشقىسى ياكى قارىمۇ قارشىلىقى توغرا بولمىغان شەيئىلەرنىڭ پۈتۈنلۈك ھالدا قارىمۇ قارشىسى، زىتى ياكى تاقابىل (قارشى) تۇرغۇچىسى بولىدۇ» دېيىش تېخىمۇ توغرا بولىدۇ. ئەمما [بىر شەيئىنىڭ] بەدىلى ياكى قارىشىسىغا كەلسەك، ئۇ توغرىدىكى ھېچقانداق سۆز توغرا بولماسلىقى كېرەك بولغاندەك، سۆزلەنگەن ھەربىر سۆزنىڭمۇ راست بولۇشى ۋە كائىناتتا ھېچقانداق مەۋجۇت بولماسلىقى لازىمدۇر. چۈنكى بىر شەيئى باشقا بىر شەيئىنىڭ تەبىئىتىگە كىرگەندە، بۇگۈن ئۇنىڭ سۆزىدىن مەقسەت قىلىنغان نەرسىدىن باشقىسى بولمايدۇ.

بىر شەيئىنىڭ تەبىئىتى دېگىنىمىزدە، ئۇنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلمىگەن بىر شەيئىنىڭ تەبىئىتىمۇ؟ سېزىش ئۈچۈن بىلىش ياكى چۈشىنىش ئۈچۈن ئۇنىڭ بارلىقى ئېھتىماللىق ھېسابلىنامدۇ؟ بۇگۈن بىزنىڭ نەزىرىمىزدە، ئەقىلغە ئۇيغۇن (ماقۇل) بولمىسا، نېمە ئىكەنلىكىنى بىز بىلمىگەن بۇ شەيئى ئومۇمىيلىق ئېتىبارى بىلەن، ئۇنىڭ زىتى ياكى قارشى تۇرغۇچىسى بولۇشى مۇمكىندۇر دەپ ئويلايمىز ھەم مۇشۇنداق. بىزنىڭ قارىشىمىزدا يوق ھېسابلانغان شەيئىنىڭ يوق قىلماسلىقىمۇ مۇمكىنچىلىك دائىرىسىگە كىرىدۇ.

بۇلارغا ئوخشاش پىكىرلەر ھېكمەتنى بۇزۇپ يوققا چىقىرىدۇ. روھلاردا ئەكس ئەتكەن شەيئىلەرنى يوق قىلىدۇ. ھالبۇكى، بۇلار ھەقىقىي ۋە جەۋھەرلىرى ئېتىبارى بىلەن بار شەيئىلەردۇر. بارلىقلار جەۋھەر ۋە ئارەزلىرى بىلەن مەۋجۇت بولۇپ، ئۆزئارا زىت ۋە چەكسىز ۋۇجۇدلاردىن تەشكىل تاپىدۇ ۋە ھېچبىر شەيئىنىڭ يوق بولۇشىغا ئەسلا ئېھتىماللىق قالدۇرمايدۇ.

ئەرەستۇ پەلسەپىسى
(فەلسەفەتۇ ئەرىستۇتالىس)

بىرىنچى بۆلۈم

ئەرەستۇ ئىنسان بەركاماللىقىنى خۇددى ئەفلاتۇنغا ئوخشاش، بەزىدە كەڭرەك تەھلىل قىلىدۇ. ئەمما ئەرەستۇ ئۆزى چۈشەندۈرەلمىگەندە ياكى ئۆز مۇلاھىزىلىرىنى ئىلمىي يېقىنلىقتا ئېرىشتۈرۈشكە قادىر بولغۇدەك دەلىللەر يارىتىلمىغاندا، ئەفلاتۇن (ئادەتتە) باشلايدىغان هاللاردىن ئەمەس، بەلكى ئۇلاردىن ئاۋۋالقىلىرىدىن باشلاش زۆرۈر، دەپ هېسابلايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەرەستۇ ئارزۇ قىلىنمىدىغان بولۇپ كۆرۈنگەن ۋە ۋاقىت نۇقتىسىنەزىرىدىن باشقا تىلەككە ئىگە ئۇستۇن تۇرغۇچى ئەزگۈلۈك دەپ بىلىنمىدىغان ۋە ئىنتىلمىدىغان (ئادەمىلەرنىڭ) مەقسەتلىرى تۆت دەپ چۈشەندۈرىدۇ. بۇلار: تەن ساغلاملىقى، تۇيغۇ (ئەزالىرىنىڭ) ساغلاملىقى، تۇرلۇك نەرسىلەرنى ئىدراك ئېتىشكە بولغان قابىلىيەت ساغلاملىقى (بۇ قابىلىيەت بارلىقى ئۈچۈن ئەنە شۇ ساغلاملىقمۇ بولىدۇ) ئىنتىلىشكە بولغان قابىلىيەت ساغلاملىقى، (بۇ قابىلىيەت بالىقى ئۈچۈن ئەنە شۇ ساغلاملىقمۇ بولىدۇ).

بۇلارنىڭ (ھەممىسى) بىلىش زۆرۈر بولغان پايدىلىق بىلىمدۇر. زۆرۈرى پايدىلىق ۋە پائال ئىنتىلىش — بۇ ئالدى بىلەن شۇنداق ئىنتىلىشكى، ئۇنىڭدا شۇ ئىنتىلىش باشقا بىرسىنىڭ ئىنتىلىشى بىلەن قوشۇلۇپ مەزكۇر ئادەم ئۈچۈن بولىدۇ ياكى (شۇ ئىنتىلىش) مەزكۇر ئادەمنىڭ ئىنتىلىشى بىلەن قو-

شۇلۇپ باشقا بىرسى ئۇچۇن بولىدۇ ۋە بۇ ئىنتىلىش بىرەر ھەرىكەت ياكى مۇلاھىزە بولامدۇ - يوقمۇ، بۇنىڭ پەرقى يوق. ئەگەر ئىنتىلىش ھەرىكەتنىڭ ئۆزى بولسا، ئۇ ھالدا ئۇ دەسلەپكى (بىرىنچى) ۋە پايدىلىق (ئىنتىلىش) بولىدۇ. ئەگەر ئىنتىلىش مۇلاھىزە بولسا، ئۇ ھالدا مۇلاھىزە سۈپىتىدە پايدىلىق بولىدۇ. ئەرەستۇ ئېيتىدۇكى، ئىنتىلىدىغان بۇ تۆت مەقسەت ئىنسان سالامەتلىكىنىڭ ئەڭ ئالىيجاناب ھالەتلىرىدۇر. ئۇلار شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆزگىرىپمۇ تۇرىدۇ. (بۇرۇلۇش ياكى كامالەتكە يېتىش تەرىپىگە قاراپ.)

ئەرەستۇ يەنە ئېيتىدۇكى، ئاسمان ۋە يەردىكى تۈيغۇ بىلەن ھېس قىلىنىدىغان نەرسىلەر ۋە كۆزگە كۆرۈنىدىغان ھالەتلەرنى ھەممە روھنىڭ ئۆزىدىكى تۈيغۇلارنىڭ مەۋجۇتلۇق سەۋەبلىرىنى بىلىشكە روھ دائىما ئىنتىلىپ تۇرىدۇ. روھ يەنە روھىيەتتە پەيدا بولمىدىغان باشقا غايىلەر ۋە ئەستەلىكلەرنىڭ ھەقىقىي ماھىيىتىنى، خاھ ئۇلار مەزكۇر ئادەم روھىدا پەيدا بولۇۋاتقان بولسۇن، خاھى باشقا بىر ئادەم روھىدا پەيدا بولۇپ، ئۇنىڭغا (مەزكۇر ئادەمگە) مەلۇم بولغان بولسۇن، بەربىر بىلىشكە ئىنتىلىدۇ. ئەمما بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاۋۋالقى ئەسلىنىۋاتقان مەقسەتلەر (مەجمۇئەسىگە) كىرمەيدۇ. ئۇلارنى ئىدراك ئېتىش بىلەن روھ ۋە ساغلاملىق ۋە قانداقتۇر بىر نەرسە ئۇچۇن پايدا تاپمايدۇ. ئۇلاردىن روھ پەقەت بىلىمنى بىلىم سۈپىتىدىلا ئۆزلەشتۇرىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتىلغان نەرسىلەردىن بىر نېمىنى بىلىپ ئالغان ئادەم شادلىق ۋە ھۇزۇر تاپىدۇ.

ئەگەر ئىنسان خەيرىخاھلىق، گۈزەللىك، ئالىيجانابلىق ۋە ئۇلۇغۋارلىققا باشقا ئادەملەر ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى ئۆزى ۋە ئۆز روھى ئوتتۇرىسىدىكى مەۋجۇت نەرسە ئارقىلىق ئېرىشىدىغان بولسا، ئادەم ھەقىقەتەنمۇ خەيرىخاھلىق ۋە كامالەتكە ئېرىشىدۇ. بۇنى ئۇنىڭ ئۆزىدىن باشقا ھېچكىم سەزمىگەن تەقدىردىمۇ ئۇنىڭ

روھى ئۇلۇغۋار ۋە ئالىيجاناب بولىدۇ؛ ئۇ ئادەم بۇ پەزىلەتلەرگە ئېرىشكەنلىكىدىن تولىمۇ خۇشال بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ ئادەم مەلۇم بىر دەرىجىدە شۇ خەيرىخاھلىقلارنى ئۇنىڭغا خەلق بەخشەندە قىلغان دەپ ئويلايدۇ ياكى ئۆزىدىكى پەزىلەتلەرنىڭ بەركاماللىقى، ئۇلۇغۋارلىقى ئالقىشقا سازاۋەرلىكىگە، بولۇپمۇ كۆپچىلىك ئادەملەر ئېرىشەلمەيدۇ دەپ تەسەۋۋۇر قىلغان خەيرىخاھلىقلارغا ئېرىشكىنىگە خەلق سەۋەبچى دەپ ئويلايدۇ.

ئەمما كۆپچىلىك يۇقىرىدا زىكىر قىلىنغان نەرسىلەر ۋە مەلۇماتلارنى بىلىش شەرت ئەمەس. ئىزدەلگەن مەقسەتلەرگە ئۇلارنىڭ پايدىسى تەگمەيدۇ. ئەكسىنچە ئۆزىنىڭ زۆرۈرىيىتى ۋە پايدىسى بىلەن ئارتۇقچىدۇر، دەپ ھېسابلايدۇ. شۇنىڭغا قارىماي ئۇلار بۇ بىلىمنى ئۇلۇغۋار ۋە ئالىيجاناب دەيدۇ. ئىنسان ئىنتىلىدىغان بىلىمنى ئۇلار ئالدى بىلەن ئىككى خىلغا بۆلىدۇ: 1) ئىزدەلگەن شۇ تۆت مەقسەتتىكى ساغلاملىققا ئېرىشىشتە ئىنسان پايدا تېپىش ياكى ئەڭ يۇكسەك دەرىجىدىكى ساغلاملىققا ئىگە بولۇشتا ياردەم بەرگۈچى، ئېھتىياجلىق بىلىم؛ 2) ئۆزى ھەرقانچە پايدىلىق بولسىمۇ ئارتۇقچە بولغان بىرەر نەرسە ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ئۆز - ئۆزىچە خاھلىنىدىغان بىلىم. بىلىمنى بۇنداق بۆلۈش توغرا، چۈنكى ئۇ روھلار ئارىسىدا ئالاقە ئورنىتىلىشتىن خېلى بۇرۇن روھلارنىڭ ئۆزلىرى (ئايرىم - ئايرىم) بىلىملەرگە ئىنتىلىشكە ئىمكانىيەت يارىتىدۇ. ئاشۇ بىلىملەردىن بىرىگە ھەرىكەتنى (ئۇنىڭ ياردىمىدە) ئەملىگە ئاشۇرۇشى ئۈچۈن مۇراجىئەت قىلىدۇ، باشقا بىلىمدىن ئۆزلىرىنى تارتىدۇ. بىلىمنىڭ بىرىنچى خىلى «ئەملىي»، «ئىككىنچىسى بولسا «نەزەرىي» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئەمما ئادەملەر ئاشۇ ئىزدەلگەن تۆت مەقسەتتىن نېمىلەر پايدىلىق ئەمەسلىكىنى پەملەش ئۈچۈن بەزەن ئۆز ھېس - تۇيغۇلىرىدىن پايدىلىنىدۇ. ئۇلار سەزگۈ - ھېسسىيات ئارقىلىق ئىد-

راك ئېتىلگۈچى نەرسىلەرنى بىلىشكە ئىنتىلىدۇ، ئەمما ئۇلارنى ئۆز سەزگۈلىرى ئارقىلىق ئىدراك قىلىسمۇ، مەسىلەن: ھەيكەلتىراشلىق، نازۇك رەسىملەر، ئارامبەخش كۈيلەر، خۇشبۇي ھىدلار، نازۇك بۇيۇملارنى بىلگەندەك بىلىسمۇ، ئۇلاردىن ئىزدەلگەن مەقسەتلەرگە (ئېرىشىش) ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى پەقەت زوق ئېلىش ئۈچۈنلا پايدىلىنىدۇ. بۇ ھالدا زوقلىنىشنىڭ مەنىسى خېرىخاھلىققا ئېرىشىشى، خېرىخاھ (زوققا) ئېرىشىش ماقۇل كۆرۈلگىنىدىن ئىبارەت بولۇپ قالىدۇ، خالاس. ھۇزۇرغا ئېرىشمەي ھۇزۇرلىنىپ بولمايدۇ. ئۇنىڭغا سەزگۈ ـ تۇيغۇ ئارقىلىق ئېرىشكەندىلا ئۇ نامايان بولىدۇ ۋە سەزمەي تۇرۇپ تۇيغۇسىز ھۇزۇر ئېلىپ بولمايدۇ. باشقا سەزگۈ ئارقىلىق ئېرىشىدىغان بىلىملەرمۇ شۇ يوسۇندا مەۋجۇتتۇر. بەزەن ئىنسان ئىدراك ئېتىش ۋە بىلىش ئارقىلىق زق ئالىدىغان، سەزگۈ ـ تۇيغۇ ئارقىلىق ئىدراك ئېتىدىغان نەرسىلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقى سەۋەبىنى (كۆرسەتكۈچى) بىلىملەرگە نىسبەتەن بۇ بىلىملەر (يەنى، پەقەت ھېس قىلىپ ئالىدىغان بىلىملەر) تاشقى بىلىملەردۇر. ئەمما ئىنسان ئەپسانىلەر، لەتىپىلەر، ۋە خەلق رىۋايەتلىرىنى بىلىشتەمۇ شادلىنىپ ھۇزۇر ئالىدۇ. بۇنىڭ (ھەقىقىي) قۇۋۋانچ ئېلىش ئۈچۈن ئەھمىيىتى يوق. ھېكايە قىلغۇچى، ئەپسانىلەرنى ئېيتقۇچىلار، شېئىرىيەت ۋە خەلق رىۋايەتلىرىنى ئاڭلىغۇچى، كېيىن باشقىلارغا ئېيتىپ بەرگۈچىلەرگە نىسبەتەن بولغان پىكرىمۇ شۇنداق. ئادەمگە ئېيتىپ بېرىلگەن ۋە ئوقۇلغان شېئىرىيەت ئەپسانىلەردىن پەيدا بولىدىغان ھېسسىياتلار ئۇ ئالىدىغان قۇۋۋانچ، ھالاۋەت ۋە ھۇزۇرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدىغان ھېسسىياتلاردۇر. ئەگەر يۈكسەك، كامالەتكە يەتكەن بىلىم (دەرىجىسىگە ئېرىشكەن ھەربىر ئىنسان ئەگەر يۈكسەك ھۇزۇرغا مالىك بولىدۇ. ئۇ روھىدا بەركامال بىلىمگە ئېرىشكەن چېغىدا ئۇنىڭدىن ئالىدىغان ھۇزۇرنىمۇ تولۇق ۋە بەركامال بولىدۇ. بۇ بىلىم ۋە كامالەت

پەقەت ئۆزىچە بىلىم ۋە كامالەت بولۇپ قالمىدۇ ۋە ھۇزۇرنى ئىزدەلگەن تۈپكى مەقسەتتە ئەمەس، ئۇلارنىڭ ئۆزىدىن ئاشۇ بىلىم ۋە كامالەتتىن) ئالمىدۇ. شۇنىڭغا قارىماي ئادەملەر ئۇلار-دىن پەيرىلىنىدۇ. ئىزدىلىنىدىغان تۈت مەقسەت ئۇچۇن ھۇزۇر-لىنىشقا ئېرىشىش نىيىتىدە ئۇلاردىن پايدىلىنىش تاسادىپىي بىر ھالدۇر.

كېيىن ئەرەستۇنىڭ پىكرىچە زۆرۇر بولغان بۆلۈملەر خۇددى ئادەم بىلەن دۇنياغا كەلگەندەك، تۇغۇلغاندىن بېرى ئۇنىڭغا تەئەل-لۇقتۇر. ئۇلار ھېس - تۇيغۇ ئارقىلىق ئېرىشىلگەندىن كۆپرەك تەبىئەتتىن ئېھسان قىلىنىدۇ. بەزىدە ئىنسان شۇ ئىزدىلىۋاتقان مەقسەتلەرنىڭ ساغلاملىقىغا يېتىشمەك ئۇچۇن ھېس - تۇيغۇدىن ئالغان بىلىملىرىدىن پايدىلىنىدۇ. كېيىن ئەرەستۇ ئېيتىدۇكى، ئىنسانغا ئېرىشىلگەن بىلىملەر يېتەرلىك بولمىغانلىقتىن، ئۇ ئىنسان تۇغما بىلىملەردىن پايدىلىنىشقا ئىنتىلىدۇ. ئەگەر ئۆزى-گە زۆرۇر بولغان جەھەتلەرگە چوڭقۇر نەزەر تاشلايدىغان بولسا، ئۇ ئۆزى بېجىرىش زۆرۇر ۋە موھتاجلىق ھېس قىلغان ئىشلارنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۇچۇن تۇغما بىلىملەرنىڭمۇ يېتەرلىك ئەمەس-لىكىنى چۇشىنىدۇ. شۇنىڭدا ئىنسان بىلىملىرىنىڭ باشقا كۆپ تۇرلىرىگىمۇ مۇراجىئەت قىلىدۇ ۋە تاكى ئۇلار ئۇستىدە پىكىر يۈرگۈزمەي، ئۆگىنىپ چىقماي ھېچ ئىشقا قول ئۇرمايدۇ. ئۇ ئۆز تەشەببۇسى بىلەن دائىما باشقىلار ئۇچۇن نەپ يەتكۈزۈشنى خالايدۇ، باشقىلارنى سوئاللارغا تۇتىدۇ. ئۆزى ئويلىغان ئىشلار توغرىسىدا باشقىلار بىلەن مەسلىھەتلىشىدۇ. ئۆزىنىڭ كەشپىياتى ۋە ھېس - تۇيغۇسى توغرىمۇ - يوقمۇ، بۇنى بىلگۈسى كېلىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى بىلىملەرنى باشقۇرغۇچى تۇغما قابىلىيەت قۇۋۋىتىنىڭ كۆرسەتكۈچىدۇر. پىكىر قىلىش ۋە تەھلىل قىلىش تۇيەيلى ئادەم ئۆزىدە بۇرۇندىن نامەلۇم بولغان بىلىملەرنى تاپە-دۇ. كۆپىنچە ئۇ قايسى خۇلاسە پايدىلىق، قايسى زىيانلىق ئىكەن-

لىكىنى بىلمەي، ھەيران قېلىشى ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەس. كۆپىنچە ئۇ تەھلىل، تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسىدە كەشپىياتى ئاۋۇ-ۋال ئۆزى سەزمىگەن بولسىمۇ، خالتا ئىكەنلىكىنى كېيىن بىلىپ قالىدۇ.

ئىنسان پەنلەرگە ھەۋەس قىلىپ، ئاۋۇال ئۇنى ئۆگىنىپ، تەھلىل قىلىدۇ، ئاندىن ئۇلاردىن بەزىلىرىنىڭ ئىشەنچىلىك ۋە ھەقىقىي ئىكەنلىكىنى، بەزىلىرىنىڭ بوش ۋە ئەھمىيەتسىز ئىكەنلىكىنى بىلىپ قالىدۇ. ئەمما ئۇ ئۆز ئىزلىنىشلىرى سەۋەبىلىك ھەقىقەتكە ئېلىپ بارغۇچى يولدا تۇرغان بولسا، ئۇ ئىدراك ئەتمەكچى بولغان نەرسە ھەققىدىكى كامالەت دەرىجىسى بولىدۇ. بۇ بەركامەللىق ئۆزىنىڭ ھەققانىيلىقى بىلەن ئاخىرىغا يېتىپ بارمىغان. بىر چېگرا، ئۆزىدىن كېيىن يەنە بىر چېگرىسى بار مەنزىلدۇر. ئەمەلىي پەنلەرگە ئېرىشىش جەھەتتە ئىنسانىنىڭ ھالىتى شۇنداق تەسەۋۋۇر قىلىنىدۇ. ئەرەستۇ ئەمەلىي پەنلەرگە ئېرىشىشنىڭ ئۈچ ئۇسۇلى بار دەپ چۈشەندۈرىدۇ. ئۇلار: 1) ھېس - سەزگۈ يارىدىمىدە؛ 2) سەزگۈ ئارقىلىق ئېرىشىلگەن بىلىملەردىن مىقدار جەھەتتىن كۆپرەك بولغان بىرىنچى (تۇغما) بىلىم يارىدىمىدە؛ 3) تەھلىل، تەكشۈرۈشلەر يارىدىمىدە نەزەرىيە پەنلىرىدە شۇلار بار. ئېرىشىشنىڭ ئۈچ ئۇسۇلىغا ئىدراك قىلىشىنىڭ ئۈچ ئۇسۇلى توغرا كېلىدۇ: 1) ھېس - سەزگۈلەر؛ 2) ھېس - سەزگۈدىن ئېلىنغان بىلىم مەلۇماتىدىن كۆپرەك بولغان بىرىنچى بىلىم مەلۇماتلىرى؛ 3) تەكشۈرۈش، تەھلىل قىلىش نەتىجىسىدىن ئېلىنغان مەلۇماتلار. تەكشۈرۈش، تەھلىل قىلىش نەتىجىسىدە ئېلىنغان بىلىملەر دەسلەپ تەكشۈرۈلمىگەن بىلىملەردىن ئېلىنىدۇ. ئۆگىنىپ، تەكشۈرۈپ چىقىشتىن ئاۋۇال ئۇلار ئىزدىلىۋاتقان مەقسەتتە بولىدۇ ۋە «ئىدراك ئېتىش نۇقتىسى» دەپ ئاتالغانلاردۇر. پەن تەلەپ قىلغان تەرەپلەرنى ئېنىقلاش ئۈچۈن پايدىلىنىدىغان دەسلەپكى مەلۇماتلار «مۇقەددىمات»

دەپ ئاتىلىدۇ. پەن تەكشۈرىدىغان نەرسىلەرنى «مەتلۇب ۋە مەقسەت» دەپ، ئۆگىنىلگەنلىرىنى بولسا، «خۇلاسات» دەپ ئاتايدۇ. شۇنداق قىلىپ بۇ نەرسىنىڭ ھەممىسى ئالدىدىن مەۋجۇتتۇر.

ئەرەستۇ ئىنسان پايدىلىق نەرسىلەر ھەققىدىكى بىلىم ھەقىقىتىگە يېتىشەلمەيدۇ، دەپ چۈشەندۈرىدۇ. ئىنسان ئۆزىنىڭ ئىنتىلىشى قانداق ئىكەنلىكىنى ۋە پايدىلىق نەرسىلەردىن قايسى بىرىگە ئىنتىلىش زۆرۈرلۈكىنى بىلەلەمدۇ، ئىنتىلىشنىڭ چېگرىسى ۋە بۇ چېگرا ئېنىقلانغانمۇ، نەتىجىسى بارمۇ - يوقمۇ، ئۇنىڭغا نامەلۇمدۇر. ئەمما بىز ئىنسانىنىڭ ئەسلىتىپ ئۆتۈلگەن ئىزدەنگۈچى مەقسەتلىرىنىڭ ساغلاملىقىغا ئېرىشىشكە ئىنتىلىشلىرىنى بىلىمىز. ئەگەر ئىنسان ئېنىق بىر مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن پايدىلىق نەرسىلەردىن قايسى بىرى كېرەكلىكىنى، كۆرۈپ ئۆتۈلگەن تۆت مەقسەتنىن قايسى بىرى زۆرۈرلىكىنى ئېنىق بىلاشقا ھەرىكەت قىلىپ كۆرسە، ئۇنىڭدا مەسىلەن: تۆۋەندىكىدەك سوئاللارغا، ھېس - سەزگۈ ساغلاملىقى بەدەن ساغلاملىقىغا باغلىقمۇ - ئەمەسمۇ؟ ياكى بەدەن ساغلاملىقىنى تەمىنلەش ئۈچۈن ھېس - سەزگۈ ساغلاملىقى زۆرۈرمۇ ۋە ھېس - سەزگۈ تۈپەيلىدىن بەدەن ساغلاملىقى بەرقارارمۇ - ئەمەسمۇ؟ ياكى بۇلارنىڭ ھەممىسى ئايرىم بىر پايدىلىق نەرسىنى ساقلاپ تۇرۇش ئۈچۈن كېرەكمۇ؟ دېگەن سوئاللارغا جاۋاب ئىزدەشكە ئەھدى قىلغىنىدا ئۇ قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان بولاتتى.

ئەگەر سەزگۈلەر مەقسەتنىڭ ئۆزى بولسا، ئۇ چاغدا ئۇلاردىن بەدەننى ساغلاملاشتۇرۇش ئۈچۈن پايدىلىنىش كېرەك بولماس ئىدى، چۈنكى بەدەننى ھېس - سەزگۈلەرنىڭ ھەممىسىنى تەمىنلىگۈچى بىر ئۈسكۈنە ياكى ۋاستىچى، يا بولمىسا ئەشيا دەپ ھېسابلاش مۇمكىن. بەدەن ساغلاملىقى ۋە ئىنتىلىشلەر قۇۋۋىتى ساغلاملىقنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ تۇرغۇچى ئىنسانغا خاس

قابىلىيەت ۋە ئىنتىلىشلەر قۇۋۋىتى ھېس - سەزگۈلەر ساغلام-لىقىنىڭ مەۋجۇتلۇقى، بار بولۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. بەزەن سەزگۈلەر تەسىرى ۋە شۇ ھېس - سەزگۈلەر سەۋەبلىك بولىدىغان ئىنسان ئىستىكى ۋە ئەملىي مەقسەتنىڭ ئۆزى بولۇشى مۇمكىن.

بۇ خۇلاسىلەرنىڭ ھەممىسىگە ئېتىراز بىلدۈرۈش مۇمكىن. ئەمما بىلىمسىزكى، بىز ئۆزىمىزنىڭ بەدىنىمىز ۋە باشقا بارچە نەرسىلەرنى ساغلاملاشتۇرۇش ئۈچۈن يارىدەم بەرگۈچى نەرسىگە ئېرىشىش نىيىتىمىدە ئۆز ھېس - تۇيغۇ، سەزگۈلىرىمىزدىن پايدا-لىنىمىز ياكى ئۇلاردىن بىرى (يەنى ھېس - سەزگۈ)، باشقا بىرى (يەنە بەدەننى ساغلاملاشتۇرۇش) ئۈچۈن مەۋجۇتتۇر، دەپ ھېسابلايمىز. شۇنداق قىلىپ ئايلىنىۋېرىدۇ: ئۇلارنىڭ بەزىلىرى باشقىلىرى ئۈچۈن ۋە باشقىلىرى تۈپەيلىدىن مەۋجۇتتۇر.

ئىنسان مەقسەتكە يېتىپ بارماسلىق ياكى مەقسىتى بولمىغان نەرسە ئالدىغا يېتىش ئۈچۈن ئەمەس، ئەكسىچە ئۆزىنىڭ ئىنتى-لىشلىرىنىڭ مەلۇم بىر مەقسىتى بولۇشى ئۈچۈن ھەقىقەتكە يە-تىشىشنى خالايدۇ. ئۆزىنىڭ روھى تەبىئەتتىن بەدەن ساغلاملىقى ۋە روھ - تۇيغۇ ساغلاملىقىغا باغلىقلىقىنى ۋە ساغلاملىقىنىڭ بۇ ھالەتلىرى ئىسپات تەلەپ قىلىشنى كىشىلەر چۈشىنىدۇ. ئۆزلە-رى ھەققىدە ئەۋۋەلەن تۈگەل بىلىم بەرمەيدىغان، ئەمما بۇ بىلىم-نىڭ ئەرزىمەس ئۆلۈشىنى بەرگۈچى نەرسىلەرنىڭ بار بولغانلىقى سەۋەبلىك، ئېيتىش مۇمكىنكى، ئىنسان كامالەتكە ئېرىشىشكە يا تەبىئەتتىن ياكى ئىستەك ۋە سۈباتى بىلەن ئىنتىلىدۇ.

ئەمما بەدەن ساغلاملىقى ۋە ھېس - سەزگۈ ساغلاملىقىدىن ئىبارەتلىكىغا نەرسە ئادەمنىڭ بالىلىق ۋە ئۆسمۈرلۈك دەۋرىدە ئېرىشىدىغان (نەرسىلەرگە) ئوخشايدۇ. بەدەن ساغلاملىقى ۋە ھېس - سەزگۈ ساغلاملىقىنىڭ قىسقىرىشى بالىلىق ۋە ئۆسمۈر-لۈك دەۋرىنىڭ قىسقىرىشىغا ئوخشىسا كېرەك. بەزىدە بەدەن

ساغلاملىقى باشقا بىر مەقسەتكە قارىتىلغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. ئۇ ھالدا ھېس ـ تۇيغۇ ساغلاملىقى، بەدەن ساغلاملىقىغا شەرت ـ شارائىت يارىتقۇچى، شۇ ساغلاملىققا ئېرىشىش ئۈچۈن پايدىلىنىدىغان مەقسەتكە ئاساس بولۇپ قالىدۇ. ئەگەر ئىنسان بەدەن ۋە ھېس ـ سەزگۈ ساغلاملىقلىرىنى، ئاشۇ ھېس ـ سەزمۇ ۋە بەدەن ساغلاملىقىنى تەمىنلىگۈچى پەرق ئېتىش كۈچى ساغلاملىقىنى چېگرىلەيدىغان بولسا، ناھايىتى مۇشكۈل ئەھۋالغا چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن. كېيىن ئۇ بەدەن ساغلاملىقى ھالىتى ياخشىمۇ ياكى ھېس ـ تۇيغۇ ساغلاملىقى ھالىتى ياخشىمۇ، دەپ ئويلاپ قالغان بولاتتى. گەرچە كۆپچىلىك ئېيتقىنىدەك ئەڭ ئەۋزىلى ھېس ـ سەزگۈ، تۇيغۇ ساغلاملىقى بولسىمۇ، كېيىن ئۇ ئىنسانىنىڭ پەرق ئېتىش كۈچى ياخشىمۇ ياكى ئىنتىلىش كۈچى ياخشىمۇ دەپ ئويلاشقا چۈشەتتى. بۈلارنىڭ ھەممىسىنى چۈشىنىش ناھايىتى مۇشكۈل ئىشتۇر.

تۆۋەندىكىلەرنىمۇ ئىنسان مۇلاھىزە قىلىپ چۈشىنىشى بەك قىيىن. ئەگەردە ئىزلىنىۋاتقان مەقسەتلەردىن ئەڭ زۆرۈرلىرى چەكلىنىپ قويۇلسا ياكى ئۇلارنى كامالەت دەرىجىسىگە يەتكۈزۈلسە، بۇ ئىستەك ـ خاھىشلاردا ھەممىسىدىن ئۆتۈپ كېتىدىغان ۋە ئىنسانغا خاس بولمايدىغان نەرسىنى ئۇنىڭ روھى خاھلامدۇ ياكى ئۇنىڭ روھى ھەربىر ئىزدىلىۋاتقان مەقسەتلەردىن ھەربىرىنىڭ بەشەرىيات ئۈچۈن بەركامال ۋە ئىنسانغا خاس بولغان ئەڭ ياخشى ھالىتىگە ئىنتىلەمدۇ؟

روھىي ھەقىقەتلەرگە ئېرىشىشتە نېمىلەرگە ئىنتىلىشنى، روھىيەتتىدە نېمىلەر پەيدا بولۇۋاتقانلىقىنى، كۆرۈنۈپ تۇرغان نەرسىلەرنىڭ ئاساسلىرىنى، ماھىيىتىنى بىلىشتە، بۇ ئاددىي ئىنسانىي بىلىمگە ئېرىشىشكە بولغان ئىنتىلىش ياكى نە پەنگە، نە ئادەمگە تەئەللۇق بولمىغان ھەددىدىن تاشقىرى خاھىشمۇ ياكى شۇ ئىزدىلىۋاتقان تۆت مەقسەتكە ئائىت بولغان، ھەقىقەتەنمۇ چىن

ئىنسانىي خاھىشمۇ؟ مۇنداق مەسىلىلەرنى مۇلاھىزە قىلىشتا، ئىنسان كۆپ قېتىمچىلىقلارغا دۇچ كېلىدۇ.

ئاشۇ ئىنسانغا خاس، ئىزدىلىۋاتقان تۆت مەقسەت ھايۋانلار-غىمۇ تەئەللۇقتۇر. چۈنكى ھەربىر ھايۋاننىڭمۇ بەدىنى، ھېس - سەزگۈسى، پەرق ئېتىش ئىقتىدارى بار ۋە شۇلار سەۋەبلىك ئۆزىنىڭ بەدىنى ۋە ھېس - سەزگۈسىنىڭ ساغلاملىقىنى ساقلاپ قېلىشقا ئىنتىلىدۇ. ئەمما ھايۋاندىن ھېس - سەزگۈ ئارقىلىق ئىدراك قىلىنىدىغان نەرسىلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇش سەۋەبلىرىنى بىلىشكە ۋە يەردىكى ھەممە نەرسىنىڭ (مەۋجۇتلۇقى) سەۋەبلىرى-نى بىلىشكە بولغان ئىنتىلىش يوق. مەۋجۇتلۇقى سەۋەبلىرىنى بىلىشكە بولغان ئىنتىلىش پەيدا قىلغۇچى نەرسىلەرگە ھايۋان ھېچ بىر ھەيران قالمايدۇ.

تۆۋەندىكى نەرسىلەرنى مۇلاھىزە قىلغاندىمۇ ئىنسان كۆپ قېتىنىلىدۇ. ئىنسانىنىڭ بىلىمگە بولغان ئىنتىلىشىنىڭ سەۋەبى نېمىدە؟ ئەگەر ساپ ئىنسانىي سۈپەت بولمىسا، ئىنسانىنى ھەقى-قەت تەرەپكە ياشىغۇچى بىلىش، ئىدراك ئېتىشكە بولغان ئىنتى-لىش قابىلىيىتى ۋە بىرىنچى دەسلەپكى بىلىملەر ئۈنۈگۈغا نېمىشقا بېرىلگەن؟ بەلكى بۇلار پەقەت ئادەمزاتقا خاس خىسلەتتۇر.

ئېھتىمال، ئادەمزات ئىچىدىن بەزى ئادەملەر يا ئۆزلىرىنىڭ ئەسلى ماھىيەتلىرى ياكى تاسادىپ كۆچى تۈپەيلىدىن بىلىملىرى بىلەن ئەڭ بەركامال ئىنسان بولالمىسا كېرەك. بەلكى بىلىش، ئىنسان ماھىيىتى ياكى ئىنسان ماھىيىتىنىڭ تەسىرلىرىدىن بە-رىدۇر. ئەگەردە بىلىش — ئىنسان ماھىيىتى تەسىرلىرىدىن بىرى بولسا، ئۈنۈمۈ ماھىيىتى، بۇ تەسىر (ھەرىكەت) يۈز بېرە-ۋاتقان چاغدا ئەڭ يۇكسەك بەركامالىققا ئېرىشىشكە بولغان ئىنـ-تىلىش ئىچىدە پەيدا بولغان. ئۈنۈمۈ ماھىيىتىنىڭ تەسىرى (ھە-رىكىتىدىن) ئىبارەت بولىدۇ. شۇنداق ئىكەن، ئاشۇ تەسىرىدىن (ھەرىكەتنى) پەيدا قىلغۇچى نەرسىنىڭ ئۆزى نېمە؟ ئۈنۈگۈغا

ئىزلىگۈچى ھەربىر ئىنسان ئۈچۈن ئۇ ئىزدىلىۋاتقان مەقسەتمۇ ياكى ئەمەسمۇ؟ بۇنى بىلىۋېلىش كېرەك، ئەلۋەتتە.

ھەقىقەتەنمۇ ئادەملەر زۆرۈرىيەت ئارقىلىق ئۆزلىرى ئېھتىياج سەزگەن ھالەتلەرنى بىلىشكە، ئىدراك ئېتىشكە ئىنتىلىدۇ. نەرسىلەرنى ئىدراك ئېتىش بىلىش ئۈچۈن زۆرۈرىيەت تۈغۇلمايدۇ، بىلىم خەيرلىك بولمايدۇ. يەنە بىلىم سۈپىتىنىڭ دەرجىسى زۆرۈر بولغان دەرىجىدىن ئېشىپ كەتمەسلىكى كېرەك. ئىنسان ئىنتىلىۋاتقان نەرسە ھەددىدىن زىيادىمۇ — ئەمەسمۇ؟ ئىنسانغا تەبىئەتتىن خاس بولغان بۇ ھەددىدىن زىيادە خاھىشنى چېگرىلاش ۋە بېسىپ تۈرۈش كېرەكمۇ ياكى ئومۇمەن يوقىتىش زۆرۈرمۇ؟ بۇ سوئاللارنىڭ ھەممىسى مۇلاھىزە قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ ۋە ئۇلار بويىچە كۆپتىن - كۆپ تۈرلۈك پىكىرلەر مەۋجۇت. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئادەمنى ھەيرەتكە سالىدىغان مەسىلىلەردۇر، تۈرلۈك پىكىرلەر مەۋجۇت بولغان مۇلاھىزە ماۋزۇلىرىدۇر.

ئادەم ئەگەر بۇلاردىن (تۈرلۈك پىكىرلەردىن) بىرەرسىنى ئەۋزەل كۆرىدىغان بولسا، بۇ ئىشنى ئۇ يا ئۆزىنى چېنىقتۇرۇش ئۈچۈن ياكى باشقا بىرىنى چېنىقتۇرۇش ئۈچۈن قىلغان بولىدۇ. بۇ ھەقتە تۈرلۈك پىكىرلەر كۆپ. لېكىن ئۇنىڭغا خاس تۈرمۇش، ھايات كەچۈرۈش سۈپىتىنى چېگرىلاپ قويۇلمامدۇ؟

ئەگەر ئادەم، بەدەن ۋە ھېس - سەزگۈ ساغلاملىقى، تەبىئەت ئېھسانى بولغان پەرق ئېتىش، بىلىش قابىلىيىتى ھەمدە ئەركىن تاللاشقا بولغان نىيەت ۋە قابىلىيەت ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا ئىنسانغا تەبىئەت تەرىپىدىن، ھايۋانات، تەبىئەت ۋە تەبىئەتتىكى باشقا نەرسىلەرگە بېرىلگەن قابىلىيەتلەر، بەدەن ۋە ھېس - سەزگۈ ساغلاملىقىغا ئېرىشىش ئۈچۈن يېتەرلىكمۇ - ئەمەسمۇ دېگەن سوئال تۇغۇلىدۇ.

ئەگەر نىيەت ۋە ئەركىن تاللاش مەقسەت بولسا، تەبىئەتتىن

ئېلىنغان قابىلىيەتلەر بىلەن ۋە ھېس - سەزگۈ ساغلاملىقىغا ئېرىشىش ئۈچۈن يېتەرلىك بولسا، ئۇ چاغدا نېمىشقا ئىنسانغا نىسبەت ۋە ئەركىن تاللاش (ئىمكانىيىتى) ئاتا قىلىنغان؟ بەلكى نىسبەت ۋە ئەركىن تاللاشنى تەبىئەت ھەددىدىن ئارتۇق بەرگەندۇر. ئۇنداقتا ئۇنى چېگرىلاپ قويۇش كېرەك بولىدۇ. ئەمما تەبىئەت ئاتا قىلغان نىسبەت ۋە ئەركىن تاللاش (ئىمكانىيىتىنى) قانداق چېگرىلاش مۇمكىن؟ ئەگەر نىسبەت (خاھىش)، ئەركىن تاللاش ئادەمگە خاس بولسا، ئۇلار تەبىئەت بەرگەن بەدەن ۋە ھېس - سەزگۈ ساغلاملىقىغا ئېرىشىشكە خىزمەت قىلامدۇ؟ ياكى ئىنسانغا تەبىئەتتىن خاس بولغان نەرسە نىسبەت ۋە ئەركىن تاللاش تۇپەيلىدىن ئىنساندا مەۋجۇت بولغان نەرسە ئۈچۈن خىزمەت قىلارمۇ؟ ياكى تۇغما ئادەت ۋە نىسبەت بىلەن بىللە ئىنسان باشقا بىر نەرسىگە رىئايە قىلىش ئۈچۈن خىزمەت قىلارمۇ؟ ئىنسان ئېرىشكەن ئەڭ يۇكسەك كامالەت، تەبىئەت ئاتا قىلغان كامالەت دەرىجىسىنىڭ ئۆزىمۇ ياكى ئۇنىڭغا يېتەرلىك دەرىجىدىكى كامالەت ئەمەسمۇ؟ ئىنسان ئېرىشكەن بەركاماللىق، نىسبەت ۋە ئەركىن تاللاش نەتىجىسىمۇ ياكى ئۇلار ۋە يەنە تۇغما كامالەتلىكمۇ ياكى بۇ بەركامالىلىق باشقا بىر ئالاھىدە سۈپەتتە نامايان بولامدۇ؟

قىسقىسى، ئىنساننىڭ ئەڭ يۇكسەك بەركاماللىقى بولغان مەقسەتنىڭ ئۆزى نېمە ئىكەنلىكىنى بىلىش كېرەك بولىدۇ. بۇ ئەڭ يۇكسەك بەركاماللىق ئىنسانىي ماھىيەتمۇ ياكى ئىنسان ئەسلى ماھىيەتكە ئىگە بولغاندىن كېيىن پەيدا بولىدىغان تەسىر (ھەرىكەت) مۇ؟ بۇنى ئېنىقلاش زۆرۈر. ئاشۇ ئەڭ يۇكسەك بەركاماللىق ئىنسانغا تەبىئەت ئاتا قىلغان نەرسىمۇ ياكى تەبىئەتتىن ئېلىنغان ماددا (ماتېرىيە) بۇ بەركاماللىق ئۈچۈن ئاساس ۋە مەنبەنى تەييارلاپ بېرەمدۇ ۋە ئۇلارنى (ئاساس، مەنبەلەرنى) ئىنسان ئۆزىنىڭ نىيىتى ۋە ئىرادە ئەركىنلىكى ۋاستىسىدە ئەنە شۇ ئەڭ يۇكسەك بەركاماللىققا ئېرىشىش ئۈچۈن پايدىلىنامدۇ؟

ئادەمنىڭ بەدەن ۋە ھېس - سەزگۈ ساغلاملىقى ئۈنۈمى (ئادەمنىڭ ماھىيىتىنى بەلگىلىگۈچى نەرسىنىڭ ساغلاملىقىمۇ ياكى ئۇلار (بەدەن ۋە ھېس - تۇيغۇ ساغلاملىقى) نۇقسانلىرىدىن ئىبارەتمۇ بۇلارنىڭ ھەممىسى بارچە ھايۋانلارغا تەئەللۇق بولغىنى ئۈچۈن بەدەن ۋە ھېس - تۇيغۇ ساغلاملىقى ئىنسانىنىڭ ئۆز - ئۆزىچە ماھىيەت كەسىپ قىلىشىغا تەييارلىق ۋە مەنبە بولۇپ قالىدۇ.

ئىنسان نەرسىلەر، بۇيۇملارنى بىلگەنلىكى سەۋەبلىك ئىنتىلمۇاتقىنى ھەمدە شۇ بىلىمگە ئىگە بولۇشى يولىدا پەقەت ھەقىقەتنى بىلىش بىلەن چەكلىنىپ قېلىشى ئىنسانىنىڭ ماھىيەت كەشپ قىلىشىغا سەۋەب بولىدىغان بەركاماللىق ئۈچۈن پايدا كەلتۈرەمدۇ ياكى ھەقىقەتنى بىلىش ئىنسان ماھىيىتىنىڭ تەسىرلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ تۇپەيلىدىن ئىنسانىي ماھىيەت بەركاماللىقتا ئۆزىنىڭ ئەڭ يۇقىرى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلەمدۇ؟

بۇ سوئاللارغا جاۋاب تېپىش ئۈچۈنمۇ ئىنسانىنىڭ ئەسلى ماھىيىتى نېمىدىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئەڭ يۇكسەك بەركاماللىقى قانداق، ئادەمنىڭ ماھىيەت كەسىپ قىلىشىغا ۋە ئەنە شۇ ئەڭ يۇكسەك بەركاماللىققا ئېرىشىشكە ئۇنىڭ (ماھىيەتنىڭ) تەسىرى نېمىلەردىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى تەھلىل قىلىشقا ئادەم مەجبۇر بولىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ، ئىنسانىنىڭ ئۆزىنىڭ قانداقلىقىنى، ئىنسانىيلىقى نېمىدە ئىكەنلىكىنى، بۇلارنى بىلىشكە ئىنتىلىش ئۈچۈن (ئەگەر شۇنداق ئىنتىلىش بولسا) ئۇنىڭ مەۋجۇدىيىتىنى نېمىشقا يارىتىلغان ۋە نېمىدىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى بىلىپ ئالمىسا، ئىدراك ئەتمىسە، ئۇ چاغدا قانداق مەقسەتكە ئىنتىلىش زۆرۈرلۈكى مەۋھۇم (خىيالەن) بولۇپ قالىدۇ.

ئەرەستۇ ھەقىقىي ئىنسانىي پائالىيەت بولغان پائالىيەت (ھەرىكەت)، ئەگەر ئىنسانىنىڭ كائىناتتا يېتىلىشى سەۋەبى بولىدىغان

غان مەقسەت ئېنىق مەلۇم بولسا، ئۇ چاغدا ئىنسان ئۆزىنىڭ (كائىناتنىڭ) بىر قىسمى ئىكەنلىكى ۋە شۇ كائىنات بىلەن بىر ئومۇمىيلىقنى تەشكىل قىلىشى ھەققىدە خەۋەر بېرىشنى چۈشەندۈرىدۇ. ئەگەر توقۇمىچى، كاسىپ ۋە شەھەر پۇقراسىنىڭ ھەر-بىرى ئۆزىنىڭ نېمە ئۈچۈن ياشايدىغانلىقىنى بىلمىسە، مەقسەت ۋە مەنپەئەت دەرىجىسى مەۋھۇم بولسا، ھەربىرىنىڭ ئايرىم - ئايرىم مەقسەتلىرىمۇ نامەلۇم بولىدۇ. بۇ خۇددى ئەگەر بۆلەكلەر-دىن ئىبارەت ئومۇمىيەتنىڭ مەقسىتى نامەلۇم بولسا، ئۇنىڭ بىر بۆلۈمىنىڭ مەقسىتىنى ئېنىقلاپ بولمىغانلىققا ئوخشايدۇ. شۇ-نىڭغا ئوخشاش ياكى بەدەندىكى باشقا ئەزالار ئارىسىدا قولنىڭ ماھىيىتى، مەقسەت ۋە پائالىيىتى نامەلۇم قالار ئىكەن، بىر بارماقنىڭمۇ ماھىيىتى، مەقسەت ۋە پائالىيىتى نامەلۇم بولۇپ قېلىۋېرىدۇ. بىز ئاۋۋال پۈتۈن ۋۇجۇدنىڭ ئاخىرقى، ئەڭ يۇكسەك مەقسىتىنى بىلىپ ئېلىشىمىز زۆرۈر. شۇنداق قىلىپ ۋەقەلىكلەرنىڭ ئومۇملاشمىسى، ھەربىر بۆلىكىنىڭ مەقسىتى يا-كى شۇ بۆلەكنىڭ ئۆزى ۋە ياكى بارچە ئومۇمىيەت ئېرىشىدىغان ئاخىرقى مەقسەتكە سەۋەب بولغۇچى مۇقەررەر، زۆرۈرى پايدىلىق بىر نەرسە بولىدۇ.

مۇقەررەر، ئىنسان كائىناتنىڭ بىر بۆلىكى (قىسمى) ئى-كەن ۋە ئەگەر بىز ئۇنىڭ مەقسىتىنى، پائالىيىتىنى، پايدىلىقلى-قىنى (ۋە پۈتۈن بارلىققا مۇناسىۋىتىنىڭ دەرىجىسىنى) ئېنىقلا-ماقچى بولساق، بىز ئاۋۋال پۈتۈن كائىناتتىن كېلىپ چىقىدىغان مەقسەتنى بىلىۋېلىشىمىز زۆرۈر بولاتتى. شۇ چاغدا بىزگە پۈتۈن كائىناتنىڭ مەقسىتى بولغان مەقسەتكە ئېرىشىشتە، شۇ كائىنات-نىڭ بىر بۆلىكى بولۇشىمىز زۆرۈرلۈكى روشەن بولاتتى. ئادەم-گە مۇناسىۋەتلىك بولغان نەرسىنى بىلىش ئۈچۈن بىز ئادەمنىڭ مەقسىتىنى (ئۇنىڭدىن پەيدا بولغۇچى مەقسەتنى) ۋە ئىنسانىي بەركامالىق (نېمە ئىكەنلىكىنى) بىلىشكە ئىنتىلىشىمىز لازىم.

بۇنىڭ ئۈچۈن بىز پۈتۈن كائىناتتىن كېلىپ چىقىدىغان مەقسەتنى بىلىشكە مەجبۇرمىز. ئەمما بۇنىڭغا پۈتۈن كائىناتنى تەشكىل قىلغان بارچە بۆلەكلەرنى ۋە ئۇنىڭ ئاساسلىرىنى بىلمەي تۇرۇپ، ئېرىشكىلى بولمايدۇ. بىز بۇ مەقسەت نېمىدىن ئىبارەت ئىكەنلەكىنى، قانداقلىقىنى، نېمە سەۋەبتىن ۋە نېمە ئۈچۈن مەۋجۇتلۇقىنى بىلىشىمىز لازىم. بۇ پۈتۈن كائىناتنى تەشكىل قىلغان بارچە نەرسىلەر يىغىندىسىغا ھەم ئۇنىڭ ھەربىر بۆلىكىگىمۇ تەئەللۇقتۇر.

ئىنسانغا ئىككى نەرسە خاس. ئۇنىڭ بىرى — تەبىئەتتىن ئېلىنغان، يەنە بىرى — نىيەت (خاھىش) بويىچە. ئەگەر بىز تەبىئەتتىن ئېلىنغان بەركاماللىق ۋە شۇ بەركاماللىق مەسئۇلى بولغان مەقسەت ھەققىدە بىلىشنى خالىساق، ئۇ چاغدا بىز ئاخىرقى مەقسىتى ئىنسان بولغان تەبىئەت ئومۇملاشمىسى ھەققىدە بىلىشىمىز كېرەك بولىدۇ. (ئۆز نۆۋىتىدە) ئىنسانىنىڭ ئۆزىمۇ شۇ كائىنات مەقسەتلىرى ئومۇملاشمىسىنىڭ (تۈپ يارىلىشىدىن شۇنداق بولغان) تۈغما قىسمىدۇر. دەرھەقىقەت، ئەگەر كائىنات تەبىئەتكە تەئەللۇق بولسا ۋە ئۇنىڭ كۆپلىگەن بۆلەكلىرىمۇ تەبىئەت ئەشيالىرىغا كىرسە، ئۇ چاغدا تەبىئەتتىن كائىناتنى بىلدۇر. گۈچى ھەممە نەرسە — پۈتۈن ياكى بۆلەكلىرىنى ۋە ئۇنىڭدىن تەبىئىي ھالدا ئىنسانغا خاس بولغانلىرى ھەققىدە تەتقىقات، مۇلاھىزە ۋە ئۆگىنىش ئارقىلىق كېرەك بولىدۇ. بۇنداق تەتقىقاتنى «تەبىئىي پېكىرلەش» دەپ ئاتايدۇ. ئىنسانغا ۋە باشقا نەرسىلەرگە مۇناسىۋەتلىك بولغان نىيەت ـ خاھىش ئارقىلىق ھەمدە نىيەت خاسلىقىدىن كېلىپ چىقىدىغان خاس نەرسىلەر تەتقىقات، مۇلاھىزە ۋە ئۆگىنىش ئارقىلىق مەلۇم بولىدۇ. ئۇنى «ئىرادىگە ئاساسلانغان ئىنسانىي بىلىم» دەپ ئاتايدۇ. بۇ ھالەت ئىنسانىيەتكە مۇناسىۋەتلىك بولغانلىقى ئۈچۈن بىر ئادەمگىمۇ تەئەللۇقتۇر.

ئەگەر ئىنسان يارىتىلىشىنىڭ مەقسىتى بولغان بەركاماللىق ئىنسانغا پەقەت تەبىئەتتىن خاس بولغىنىدا ۋە پەقەت ياخشى نىيەت بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرۇلغىنىدا، ئۇ چاغدا بەركاماللىققا يېتىشتۇر-گۈچى پائالىيەت ۋە ھايات يوسۇنى پەقەت چىن ئىنسانىي پائالىيەت، ئەزگۈ ئىشلار ۋە پائالىيەتلەر گۈزەل ھايات سۈرئىتى بولار ئىدى. ئەمما ئىنسانىنى بۇ بەركاماللىقتىن مەھرۇم قىلىدىغان ھالەتلەرمۇ بار. ئۇلار ئىنسانىي بولمىغان پائالىيەتلەر ۋە ھايات يوسۇنى بولۇپ، ئۇلار مەرەز، خۇنۇك ۋە يامان ئىشلار ھەمدە يامان پائالىيەتلەردۇر. بىز ئۇلاردىن قايسى بىرىنى قوبۇل قىلىشىمىز ۋە قايسى بىرىدىن ۋۆزىمىزنى ئېلىپ قېچىشىمىز كېرەكلىكىنى بىلىۋېلىشىمىز لازىم بولىدۇ.

ئەگەر ئىنسانغا تەبىئەتتىن خاس بولغان بىرەر نەرسە ۋاقىتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن نىيەت ۋە ئەركىن تاللاشقا ئۆتسە، ئۇ چاغدا ئاۋۋال ئۇنىڭغا تەبىئىي تەئەللۇق بولغانلىرىنى، كېيىن ئەركىن تاللاش ئارقىلىق ئۆزلەشتۇرگىنىنى تەھلىل قىلىش كېرەك. دېمەك، ئەگەر ئىنسانغا نىيەت ۋە ئەركىن تاللاش ئارقىلىق مۇناسىۋىتى بولغان ياكى ئۇلار (نىيەت ۋە ئەركىن تاللاشنىڭ) مەھسۇلى ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاش مۇمكىن بولمىسا؛ ئۇ چاغدا دەسلەپ ئىنسانغا تەبىئىي خاس پائالىيەتنى تەھلىل قىلىش كېرەك. ئىنساننىڭ ئېرىشمىكى زۆرۈر بولغان ۋە ئۆزى ئۈچۈن ئۇنى بىلىشى شەرت دەپ قوبۇل قىلىنغان بىلىمنى ئىلىم ئىلمەلىيەقىلىنىيە (ئىشەنچ ئىلمى) دەيدۇ. ئىنسانغا تەبىئىي ۋە نىيەت ئارقىلىق مەنسۇپ نەرسىلەرنى ئىلىم ئىلمەلىيەقىلىنىيە تەتقىق قىلغانلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئىنسان ئەمەل قىلىدىغان قائىدە قىلىشى كېرەك بولىدۇ.

شۇنداق قىلىپ ئەرەستۇنىڭ پىكرىچە، ئەۋۋەلا ئىلىم ئىلمەلىيەقىلىنىيەنى، بۇ ئىلىمنىڭ سالمىقى قانچىلىك ئىكەنلىكىنى، قانداق خىللىرى بارلىقىنى، قانداق ماۋزۇلارنى ئۆگىنىشنى،

ئۇنىڭ ئىزدىلىۋاتقان بىلەن قانداق قىلىپ ۋە نېمە سەۋەبتىن مۇناسىۋىتى بارلىقىنى بىلىۋېلىشى كېرەك. قەيەردە ۋە قانداق قىلىپ ۋە نېمىدىن ئۇلار پەيدا بولىدۇ؟ ئىلمەلىيەقىنىيەنى تەتقىق قىلىش پەيتىدە توساقلار، قارشىلىقلار بولۇشى مۇمكىن. بۇ قارشىلىقلارنىڭ ئۆزى نېمىلەردىن ئىبارەت؟ ئىلمەلىيەقىنىيەنى ئۆگىنىشنىڭ قانداق شەكىللىرى بار؟ ئۇنىڭدا ئوقۇتىدىغانلار بۇ شەكىللەرنىڭ قايسى بىرىدىن پايدىلىنىدۇ؟ ھەقىقىي، ئىشەنچلىك بولغانلىرىنىڭ قايسى دەرىجە ۋە تۈرگۈملىرى ئىشلىتىلىدۇ؟ ئېتىقاد، ئىشەندۈرۈشنىڭ ھەمدە تەسۋۋۇرنىڭ شەكىللىرىدىن ئۇقۇتۇش مەزگىلىدە پايدىلىنامدۇ؟ ئىلمەلىيەقىنىيەنى ئۆگىنىش ۋە ئۇنى ئىدراك قىلىش قابىلىيىتىنى بەخش ئەتكۈچى سەنئەت قانداق سەنئەت، ئۇ نېمىلەردىن ئىبارەت؟ بۇ سەنئەتنىڭ قانچە تۈرى بار؟ ئۇلارنىڭ ھەربىرى ئۆزى قانداق؟ ئۆگىنىشنىڭ باشقا ھەممە تۈرلىرى بويىچە قابىلىيەت بەرگۈچى سەنئەت نېمىلەردىن ئىبارەت؟

كېيىن ئەرەستۇ، تۈرلۈك تۈرگۈم، دەرىجىدىكى ئادەملەرنى قانداق، نېمىلەرگە، بىلىملەرنىڭ قايسى تۈرلىرىگە ئۆگىتىش زۆرۈرلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. تاكى ھەربىر ئادەم ئۆزى ئىنتىلىدىغان مەقسەتنى ياخشى تەسەۋۋۇر قىلسۇن، كورىكرانە جاھىللىيەتتە قالماي، شۇ بىلىمنى ئۆزىگە رەھنەما، دەستۇر قىلىپ ئالسۇن.

كېيىن ئۇ بەس ـ مۇنازىرىدىن كېلىپ چىقىدىغان سوفىزمىنىڭ نېمىلىكىنى، ئۇلار نېمىلەر بىلەن ئاجرالماس باغلىنىشلىق ئىكەنلىكىنى، قانچە تۈرلىرى بارلىقىنى، ئۇنىڭ قانداقلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. تۈرلۈك سوفىزملەر تەسىرىدىن بولغان ئىنسانىنىڭ يامان خىسلەتلىرى ۋە ھالەتلىرى ھەققىدە مىسالالر كەلتۈرىدۇ. سوفىزمنىڭ قايسى تۈرلىرى قانداق خىسلەتلەرنى تۇغدۇرىدىغانلىقىنى كۆرۈپ چىقىدۇ. كېيىن ئۇ بۇ شۇ خىسلەتلەر ۋە ھالەتلەرنىڭ بەش ئىكەنلىكىنى بايان قىلىدۇ. ئۇلاردىن قايسى

جەھەتتىن ئاگاھ بولۇش زۆرۈرلۈكىنى چۈشەندۈردۇ.

پەقەتلا «ئەسسەنئەئىي مەنتىقىيە» (مەنتىق سەنئىتى) لا سوفىزمدىن ساقلايدۇ، ئۇ روھنىڭ ئاقىل قىسمى، ئوقۇتۇش ھالقىلىرىدا نۇتۇق ۋە سۆھبەتلەردىن قانداق پايدىلىنىشنى، بەس - مۇنازىرە قانداق قىلىپ سوفىزمنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشنى بىلىدۇ. ئۇلارنىڭ بىرىدىن پايدىلىنىپ، بىرىدىن ئاگاھ بولۇش لازىملىقىنى بىلىۋالىدۇ.

ئەرەستۇنىڭ پىكرىچە، نۇرغۇن پەنلەر ئارىسىدا بىر تۈرى (فارابىي بۇ تۈرنى «ئەل - جىنس» دەيدۇ) بارىكى، ئۇچ خىلدا نامايان بولىدۇ. ئۇلار «مەنتىق سەنئىتى»، «تەبىئەت ھەققىدىكى پەن»، «فىزىكا ۋە نىيەتلەر ھەققىدىكى پەن» لەردۇر[1]. مەنتىق سەنئىتى بۇ ئىككى پەندىن ئالدىنراق ۋە يۇقىرىراق تۇرىدۇ ۋە بۇ ئىككى پەنگە ئېرىشكەن ھەربىر ئادەمنى مەنتىق سەنئىتى سىنىقىدىن ئۆتكۈزىدۇ. ئىككى پەندە، يەنى تەبىئەت ھەققىدىكى پەن، فىزىكا ۋە نىيەتلەر ھەققىدىكى پەنلەرگە كەلسەك، مەۋجۇت بولغان ئۆز جىنسلىرى بىلەن بىر خىل نەرسىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەنتىق پېنى بولسا، ئاۋۋال فىزىكا ۋە نىيەتلەر ھەققىدىكى پەنلەر ئۆز ئىچىگە ئالغان نەرسىلەر توغرىسىدا بىلىم بېرىشكە ئىنتىلىدۇ. ماددا، ماتېرىيە ۋە مەۋجۇت ئەشيالار بۇ ئۇچ پەن نۇقتىئىنەزىرىدىن بىر جىنىستىكى نەرسىلەردۇر، دېگەن قاراش بار. مەنتىق پېنى بۇ ئىككى پەندىن پېشۋاراق بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ ئۇچ پەنگە ئۆز خاراكتېرىگە ئاساسەن بارچە مەۋجۇت نەرسىلەرنى ئۆگىنىدۇ. ئۆز تەبىئىتىگە ماس مەۋجۇت نەرسە، تەبىئىي نەرسىلەرنى ئۆگەنگۈچى پەنگە تەئەللۇق بولىدۇ. مەۋجۇتلۇقى پەقەت نىيەتكە باغلىق نەرسىلەر نىيەت ھەققىدىكى پەن تەسەۋۋۇرۇپنغا كىرىدۇ. ئەگەر ئۇلار

---

① «نىيەتلەر ھەققىدىكى سەنئەت» دەپ ئىنسانىنىڭ ئىدراك قىلىش، بىلىش قابىلىيىتىنى ئۆگەنگۈچى «ئىدراك ئېتىش، بىلىش ئىلمى» نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

بىرلەشكەن بولۇپ، ئۇلارغا تەبىئەتتىن ۋە نىيەت تۈپەيلى ئېرى-شىلسە، بۇ ھەرئىككى پەنگە تەئەللۇق بولىدۇ.

شۇنىڭ ئۈچۈن ئەرەستۇ مۇقەددىمات بەرگۈچى نەرسىلەرنىڭ جىنس تۈرلىرىنىڭ ئىزدىلىنىدىغان مەقسىتى بار دەيدۇ ۋە ئۇلار-نى تەنقىق قىلىدۇ، ئۇلارغا كۆچىلىككە مەلۇم بولغان سۆز ئىشا-رىتى قىلىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. بۇ نەرسىلەرنىڭ ھەقىقەتەن مەۋجۇتلۇقىغا ھېس - تۇيغۇ (شۇئۇر) (گۇۋاھلىق) بېرىدۇ. ھەربىر ئەقلەن ئىدراك ئېتىلىدىغان ماھارەت بولسا، ھېس - تۇيغۇ بىلەن ئۆزلەشتۇرۇلىدىغان نەرسە ھېسابلىنىدۇ.

مەۋجۇت نەرسىلەرنىڭ بۇ خىللىرى ئون جىنىسقا — تۇرگە بۆلۈنىدۇ ۋە ئۇلار سىنىپ - كاتېگورىيە دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلار «كاتېگودىياس» ياكى «كىتاب فىلمەئقۇلات» ناملىق رىسالىدە تەسۋىرلەنگەن. بۇ نەرسىلەر تەبىئىي پەنلەر ئۆگىنىدىغان نەرسە-لەر بولۇپ، شۇنىڭ بىلەن بىللە يا «ماھىيەت» نى ياكى «قانچە» لىكىنى ۋە ياكى «قانداق» ۋەھاكازا ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

كېيىن ئەرەستۇ مەنتىق سەنئىتىنىڭ تەسىرى ۋە ئۇنىڭدىن قانداق پايدىلىنىش زۆرۈرلۈكىنى تەھلىل قىلىدۇ.

ئۇ مەۋجۇت نەرسىلەرنىڭ خىللىرى، نەۋئىلىرىنىڭ قانداق تەپەككۇر ئېتىلىشىنى، ئۇلاردىن مۇقەددىمات كېلىپ چىقىشىنى، بۇ مۇقەددىمات قانچە خىلغا ئۆتۈشىنى، ئۇلاردىن ئىزدىلىدىغان مەقسەتنىڭ قانداق پەيدا بولۇشىنى، مۇقەددىمات ۋە ئىزدىلىنىدى-غان مەقسەتلەر قايسى نۇقتىدا بىر - بىرى بىلەن تۇتىشىدىغانلى-قىنى ۋە ئاجرىلىشىنىڭ سەۋەبلىرىنى چۈشەندۈرىدۇ. ھەربىر ئىزدەلگۈچى مەقسەت ئومۇمىيىتى بىلەن، زۆرۈرىيەتتىن ھەق-قەت ۋە يالغانلىق بىلدۈرىدىغان ئىككى قارىمۇ قارشى مۇلاھىزە ئۆگىنىدىغان ماۋزۇدۇر. ئۇلار ئۆگىنىشتە بۇ ئىككى قارىمۇ قار-شى مۇلاھىزىلەرنىڭ قايسى بىرى ھەقىقەتلىكى نامەلۇم بولىدۇ. ھەقىقىي بىلىم ئىزدىلىنىدۇ ۋە تەخمىن قىلىنىدۇ. ئۇلار (يەنى

قارىمۇ قارشى مۇلاھىزىلەر) ئىككى زۆرۈرىيەت مۇقەددىماتقا بۆلۈنىدۇ. مۇقەددىماتنىڭ ھەربىرى مەۋجۇت بولماي قالمايدۇ. مەۋجۇت بولۇپمۇ قالالمايدۇ. ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى زۆرۈرىيەت مۇقەددىماتقا بۆلۈنىدۇ.

مۇمكىن مەۋجۇت ۋە مۇمكىن مەۋجۇت ئەمەس مۇقەددىماتلارنى «مۇمكىنىيەت ئىمكانىيەت مۇقەددىماتلار» دەيدۇ. ھازىر مەۋجۇت ۋە مەۋجۇت ئەمەس (نامەۋجۇت)، شۇنىڭغا ئوخشاش كېلەچەكتە مۇ مەۋجۇت بولۇشى ۋە مەۋجۇت بولماسلىقى مۇمكىن بولغان مۇقەددىماتلار «ئېھتىمال بولۇشى مۇمكىن مۇقەددىماتلار» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇلار «بارمىننەس» ياكى «كىتابۇل ـ ئىبارەتۇن» ناملىق رىسالىدە يېزىلغان.

كېيىن ئۇ، مۇقەددىماتلار قانداق بىر ياقلىق قىلىنىشىنى، ئۇلار بىر ـ بىرى بىلەن قانداق يېقىن بولۇشىنى ئېنىقلىغانلىقىنى، ئۇلاردىن قانداق قىلىپ مۇلاھىزە پەيدا بولىدۇ، بۇ مۇلاھىزە قانداق قىلىپ مۇقابىل (قارىمۇ قارشى) مەقسەت ئارقىلىق مۇقابىل مۇلاھىزىلەردىن بىرىگە ئايلىنىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. بىز قىياس دەپ تەخمىن قىلغىنىمىز ھەربىر ئىزدىلىدىغان نەرسىنى قانداق قىلىپ ھەقىقەتنىڭ ئۆزى دېيىشىمىز مۇمكىن؟ ھەقىقەت مەنتىقە جەھەتتە شۇ قىياستىن ئاشۇ ئىزدىلىۋاتقان نەرسە ۋاستىسىدە كېلىپ چىقىدۇ؟ ئەگەر مۇلاھىزە بىز ئۇچۇن تەخمىنىي بولسا، ئۇ چاغدا بۇ مۇلاھىزە، مۇلاھىزىنى ئۆزى ئۇچۇن ئىزدىلىنىدىغان نەرسىگە ئايلاندۇرغۇچى ھەقىقىي ئىزدىلىنىدىغان (نەرسىنى) مەنتىقىي جەھەتتىن كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان مۇلاھىزىمۇ ياكى ئەمەسمۇ دېگەننى قانداق تەكشۈرۈشىمىز مۇمكىن بولىدۇ؟ ئەرەستۇ پىكىر قىلىش شەكلىنى تەكشۈرۈش ئۆز ماۋزۇسى بولغان مەنتىق سەنئىتى تەرىقىتىدىن بىرىنىڭ ئۇسۇللىرىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئۇ روھىيەتتە پىكىر، ھەقىقىي ۋە ساختا بولماي تۇرۇپ ۋە يەنە ئەگەر ئەلۋەتتە ھەقىقىي ياكى ساختا بولسا،

قانداق پەيدا بولۇشىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇ ھالەتلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن «كىتابۇل ئىبارەتۇن» رىسالە-سىدە تەكىتلەپ ئۆتۈلگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئەرەستۇ، ئوقۇ-تۇشتا پايدىلىنىدىغان ھەربىر سەنئەتتىكى ھەربىر سۆھبەت - دىئالوگ، شۇ قاتارلىق بەس - مۇنازىرىدە پايدىلىنىلمايدىغان سۆھبەتنىڭ ھەربىر تۈرى، يا ئوقۇتۇشتا ياكى سوفىستىك (سۇفستانىتسىيە) دە ۋە ئوقۇتۇشنى قوبۇل قىلالمىغاندا ئېرىشە-لىدىغان مەقسەتكە سەۋەب بولۇشىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى يۇنانچە «ئانالىستىكا»، ئەرەبچە «كىتاب فىلقىياس» ناملىق رىسالىدە ئەكس ئەتكەن.

ئەرەستۇ ئومۇمەن ئالغاندا بىلىمنىڭ نېمىلىكىنى، ئىلمىي پەقىنىيەنىڭ نېمىلىكىنى، ئۇنىڭ ئۆزى قانداق سۇپەتلەرگە ئىگە، ئۇنىڭ خىللىرى قانچە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئۇ، ئەرەستۇ ئىلمىي پەقىنىيە، نەرسىنىڭ، بۇيۇمنىڭ مەۋجۇتلۇق ئۇچۇن مەۋ-جۇت ئىكەنلىكىنى ۋە نەرسە زاتىنىڭ مەۋجۇتلۇقى سەۋەبلىك مەۋ-جۇتلۇقى ھەققىدە ھەمدە بۇ بىلىم نەچچە خىلغا بۆلۈنۈشى ھەققىدە سۆزلەيدۇ. ئۇ بىلىمنىڭ ئۆزى نېمە، ئۇ نېمىدىن پەيدا بولىدۇ ۋە ئۇ نېمە ئۇچۇن زۆرۇر دېگەن ئۇچ ھالنى ساناپ ئۆتىدۇ.

ئەرەستۇ ئىلمىي پەقىنىيەنىڭ بىرى مەۋجۇت بولغان مۇقەد-دىماتلار قانداق بولۇشى كېرەك، ئۇشبۇ ئىزلىنىدىغان ۋە مۇقەد-دىماتلارنى مۇجەسسەم قىلغۇچى ماددىلار ۋە مەۋجۇت نەرسىلەرنىڭ ئۆزى نېمىلىكىنى، ئۇلارنىڭ ھالەتلىرى خۇددى شۇ ھالەت، شەرت - شارائىتلىرى خۇددى شۇ شەرت - شارائىت ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇلار مۇمكىن مەۋجۇت ۋە مۇمكىن مەۋجۇت ئەمەس زۆرۇرى مۇقەددىمناتلارنى بىر تەرەپ قىلغۇچى ماددىلار بىرىپ مۇجەسسەم بولىدىغانلىقىنى ھەمدە ئىمكانىي (ئېھتىمالى) ۋە مۇمكىنىي مۇ-قەددىماتلار ئارقىلىق ئىلمىي پەقىنىيەگە ئېرىشىپ بولمايدىغانلە-قىنى چۈشەندۈرىدۇ. شۇنداق قىلىپ نەرسىنىڭ مەۋجۇدىيىتىنى

تەييارلايدىغان مۇقەددىماتلار ئۇلاردىن نەرسىنىڭ بارلىق سەۋەبلەرى ھەققىدە ياكى ئۇنىڭ مەۋجۇتلۇقى ھەققىدىكى بىلىمنى ئالغانلىقىمىز ئۈچۈن ئوقۇتۇشنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭ مەۋجۇتلۇقى ھەققىدىكى بىلىمنى ئالغانلىقىمىز ئۈچۈن ئوقۇتۇشنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلىدۇ ۋە نەرسىنىڭ «مەۋجۇدىيىتى سەۋەبلىرى» ياكى «نەرسىنىڭ مەۋجۇدىيەت ئاساسى» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇ يەنە ئىزدىلىۋاتقاندا بۇ ماددىلارنىڭ قايسى خىللىرى ۋە ئىلمىي يەقىنىيەتنىڭ قايسى خىللىرى بارلىقىنى ۋە زۆرۈرىي مەۋجۇت نەرسىلەرنىڭ بىرەر خىلىدا ئىلمىلىيەقىنىيەتنىڭ ھەر قانداق خىلى بولۇشى مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ئېيتىپ ئۆتىدۇ. ئەگەر نەرسىنىڭ مەۋجۇدىيىتى ئاساس ۋە سەۋەبلەرگە ئىگە بولمىسا، شۇ نەرسىنىڭ نېمىشقا مەۋجۇت ئىكەنلىكى ھەققىدە ئىلمىلىيەقىنىيەگە ئېرىشكىلى بولمايدۇ. ئەمما نەرسىنىڭ مەۋجۇدىيىتى بار ئىكەن، ئىلمىلىيەقىنىيەگە يېتىشسە بولىدۇ.

ئەرەستۇ ئىلمىلىيەقىنىيەنى ئۆزىگە ماكان قىلىۋالغان بۇ ماددىلار ۋە مەۋجۇت نەرسىلەرنى ئۆگەنگۈچى سەنئەتنىڭ ماھىيىتىنى، ئۇنىڭ نېمىلەردىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئۇ ئىلمىي يەقىنىيەگە ئېرىشىشكە ئىمكانىيەت بەرمەيدىغان، مەۋجۇت نەرسىلەرنى ئۆزىدە ماكان قىلىدۇرغان زۆرۈرىي مۇقەددىماتلار بىلەن، زۆرۈرىي ۋە ئىمكانىي (ئېھتىمالىي) مۇقەددىماتلارنى بىر ياقلىق قىلىشقا ۋاستە بولغان ماددىلاردىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى (ماددىلارنى) تەھلىل قىلغۇچى سەنئەتلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى كۆرسىتىدۇ. ئەرەستۇ بۇ سەنئەتنى «فەلسەفە» دەپ ئاتايدۇ.

ئەرەستۇ پەلسەپە دەپ ئاتالغان بۇ سەنئەتتىن تاشقىرى باشقا سەنئەتلەرمۇ بار ۋە ھەربىر شۇ سەنئەتكە (پەلسەپەگە) تەقلىد قىلغۇچى ھەمدە بىلىملەرنى، ئەمەللەرنى چوڭقۇر ئۆگىنىشنى

قوبۇل قىلغان باشقا سەنئەت ھەم پەلسەپە سەنئىتىگە ئوخشاشلىقى سەۋەبلىك پەلسەپە دېيىلىدۇ، دەپ چۈشەندۈرىدۇ. بۇ خۇددى پەرىشتە ئىسىملىك ئادەم ياكى پەزىلەتلىك ئادەم ئۆز ئىش - ھەرىكىتى بىلەن پەرىشتىگە ياكى پەزىلەتلىك ئادەمگە ئوخشاشنى خاھلىغانلىقىدەك ئىش. ئىنسانىنىڭ ئۆز زاتىغا (ماھىيىتىگە) ۋە پائالىيىتىگە بولغان مۇناسىۋىتى پەزىلەتنىڭ ئۆز ئەسلى ماھىيىتىگە ۋە ئەمەللىرىگە (پائالىيىتىگە) مۇناسىۋىتى سۈپىتىدە كۆرۈلگىنى ئۈچۈن ئۆز نامى بىلەن ئاتىلىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاش باشقا سەنئەتلەر ئارىسىدا پەلسەپىمۇ ئۆز نامى بىلەن ئاتىلىدۇ. چۈنكى ئۇ ئاشۇ سەنئەتكە ئوخشاشلىقى نۇقتىسىنەزىرىدىن ۋە ئۇنىڭ ھەققىدە شۇ سەنئەت سۈپىتىدە قانداق پىكىردە بولۇنسا، شۇ دەرىجىدە ئاتىلىدۇ.

ئەرەستۇ بۇ سەنئەتنىڭ قانچە بۆلۈم ۋە خىللىرى بارلىقىنى، ھەربىر خىلى نېمىلەردىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ ماھىيىتىنى، ئۇنىڭ ھەربىر خىلى ماددىلار ۋە مەۋجۇت نەرسىلەرنىڭ قايسى خىللىرىنى ئۆگىنىدۇ، ئۇنىڭ بىلەن (پەلسەپە بىلەن) مەخسۇس باغلىق ئىزلىنىدىغان مەقسەتلىرى قانداق ئۇنىڭ مۇقەددىماتلىرى قانداق، ئىزدىلىنىدىغانلىرى ۋە ئۇنىڭ مۇقەددىماتى ئىلگىرى قانداق بولۇشى كېرەك ئىدى، بۇ سەنئەتنىڭ ھەربىر خىلىدىن پەيدا بولىدىغان ئىزلىنىدىغانىنى تەتقىق قىلىشنىڭ قانداق ئۇسۇللىرى بار، دېگەن مەسىلىلەرنى چۈشەندۈرىدۇ. ھەربىر نەزەرىي سەنئەتكە ئۇنىڭ بىلەن مەخسۇس باغلانغان ماۋزۇدا ئىزدىلىنىدىغان مەقسەتلەر ۋە مۇقەددىماتى ئاۋۋال ماس كېلىدۇ. بۇلارنى ئۇ «پەلسەپە» دەپ ئاتالغۇچى نەزەرىي سەنئەتلەرنىڭ ھەربىرى مىسالىدا چۈشەندۈرىدۇ.

ئەرەستۇ نەزەرىي سەنئەتلەرنىڭ ھەممە خىللىرىنىڭ قانداق تەرتىپتە بولۇشىنى، ئۇلارنىڭ ئوخشاشلىق ۋە پەرقلىق تەرەپلىرىنى، ئۇلاردىن قايسى بىرى كۆپرەك، قايسى بىرى كەمرەك

راۋاجلانغانلىقىنى قايسىلىرى باشقىلىرىدىن پەيدا قىلىدۇ. ئۇلار ئارىسىدا باشقىلارغا قارىغاندا كۆپرەك راۋاج تاپقان سەنئەت بارمۇ ياكى يوقمۇ؟ بۇنى كۆرۈپ چىقىدۇ. ئۇ بىر سەنئەتنىڭ باشقىدىن قانچىلىك تۆۋەن تۇرۇشىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئۇ يەنە كۆپرەك راۋاجلانغان دەپ، ئالدىن ئېيتىلغان سەنئەت «پەلسەپە» ۋە «بىلىم»، «ئىلىم» دېگەن ئۇنۇانغا ئەڭ لايىق سەنئەت ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. ئۇنى ئادەتتە مۇتلەق مەنىدە «پەلسەپە» ۋە «بىلىم» دەپ ئېيتىدۇ ياكى يەنە «پەلسەپەلەر پەلسەپىسى»، «بىلىملەر بىلىمى» دەيدۇ.

كېيىن ئۇ، سەنئەتتە ئىزدىلىنىدىغانلىق تېپىش ئۈچۈن «مۇقەددىماتى ئۇۋۇل» دىن قانداق پايدىلىنىشنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئەرەستۇ نەزەرىيىۋى سۆھبەت — بەھس (خۇەرۇن نەزەرىيىيۇن) قانداق ئۆتكۈزۈلۈشىنى، ئۇنىڭ قانچە خىلى بارلىقىنى، سۆھبەت - بەھس خىللىرىنىڭ نەزەرىي سەنئەتلەرنىڭ بىرەر خىلىغا خاس ھەربىرىدىن قانداق پايدىلىنىش كېرەكلىكىنى، ئۇقۇتۇش، تەلىم بېرىشنىڭ ئۆزى نېمىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭ قانچە خىلى بارلىقىنى، ئوقۇتۇش نېمە بىلەن باغلىق، ئوقۇتۇشنىڭ قايسى خىلى نەزەرىي سەنئەتلەرنىڭ قايسى خىلىغا بۇيۇستە تەئەللۇق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئەرەستۇ ئۇشبۇ سەنئەتكە قابىلىيەت كەسىپ ئېتىش ئۈچۈن ئىنسان ئوقۇتۇش — ئۆگىنىش جەريانىدا ئۆزىنى قانداق تۇتۇش كېرەكلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇ سەنئەتنى ئىگىلەش ياكى بۇ سەنئەتنى پۇختىلاش ئۈچۈن ئىنسان قانداق تەبىئىي روھىي قابىلىيەتكە ئىگە بولۇشى كېرەك؟ تەبىئەتتىن ئېلىنىدىغان روھىي قابىلىيەتنىڭ ئۆزى قانچە؟ كىمكى تەبىئەت ئاتا قىلغان بۇ قابىلىيەتلەرگە ئىگە بولمىسا، ئۇ ئۇشبۇ سەنئەت بىلەن شۇغۇللىنالمايدۇ. چۈنكى بۇ سەنئەت بىلەن شۇغۇللىنىشنىڭ ئۆزى ئۇنىڭ ھەممە ئۇسۇللىرىنى ئىگىلەشكە قابىلىيەت بەرمەيدۇ. ئەگەر ھە-

قىقەتەنمۇ شۇنداق بولسا، ئۇ چاغدا سەنئەت بىلەن بىرلىكتە ئىنسان ھالىتىنى ياخشىلايدىغان نەرسىلەرنى، ئۇنىڭ ئىرادىگە ئاساسلانغان تەبىئەتتىن بېرىلگەن خىسلەتلىرىنى باشقا بىر ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە بىلىمنىڭ باشقا خىلىغا ئاساسلىنىپ بىلىۋېلىش كېرەك بولىدۇ. ھەممە ئادەملەرمۇ ھەقىقەتنى تۇرلۇك يوللار بىلەن ئۆزلەشتۈرۈشكە قادىر. ئۇلار تۇرلۇك ۋاستىلەر بىلەن ئۆز روھىيەتلىرىدە ھەرخىل بىلىملەرنى ئاشۇرۇشقا ئىنتىلىدۇ ۋە ئۇنىڭغا ئېرىشىدۇ. تەبىئىي تۇغما خىسلەتلىرى ۋە قابىلىيەتلىرى بارلار شۇ كىتابتا تەسۋىرلەنگىنىدەك ھەقىقەتەن ئالاھىدە ئادەملەردۇر. ئالاھىدە قابىلىيىتى بولمىغان ئادەم ھەقىقەتەن ئادەمدۇر. يۇقىرىدىكىلەر ھەممىسى «ئىككىنچى ئانالىتىكا» (كىتاب فىلبۇرخان) رىسالىسىدە بايان قىلىنىدۇ.

كېيىن ئەرەستۇ، باشقا بىر سەنئەت ھەققىدە توختىلىدۇ. بۇ سەنئەت سەۋەبىدىن ئىنسان ھەر قانداق ئىزلىنىدىغان مەقسەت ھەققىدە ئېھتىمالىي ئاخبارات بەرگۈچى ھەربىر قىياس (سىللوگىزىم) نى تېزلىك بىلەن ئېلىش قابىلىيىتىگە ئېرىشىش بويىچە مەشىق قىلىدۇ. بۇ سەنئەت مەۋجۇت بولغان بارچە نەزەريىۋى سەنئەتلەرنىڭ ھەر قاندىقى بىلەن ماس كېلىدۇ. تەتقىقاتچى بۇ قىياسلاردىن تاپقان نەرسە يۇقىرىدا ئەسلىتىپ ئۆتۈلگەن كىتابتا ئەرەستۇ ئېيتىپ ئۆتكەن ئىلمىي قانۇنلارنى تېپىشقا قانداقتۇ تەييارلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتۈشى زۆرۈر. ئەرەستۇ ئۇلارنى (ئىلمىي قانۇنلارنى) تەكشۈرۈپ چىقىدۇ، ئۆزى ياقتۇرغانلىرىدىن پايدىلىنىدۇ ۋە ئۇلاردىن نېمە پەيدا بولۇشىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئۇ ئاھمىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى، ئاڭنىڭ باش مەنبە ئىكەنلىكىنى ئاۋۋالدىن باشلاپ تەھلىل قىلىدۇ. ئۇنىڭ كۆز قارىشى ۋە ئوي - پىكىرلىرىنى دەلىل - ئىسپاتلار يارىتىلىدىغان ئىزاھلاپ بېرىدۇ. دەلىل - ئىسپاتلار تۈپەيلى ئۇ ئىزدىلىۋاتقان نەرسە ھەققىدىكى ئىلمىي يەكۈنىيەگە كۆپ قېتىم چىقىلىقلار بىلەن ئېرى-

شۇنداق ئۇچۇن ئۇ ئىلمىي يەقىنىيەتنى ئۆزلەشتۈرۈشى تەيـ يارلاشقا ۋاستە بولۇپ خىزمەت قىلىدىغان ئەمەلىي سەنئەت قابـ لىيىتىگە زۆرۈرىيەت سېزىدۇ. ئۇ ئىنسان ئۆز تەقىقاتلىرى ۋە مۇلاھىزىلىرىدە پايدىلىنىشقا مۇمكىن بولغان ھەممە قانۇنلار ھەق ـقىدە بايان قىلىدۇ: ئۇلارنىڭ بەزىلىرىدە ئۆزى ۋە روھىيىتى ئارىسىدا بولغانلىقنى تەتقىق قىلىش ۋاقتىدا، بەزىلىرىدىن ئۆزى ۋە باشقا ئادەم ئارىسىدا بولغانلىقنى تەتقىق قىلىش ئۇچۇن پايدىلىنىدۇ. بۇ سەنئەت ئىنسانلىقنىڭ ئۆزى ۋە باشقا بىرسى ئوتتۇرىسىدىكى مەۋجۇت نەرسىنى ئۆگىنىش جەريانىدا تېزلا قىياس (سىللو ـگىزم) لارنى تېپىش قابىلىيىتىگە ئېرىشىشكە تەييارلىق كۆرۈش ـتە بىر ۋاستە بولىدۇ. بۇنداق تەييارلىق ئۆز ماھىيىتى بويىچە بۇ سەنئەتتىن ئىنسان ۋە ئۇنىڭ روھىيىتى ئارىسىدىكى ھالەتنى تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىش قابىلىيىتىنى بېرىدۇ.

ئىنسان ۋە ئۇنىڭ روھىيىتى ئارىسىدىكى ھالەتنى تەتقىق قىلىشتا ئىنسان ئۆز قابىلىيىتىدىن ناھايىتى ئېھتىياتكارلىق ۋە نازاكەت بىلەن پايدىلىنىدۇ. چۇنكى ئادەم ئۆزى ۋە روھىيىتى ئارىسىدىكى تەتقىق قىلىۋاتقان ھالەتنى تەسەۋۋۇر قىلىۋاتقان چې ـغىدا، ئۇنى خۇددى بىرسى كۆزىتىۋاتقانغا، تەكشۈرۈۋاتقانغا ئوخ ـشايدۇ. ئەقىلنىڭ نازاكىتىنى ۋە رەھىمەتكە سازاۋەر ئېھتىياتچان ـلىقىنى نامايان قىلىدۇ. ئۆزى ۋە باشقا بىر ئادەم ئارىسىدىكى مەۋجۇت ھالەتنى تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىشقا، سوئال ۋە جاۋاب شەكلىدە تەييارلايدۇ.

ئۇشبۇ مەشقىي، پەننى ئۆگىنىشكە تەييارلىغۇچى ۋە تەتقىق قىلغۇچى سەنئەتنى «سەنئەي جەدەلىيە»، «دىئالېكتىكا سەنئە ـتى» دەپ ئاتايدۇ. بۇلار ھەققىدە ئەرەستۇ «كىتابىي تۇبقە» ياكى «كىتاب بۇل جەدەل» رىسالىسىدە توختىلىدۇ.

مەشقىلەرگە ئاساسلانغان سەنئەت بىرىنچى تەتقىقات مەۋجۇت

بولغانلىقىغا سەۋەبچى سەنئەت بولغانلىقىدىن سوئال ۋە جاۋاب شەكلىدە تەتقىقاتتا پايدىلىنىش ئۇچۇن تەييارلانغان ۋاستە بولۇپ قالىدۇ. نېمە ئۇچۇن ئىنسانىنىڭ ئۆزى ۋە روھىيىتى ئارىسىدىكى ھەقىقەتنى تەتقىق قىلىشتا ئۇنى توغرا يولدىن ئازدۇرۇپ، باشقا تەرەپكە باشلىغۇچى، ئىزدىلىۋاتقان مەقسەتتىن كېلىپ چىقىدىغان ھەقىقەتكە نىسبەتەن ئاداشتۇرغۇچى بىر نەرسىنى تېپىشقا ئىشەنچى كامىل بولمايدۇ؟ چۇنكى مەشھۇر ئاساسلانغان تەتقىقات ھەقىقەتنى ئىزدەشكە ئەزەلدىنلا ئۇندەپ كەلگەن، خالاس. ھەر ھالدا، شۇ سەۋەبلىك ئىنسان توغرا يولدا بولىدۇ. ئەمما شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە ئۇ، مەشھۇر ئاساسلانغان سەنئەت ئۇنى دەلىللەردىن پايدىلىنالايدىغان بولۇشىغا تەييارلىغانغا قارىغاندا كۆپرەك ئادەمشىقا مايىل بولىدۇ. دەلىللەر قوللىنىلغاندا ئادەم ئاداشمايدۇ ياكى ئاساسەن ئاداشمايدۇ تاكى ئۇ مەشھۇر ئاساسلانغان سەنئەتتىن پايدىلىنىدىكەن، (بەزىدە) ئادىشۇاتقانلىقىنى بىلمەيدۇ. چۇنكى ئۇ توغرا ئۇسۇللار دەپ ھېسابلىنىدىغان دەلىللەر ۋە ئۇسۇللاردىن پايدىلىنىپ، تەتقىق ئېلىپ بارىدۇ.

خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش ئەگەر بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىنسانىنى بۇ ئۇسۇللارنى ئۆزى ۋە باشقا بىرسى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى، بار نەرسىنى ئېنىقلاش ئۇچۇن ئۆتكۈزۈلىدىغان تەتقىقاتلاردا سوئال ۋە جاۋاب شەكلىدە پايدىلىنىشقا تەييارلايدىغان بولسا، ئۇ ھالدا بۇ ئۇسۇللارنى ئوقۇتۇش — ئۆگىنىشنىڭ شەكىللىرى دەپ بولمايدۇ. ئۇ بەھس - مۇنازىرىچىلەرنىڭ بەغەرەز بولۇش قابىلىيەتلىرىنى نامايان قىلىش شەكىللىرى دەپ بولمايدۇ. ئۇ بەھس - مۇنازىرىچىلەرنىڭ بەغەرەز بولۇش قابىلىيەتلىرىنى نامايان قىلىش ئۇچۇن بىر مەشىق بولۇپ، ئەگەردە بەھس - مۇنازىرىچىلەردىن بىرى باشقىسىنىڭ پىكرىنى رەت قىلالىسا، ئۇ ئىلاجسىز قېلىپ، ئۆز مەقسىتىدىن ۋاز كېچىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاش سوفىزملارنى (قۇرۇق سەپسەتىنى) رەت قىلغۇچىلارنىڭ

ئىمكانىيەتلىرى خېلى كۆپ بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەرەستۇ مەشھۇر ئاساسلانغان پەقەت ئۇشبۇ سەنئەتنىلا ئەمەس، بەلكى ئۆزى ۋە باشقا بىرسى ئارىسىدا مەۋجۇت بولغان نەرسىنى تەتقىق قىلىشتا توغرا يولدىن ئازدۇرغۇچى ھەممە نەرسىلەردىن ھەقىقەتـ كە ئېرىشىشكە توسقۇنلۇق قىلغۇچى ۋە توغرا يول ھەققىدە ئالدامـ چى تەسەۋۋۇر بەرگۈچى بەھس ـ مۇنازىرە ھەققىدە ئاگاھ ئەتكۈـ چى سەنئەتنى بايان قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. بۇ سەنئەتمۇ شۇ سەنئەت ۋاستىلىرى بىلەن ئىنسانىنىڭ ئۆزىگە ئەمەس، باشقا بىرسىگە مەنسۇپ پىكىرنى رەت قىلىش ئۈچۈن تەييارلايدىغان بىر سەنئەت بولۇپ قالىدۇ.

مەشغۇلەرگە ئاساسلانغان سەنئەت — ئۇنىڭ ئۇسۇللىرىدىن بەھسلەشكۈچى ئىككىلا تەرەپ پايدىلىنىشقا تەييارلايدىغان بولغىنى ئۈچۈن، بۇ سەنئەت ئۇنىڭ ۋاستىسىدە سوفىزم ۋە ھەقىقەتكە ئېرىشىشكە توسقۇنلۇق قىلغۇچى ۋە يولدىن ئازدۇرغۇچى نەرسـ لەرگە شۇبھە ئويغىتىدىغان سەنئەتكە ئايلىنىدۇ. بۇ سەنئەت ئۆز ۋاستىسى بىلەن باشقا بىرسىدە نامايان بولىدىغان پىكىرنى رەت قىلىشقا تەييارلايدۇ.

ئەرەستۇ ئىككى سەنئەت ھەققىدە سۆزلەۋاتقاندەك كۆرۈنىـ دۇ: ئۇنىڭ بىرى — مەشغۇلەرگە ئاساسلانغان سەنئەت سەۋەبلىك يېتىشىدىغان توغرا يولدىن ئازدۇرغۇچى باشقا بىر كىم تەرىپىدىن بىلدۇرۇلىدىغان پىكىرنى ئۆز تەسىرى بىلەن رەت قىلغۇچى سەنـ ئەتتۇر. ھەقىقەتكە ئېرىشىش ۋە مەشھۇر ئاساسلانغان سەنئەتنى تەتقىق قىلىش ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى مەـ شھۇر ئاساسلانغان سەنئەتتىن پايدىلىنىشقا، ئاشۇ ئىنسان ۋە باشقا بىرسى ئارىسىدىكى مەۋجۇت نەرسىنىڭ تەتقىقاتىغا ھەمدە پۈتۈنلەي مەشھۇر بولىشىكە قارشىلىق كۆرسەتكۈچى نەرسىلەرنى نامايان قىلىش ئۈچۈن پايدىلىنىدىغان سەنئەت — ئىككىنچى سەنئەتتۇر. ئەرەستۇ ئېيتىپ ئۆتكەن، ھەييارلىقا ئاساسلانغان بۇ سەنئەت

ئۇنىڭ پىكرىچە ئادەمنى ھەمدە باشقا بىرسى تەرىپىدىن بىلدۇرۇلدى. بۇنداق پىكرىنى رەت قىلىش ۋە مەشقىلەرگە ئاساسلانغان سەنئەت ۋاستىسىدىن چەتلەشتۇرگۇچى سەنئەت بولۇپ، ئۇنى ئۇ «ئەسسىستانىيە» (سوفىستىكا) دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىنسان باشقا بىرسىنىڭ پىكرىنى رەت قىلىش ئۈچۈن نېمىدىنىدۇر ئۆزلەشتۇرۇش مۇمكىن بولغان سەنئەت، مەشقىلەرگە ئاساسلانغان سەنئەت بىلەن سوفىستانىيە سەنئىتى ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىق بىر سەنئەتتۇر. بۇ سەنئەتنى بىرىنچى مەقسەت پايدىسى ئۈچۈن (يەنى، ھەقىقەتنى تېپىش ئۈچۈن)، ئىنسان ۋە ئۇنىڭ روھىيىتى ئارىسىدىكى مۇجۇت نەرسىنى ۋە ئۇنىڭ ئۆزى ۋە باشقا بىرسى ئارىسىدىكى مۇجۇت نەرسىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن ئىشلىتىپ بولمايدۇ. ئۇ سوفىستانىيە يارىتىدىغان مەسلىھەتنى ئۆزلەشتۇرگۈچى قابىلىيەت بولماي، بەلكى ئىنسان ئىرادىسى ئىنتىلىدىغان نەرسىنى ئەكس ئەتتۇرگۈچى ۋە ئىنكار قىلغۇچى بىر قابىلىيەتتۇر.

بۇلار يا تەتقىقاتچىغا ياكى بەھس ـ مۇنازىرىدە غالىب كېلىش ئۈچۈن تەرەپتىن ۋە ياكى شۇ يەردە بولغان فەيلاسوفتىن ئەگەر ئۇ يالغۇز بولسا ياكى پەيلاسوپلاردىن (ئۇلار بىرقانچە بولسا)، پايدىلانغۇچى باشقا ئاڭلىغۇچىلارغا تەئەللۇقتۇر. بۇ يەردە سوفىستىك بەھس ـ مۇنازىرە توغرىسىدا سۆزلىنىۋاتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاڭلىغۇچى پەقەت تاماشىچىلار ۋە جامائەت ئالدىدا سوفىستىكا (سوفىستانىيوننىڭ) پىكىر ـ مۇلاھىزىسى قانداق بولۇشىغا ئېتىبار بېرىشى كېرەك. پەقەت كىمنىڭ ئاڭلىغۇچى جامائەت ئىكەنلىكىنى ئاجرىتىپ ئېلىش زۆرۈر، دېمەكچى بولسا كېرەك). ئۇ يا ھەقىقەت توغرىسىدا ئۆز پىكرىنى بىلدۈرمەي، سۈكۈت ساقلىشى ياكى تاماشىچىلار ۋە پەيلاسوپلار ھۆزۈرىدا پىكرىنى بىلدۈرمەي سۈكۈت ساقلىشى ياكى تاماشاچىلار ۋە پەيلاسوپلار ھۆزۈرىدا پىكرىنى ئېيتىشى كېرەك بولىدۇ. مۇشۇ سەۋ-

ئەت، مەشقلەرگە ئاساسلانغان سەنئەت ۋە ئۇسۇللىرى بەھس - مۇنازىرىدىن ئىبارەت بولغان باشقا سەنئەتلەرگە كىرمەيدۇ.

سوفىستانىيە سەنئىتى بويىچە بەھس - مۇنازىرىگە قاتناشقۇچىلارنىڭ ھەربىرى قولىدىكى ئالتە نەرسىنى قوللايدۇ: 1. تەنبىھ (ئاگاھلاندۇرۇش)؛ 2. سەراسىمە (ھودۇقۇش)، تەمتىرەش؛ 3. تۆھمەت ۋە قەتئىيلىك؛ 4. نۇتۇقتا دۇدۇقلاشقا مەجبۇر قىلىش؛ 5. مەنسىز سۆزلەردىن پايدىلىنىش، سەپسەتە؛ 6. سۇكۇتقا مەجبۇر ئېتىش، ھەتتا مۇنازىرىچى سۆزلەشكە قادىر، قابىلىيەتلىك بولسىمۇ ئۇنىڭ سۆزلىشىنى مەنئى قىلىش. مۇنازىرىلەشكۈچى ئادەمنى سۆزلىمىگەن ياخشىراق دېگەن خۇلاسىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن شۇنداق قىلىنىدۇ.

تەنبىھ شۇنداق نەرسىكى، ئۇنىڭدا بىرىنچى ھالەتكە نىسبەتەن ئاداشتۇرغۇچى نەرسىلەر سەۋەبلىك يارىتىلىدىغان مۇقابىل (قارىمۇ قارشى) ھالەتنى ئاڭغا سىڭدۈرىدۇ. بۇ نەرسىلەر ماھىيەتتە شۇنداقكى، ئەگەر ئادەم ئۆزى ۋە روھىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى مەۋجۇت نەرسىنى تەتقىق قىلىشتا، ئۇلاردىن پايدىلانغان بولسا، ئۇ چاغدا ئۇلار ئۇنى ئاداشتۇرىدۇ ۋە ھەقىقەتەن مۇقابىل تەرەپكە بۇراپ كېتىدۇ. نەتىجىدە ھەقىقەت ئىنكار قىلىنىپ، ھەقىقەتكە مۇقابىل بىرەر نەرسە ماقۇللىنىدۇ.

سەراسىمە بۇنداق ئەمەس، ئىككى قارىمۇ قارشى پىكىر (چۈشەنچە) مەۋجۇت بولغاندا پەيدا بولغۇچى سەراسىمە ئىنسان تەبىئىتىگە خاس نەرسىدۇر. بۇ ھالەت ئادىشۇناتقان بىر ئادەم ئۆزى ئىشەنمەيدىغان بولغان پىكىرنى ئىنكار قىلىدۇ ۋە ئۆزىمۇ ئۇنىڭغا قارشى تەرەپنىڭ ئىشەنمەيدىغان بولغان پىكىرنى ئۆزىچە ئىنكار قىلىدۇ. بۇنداق ھالەت «بۇ نەرسە شۇنداقمۇ ياكى شۇنداق ئەمەسمۇ؟» دەپمۇ سوراغان پەيدا بولىدۇ. قانداق جاۋاب بەرسىمۇ تەنبىھ ئالىدۇ. بۇنىڭ ئۆزى سەراسىمىگە سېلىش ئۇسۇلىدۇر.

تەنبىھ بىر مۇقابىل تەرەپتىن باشقىسىغا ئۆزلەشتۈرۈش ئار-
قىلىق ئۆتىدۇ. سەراسىمە (تەرەددۇت) بولسا، قارىمۇ قارشى
تەرەپلەرنىڭ سەراسىمىيىلىك پىكىرلىرى بىرىنچىسىدىن ئىككىن-
چىسىگە ئۆتىدۇ. ئىككىنچىسىدىن يەنە بىرىنچىسىگە، كېيىن
يەنە بىرىنچىسىدىن ئىككىنچىسىگە ئۆتۈپ، بۇ ھال تاكى ھەر
ئىككى مۇقابىل تەرەپنىڭ ئىككىلا چۈشەنچىسى (پىكرى) مۇ
بىرلىككە كەلمىگەنگە قەدەر داۋام قىلىۋېرىدۇ.

تۆھمەت ۋە قەتئىيلىك (مۇلىھ) كە كەلسەك، ئۇلارنىڭ
تەسىرىدە تەرەپلەردىن بىرى پۈتۈنلەي ئېنىق نەرسىنى ئىنكار
قىلىدۇ. ۋە ئۆز ماھىيىتى بويىچە چۈشىنىشلىك ۋە روشەن ھالەت-
لەرگە شۇبھە بىلەن قارايدۇ. بۇ ھالەت تاكى باشقا تەرەپ ئادە-
شىپ، ھەقىقىي نەرسىنىڭ بارلىقىغا گۇۋاھلىق بەرگۈچى دەلىل-
لەرنى ھەمدە مەلۇم نەرسىلەر ۋە ھەقىقەتلىكى ئايان بولغان نەر-
سىلەر ئۈستىدە خاتا تەسەۋۋۇر ھاسىل قىلمىغۇنچە داۋام قىلىۋې-
رىدۇ. بۇ، سوفىستائىيە سوفىستىك سەنئەتنىڭ ئۈسۇللىرىدىن
بىرىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ سەنئەتنىڭ مەقسىتى ھەقىقەتكە ۋە
ئېنىق دەلىللەر يارىدىمىدە بىرەر نەرسىگە ئېرىشىشكە توسقۇنلۇق
قىلىشتىن ئىبارەت.

بۇ ئۇچ (تەنبىھ، سەراسىمە، تۆھمەت) ئەڭ يامان روھىي
سۈپەتلەر بولۇپ، ئۇلارغا سوفىستائىيە سەنئىتى ۋاستىسىدە ئې-
رىشىلىدۇ. قالغان ئۇچى بولسا، ئاڭغا تەسىر قىلماي پەقەت
تىلنى كىشەنلەيدۇ، ئالدىنقى ئۇچى بولسا، ئاڭنى جاراھەتلەندۇ-
رىدۇ.

بەھس - مۇنازىرىدە دۇدۇقلاشقا مەجبۇر بولغان ئادەم يا
توغرا مەنادا تەبىئىي ۋە ئادەت بولۇپ قالغىنىدەك دۇدۇقلايدۇ
ياكى باشقا خەلقنىڭ تىلىدا مۇنازىرە قىلىۋاتقان بولسا، مەجبۇرەن
دۇدۇقلايدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاش دۇدۇقلاش يا توغرا مەنادا تەبىئىي
ياكى تەلەپپۇزغا نۇقسان يەتكۈزگۈچە يالغاندىن تەشكىل قىلىنغان

نەرسىلەر سەۋەبىدىن ئىنسانغا خاس بولىدۇ. بۇ ھالەت بىرەر باشقا خەلقنىڭ تىلىدىكى سۆزلەردىن كېلىپ چىقسا، ھەر ئىككى مۇنازىرىچى شۇ خەلق تىلىدا سۆزلىشىشى كېرەك.

سەپسەتىنىڭ ئىشلىتىلىشىمۇ شۇ تەرىقىدە يۈز بەرگەن. دۇدۇقلىنىش ئىشلىتىلىدىغان ئىبارىنىڭ مەنىسىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن يېتەرلىك بولمىغانلىقتىن پەيدا بولىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن مەنانى شۇنداق دەرىجىگە كەلتۈرۈش كېرەككى، ئىبارە قىسقا بولسۇن (بۇ يەردە فارابىي ئىشلىتىلىدىغان ئىبارىلەردە — لەۋزىدە مەنانى تولۇق ئەكس ئەتتۈرەلمەسلىك نەتىجىسىدە، مەنانى ئىپادىلىگۈچى ئىبارە ۋە مەنا مەۋقىئىي مۇتاناسىب بولمىغاندا دۇدۇقلاش پەيدا بولىدۇ، دېگەن پىكىرنى بىلدۈرۈۋاتقاندەك كۆرۈنىدۇ.)، بۇ سەپسەتە بولسا، ئىبارىنىڭ مەناسىنى كۆپەيتىدۇ، بۇنى كۆچەيتۈرۈشتىن پەرق قىلىش كېرەك. (يەنى تۈرلۈك مەنالار زەنجىرىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ دېمەكچى). شۇنىڭ ئۈچۈن مەنا جەھەتتىن تەسىر ئۆتكۈزگۈچى ھالەت زۆرۈر بولۇپ قالىدۇ. بۇنىڭدا كۆپ مەنالار بولۇپ، ئۇلار پەقەت قايتۈرۈشلار (كۆپ تەكىتلەر) دىكى ئىبارىلەرگە تەئەللۇقتۇر. كۆپ تەكىتلەر بولسا، يا ئەمەل (ئىش - ھەرىكەت) ياكى قابىلىيەت تۈپەيلى بولىدۇ. بۇ قايتۈرۈش — تەكىتلەر بىمەنىچىلىكتىن ئىبارەت بولغان مەنا ئىپادىلىرىگە نىسبەتەن ئىنسانىنى ئىككىلەندۈرىدۇ. سوفىستانىيون (سوفىست) شۇ مىساللارغا ئوخشاش رەۋىشتە ۋە شۇ مىساللار نىسبىتىدە سەپسەتىنى قوللىشى مۇمكىن.

سۈكۈتكە مەجبۇر قىلىشقا كەلسەك، ئۇ سوفىستانىيونلارنىڭ ئەڭ پەسكەش ئۇسۇللىرىدىن بىرىدۇر. بۇنىڭغا قورقىتىش، ئىزا تارتقۇزۇش ياكى ھاياجانغا سالغۇچى باشقا بىر نەرسە بىلەن ئېرىشكىلى بولىدۇ. ئەرەستۇ بەھىس - مۇنازىرە تەركىبىنى ۋە سوفىستانىيۇنلار مەقسىتىگە قانداق ئېرىشىشنى تەپسىلىي بايان قىلىدۇ.

كېيىن ئۇ قانۇنلار توغرىسىدا توختىلىدۇ. ئەگەر ئىنسان ئۇلارغا رىئايە قىلسا، ئۇلار تۆپەيلى ئۆز ۋەزىپىسىنى بېجىرىشتىن چەتلەشتۇرگۈچى يۇقىرىدا ئېيتىلغان بىرەر نەرسىدە ئاداشقان ئادەمگە ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ياردەم بېرىشى مۇمكىن. بۇلار ئۇنىڭ «سوفىستانىيە (سوفىستىكا) ناملىق رىسالىسىدە بايان قىلىنغان. بۇلارنى بايان قىلىشتىن مەقسەت ھەقىقەتكە ئېرىشىشتە ھېلىمۇ پايدىلىنىدىغان مەشغۇلەرگە ئاساسلانغان سەنئەتنى تەكىتلەپ كۆرسىتىش ئۈچۈندۇر (بۇ يەردە سۆز جەدەلىيە سەنئىتىگە قارىمۇ قارشى تۇرىدۇ). سوفىستانىيە سەنئىتى دىئالېكتىكا سەنئىتىنى ھەقىقەتكە ۋە ئىلمىي يەقىنىيەگە ئېرىشىش يولى بولغان ئۈسۇللىرىدىن چەتلىشىدۇ. بۇ يولدا (تەرىقەتكە) ئەرەستۇ ئۆزىنىڭ «كىتابۇل تۇبىكە» (توپىكا) ئەسىرىدە بايان قىلغان سەنئەت تۇزىدۇ. بۇ سەنئەت ھەقىقەتكە ئېلىپ بارغىنى ئۈچۈن ھەقىقەتنىڭ بىر قورالى، خىزمەتكارى بولغانلىقى ھەمدە ئىلمىي يەقىنىيەنىڭ قورالى، خىزمەتكارى بولغىنى ئۈچۈنمۇ پايدىلىنىلىدۇر.

شۇنداق قىلىپ ئەرەستۇ ئىلىم ئەل ـ يەقىنىيە بىلەن باغلىق مەسىلىلەر مەجمۇئەسىنى بايان قىلدى. ئۇنى «ئىلمەلىيەقىنىيە» گە ئېلىپ بارغۇچى يولنى كۆرسەتتى. ئىلمىي يەقىنىيەگە ئېرىشىشكە توسالغۇ بولغان نەرسىلەر توغرىسىدا سۆز قىستۇرۇپ ئاگاھلاندۇردى.

ئىككىنچى بۆلۈم

ئەرەستۇ ئىلمى ئەل ـ يەقىنىيە مەسىلىسىنى تۇغۇلۇشتىن (لوگىكا) ئىلمىدىن پايدىلىنالمايدىغانلارنى ئۆگىتىشكە ئىنسانىنى قادىر قىلغۇچى سەنئەتلەرنىڭ تەھلىلىگە ئۆتىدۇ. ئۇلار ئىككى گۇرۇھقا بۆلۈنىدۇ. بىرىنچىسىگە تەبىئەتتىن ئالاھىدە قابىلىيىتى بولمى-

غانلار كىرىدۇ. ئىككىنچى گۇرۇھقا خۇددى شۇنداق تەبىئەتتىن ئالاھىدە قابىلىيەتكە ئىگە بولمىغان، ئەمما تىنىمسىز مەشغۇلاتلار ئارقىلىق ئۆز سەئىي - ھەرىكەتلىرى بىلەن ئىلمىلىيەقىنىيەگە يېتىشىشكە ئىنتىلگۈچىلەر كىرىدۇ. ئەرەستۇ ئىنسانىي مەقسەتكە، بۇ مەقسەتنى مۇكەممەل بىلگۈچى بۇ مەقسەتكە ئېرىشىسە ئۇنىڭ بىلەن نېمىلەر سادىر بولۇشىنى تەسەۋۋۇر قىلغۇچى ۋە ئىلمىلىيەقىنىيەگە ئېرىشىشتە تەبىئەتتىن تەييار ئادەملەرگىلا ئىنتىلىش زۆرۈر دەپ ھېسابلايدۇ. ئەمما ئەرەستۇ بۇ مەقسەتكە ئىنتىلگۈچى باشقىلارمۇ ئىدراك قىلغانلىرىغچە، شۇ مەقسەتكە ئىنتىلىشلىرى (يەنى، مەقسەتنى ئۆزلىرىمۇ ئىدراك قىلىپ، شۇنىڭغا يارىشا ئىنتىلىشلىرى زۆرۈر دېگەن غايە ئىلگىرى سۈرۈلۈۋاتقاندەك قىلىدۇ). ئۇلار مەۋجۇت نەرسىلەر ھەققىدە ئىلمىلىيەقىنىيەگە ئېرىشىشنىڭ ئۆز ئۈسۈللىرى بولغان ئادەملەردىن ئوقۇتۇش جەريانىدا ئالغان بىلىملىرى بىلەن چېگرىلىنىپ قالماسلىق كېرەك، دەپ ھېسابلايدۇ.

ئەرەستۇ بارچە نەزەرىيىۋى ۋە ئەمەلىي نەرسىلەرگە خەلقنى ئىشەندۈرۈش مۇمكىن بولغان سەنئەت ھەققىدە ھېكايە قىلىدۇ. خالايىق ئادەتتە ئومۇمىي ئىنسانىي مۇناسىۋەتلەرنى ئۆزىدە ئەكس ئەتتۈرگەن ئايرىم ھاللار بىلەن قانائەت ھاسىل قىلىدۇ. ئۇلار شۇنداق نەرسىلەركى، ئۇلار تۇپەيلى ئادەم يارىتىلىشىنىڭ سەۋەبچىسى بولغان مەقسەتكە ئىنتىلىشتە ئادەملەر ئارىسىدا ئۆزئارا يارىدەم مەۋجۇتتۇر.

ئۇ نەزەرىيىۋى سەنئەتلەر يارىدەمدە ئىدراك ئېتىلگۈچى ھالارنى ئىنسان خىيالەن تەسەۋۋۇر قىلىشقا يارىدەم بەرگۈچى سەنئەت ھەققىدە سۆزلەيدۇ. بۇ سەنئەت يەنە مەۋجۇت كۆرگەزمىلىك نۇسخىلار ئارقىلىق تەھلىل قىلىش ۋە باشقا ئايرىم نەرسىلەرنى تەسەۋۋۇر قىلىش ۋە ساختا تەسۋىرلەش قابىلىيىتىنى ئويغىتىدۇ. بۇنىڭدا ئاساسەن مۇلاھىزە يارىدەمدە تەسەۋۋۇر ۋە تەقلىد ئۇسۇل-

لىرىدىن پايدىلىنىلىدۇ.

ئوخشاش نەرسە ۋاستىسىدە تەسەۋۋۇر ۋە تەقلىد خەلقنى كۆپلىگەن نەزەريىۋى نەرسىلەرگە ئۆگىتىشتىكى ئۇسۇللاردىن بىرىدۇر. ئاددىي خەلق ئۇچۇن نەرسىلەرنى تەبىئىي نۇسخىلىرى ئارقىلىق خىيالەن تەسەۋۋۇر قىلىش قىينچىلىقىدىن ئۇلار ئۇنى تەسەۋۋۇر قىلماي، شۇ نەرسە ھەقىقەتەن ئۇلارغا قانداق نامايان بولسا، شۇنداق تەسەۋۋۇر قىلىدۇ ۋە ئىدراك قىلىدۇ. ئەگەردە خىيالەن تەسەۋۋۇر قىلىنىۋاتقان نەرسىنىڭ ماھىيىتى ئۇنىڭ ھەقىقىي مەۋجۇدىيىتى بويىچە چۈشىنىلگەن تەقدىردىمۇ، بۇ ئىش ناھايىتى قىينچىلىق بىلەن يۈز بېرىدۇ. بۇنداق پىكىر بىلىش، ئىدراك قىلىش ئۇسۇلى پەقەتلا نەزەريىۋى پەنلەرنى بىلگەن ئادەملەرگىلا تەئەللۇق ئەمەس.

ئىنسان ئۆزى ۋە روھىيىتى ئارىسىدىكى ھەمدە ئۆز ۋە باشقا بىرسى ئارىسىدىكى مەۋجۇت نەرسىنى تەتقىق قىلىشتا، ھەممە ئىمكانىيەتنى ئىشلىتىپ، مۇنتىزىم رەۋىشتە مەشىق قىلىپ تۇرۇشى كېرەك. بۇنى ئۇ ھەقىقەت ۋاستىلىرىنى ئىگىلەشتە سۆز بات بىلەن يا ئوقۇتۇش ۋە تەربىيىلەش ئۇسۇللىرى ياكى بەھس ـ مۇنازىرە، ھىمايە ئۇسۇللىرى بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرۇشى زۆرۇر. مۇشۇ سەنئەت سەۋەبلىك ئېرىشىلگەن قابىلىيەتنى «مەنتىقىي قابىلىيەت» دەپ ئاتايدۇ.

ئۇچىنچى بۆلۈم

بۇ مەسىلىلەرنى كۆرۈپ چىققاچ، ئەرەستۇ تەبىئىي پەن ھەققىدە سۆزلەيدۇ ۋە «كىتاب فىلجەدەل» رىسالىسىدە تۇرلىرىنى بايان قىلغان مەۋجۇت نەرسىلەرگە قايتىدۇ.

ئۇ مەۋجۇت نەرسىلەرنىڭ بىرلىكىگە ھېس ـ سەزگۈ شۇنداق شاھادەت بېرىدۇكى، ئۇلاردىن ھاسىل بولغان تۇرلەر (كاتېگورد-

يىلەر) دىن بىز ئۆز ئىختىيارىي پايدىلىنىمىز، ئۇلارنىڭ بىرسى باشقىسى ئارقىلىق بىزگە مەلۇمات بېرىدۇ. بەزىلىرى باشقىلار تۇپەيلىدىن ياكى ئىنسانىنىڭ ئۆزى ۋە روھىيىتى ۋە ياكى باشقا بىرسى بىلەن بەھس ـ مۇنازىرە ئارقىلىق ئىدراك ئېتىلىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ.

تەبىئىي مەۋجۇت بولغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى بىزنىڭ ئىدراك ئېتىش قابىلىيىتىمىزگە باغلىق دەپ ھېسابلاش مۇمكىن ئەمەس. تەبىئىي مەۋجۇتلۇق تەبىئىي سۇپەت ۋە ماھىيەتلەردۇر. بۇ ئۇلارنىڭ بىز ئىدراك قىلىدىغان ۋە ھېس قىلىدىغان بەلگىسى دۇر. بىز چۈشەنچىلەر بىلەن تولدۇرغان ئاشۇ ھالەت ـ ئۇسۇللار مەنتىقىي ھالەت ـ ئۇسۇللاردۇر. مەنتىق توغرا پىكىر قىلىشقا ئالاھىدە قائىدىلەرنى ئۇسۇللار ۋە يوسۇنلارنى بېرىدۇ. ئۇنىڭ ئىختىيارىدا مەۋھۇم چۈشەنچىلەر بار. ئۇ ئىنسانىنى (ئۇنىڭ ئەقلىنى) ئادىشىش ۋە خاتالىشىشنى ئاگاھلاندۇرىدۇ، مۇھاپىزەت قىلىدۇ.

مەۋجۇت نەرسىلەر ھالىتىگە نىسبەتەن ھېس ـ سەزگۈ شاھاىدەت بېرىدىغان نەرسە ـ ئەدەتسىزلىك، سان ـ ساناقسىزلىقتۇر. ھېس ـ سەزگۈ بىلەن بىز بىلىدىغان ئەدەتسىزلىك ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ: بىرىنچى خىلىغا، ئەدەتسىزلىكنىڭ تۈرلۈك ھالەتلىرىدە ئاجرىتىش ياردىمىدە ھېس ـ سەزگۈ تەرىپىدىن ئېرىشىلىدىغان نەرسىلەر كىرىدۇ. يەنى، بىر خىل نەرسىلەر باشقىلىرىدىن ئايرىم ھالەت بىلەن پەرق قىلىدۇ. بۇ كۆپرەك مەلۇم بولغان بىرىنچى خىل ئەدەتسىزلىكتۇر. ئىككىنچى خىلىغا بىر نەرسە (بۇيۇم) دىن ۋە بىر خىلدىكى ھېس ـ سەزگۈ تۇپەيلىدىن بىلىپ ئالىدىغىنىمىزغا كۆپ نەرسىلەر كىرىدۇ. بەزى بۇ نەرسىلەر (بۇيۇملار) بىر ـ بىرىگە زىت بولىغان نەرسىلەر بولۇشى مۇمكىن. بۇنىڭغا مۇنداق بىر مىسالنى كەلتۈرۈشكە بولىدۇ: بىز بىر جىسىمغا قول تەككۈزۈپ كۆرۈپ، ئۇنىڭ ئىسسىق، سو-

غۇق، قاتتىق، يۇمشاقلىقىنى بىلىمىز.

بەزى نەرسىلەر بىر ـ بىرىگە زىت بولىدۇ. مەسىلەن: ئىسسىق ۋە سوغۇق، قاتتىق ۋە يۇمشاق، قوپال ۋە سىلىق دېگەندەك. شۇنىڭغا ئوخشاش، بەزى ئالۋ ـ سېزىم ئارقىلىق بىلگىنىمىز مەۋجۇت سۇپەتلەرنىڭ ئەدەتسىزلىكى پەرقلىق بولىدۇ. مەسىلەن: بۇ نەرسە ئىسسىق ۋە ئاق. ئۇلاردىن بىرىنى قول تەگكۈزۈپ سېزىش تۇيغۇسى (قۇۋۋەتلىك لامسا) بىلەن، باشقىسىنى كۆرۈش ئارقىلىق بىلگىلى بولىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاش بۇ ھالەت باشقا سەزگۈ ئەزالىرىغىمۇ تېگىشلىك.

كېيىن ئەرەستۇ ئالۋ ـ چۈشەنچە ئارقىلىق بىلىنىدىغان ھەربىر نەرسە توغرىسىدا، سەزگۈدىن ئېلىنىدىغان بىلىم دەرىجىسى ھەققىدە ۋە ئۇلاردىن بىرىنى باشقىلاردىن پەرق قىلىدىغان بەلگىلەر ھەققىدە توختىلىدۇ. ئالۋ ـ مەۋجۇت نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى ياكى كۆپى ئۆزگىرىش ياكى بىر جايدىن باشقا جايغا ئۆتۈپ تۇرۇشلىرى، بىر ھالەتتىن باشقا ھالەتكە ئۆزگىرىشلىرى ھەققىدە گۇۋاھلىق ھەم بىلىم بېرىدۇ. مەسىلەن: ئاق نەرسىنىڭ قانداق قىلىپ قارا بولغىنى ھەققىدە.

سانسىز زىددىيەتلەر ئۆزئارا ئورۇن ئالماشتۇرۇپ تۇرىدۇ. ئۇشبۇ تەناۋاب (ئالمىشىپ تۇرۇش) لاردا بىر ئۆزگەرمەيدىغان دائىملىق نەرسە بار. ئۇ ئاشۇ ئالمىشىشلارنى ساقلاپ تۇرىدۇ ۋە ئۇلارغا سىڭىپ كېتىدۇ. نەرسىلەر بىر ـ بىرلىرىگە ئەگىشىپ ۋە ئۆزگىرىپ تۇرغانلىرى ھالدا دائىملىق بولۇپ تۇرىدىغان نەرسە «جەۋھەر» (سۇبستانتسىيە — СуБстанция)، ئالمىشىپ ۋە ئۆزگىرىپ تۇرغۇچى نەرسىلەرنى «ئارەز» (ئاكتسىدېنتسىيە — акцинденция) دەپ ئاتىلىدۇ

بىز ھېس ـ تۇيغۇ بىلەن بىلىدىغان ۋە ئۇلار تەستىق ئېتىدىغان نەرسىلەر تەبىئەتتە مەۋجۇت نەرسىلەردۇر. مەۋجۇت نەرسىلەرنىڭ دەرىجە (كاتېگورىيە) لىرى خەۋەر قىلىدىغان نەرسىلەر-

گە كەلسەك، كاتېگورىيىلەر بىزگە باشقا بىر نەرسە ھەققىدە ئەمەس، پەقەت شۇ نەرسە ھەققىدە ئاخبارات بېرىدۇ. ئۇلار بىزگە شۇ نەرسىنىڭ قانچىلىكىنى (مىقدار جەھەتتىن)، قانداقلىقىنى بىلدۇرىدۇ ياكى ھېس - تۇيغۇ بىلەن بىلىنىدىغان نەرسىگە نىسبەتەن تاشقىرىدا بولغان باشقا نەرسە ھەققىدە ئاخبارات بېرىدۇ. بۇ ھالەت قاچانكى بىرسىدىن باشقىسى ئارقىلىق پايدىلىنىلسا، قاچانكى، بىرى باشقىسى ئارقىلىق ئېنىقلانسا يۈز بېرىدۇ.

بىز پىكرەت تەسەۋۋۇر قىلىدىغان مەئقۇلات (ئەقلىي بىلىملەر) چۈشەنسە بولىدىغان ماھىيەتلەر، سۈپەتلەرنىڭ كۆپلىكى بىلەن ئاجرىلىپ تۇرىدۇ. بۇلاردىن ھېس - تۇيغۇ بىلەن بىلىنىدىغان نەرسىگە ئوخشىتىپ، ئۇلارنى ھالىتىگە قاراپ خىيالەن تەسەۋۋۇر قىلىنىدىغانلىرى بۇنىڭ سىرتىدا. بىزنىڭ تەسەۋۋۇرىمىزدا ئەقلىي بىلىملەر قانداق ھالەتتە ئىكەنلىكىنى سەزگىنىمىزدە، بىز پىكىر قىلغان ئەدەتسىزلىكنى خىيالەن تەسەۋۋۇر قىلمىمىز. چۈنكى بىز ئەقلىي بىلىم دەپ خىيالەن تەسەۋۋۇر قىلىدىغان ۋە سېزىدىغان ۋاھىد (بىر) نەرسە بىز ئەدەتسىزلىك سۈپىتىدە خىيالەن تەسەۋۋۇر قىلىدىغان ۋە پىكىر يۈرگۈزىدىغانلىرىمىز، سۈپەتلەرنىڭ كۆپلۈكىدىن تۇيغۇلار بىلەن بىلىنىدىغان نەرسىلەرنىڭ ئەدەتسىزلىكىگە ئوخشىمىغۇنچە ئەدەتسىز (كۆپلۈك) بولۇپ قېلىۋېرىدۇ. چۈنكى بىر نەرسە توغرىسىدا بىر ھالەتتە ئۇ ئەدەتسىز سۈپەتلەر ۋە مەھمۇللار (پېرىدىكات) غا ئىگە، دەپ ئاخبارات بېرىلسە، ئۇ چاغدا ئاشۇ نەرسىگە شۇ سۈپەتلەردىن ھەر قانداق بىر سۈپەت مەنسۇپ، دەپ چۈشىنىلىدۇ.

شۇنداق قىلىپ يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئاشۇ (ئادەم) نەيد، ئۇنىڭغا تىرىكلىك، ئاقلىق، بويى ئېگىزلىك سۈپەتلىرىنىڭ خاسلىقىنى تەكىتلەپ ئۆتسەك بولىدۇ. بىز زېھنىمىز بىلەن ئۇنىڭغا ئەدەتسىز مەۋجۇتلۇق (سۈپەتلىرى) مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى چۈشىنىمىز.

ئەگەر بىز بىر نەرسىنى ئەدەتسىز مەئقۇلاتلىرى بولغان ئە-
دەتسىز ئەشيالارنىڭ ھەر قايسىسى بەرگەن ئاخباراتنى پەرق ئېتە-
دىغان بولساق، بىز شۇ نەرسىنى زېھنىنى بىلەن تەقدىرده ئۇنىڭ
نېمىلىكىنى بەلگىلىگۈچىسىنى ئېنىقلاپ ئالىمىز. ئاشۇ نەرسە-
نىڭ دەسلەپكى ئاساسى (سۈبستانتسىيەسى) بولىدۇ. بۇ نەرسە-
نىڭ جەۋھىرى (سۈبستانتسىيەسى) دەپ ئاتىغىنىمىز، ئۆزى
ھەققىدە مۇنۇلارنى بىلدۈرىدۇ: «نېمىلىك» نىڭ ئۆزى نېمە؟
قانداق ياكى «ئۆزى نېمە ئىكەنلىكى» دىن باشقا بىر ھالەت
ھەققىدە خەۋەردار قىلىدۇ. ئاشۇ نەرسە ۋە ئاشۇ مەلۇماتلار ھەققە-
دە بىز ئۇلارنى ھەققەتەنمۇ جەۋھەر دەپ ئاتايمىز. چۈنكى «نېمە-
لىكى ھەققىدە» ئاخبارات بېرىدۇ ۋە ئۇلار ئارەز دېيىلىدۇ.
نېمىشقا ئۆزلىرى ھەققىدە «نېمىلىك» دىن تاشقىرى باشقا ئېنىق-
لىغۇچىلارنى مەلۇم قىلىدۇ.

ئەگەر يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن نەرسە تۇيغۇ بىلەن ئىدراك
قىلىنىدىغان نەرسە بولسا ۋە كۆپلىگەن ئەقلىي بىلىملەرگە ئىگە
بولسا، ئۇلار ئارىسىدا ئاشۇ تۇيغۇ بىلەن ئىدراك قىلىنىدىغان
نەرسىنىڭ «نېمىلىكى» ھەققىدە مەلۇمات بېرىدىغان ئەقلىي بە-
لىملەر بار بولسا ۋە ئەگەر بىزگە باشقا بىر نەرسە ھەققىدە ھېچ
نەرسە — نە ئۇنىڭ قانچىلىكى (مىقدار ھېسابىدا)، ئۇنىڭ ئۆزى
ۋە ھالىتىنىڭ قانداقلىقى مەلۇم بولمىسا، ئۇ چاغدا بىز شۇ
نەرسىنى سۆزنىڭ تولۇق مەنىسى بويىچە جەۋھەر دەپ ئاتىغان
بولاتتۇق. ئەمما ئەسلا بىرەر نەرسىنىڭ جەۋھىرى ۋە باشقا نە-
رسىنىڭ ئارەزى بولۇش ئۈچۈن قوبۇل قىلغان جەۋھەر دەپ ئاتال-
ماس ئىدى. ئەگەر شۇنداق ئىكەن بىز بارچە تەبىئىي ئەقلىي
بىلىملەرنى سۆزنىڭ تولۇق مەناسىدا جەۋھەر دەپ ئاتايمىز. ئۇ-
نىڭ تەبىئىتىگە خاس بولغان مۇناسىۋەتلىك بولمىغان باشقا نە-
رسىلەر بولسا، مۇتلەق جەۋھەر دەپ ئاتالغۇچى نەرسىنىڭ تەبىئەتكە
ئېرىگەن ھالدا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئارەزى (ئاكتسىدېنتسىيە)

دەپ ئاتىلىدۇ. نىھايەت، ئىرىتىلگەن (مۇزافى) جەۋھەر دېگىنە-
مىزنى ئۇ بىزگە نەرسىنىڭ «نېمىلىكى» ھەققىدە مەلۇمات بە-
سە، ھەقىقەتەنمۇ بۇ جەۋھەرگە بولغان ئوخشاشلىق ئۆلۈشىگە
قاراپ ئۇنىڭ جەۋھىرى دەپ ئاتايمىز. مۇتلەق مەنادىكى جەۋھە-
دىن باشقا جەۋھەر مەۋجۇت ئەمەس. باشقا ھەممىسى ئومۇمىي نامـا
بىلەن «جەۋھەردىكى ئارەز» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئەرەستۇ بۇ ھالنى ئىلگىرى مەنتىقتە قوللىنىلغان دەۋا بە-
لەن قۇۋۋەتلەيدۇ: جەۋھەردىكى مەۋجۇت ئارەزلەرنىڭ، جەۋھە-
دىكى ماھىيىتى «نېمە» ئىكەنلىكىنى ئېنىقلىغۇچىلىرىمۇ «نېمە-
لىكى» نى ئارەز يارىمىدە ئېنىقلىغۇچىلىرىمۇ بولىدۇ. زاتىي،
يەنى ئەينەن نەرسىگە كەلسەك، ئۇنىڭدىن بىرىنچى تەرتىپتىكى
«نېمە» لىك كېلىپ چىقىدۇ. بۇ جەۋھەر شۇنداق جەۋھەركى،
ئۇنى ئارەزدىن نە ھېس - تۇيغۇ ۋە نە پىكىر بىلەن ئاجراتقىلى
بولسۇن. ئەمما ئەقىل ھەر ھالدا جەۋھەرنى ئارەزدىن ۋە ئارەز-
لەرنى بىر - بىرىدىن، ئۇلار جەۋھەرگە خاس بولغانلىقى ئۈچۈن
ئەمەس، بەلكى پەقەت بىرگىنە جەۋھەرنى ئىدراك قىلىش ئارقـ-
لىقلا ئاجرىتىپ ئېلىشى مۇمكىن. ئۇنىڭ مەۋجۇتلۇقى ھېس -
تۇيغۇلىرىمىز ۋە ئۆزىمىزنىڭ بۇ نەرسىدىن شەخسىي پايدىلىنىشـ-
مىز ئارقىلىق تەستىقلىنىدۇ. چۈنكى بىزگە نىسبەتەن بارچە
نەرسىلەر خاستۇر.

ئەرەستۇ بۇ نەرسىلەردە بىزدە بىرىنچى جەۋھەر كەبى قوبۇل
قىلىنغانىنى نەزەردە تۇتىدۇ. بارلىقى ئىنسان ئىرادىسىدىن تاشقـ-
رى مەۋجۇت بولغانىنى ئۇ تەبىئەتكە ئۇيغۇن مەۋجۇت نەرسە دەپ
ئاتايدۇ. ئىنسان ئىرادىسىدىن تاشقىرى مەۋجۇت بولغان ئۇشبۇ
جەۋھەرنىڭ ھەربىر خىلىدا بىر جەۋھەر خاستۇر. ئۇنىڭ تۈپەيلـ-
دىن جەۋھەر ئۆز ئاساسىغا ئىگە بولىدۇ ھەمدە ئۇنىڭ تۈپەيلىدىن
جەۋھەر ماھىيىتى ئۇنىڭ بارچە خىللىرىدىن (سىنىپلىرىدىن)
ئاجرىلىپ تۇرىدۇ. ئۆز - ئۆزىدىن جەۋھەر بولغان بۇ ھەربىر

سىنىپنىڭ ماھىيىتىنى ئۇ جەۋھەرنىڭ تەبىئىتىگە خاس خىسلەتى، دەپ ئاتايدۇ. ماھىيەتلەرنىڭ بۇنداق پەرقلىنىشى جەۋھەرلەرنىڭ ئۆزىگە خاس خىسلەتلىرى بىلەن ئېنىقلىنىدۇ، دەپ چۈشەندۈرىدۇ. ھەربىر خىلىنىڭ ماھىيىتى شۇنداقكى، شۇ خىل نەرسىنىڭ ئۆزى ئۆزىدىن كېلىپ چىققان ھەرىكەت بىلەن ئۇنىڭغا تەسىر قىلىشى ئېنىق روشەندۇر. شۇ خىل نەرسىدە مەۋجۇت بولغان باشقا ئەينەن زاتىي ئارەزلەرنىڭ خاھى ھەرىكەت، خاھ مىقدار، خاھ سۈپەت، ھالەت ۋە باشقا ئارەزلىرى مەۋجۇتلۇقىغا سەۋەب بولىدۇ. خۇددى مەسىلەن: تامنىڭ ماھىيىتى تورۇسنى تۇتۇپ تۇرىدۇ ۋە ئۇ تامغا تەئەللۇق خىسلەتلەرنى ئۆزلەشتۈرىدۇ. چۈنكى بۇ خىل خىسلەتلەرگە ئىگە بولۇش ئۈچۈنمۇ تامدۇر. تەبىئەت تۈپەيلىدىن مەۋجۇت قەۋھەرلەرنىڭ خىللىرىدىن ھەربىرىنى ئۇ «تەبىئەتكە ئۈيغۇن جەۋھەرلەر» دەپ، ئۇلارنىڭ ئەينەن (ماھىيەتلىك) ئارەزلىرىنى بولسا، ئۇ «تەبىئەتتىن ئارەزلەر» دەپ ئاتايدۇ. ئەرەستۇ ئۆز ئالدىغا مەقسەتنى قويغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭغا ھېس ـ تۈيغۇ تۈپەيلىدىن يېتىپ بارغاندەك يېتىپ بارمىدى ۋە تۈغما ئادەت تۈپەيلىدىن ئەقلىي بىلىملەرنى بىلگەندەك بىلمىدى، بەلكى ئۆزى مەنتىقتە ئىسلىتىپ ئۆتكەن تەنقىد قىلىش ئۇسۇلى تۈپەيلىدىن مۇقەددىماتى ئەۋۋەلنى ئېنىقلاپ، مەقسىتىگە ئېرىشتى.

تۆتىنچى بۆلۈم

ئەرەستۇ بۇلارنىڭ ھەممىسىنى چۈشەندۈرمەكچى بولغاندا، ئۇ ئاڭ ـ چۈشەنچە ئۈچۈن روشەن نەرسىنىڭ زىددى بولغان ۋە ئەملىدە پايدىلىنىش ئىشلىرىدا ئاقىل ھېسابلانغان نەرسىنىڭ زىددى بولغان مۇلاھىزىلەرگە دۇچ كېلىدۇ. بۇ مۇلاھىزىلەر شۇنداقكى، ئۇلار مەۋجۇت نەرسىلەرنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزئا-

را پەرقىنى شەك ـ شۇبھىگە قويىدۇ. بۇ مۇلاھىزىلەر مەۋجۇت نەرسىلەر ئارىسىدىكى پەرقلەر ۋە ئۆزگىرىشلەر، مەۋجۇت نەرسىلەرنىڭ مەۋجۇدىيىتىگە باغلىق بولماي، بەلكى نەرسىنىڭ مەۋجۇتلۇقىدىن تاشقىرى بولغان باشقا بىر نەرسىگە باغلىق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ باشقا بىر نەرسىنىڭ ئۆزى نېمە؟ ئۇ مەۋجۇدىيەتتىن مەھرۇم بولغىنى ئۈچۈن شۇنداق ھالەتكە كېلىدۇ.

مۇشۇ تۇيغۇ بىلەن ئىدراك ئېتىلگۈچى نەرسىلەردە مەلۇم بىر يەككە نەرسىدىن ئاجرىلىپ چىققۇچى ئالاھىدە نەرسىلەر يوق. ئەگەر مەۋجۇت نەرسىنى مۇتلەق مەنادا ئېلىنىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا، بىرەر قىسقا مۇددەت ئىچىدە جەۋھىرنى جەۋھەر ئەمەس نەرسىدىن ئۆز جەۋھىرىدىن تاشقىرى بولغىنى سەۋەبلىك پەرق ئېتىلەيدۇ. ئەمما جەۋھىرى بولمىغان نەرسە، ئومۇمەن ھېچنەرسە ئەمەس. پەرقلىنىدۇ دەپ ئويلىنىدىغان نەرسە ئومۇمەن مەۋجۇت ئەمەس. شۇنداق ئىكەن، ھەقىقەتەن مەۋجۇت بولمىغان ۋە مەۋجۇدىيەتتىن تاشقىرى بولغان نەرسە ئومۇمەن مەۋجۇت ئەمەس.

ئادەتسىزلىك (كۆپلۈك) پەرقلىنىش تۈپەيلىدىن مەۋجۇتتۇر. دېمەك ئەھەدىي (يالغۇز) — بىرلىك نېمىدۇر مەۋجۇت. ئەرەستۇ بىرلىك (تەنھا) نەرسىنىڭ تۈرلۈك سۈپەتلىرىگە قەدەر بايان قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ (شۇ سۈپەتلەرنىڭ) ھەربىرى شۇ نەرسىگە نىسبەتەن باشقا سۈپەتلىرى كۆرسەتمىگەن خۇسۇسىيەتلىرى كۆرسىتىدۇ. ئەدەتسىز (كۆپلۈك) سۆز بىرىكمىلىرى — ئىبارىلەر ياردەمىدە بەرسە ھەققىدە ئېپادىلەنگەن خۇسۇسىيەتلەر مىقدار جەھەتىدىن بىر پۈتۈن بولۇپ قالىدۇ. ئەمما بىر سۆز ۋە بىر ئىبارەت بولمايدۇ. شۇ قائىدە بويىچە ئاڭ ھېسسىيات، شاھادەت بەرگۈچى نەرسىگە ۋە ئاشۇ ئاڭ بىلەن ئىدراك قىلىنىدىغان نەرسىلەرنىڭ مەئقۇلاتلىرىدىن (ئەقلىي بىلىملەردىن) ئەقىل بىلەن چۈشەنچە بولىدىغان ماھىيەتتىن پايدىلانغىنىمىزدا ئېرىشىدۇ.

ئىنسىمىز ھالەتكە زىت بولغان ئەقلىي خۇلاسە كېلىپ چىقىدۇ.

ئەرەستۇ مۇنداق مۇلاھىزىلەرنى باشتىلا مۇغلىتات، غەلەت (سوفىزم) دەپ رەت قىلىدۇ.

ئۇ ھەقىقەتەن توغرا پىكىرگە كېلىش ۋە ئىختىلاپلىق (بىر - بىرىگە زىت) ئەقلىي خۇلاسىلەرنى ئىنكار قىلىش ئۈچۈن، ئۇلار ھېچقانداق پايدا بەرمەيدۇ، دەپ چۈشەندۈرىدۇ (سۆز سوفىزم توغرىسىدا بولۇۋاتىدۇ). ھەقىقىلىككە پەقەت ئاڭ ۋە ئەقىل تۈپەيلىدىن يەتكىلى بولىدۇ.

كېيىن ئەرەستۇ ئۆز تەتقىقاتلىرىنى داۋام قىلدۇرۇپ، ئەزا (ئالەم بوشلۇقى) دا نامايان بولغان جەۋھەر، دەپ ئاتالمىش ھەربىر نەرسىنىڭ ئېنى - بويى ۋە قېلىنلىقى بار دېگەن پىكىرگە كېلىدۇ. راستىنى ئېيتقاندا، جەۋھەر ئەزادا ئۈزۈنچاق دەپ تەرىپلىنىدىغان بولسا، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ بەزى «جىسىملار»، بەزى «جىسمىي جەۋھەرلەر» دەپ ئاتىلىدۇ. تەبىئىي مەۋجۇت نەرسىلەر، جىسىملارغا ئارەزلەر، جىسمىي جەۋھەرلەر ۋە ئۇلارغا خاس بەلگىلەرگە ئىگە. بۇلارنىڭ ھەممىسى تەبىئەت ھەققىدىكى پەن (فىزىكا) نىڭ ماۋزۇسىدۇر. ئەرەستۇ بۇ نەرسىلەرنى ئىسپات تەلەپ قىلمايدىغان مۇقەددىماتلاردىن ئالىدۇ ۋە ئۇلارنى تەھلىل قىلىشتا جەدەلىي (دىئالېكتىك) ئۇسۇلنى قوللايدۇ. جەدەلىي ھۆزارە ئۇچۇن ئۇ شۇنداق يول تۇتىدۇ. دېمەك، ئۇ ئاشۇ نەرسىلەرگە ئىلمىي قانۇنلارنى تەتبىق قىلىدۇ ۋە ئۇلار تۈپەيلىدىن ئۇلارنىڭ ماھىيىتىنى ئۆگىنىدۇ. ئىلمىي يەقىنىيەتنى بەرگۈچى ۋە تاسادىپىي ئۇچرىغۇچى ئۇلاردىكى مەۋجۇت مۇقەددىماتلارنىڭ شەرت - شارائىتلىرىنى دەلىل كەلتۈرۈش ئارقىلىق تاپىدۇ. بۇ شەرت - شارائىتلار ئۆزلىرىدە بولمىغان نەرسىلەرنى ئەرەستۇ ئۆز ھالىدا قالدۇرىدۇ.

بۇ ئۇنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن مۇشۇ مەسىلىگە يەنە قايتىشىنى خالىغان ۋە ئىلمىلىيەقىنىيە تەلەپ قىلغان چاغلاردا مەدەنىي مەئقۇ-

لاتلاردىن پايدىلىنىش ھەققىدىكى تەۋسىيەلىرىدە ئېيتىپ ئۆتكەن-لىرىنى ئۆگىنىشكە ئۆزلىرىنى بېغىشلىغۇچىلار ئۇچۇن يازغان كىتابلىرىدا ئۆز تەستىقىنى تاپقان. كۆرۈلۈۋاتقان ھەربىر نەرسە-نى ئۇ ئىككى جەھەتتىن — جەدەلىي ۋە ئىلمەلىيەقىنىيە تەرىپە-دىن سىلىشتۇرىدۇ. بۇنى ئۇنىڭغا خاس بارچە نەرسىنىڭ ھەقە-قىيلىقىغا يېتىشىشى ئۇچۇن قىلغان. ئەۋۋەلا ئەرەستۇ ئاشۇ ئۇسۇ-لۇبتىن پايدىلىنىدۇ: مەۋجۇت نەرسىلەرنى تەرىپلىگۈچى ئومۇمىي تەستىق، مەلۇماتلاردىن ئىبارەت بولغان ئومۇمىي ئاساسلارنى ئېنىقلايدۇ. بۇ ئۆز - ئۆزىچە دەسلەپكى ئەقلىي بىلىم ئەمەس، بەلكى بىرىنچى ھالدىن باشلاپ نامەلۇم ئەڭ ئومۇمىي مۇلاھىزە-لەردۇر. ئۇلار ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇم بىرىنچى ئەقلىي بىلىملەر-دىن كېلىپ چىقىدىغان دەلىللەر ياردىمىدە ئېنىقلاش ۋاستىسى بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ. ئۇلار ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغاندا، ئۇ جەدەلىي ئۇسۇللاردىن پايدىلىنىدۇ.

جىسمىي جەۋھەرلەرنىڭ ھەممىسىدە بولىدىغان مەۋجۇدىيەت-نىڭ دەسلەپكى ئاساسلىرىدا مەۋجۇت قانۇنلارنىڭ ئومۇمىي ئا-ساسلىرىنى بايان قىلىدۇ. ئۇلاردىن ھەربىرىگە ئايرىم ھالدا ھەم-راھ، ئىككىسىگە دەسلەپكى ئاساس (ئەسلى مۇتاربەت) لەر باردۇر. ئۇلار: بىلقۇۋۇۋەتى (پوتېنسىئال потенциал)[1] مەۋجۇت دەسلەپكى ئاساس — ئۇنى «ماددا»، «ماتېرىيە» دېيىلىدۇ. مۇھممانە (ئاكتۇئال — ئەڭ مۇھىم) مەۋجۇت ئەسلى مۇتاربەتى-نى بولسا، «شەكىل»، «فورما» دېيىلىدۇ.

ئەرەستۇ بىلقۇۋۇۋەت ھالەتتىن مۇھممانىگە ئۆتۈش ئۇچۇن بىلقۇۋۇۋەتى مەۋجۇت ئەسلى مۇتاربەتنىڭ (دەسلەپكى ئاساسى-نىڭ) ئۆزى يېتەرلىك ئەمەس، دەپ چۇشەندۇرىدۇ. بۇنىڭ ئۇ-چۇن بىلقۇۋۇۋەتتىن مۇھمانىگە ئۆتكۈزگۈچى ئۇچىنچى بىر ئەسلى

① پوتېنسىئال — فىزىكىدا ئېلېكتر ياكى ماگنىت مەيدانىنىڭ مەلۇم نۇقتىدىكى ھالىتى-نى خاراكتېرلەيدىغان مىقدار. 2) گىمكانىيەت، كۇچ - قۇدرەت دەرىجىسى، پايدىلىنىش مۇمكىن بولغان ۋاستىلەر.

مۇتاربفەتنىڭ بولۇشى زۆرۈر. ئاشۇ ئەسلى مۇتاربفەت (دەسلەپكى ئاساس) «مەخسۇلى ئەسلى مۇتاربفەت» ئەمەلىدىكى دەسلەپكى ئاساس — دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇ ھەربىكەتتە بولۇش ئۇچۇن ھەربىكەتلەنگۈچى ۋە ئۆزگەرگۈچى ھەممە نەرسە قانداقتۇر چېگرىغا «ئاخىرىغا» ۋە «مەقسەتكە» قاراپ بارىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ ۋە ئۆزىچە جىسمانى جەۋھەر بولمىش بارچە نەرسە يا «مەقسەتكە» ۋە «ئاخىرىغا» ياكى قانداق بولمىسۇن بىرەر مەقسەت ياكى چېگرىغا ئېلىپ بارغۇچى نەرسىگە بېرىشى زۆرۈر. شۇنداق قىلىپ «مەقسەتكە» مۇ، ئاخىرىغىمۇ مۇتاربفەتلەر ئېرىشىشلىرى ۋە ئۆز مەجبۇرىيەتلىرى بويىچە ئەسلى مۇتاربفەت بولمىش پارچىسىغا كۆپمۇ ئەمەس، ئازمۇ ئەمەس تۆت جىنس ھەمراھ بولۇشى ئۇنىڭغا روشەن بولىدۇ. ئۇلار — ماددا، جەۋھەرىي سانى (ئىككىنچى جەۋھەر)، سۇبستانتسىيە[1]، پائىلىيەتنىكى سەۋەب ۋە نەتىجىلەردۇر.

ئەرەستۇ يەنە تەبىئەتنىڭ نېمىلىكىنى، ئۇ توغرۇلۇق بارچە يۇرۇتكۇچىلەرگە قانداق بولۇپ تۇيۇلۇشىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئۇنىڭ ماھىيىتىنى ئومۇم كۆرۈنۈشىدە تەسۋىرلەپ، تەبىئەت ھەققىدىكى پەن (فىزىكىدىن) خەۋەردار قەدىمكىلەر تەبىئەت ھەققىدە نېمىلەرنى دېگەنلىكى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىدە يۇنانلىقلاردا تەبىئەت ھەققىدە شۇ دەسلەپكى ئاساسلار مەجمۇئەسىدە نېمىلەر دېيىلگەنلىكىنى بايان قىلىدۇ. ئۇ تەبىئەتنىڭ ماھىيىتىنى «تەبىئەت» دەپ ئاتىلىدىغان ئەسلى مۇتاربفەتنىڭ قانداق ۋەزىپىنى بېجىرىشىنى «تەبىئىي نەرسىلەر» دېگەن ئىبارىنىڭ مەناسى قانداقلىقىنى، «تەبىئەت بىرلەمچى» ئىبارىسىدە مەۋجۇدىيەتنىڭ ئاشۇ دەسلەپكى ئاساسلىرى ھەققىدە قانداق چۈشەنچە بېرىلىدۇ. «تەبىئىي جەريان بويىچە»، «تەبىئەت بويىچە»، «تەبىئىي جەريان بويىچە ئەمەس» دېگەن ئىبارىلەرنىڭ قانداق مەنالىرى بارلىقىنى تەھلىل

① سۇبستانتسىيە (Субстанция) — پۈتۈن بارلىق ۋە ھادىسىلەرنىڭ ماھىيىتى ئاساسى.

قىلىدۇ. ئاشۇ چۈشەنچىلەرنىڭ يېغىندىسىنى مەۋجۇت نەرسىلەر ھەققىدىكى بىلىم ۋە ئۇلارنى خاتا چۈشىنىش قانداق پەرقلىنىدۇ. غانلىقىنى كۆرۈپ چىقىدۇ. ئۇ يەنە تۆت دەسلەپكى ئاساس ھەققىدە قانۇنلار بويىچە بىر ـ بىرىگە نىسبەتەن قانداق جايلاشقانلىقى، ئۇلاردىن قايسى بىرسى كۆپرەك، قايسى بىرى ئازراق راۋاجلانغانلىقى ھەققىدە توختىلىدۇ. ئۇلار مەۋجۇت نەرسىلەرگە ماھىيەت ئاتا قىلىشنى تەكىتلەيدۇ. بۇ ماھىيەتنى ئۇنىڭ ئۆزى تەتقىق قىلىدۇ. بۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ھالەت مەخسۇس تەبىئىي نەرسىلەرگە تەئەللۇقتۇر. شۇنىڭ ئۆزى بىرىنچى ئاساسلار ۋە بىرىنچى سەۋەبلەر، مەخسۇس تەبىئىي نەرسىلەردۇر.

ئەرەستۇ جىسمىي جەۋھەرلەردە ئۆز ـ ئۆزىچە مەۋجۇت قانۇن ۋە ئاساسلار ھەققىدە توختىلىدۇ. ئۇ جىسىم فەزادا ئۇزۇنچاق تۇرۇش نۇقتىسىي نەزەرى نېمىدىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى، جىسمنىڭ فەزادا (بوشلۇقتا) ئۇزۇنچاق تۇرۇشنىڭ مۇھىملىقىنى، ئۇزۇنچاق تۇرۇش ئۇزۇنچاق تۇرۇشنىڭ قىسمىلىرىدىن ئىبارەتمۇ، ئۇلارنىڭ ھالەتلىرىنى ئۆزئارا يېقىنلاشتۇرۇشقا باغلىقمۇ يا كى ئۇلارنىڭ باشقا بىرەر ئۇسۇل تۈپەيلىدىن مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئۇ، جىسمى تەبىئەتكە ماس جەۋھەرنى، جەۋھەرنىڭ ماھىيىتى ئۇنىڭ ئالەم بوشلۇقىدا ئۇزۇنچاق تۇرۇشقا باغلىقمۇ ـ ئەمەسمۇ دېگەنلەرنى تەھلىل قىلىدۇ. بارچە ئۆزىگە خاس ئارەزلەر (ئاكتىسدېنتسىيە) بىلەن جەۋھەر (سۇبستانتسىيە) بولسا، ئۇ نەرسە جىسىم ۋە ئۇزۇنچاق تۇرغان بولالامدۇ؟ ئۆزىدە شەكىل ۋە ئارەزلەر ئالمىشىپ تۇرغۇچى ۋە ئۇنىڭدىن جەۋھەرلەرنىڭ خىللىرى پەيدا بولىدىغان ماددا بولغىنى ئۈچۈن يا جىسىم ۋە ئۇزۇنچاق بولىدۇ، ياكى ئۇ نەرسە ماددىي جەۋھەر بولىدۇ. نېمىشقا دېگەندە ئۇنىڭ ئۇزۇنچاق بويى، ئەن ۋە قېلىنلىقىغا ئىگە. ئەرەستۇ بۇ ئۇزۇنچاق نەرسە جەۋھەر ئەمەس، باشقا نېمە، دەپ

چۈشەندۈرىدۇ. ئۇز ۇنچاق، سوز ۇلۇش ئۇنىڭ جەۋھەرلىكى نۇقتىسىنى ئەڭ ئىپادىلەيدۇ. ئۇز ۇنچاق» ، «سوز ۇلغانلىق» خۇددى «ئاق» ئىبارىسىدىكىگە ئوخشاش مەناغا ئىگە ۋە جەۋھەر ھەققىدە گەپ قىلىۋاتقىنىمىزدا، بىز مۇتلەق مەنادىكى جەۋھەر ھەققىدە سۆز قىلىمىز. بۇ يەردە بىز ئۇنىڭ ئۇز ۇنچاقلىقى، سوز ۇلغانلىقى ۋە بوي، ئەن، قېلىنلىقى بار نەرسە ھەققىدە گەپ قىلىۋاتىمىز. جەۋھەر ئۆزىگە خاس بولغان باشقا نەرسىلەرگە ئىگە. «سوز ۇلغان» ۋە «سوز ۇلغانلىق» چۈشەنچىلىرى جىسمىي جەۋھەرنىڭ قايسى مەددىسىغا ۋە ئۇنىڭ شەكلىگە خاس، ماددا بولسا ئۆز ماھىيىتىگە خاس، ماددا بولسا ئۆز ماھىيىتى بويىچە جىسىم ئەمەس، شەكىلمۇ شۇنداق — جىسىم ئەمەس. ئەمما ماددا ۋە شەكىلنىڭ بىرلىشىپ ئۈيغۇنلىشىشى (سىنتېزى) بوشلۇقتا ئۇ-زاقلىشىش كۆرۈنۈشىنى پەيدا قىلىدۇ. ئاشۇ ئۇز ۇنچاقلىق، ئۇ-زاقلىشىش، شۇ بىرىكىش — سىنتېزدا مەۋجۇت. چۈنكى ئۇ ئۆز مەۋجۇدىيىتىدە ئۆز شەكلىنىڭ مەۋجۇدىيىتىگە ئەگىشىدۇ ۋە جەۋ-ھەرنىڭ شەكىل مەۋجۇدىيىتى سەۋەبلىك ئۇ، يەنى ئۇز ۇنچاقلىق، سوز ۇلغانلىق ھەقىقىي ۋە بەركامال جەۋھەر بولۇپ قالىدۇ. تەبە-ئىي جەۋھەرنىڭ ماددىسى (ماتېرىيە) ئۆزىگە خاس بولغان شە-كىلدىن خالىي ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن جەۋھەر قانداقتۇر ئۇزاق-لىششتىن تەركىب تاپقان ئەمەس. ئۇزاقلىق، ئۇز ۇنلۇق، كەڭ-لىك، قېلىنلىقلار بولسا، ئەڭ ئاۋۋالقى (بىرىنچى) ئارەزلەردۇر (ئاكتىسىدېنتسىيەدۇر). ئاشۇ ئارەزلەر تەبىئىي جەۋھەرلەردە مەۋجۇت بولغان باشقا ئارەزلەرگە ئوخشاش ئۇنىڭدا پەيدا بولۇپ، ئۆزگىرىپ، كۆپىيىپ ياكى كېمىيىپ تۇرىدۇ. ئەرەستۇ كېيىن مىقياسى بويىچە چەكسىز بوشلۇقتا ئۇزاقلاشقان ئۇز ۇنچاق جىس-مىي جەۋھەرنىڭ بار - يوقلۇقى ھەققىدە سۆز ئاچىدۇ. ئۇ چەك-سىز بوشلۇقتا ئۇزاقلاشقان جىسمىي تەبىئىي جەۋھەر يوقلۇقىنى

ۋە ھەربىر جىسمىي تەبئىي جەۋھەر بوشلۇقتا چەكلەنگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئەرەستۇ تەبئەت نەرسىلىرىدە بولغان چەكلەنگەن ھېنىمايەتلىك (چەكسىزلىك)، تەبئەت نەرسىلىرى ھەققىدە سۆزلىگۈچىلەر چەكسىزلىك ھەققىدە ئويلىغانلىرىدەك ئەھمىيەتلىك ئەمەس. ئەرەستۇ ئالەمنىڭ باشقا ئەھمىيەتكە ئىگە، دەپ چۈشەندۈرىدۇ. ئەرەستۇ ئاشۇ ئەھمىيەتنى قىسقىچە تەرىپلەيدۇ ۋە ئۇنىڭ قانداقلىقى، نېمىگە تەئەللۇق ئىكەنلىكى ھەققىدە ئېيتىپ ئۆتىدۇ.

كېيىن ئۇ ھەرىكەت دەرىجىسىنى، رۇتبە (كاتېگورىيە) سىنى، ئۇنىڭ قانداق نامايان بولۇشىنى ۋە ماھىيىتىنى تەھلىل قىلىدۇ. ھەرىكەت — ئۇنىڭ ھېنىمايەتلىكىنى كۆرسەتكۈچى ماھىيەتكە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، ھەرىكەت بوشلۇق ۋە ۋاقىت ئىچىدە بىر نەرسىدە باشقا نەرسىگە ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن ھەرىكەت جىسمىي جەۋھەرنىڭ ئارەزى بولۇپ، ھەرىكەتلەندۈرگۈچى سەۋەبىكە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن ھەرىكەت جىسمىي جەۋھەرنىڭ ئارەزى بولۇپ، ھەرىكەتلەندۈرگۈچى سەۋەبكە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنى تەتقىق قىلىشقا زۆرۈرىيەت تۇغۇلىدۇ. شۇ قاتاردا ھەرىكەت بىلەن بىللە ئۇنىڭ ماھىيىتىنى تەرتىپى بىلەن ھەمدە ئۇنىڭ ئۆزى نېمىدىن ئىبارەت ئىكەنلىكى، نېمە ئۈچۈن كېرەك ۋە ئۇ قانداق؟ ئۇنىڭ مەۋجۇدىيىتى قانداق ئىكەنلىكىنى ۋە ئاخىرى ئۇنىڭ ماھىيەت ھاسىلاتلىرىنى ئېنىقلاش زۆرۈر. ئاشۇ كۆپتىن كۆپ شارائىت ھاسىلاتلىرىنىڭ ھەربىرىنى ھەرىكەت ئۆز ئىچىگە ئالغىنى ئۈچۈن، بۇ شارائىتلارنىڭ ھەر قايسىسىغا ھەرىكەت خاس ۋە ھەرىكەتلەندۈرگۈچى جىسىملارغا ھەرىكەت ھاسىلاتلىرىنىڭ شارائىت خاس بولغانلىقى ئۈچۈن، ئەرەستۇ يۇقىرىدا ساناپ ئۆتۈلگەن ھەربىر شارائىتنى ھەرىكەت ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقىنى ۋە شارائىتلاردىن ھەربىرى ھەرىكەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقىنى تەتقىق قىلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئەرەستۇ ماكان كاتېگورىيىسىنى تەھلىل قىلىدۇ. ماكاننىڭ نېمە ئىكەنلىكى ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزىدۇ.

ماكان ماھىيەتكە خاس بولغان نەرسىلەرنىڭ تەرىپلىرىنى كەلتۈرىدۇ ۋە جىسمىنىڭ ماكانى بولۇپ تۇرۇقلۇق قانداقتۇر ئارەزگە ئىگە بولۇشىغا زۆرۈرىيەت بولغان ھالدا جىسىم ئۇچۇن ماكان زۆرۈرمۇ — يوقمۇ مەسىلىنى كۆرۈپ چىقىدۇ.

ئەرەستۇ ھەرىكەتلەندۈرگۈچى سەۋەب، ھەرىكەتنىڭ بوشلۇققا بولغان ئېھتىياجىنىڭ ئاقىۋىتىمۇ ياكى يوقمۇ دېگەن مەسىلىنى تەھلىل قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭ (ھەرىكەتلەندۈرگۈچى سەۋەبنىڭ) نە ئويغانقۇچى سەۋەبكە، نە ۋاكۇئۇمنىڭ (ھاۋا ياكى سۇيۇقلۇق ئۆتكۈزمەيدىغان ئىدىشنىڭ) يوقلۇقىغا، نە ھەر قانداق تەبىئىي سەۋەبلەر يېغىنداشقا ئېھتىياجى، بۇنىڭ ئۈستىگە بوشلۇقتىكى — نە جەۋھەرگە ۋە نە ئارەزگە ئېھتىياجى يوق دەپ تەكىتلەيدۇ. ئۇ مۇتلەق بوشلۇقنىڭ يوقلۇقىنى ئانچە چوڭقۇر بولمىسىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

كېيىن ئەرەستۇ «ۋاقىت» كاتېگورىيىسىنىڭ نېمىلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ ۋە بۇ ھەرىكەتنىڭ باشلىنىشىغا زۆرۈر بولغان بەھىساب سەۋەبلەر ھەققىدە توختىلىدۇ. بىر - بىرىگە تېگىپ تۇرغۇچى ۋە يانمۇ يان تۇرغۇچى باشقا جىسىملاردىن ھەرىكەتلىنىدىغان مۇتەھەررىك (ھەرىكەتچان) جىسىملار بولۇشى كېرەك. ئۇلار ئۆز نۆۋىتىدە باشقا جىسىملاردىن ھەرىكەتلىنىدۇ ۋە باشقىلار. مۇناسىق ھالەتتە بىر جىسىمنىڭ باشقىسىغا نىسبەتەن ھەرىكىتى ئۆزگىرىشى يېقىنلاشقان ۋە يانداشقان، بىر ھەرىكەت ئىككىنچىسىدىن كېيىنكى چىقىدىغان ۋە ئومۇمەن ئالغاندا چەكسىز بولىدۇ.

ئەرەستۇ تەبىئىي جىسىم ۋە تەبىئىتىگە قارىغاندا باشقا بىر جىسىمنى قانداق قىلىپ ھەرىكەتكە كەلتۈرۈشنى ۋە ھەرىكەتتىكى ئالدىنقى جىسىمدىن ھەرىكەتكە كەلگەن جىسىملار ئۆز نۆۋىتىدە باشقىلارنى قانداق ھەرىكەتكە كەلتۈرۈشنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدا ھەرىكەت شەكلى پەقەت مېخانىك (ئەلھەيەل) ھەرىكەت بولۇپ، باشقىچە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئەتراپتىكى باشقا جە-

سىملارنى ھەرىكەتكە كەلتۇرگۇچى ئاشۇ ھەرىكەت توغرا سىزىق-لىق بولماي، بەلكى ئايلانما ھەرىكەتتۇر. باشقا بىر جىسىم ئار-قىلىق ھەرىكەتكە كەلتۇرۇلىدىغان جىسىم ئاشۇ جىسىمنىڭ ھەرە-كەتكە تەسىرىدىن تاشقىرى بولمايدۇ. ئەرەستۇ بۇ قىسىم مۇتلەق مىقدارغا ئىگە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، دەپ چۈشەندۈرىدۇ. دېمەك، ھەممە تەبىئىي جىسىملارنى ھەرىكەتكە كەلتۇرگۇچى باش-لانغۇچ جىسىم بولۇشى زۆرۈر ۋە يەنە شۇ جىسىمدىن ھەرىكەتنى قوبۇل قىلىپ، باشقا ھەممە جىسىملاردىن ئايلانما ھەرىكەتكە كەلتۇرگۇچى باشقا بىر جىسىم بولۇشى كېرەك.

كېيىن ئۇ ئايلانما ھەرىكەتلەندۈرگۈچى جىسىم ھەققىدە توخ-تىلىدۇ. ئاشۇ جىسىم ئۆز - ئۆزىدىن ھەرىكەتلىنىدىغان ياكى ئۇنى ھەرىكەتلەندۈرگۈچى سەۋەب بارمۇ؟ ۋە ئۇنىڭ ھەرىكەت مەنبەئى بار بولۇشى كېرەكلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئەرەستۇ تەبە-ئىي ھالدا ئايلانما ھەرىكەت قىلغۇچى جىسىملار ھەرىكەتلىرىنىڭ ئاساسلىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلار جىسىملارمۇ ياكى جىسىم ئە-مەسمۇ؟ ئۇلار ماددا ۋە جىسىملىرى (تەنلىرى) بولمىغان جىسىم-سىز ماھىيەتمۇ ياكى ئەمەسمۇ؟ دېگەن مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرىدۇ.

بەشىنچى بۆلۈم

ئەرەستۇ بۇلارنىڭ ھەممىسىنى دىققەت بىلەن ئۆگىنىپ چىق-قاندىن كېيىن، ئايلانما ھەرىكەتنىڭ ئەڭ چېتىدە تۇرغۇچى جە-سىملار، مەۋجۇت نەرسىلەرنىڭ قانداقتۇر ماھىيىتى ئىكەنلىكىنى ۋە ھېچ ۋاقىت ئۇ ماھىيەت ۋە تەبىئەت ھادىسىسى، نە جىسىم بولۇشى مۇمكىن ئەمەسلىكى، ئۇ نە جىسىمدا ۋە ماددىدا بولۇشى مۇمكىن ئەمەسلىكى ئۇنىڭغا روشەن بولىدۇ. ئۇلارنى تەبىئىي نەرسىلەرگە نىسبەتەن قوللىنىلىدىغانغا ئوخشاش ئۇسۇلدا تەتقىق قىلمايى، بەلكى پۈتۈنلەي باشقىچە ئۇسلۇب بىلەن تەتقىق قىلىش

كېرەك بولىدۇ.

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەنلەر ئەرەستۇ تەبىئەت ھەققىدىكى پەنگە مەنسۇپ دېگەن ئاساسلارنىڭ يېغىندىسىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇلار ھەققىدە ئەرەستۇ «فىزىك گارمۇنىيە» ناملىق كىتابىدا توختىلىدۇ.

ئۇ بۇ كىتابىدا تەپسىلىي يورۇتقان ماۋزۇنى يەنە باشقا بىر كىتابىدىمۇ داۋاملاشتۇرىدۇ. بۇ كىتابنى ئۆز زامانىسىدىكى ئىنسانزىرىدىن شۇنداق بىر جىسىم بولۇشى كېرەككى، ئۇ جىسىم ئۆز ئەتراپىدا تۇرغۇچى باشقا جىسىملارنى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈشى زۆرۈر، دېگەن پىكىر بىلەن باشلايدۇ. ئەمما بۇ جىسىملار مۇتلەق بوشلۇقتا ئەمەس. يەنە ئاشۇ جىسىم باشقا يانداش جىسىملارغا تۇتىشىشنى ۋە تېگىپ جىسىملارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەجمۇئەنى ئەرەستۇ «كائىنات» دەپ ئاتايدۇ.

ئەرەستۇ كائىنات ئوراپ ئالغان بۇ جىسىملار مەجمۇئەسى ئىچىدە كائىناتنى تەشكىل قىلغۇچى ئەڭ بىرىنچى جىسىملار بولمىش جىسىملار بارمۇ - يوق، دېگەن مەسىلىنى ھەمدە ئۇلار كائىناتنىڭ ئەڭ بىرىنچى بۆلەكلىرى بولسا ۋە ئالەمنى يوق قىلىپ ياكى ئىنكار قىلىپ تاشلاش ئۈچۈن ئۇلاردىن بىرەر بۆلىكىنى بىر ياقلىق قىلغاندا كائىنات يوق بولۇپ كېتەمدۇ، دېگەن مۇرەككەپ مەسىلىنى ئۆگىنىدۇ. ئۇ كائىناتنى تەشكىل قىلغۇچى ئەڭ بىرىنچى جىسىملار بار ۋە ئۇلار كائىناتنى تەشكىل قىلغۇچى جىسىملار بولغان بىرىنچى مەۋجۇدىيەتلەردۇر، دەپ چۈشەندۈرگەن.

ئالتىنچى بۆلۈم

ئەرەستۇ كائىناتنى ئەڭ دەسلەپىدە تەشكىل قىلغان جىسىملارنىڭ بەزى سۈپەتلىرىنى بايان قىلىدۇ. بۇ جىسىملار مەجمۇئەسىدە باشقا ھەممە جىسىملارغا ئايلانما ھەرىكەت بەرگۈچى جىسىم

بولغىنى ئۇچۇن زۆرۈرىيەت ئىككى ماكان بولۇشى كېرەك. ئۇلار: ئوتتۇرىدىكى يەنى، مەركەزدىكى ماكان ۋە مەركەزنىڭ ئەتراپىنى قورشاپ تۇرغان ماكان. شۇنىڭ بىلەن بىللە مېخانىك ھەرىكەت تۇپەيلىدىن ھەرىكەتلەندۈرگۈچى جىسىملار بولۇشى كېرەك. ئۇلارنىڭ ئەڭ ئاددىي ئۇچ خىلى بار: ئايلانما بويلاپ ھەرىكەت، ئوتتۇرىغا (مەركەزگە) ئىنتىلگۈچى ھەرىكەت ۋە ئوتتۇرىدىن (مەركەزدىن) چەتتىكى ھەرىكەت، ھەرىكەتنىڭ بۇ ئۇچ خىل ياندىشىشىنىڭ تۇرلۇك خىللىرى بولىدۇ، چۇنكى ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ھېچقانداق بوشلۇق يوق.

ئەرەستۇ ئوتتۇرىدىن (مەركەزدىن) چەتتىكى ھەرىكەتنى كۆرۈپ چىقىدۇ. ئۇ ھەرىكەت مىقدارى جەھەتتىدىن بىرمۇ ياكى كۆپەرەكمۇ؟ ئۇ، بۇ ھەرىكەت ئۇچ تۇرلۇك دەپ چۈشەندۈرىدۇ. بۇ ھەرىكەتلەرنىڭ ھەربىرىنى ئايرىم تەرىپلەيدۇ. ھەربىر خىلىنىڭ ماھىيىتى ۋە ئۇلاردا بار بولغان ماھىيەتسىز ئارەزلەرنى چۈشەندۈرىدۇ. ئەرەستۇ ھەرىكەتنىڭ بۇ خىللىرىنى ئۆگىنىپ، ئۇلارنىڭ ئۆزى قانداقلىقىنى، نېمىدىن ۋە نېمە ئۈچۇن بولۇشلىرىنى كۆرۈپ چىقىدۇ. ئۇ، ئاشۇ ھەرىكەتلەر ئاددىي جىسىملارغا خاس ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. كائىناتنى تەشكىل قىلغان بۇ جىسىملار بىر قانچىدۇر. ئۇ، ئاشۇ جىسىملارنىڭ كائىناتتىكى جايلىشىشلىرى ھەمدە بىر - بىرىگە نىسبەتەن ھالەتلىرى ۋە تەرتىپىنى ئېنىقلايدۇ. يەنە ئۇلارنىڭ ھەربىر قىسمىنى ۋە ئۇ قىسىملارنىڭ جايلىشىش تەرتىپىنى تەرىپلەيدۇ. ئاددىي قىسىملاردىن بىرى «بىرىنچى قىسىم» دۇر. ئۇ، ئومۇمىي ماددىغا ئىگە ۋە شەكىل بىلەن پەرقلەنگۈچى باشقا تۆت جىسىم: تۇپراق، ئوت، ھاۋا ۋە سۇدىن پەرقلىنىدۇ. بۇ تۆت ئاددىي جىسىملار بىرىنچى جىسىمدىن تۆۋەن تۇرغۇچى باشقا جىسىملارنى يارىتىدىغان ئۇنسۇرلار (ئېلىمېنتلار) دۇر. بۇ ئۇنسۇرلارنىڭ بىرى باشقىلىرىدىن، ئۇنسۇرلارنىڭ ئۆزلىرىدىن ئاددىيراق قىسىملاردىن

يارىتىلمىدۇ. ئەمما «بىرىنچى جىسىم» دىن پەيدا بولمايدۇ.

بۇلار ھەققىدە ئۇنىڭ «كىتابەل ـ سەما ۋەل ـ ئالەم» ئەسىرىدىن مەلۇمات ئالسا بولىدۇ. ئەرەستۇ بۇ ھەقتە «كىتابەل ـ سەما ۋەل ـ ئالەم» نىڭ ئاخىرىدا بايان قىلغان ماۋزۇنىڭ باشقا بىر رىسالىسىدە داۋاملاشتۇرىدۇ. بۇ ئەسەردە ئۆزۈچە پەيدا بولغان ئاشۇ تۆت ئونسۇر، بىرى يەنە باشقىسىدىن يارىتىلمىدۇ، دەپ يازىدۇ. يەنە ئونىڭ يېزىشىچە، ئەگىشىش ئۇسلۇبى بويىچە بىر جەۋھەرنىڭ ماددىسى باشقا يەنە بىر جەۋھەرنىڭمۇ ماددىسى بولىدۇ، دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ. دەرھەقىقەت، ھەربىر ئونسۇر باشقا ئونسۇر ئارقىلىق يارىتىلمىدۇ. باشقا يارىتىلغان جىسىملار بولسا، شۇ ئونسۇرلاردىن يارىتىلمىدۇ. ئونسۇرلار خاس ۋە كۆچلەرگە ئىگىدۇر. ئۇلار تۈپەيلىدىن ئونسۇرلار بىر ـ بىرىدىن پەيدا بولىدۇ ھەمدە ئۆزلىرى ئۈچۈن ئۆزگە جىسىملارنى يارىتىدۇ. پەيدا بولۇش ۋە بەربات بولۇش (فەساد) قا كەلسەك، ئۇلار ھەققىدە قانداق پىكىر بىلدۈرۈلگەن: بىر ھالەت باشقا ھالەتكە ئۆتىدۇ. پەيدا بولۇش — راۋاجلىنىشنى، بەربات بولۇش ئىنكارنى بىلدۈرىدۇ. پەيدا بولۇش — ئەل كەۋن (مەۋجۇتلۇق) نىڭ نېمە ئىكەنلىكى روشەن ئىكەن، دېمەك بىر جىسىمنىڭ باشقىسىدىن پەيدا بولۇشى، بىرى باشقىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىشى، بىرى باشقىسىغا تەسىر كۆرسىتىشى ئۈچۈن ئۇلار بىر ـ بىرىگە تېگىپ تۇرۇشلىرى كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن ئەڭ ئاۋۋال پەيدا بولۇش ۋە بەربات بولۇش جەريانىنى ئۆگىنىش زۆرۈر بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۆزى نېمىدىن ئىبارەت، قانداق ۋە نېمىدە مەۋجۇت ئىكەنلىكلىرىنى بىلىش كېرەك. يەنە پەيدا بولۇش ۋە بەربات بولۇش ئاددىي بىرلىشىشتىن ياكى ئاجرىلىشتىن ئىبارەت ئەمەسلىكىنى، بىر ھالەتتىن باشقا بىر ھالەتكە ئۆتۈش ۋە پەيدا بولۇش ۋە نە بەربات بولۇش ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەك بولىدۇ.

كېيىن ئەرەستۇ سۇپەتلەرنىڭ تەسىر قىلىش ۋە تەسىرلەنىش (ھەرىكەتلەندۈرۈش ۋە ھەرىكەتلىنىش) تىن ئىبارەت جەسىملارنىڭ تەلەپۇسىنى (بىر - بىرىگە تېگىپ تۇرۇشىنى) كۆرۈپ چىقىدۇ. ئۇ يەنە، بىرى باشقىسىغا تەسىر ئۆتكۈزگۈچى ۋە باشقىسى ئۆزى تەسىرلەنگۈچى جىسىملارنىڭ خىسلەتلىرىنى كۆرۈپ چىقىدۇ.

كېيىن ئۇ، تەسىر (ھەرىكەت) نېمە ۋە تەسىرلىنىش (ھەرىكەتلىنىش — باشقا بىر كۈچ تەسىرىدە) نېمە ئىكەنلىكىنى، ئۇلار بۇ تۈيغۇ بىلەن ئىدراك ئېتىلگۈچى سۈپەتلەردە بولۇشلىرىنى تەھلىل قىلىدۇ، ئۇنىڭ قانداق يۇز بېرىشىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئەرەستۇ يەنە بىرىكىش (سنتېز)، قوشۇلۇپ كېتىش ۋە باشقا تەبىئىي جىسىملار مەۋجۇتلۇقىنىڭ سەۋەبى بولغان تۆت ئۇنسۇرنىڭ قوشۇلۇشى نەتىجىسىنى تەھلىل قىلىدۇ.

يەتتىنچى بۆلۈم

بۇلارنى كۆرۈپ چىققاندىن كېيىن، ئەرەستۇ ئاشۇ تۆت (تۇپراق، ئوت، ھاۋا ۋە سۇ) جىسىمنىڭ تەھلىلىگە ئۆتىدۇ. بۇ ئۇنسۇرلار قانداق خىسلەتكە ئىگە، ئۇلارغا قانداق مەزمۇنلار سىڭدۈرۈلگەن، ئۇلارنىڭ شۇنداق بولۇشىغا يارىدەم بېرىدىغان ئاساس ۋە كۈچلەر بارمۇ؟ ئۇلار ئۆز ماھىيەتلىرىگە قارىغاندا ئۇنسۇرمۇ ياكى تەبىئىي سەۋەبلەر تۈپەيلىمۇ؟ ئۇلار بىرىنچى ئەڭ ئاددىي جىسىملارمۇ ياكى ئۇلاردىن ئاۋۋال باشقا زەررىلەر بارمۇ؟ ئۇلارغا ئۇلارنى چەكسىز قىلغۇچى كۈچلەر ھەمراھ بولامدۇ ياكى ئۇلار نىھايىلىك (چېگرىلانغان) مۇ؟ بۇ يەردە ئەرەستۇ ئاۋۋالقى ئېيتىپ ئۆتكەنلىرىدىن پەرقلىق رەۋىشتە ئۇنسۇرلارنى ناھايىتى كۆپ ئۇنسۇرلار بولۇشىغا يارىدەم بەرگۈچى كۈچكە ئىگە بولامدۇ - يوق؟ ئۇنسۇرلار ئەبەدىيمۇ ياكى ئۇلارمۇ پەيدا بو-

لۇپ، يەنە بەربات بولامدۇ؟

ئۇلار ئەبەدىي (باقي) بولالمايدۇ. چۈنكى ھاۋا، سۇ، تۇپراق ۋە ئوتقا بۆلۈنمىدۇ. بىرى باشقىغا ئايلىنىدۇ ۋە بەلكى ھەربىر ئۇنسۇر ھەربىر باشقىسىدا مەۋجۇتتۇر. مىسال تەرىقىسىدە ھاۋانى ئالساق، ئۇ تۆت ئۇنسۇرنىڭ بىرىدۇر. ئۇنىڭغا قانداقتۇر بىلقۇۋۇۋەت (Нотщая)① ئىمكانىيەت ھەمراھ بولۇشى مۇمكىن، شۇ بىلقۇۋۇۋەت ئىمكانىيەت تۇپەيلىدىن ئۇ ئۇنسۇر بولۇپ قېلىشى مۇمكىن ۋە ئۇنىڭغىمۇ ئۆز نۆۋىتىدە ئۇنى ئۇنسۇرلارغا ئاجرىتىپ تاشلايدىغان باشقا بىر كۈچ ھەمراھ بولۇشى مۇمكىن. بۇ ھال مۇنداق چاغلاردا يۈز بېرىشى مۇمكىن: يا سۇ ناھايىتى كۆپ قىسىملارغا (بۆلەكلەرگە) بۆلۈنۈپ كېتىدۇ ياكى سۇنىڭ ھەربىر قىسىم، بۆلىكىدە شۇنداق كۈچلەر بارىكى، ئۇلار تۇپەيلىدىن سۇ ئاشۇ ھەربىر كۈچكە ئىگە بولغان ئۇنسۇر بولالايدۇ. ئەڭ ئاخىرقى بۆلارنىڭ ھەممىسى بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، چۈنكى ئۇنسۇرلار سانى چەكسىز ئەمەس ۋە ئۇنسۇرلار مەۋجۇتلۇقىنى تەمىنلىگۈچى سەۋەبلەر مۇتلەق باقي بولۇپ قالالمايدۇ، دەپ چۈشەندۈرىدۇ.

ئەڭ ئاخىرقى بىلقۇۋۇۋەت ئىمكانىيەت بار، ئۇلار تۇپەيلىدىن بىر جىسىم باشقىسىغا تەسىر ئۆتكۈزىدۇ، بىرى باشقىلىرىدىن تەسىرلىنىدۇ، دەپ چۈشەندۈرىدۇ. چۈنكى ھەربىر پەيدا بولىدىغان جىسىمنىڭ پەيدا بولۇشى ئالدى بىلەن جىسىمنىڭ بەزى تۈيغۇ بىلەن ئىدراك ئېتىلىدىغان سۈپەتلەرگە بولغان تەسىرى سەۋەب بولىدۇ. نەتىجىدە جىسىم جەۋھىرى نە يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك، جىسىملار ئاشۇ تۆت جىسىم ئۇنسۇر بولۇشقا سەۋەب بولغۇچى شۇ سۈپەتلەردىن تەسىرلىنىشلىرى ئۈچۈن زۆرۈرىيەت سەۋەب بولىدۇ، دەپ چۈشەندۈرىدۇ.

كېيىن ئەڭ ئاخىرقى، ھەربىر ئايرىم ئۇنسۇر باشقىسىدىن پەيدا

---

① بىلقۇۋۇۋەت Нотщая — ئېلېكتر ياكى ماگنىت مەيدانىنىڭ مەلۇم نۇقتىدىكى ھالىتىنى خاراكتېرلەيدىغان مىقدار، ئىمكانىيەت كۈچ ـ قۇدرەت.

بولامدۇ ياكى ئۇچ ئۇنسۇر بىرسىدىن پەيدا بولامدۇ، دېگەن مەسىلىنى كۆرۈپ چىقىدۇ. ئۇ بىر ئۇنسۇرنىڭ باشقىسىدىن پەيدا بولۇشىنى ۋە بۇ ھال قانداق يۈز بېرىشىنى بايان قىلىدۇ. كېيىن ئەرەستۇ باشقا جىسىملارنىڭ پەيدا بولۇشلىرىنى تەھلىل قىلىدۇ: ئۇلار قانداق پەيدا بولىدۇ؟ قانداق ئارىلىشىدۇ؟ بىرىكىش جەريانى قانداق ئۆتىدۇ؟ يەنى جىسىملار قايسى جەريان نەتىجىسىدە پەيدا بولىدۇ؟

سەككىزىنچى بۆلۈم

ئەرەستۇ بۇ مەسىلىنى ئاخىرىغا يەتكۈزۈپ، بىر خىل جىسىملارنىڭ باشقىلىرىغا تەسىر ئۆتكۈزۈشكە باشلىشى، ئىككىنچىسى بولسا تەسىرلىنىشكە باشلىنىشىنىڭ سەۋەبى بولغان ئاشۇ سەۋەبلەر ۋە ئاساسلار يېتەرلىكمۇ — يوق؟ دېگەن مەسىلىنى تەتقىق قىلىدۇ. ھەربىر نەرسە ھەم ئىمكانى، ھەم ھەقىقەتەن مەۋجۇت ئۆزىدە سەزگۈچى (تەسىرلەنگۈچى) بولۇشى مۇمكىن. ئۇ، بىر ـ بىرىگە نىسبەتەن جايلاشقان جىسىملار كائىناتقا خاس بىرىنچى ئىمكانىيەتنى كۆچلۈك تەشكىل قىلىشلىرى ئۈچۈن، بىر خىل جىسىملاردىن باشقىلىرىنىڭ پەيدا بولۇشلىرى ئۈچۈن، ئاشۇ ھالەت يېتەرلىكمۇ — يوق؟ بىر خىل جىسىملارنىڭ يارىدىمىدە بىر ـ بىرىگە يېقىنلىشىشلىرى ئۈچۈن، بىر ـ بىرى بىلەن قوشۇلۇشلىرى ئۈچۈن يارەملەشكۈچى ۋە ئۇلاردىن يېڭى جىسىم پەيدا بولۇشىغا ئاساس بەرگۈچى بىرەر تاشقى تەسىر قىلغۇچى كۈچكە موھتاجمۇ ـ يوق؟ دېگەن ھالەتلەرنى بايان قىلىدۇ. ئۇ، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن نەرسىلەر نە ئۇلارنىڭ ئاساسلىرى، نە ئۇلارنىڭ جەۋھەرلىرى، نە باشقا خىسلەتلىرى بۇنىڭ ئۈچۈن (يەنى، يېڭى جىسىملار پەيدا بولۇشى ئۈچۈن، بىرىدىن باشقىسىنىڭ پەيدا بولۇشى ئۈچۈن دېمەكچى بولسا كېرەك) يېتەرلىك

ئەمەس. بۇنىڭ ئۈچۈن قانداقتۇر باشقا تەسىر قىلغۇچى سەۋەبلەر بولۇشى زۆرۈر، دەپ چۈشەندۈرىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىللە ئەرەستۇ تەسىر قىلغۇچى ھەرىكەتتىكى كۈچلەرنىڭ ئاساسلىرىنى تەھلىل قىلىدۇ. ئۇلارنى بىر - بىرىگە يېقىنلاشتۇرىدۇ. شۇ قاتاردا، ئەرەستۇ ماددىلارنى ۋە ھەمدە ئۇلار تۈپەيلىدىن پەيدا بولغۇچى ۋە بەربات بولغۇچى جىسىملارنى تەكشۈرىدۇ، قايسى ئاساسلارنىڭ ئومۇمىيلىقىنى ۋە ئۇنسۇرلاردىكى ماھىيەتلەر قانداقلىقىنى تەتقىق قىلىدۇ.

ئۇ مۇشۇ پەيدا بولغۇچى ۋە بەربات بولغۇچى جىسىملارنىڭ سۈپەتلىرى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغان مەقسەت ۋە ئارەزنى تەھلىل قىلىدۇ. ئۇ يەنە بىر جىسىمنىڭ باشقا تەرىپىدىن يارىتىلىشى ۋە قايتۇرۇلۇشلىرىنىڭ، پەيدا بولغۇچى جىسىملار تەناۋۇب (نۆۋەت بىلەن ئورۇن ئالماشتۇرۇش) قائىدىسى بويىچە ئىزچىل ئالماشىپ تۇرۇشلىرىنىڭ سەۋەبلىرىنى بايان قىلىدۇ.

كېيىن ئەرەستۇ، پۈتۈنلەي ھالاك بولغۇچى ۋە پەيدا بولغۇچى ھەر نەرسە بارمۇ ياكى ئەسلىدە مۇنداق بولىمامدۇ؟ دائىما نېمىدۇر، نېمىدىندۇر پەيدا بولۇپ تۇرامدۇ؟ دېگەن مۇئەممانى كۆرۈپ چىقىدۇ. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇ بەربات بولۇشقا مەھكۇم نەرسىلەرنى تەتقىق قىلىدۇ؛ بۇ نەرسىلەر يەنە قايتا تىكلىنەمدۇ ۋە ئۇلار مۇندىن كېيىن ئاۋۋالقى ھالىدا مەۋجۇت بولامدۇ ياكى ئۇلاردا ماھىيەتسىزلىككە ئايلىنىپ ھېچ نەرسە ساقلىنىپ قالمامدۇ؟ ماھىيەتسىزلىك بولسا — يوقلۇق دېمەكتۇر ياكى ئۇلاردىن نېمىدۇر قايتا تىكلىنىپ، نېمىدۇر يوق بولامدۇ؟ ئەگەر ھەر نەرسا قايتا تىكلەنسە، ئۇ چاغدا قايسى دەرىجىدە تىكلىنىدۇ ۋە نەچچە قېتىم؟ پەيدا بولغۇچى ۋە فەساد (بۇزۇلغان) نەرسە ئاخىرى قايتا تىكلىنەمدۇ ياكى چەك - چېگرىسى بارمۇ؟

بۇلارنىڭ ھەممىسى ھەققىدە ئۇنىڭ «كىتاب فىل - كەۋن ۋەل - فەساد» رىسالىسىدە يېزىلغان.

كېيىن ئەرەستۇ ئۇنسۇرلارنى تەتقىق قىلىدۇ. چۈنكى ئۇلار-
غا مۇھىم ۋە خاس ئۆز ماھىيەتلىرى ۋە ئۇنسۇرلارنىڭ شۇنداق
بولۇشى سەۋەب بولغان كۈچلەر بويىچە ئۇلار بىر - بىرىگە زىددى-
يەتلىكتۇر. ئۇلاردىن بىر خىللىرى باشقىلىرىغا تەسىر (ھەرە-
كەت) ئۆتكۈزۈپ، يەنە ئۆزگىلىرى ئۇچىنچىلىرىدىن تەسىرلە-
نىپ بىر - بىرلىرىگە تېگىدۇ، ئارىلىشىدۇ، بەربات بولىدۇ،
يېڭىلىرى پەيدا بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن چېكىگە يېتىۋاتقان ياكى
يېتىپ بولغان ئۇنسۇرلاردىن ھەربىرىدە ئۇلارغا ماھىيەت بەرگۈ-
چى قانداقتۇر كامالەتكە يەتكەن بولۇش ئۈچۈن ماھىيەت كامالە-
تى، ئۇنىڭدا زۆرۈرلۈكىدىن ئارتۇقچە بولماسلىقى شەرت. شۇ-
نىڭغا ئوخشاش ئۇنسۇر مەۋجۇدىيىتىنىڭ بائىسى بولمىش سەۋەب
ئەڭ ئاخىرقى ھۇدۇدىي مىزانغا ئىگە، چۈنكى ئارتۇقچە زىيادىلىك
ھەر قانداق بەركاماللىقنى بۇزىدۇ.

كامالەت ۋە كۈچتە كىچىكلەپ بارغان ئۇنسۇر، ئۇنىڭ ماھە-
يىتىگە خاس ئەڭ كىچىككىنە مىقدارغا (ھەجمىگە) ئىگە بولە-
دۇ. كېمىيىشۈپرىپ ئاشۇ ئۇنسۇرنىڭ ماھىيىتى ئەڭ تۆۋەن (مە-
نىمال) مىقدار باشقا ئۇنسۇرنىڭ ماھىيىتى بولۇپ قالىدۇ. بۇ
ماھىيەت باشقا ئۇنسۇرنىڭ ماھىيىتى بولۇشى مۇمكىن. ئۇنسۇر-
نىڭ ماھىيىتى ئەڭ تۆۋەن مىقدارغا ئىگە بولغاندا شۇنداق بولۇشى
مۇمكىن. بۇ ئىككى خىل ئۇسۇلدا يۈز بېرىدۇ: ئۇنىڭ بىرى
بويىچە قوبۇل ئەتكۈچى ماددا، تاشقىرىدىكى زىت ماھىيەتتىن
ماھىيىتى ئاللىقاچان نېمىدۇر قوبۇل قىلغان ئۇنسۇردا بولىدۇ.
ئەمما ئۇ نېمىدۇر (نەرسە) تاشقى تەسىر (تەسىر ئەتكۈچى ھەرە-
كەت) ئەمەس ۋە شۇنىڭ بىلەن بىللە تەڭ رەۋىشتە ماھىيىتى زىت
ئاشۇ ئۇنسۇردا مەۋجۇت بولغان (تەسىر) كۈچ ھەرىكەت بولۇپمۇ
قېلىۋېرىدۇ. ئاخىرىدا ئۇ نېمىدۇر نەرسە ئۇنىڭغا زىت ئۇنسۇر-
نىڭ چۈرىسىنى چېگرىلاپ تۇرغۇچى بولىدۇ. لېكىن بۇنىڭ ئۇ-
چۈن ئاۋۋال ئۇ ئۆز چېگرىسىنى چېگرىلىغان بولۇشى كېرەك.

بۇ ھالەت زىت ماھىيەتتىن ئالدىنراق نېمىدۇر قوبۇل قىلغىنى ئۈچۈن يۈز بەرمەيدۇ. ئەرەستۇ بۇ ھالنى چەك - چېگرىسى بولمىغان نەرسىدىكى كۆچلەر تۈپەيلىدىن يۈز بېرەمدۇ - يوقمۇ دەپ كۆرۈپ چىقىدۇ.

ئەرەستۇ ئۇنسۇرلارنىڭ بىر - بىرىگە قايسى ئۇسۇل بىلەن ياندىشىدىغانلىقىنى ھەربىر ئايرىم ئۇنسۇرنىڭ تەشكىلىي قىسىملىرىغا سىڭىپ، چېچىلىپ كەتكەن ناھايىتى كۆپ ئۇششاق قىسىملارمۇ ياكى جىسىملار مەجمۇئەسى، باشقا جىسىم ماكانى بولمىغان ماكان بىلەن پەرقلىنىپ تۇرامدۇ، دېگەن مەسىلىنى يورۇتمدۇ. مەركەزگە جايلاشقان ۋە تۆت جىسىمدىن بىرى بولغان جىسىم، ئەگەر ئۇنىڭ قىسىملىرىدا (بۆلەكلىرىدە) باشقا جىسىمنىڭ بۆلەكلىرى بولمىسا، ئەركىن جىسىم بولىدۇ. كائىناتنىڭ (ئالەمنىڭ) يۇقىرى قىسمىدىكى جىسىمۇ مەركەزدىكى (ئوتتۇرىدىكى) جىسىمغا ئوخشىغان ھالەتتە بولىدۇ (يەنى، ئۇنىڭ ئەركىنلىك شەرتلىرىمۇ ئاشۇنداق دېمەكچى بولسا كېرەك). شۇنداق قىلىپ فازىئى جىسىملارغا تېگىپ تۇرغان جىسىم قانداقتۇر بىر ئۇنسۇر بولۇپ قالىدۇ، ئۇنىڭغا يېقىنلاشقان، يانداش ۋە ئۇنىڭدىن تۆۋەندە جايلاشقان جىسىم بولسا، قانداقتۇر باشقا بىر ئۇنسۇر بولىدۇ. ئەگەر بۇ ھالەت مۇمكىن بولمىغان بولسا، ئۇ چاغدا زۆرۈرىي رەۋىشتە ھەربىر ئايرىم جىسىمنىڭ قىسىملىرى ھەربىرى ئايرىم باشقا جىسىمنىڭ قىسىملىرىدا؛ بىرىنىڭ قىسىملىرى بولسا، باشقىلىرىنىڭ قىسىملىرىدا بولۇشى كېرەك بولىدۇ، ئەرەستۇ بۇنى ئىككى ئۇسۇلدا يۈز بېرىدۇ، دەپ تەكىتلەيدۇ.

ئەرەستۇ فەزاۋى (ئالەم بوشلۇقى) جىسىملارغا تەلمىس (تېگىپ تۇرغۇچى) جىسىمنىڭ ھالىتى قانداق بولۇشى كېرەكلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئۇنىڭ بايانچە، بۇ ھالەت ئۆز ماھىيىتى بويىچە خىلى ئەركىنرەك ۋە ئۆز ماھىيىتىنىڭ ھەمدە ئۆز كۆچ-

نىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىغا خېلى يېقىنراق بولۇشى كېرەك. ئۇ ئۆزى بىلەن ئارىلاشقۇچى جىسىملارغا قارىغاندا، خېلى تۆۋەن ياكى يۇقىرى ھارارەت ۋە قۇرۇقلۇققا (نەم ئازلىققا) ئىگە بولۇشى كېرەك.

كېيىن ئۇنىڭغا تەلەمىس ئۇنسۇر، ماھىيەت تەرىپىدىن زىت ۋە كۇچ تەرىپىدىن بوشراق بولۇش ئۇچۇن ئۇنىڭغا قارىغاندا كەمرەك ماھىيەت ۋە كۇچكە ئىگە بولۇشى كېرەك بولىدۇ. مەزگە يېقىن بولغان بارچە جىسىملار ئەڭ كەم دەرىجىدىكى كۇچ ۋە ماھىيەتكە ئىگە بولۇشلىرى شەرت، پەقەت شۇنداق كۇچكى، بۇ كۇچ ۋاستىسىدە ئۇنسۇر، ئۇنسۇر بولالىسۇن خالاس ۋە پەقەت شۇنداق ماھىيەتكى ئۇ ماھىيەت ۋاستىسىدە ئۇنسۇر جەۋھەرلەشىپ ئالسۇن.

يەنە مەركەزدىكى باشقا بىر ئۇنسۇرغا ئىنتىلىۋاتقان ئۇنسۇرنىڭ ھەربىرىنى قابىلىيىتى ۋە باشقا ئۇنسۇر بىلەن ئارىلىشىش قابىلىيىتى خېلى كۇچلۇك بولۇشى زۆرۇر. باشقا ئۇنىڭ بىلەن ئارىلاشقان ئۇنسۇر ئارىلىشىشنىڭ ھېسابسىز كۆپ خىللىرىدىن ئىبارەت بولىدۇ. ئەرەستۇ بۇلارغا سەۋەب تەسىر ئۆتكۇزگۇچى (ھەربىرىنى تەڭگۇچى) سەۋەب بولغان فەزاۋى جىسىملار ئۇلارنىڭ ماددىلىرى ۋە ئۇلارغا خاس بولغان نەرسىلەردىن كېلىپ چىقىدۇ، دەيدۇ.

كېيىن ئۇ، بۇ ئۇنسۇرلارغا نام قويۇپ بەلگىلەش زۆرۇر، دەيدۇ. چۇنكى ئۇلار قانداقتۇر يول بىلەن ئۆز زىددىيەتلىرى بىلەن ئارىلىشىتىن ئەمەس، ئايرىم ۋە ئەركىن ماھىيەتلەرگە ئىگىدۇر. چۇنكى ئۇ (ئۇنسۇرلار) ئۇنسۇر بولۇشنىڭ سەۋەبى بولغان زۆرۇرىي ماھىيەتلەرگە ئىگە. بۇ ئۇلارنى بەلگىلەش ئۇ. چۇن ئۇلارغا يېڭى نام بەرمەيدۇ، بەلكى شۇ ئۇنسۇرلارنىڭ باشقا ئۇنسۇرلار بىلەن ئارىلىشىشلىرى (مۇختەلىت) نەتىجىسىدە ئېلىنغان جىسىملارنىڭ نامىلىرىنى ساقلاپ قالىدۇ. شۇنىڭ ئۇچۇن

ئۇ ئۇنسۇرلارنىڭ ناملىرى مەلۇم بولغان خىللىرىنى كۆرۈپ چىقىدۇ. مەسىلەن: مېخانىك ھەرىكەت خىللىرىدىن قايسى بىرى قانداقتۇر بىر ئۇنسۇرنىڭ خۇددى شۇنداق ھەرىكىتى بولۇشى ئۈچۈن ئەڭ يېقىن تۇرىدۇ ياكى تۆيغۇ بىلەن قوبۇل ئىدراك ئېتىلگۈچى قايسى سۈپەتلەرنىڭ قايسى خىلى بىرەر ئۇنسۇردا مەۋجۇت بولغان سۈپەتلەردىن بولۇپ قېلىشقا يېقىنراق تۇرىدۇ؟ ئۇنسۇرنىڭ بىر خىللىرىنىڭ نامىنى ئەرەستۇ شۇ ئۇنسۇرلار مەجمۇئەسىنىڭ نامىغا كۆچۈرىدۇ.

فەزاۋى جىسىملارغا تۇتاشقۇچى جىسىمنى ئۇ «ئوت» دەپ ئاتايدۇ ۋە بۇ ئوت بىزدە بار بولغان ئوت ئەمەسلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. چۈنكى خەلق نەزىرىدە ئوت — يالقۇن ۋە يېنىۋاتقان چوغ مەنىسىنىلا ئۇقتۇرىدۇ.

چۈنكى ئوتنىڭ ھەرىكىتى، ئوت تاكى ھاۋانى ئىشغال قىلىپ ئالغانغا قەدەر، ھاۋانىڭ يېنىشى (ئىسىشى) نىڭ سەۋەبى بولغان ھەرىكەتنىڭ قانداقتۇر خىسلىتىنى ئۇقتۇرار ئىكەن، باشقا ئۇنسۇرلارنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ ۋە فەزاۋى جىسىملارنىڭ بىرەر ئەگمە يۈزىگە تۇتاشقۇچى جىسىمنى «يالقۇن» (ئەلەنگە) دەپ ئاتايدۇ. يالقۇنى بولمىغان (ئەلەنگىدىن مەھرۇم بولغان) جىسىمنى «ھاۋا»، ھاۋاسى بولمىغان جىسىمنى «سۇ»، مەركەزدىن تۇرغان جىسىمنى «يەر» دەپ ئاتايدۇ. ئۇنىڭدا بارچە ئۇنسۇرلار مۇجەسسەم بولغان، بۇ كۆزىتىش ۋە تەجرىبىلەر ئارقىلىق تەستىقلانغان.

ئۇنسۇرلارنىڭ ئارىلاشمىلىرى تۆرلۈك خىللاردا سادىر بولىدۇ: تۆپراق باشقا ئۇنسۇرلار بىلەن ئىككى خىل ئارىلىشىدۇ، سۇمۇ تۆپراق ۋە ھاۋا بىلەن شۇ يوسۇندا ئارىلىشىدۇ. ئوت بىلەن ئارىلىشىشنىڭ قانداق ئۆتكىنى سېزىلمەيدۇ. ھاۋا سۇنىڭ ئارقىسىدىن، ئوت ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ئەگىشىدۇ. بۇلارنى ئەرەستۇ چوڭقۇر تەھلىل قىلىدۇ.

كېيىن ئەرەستۇ بارچە ئارىلاشمىلاردىن[1] بىرىنچىسىنى تەھلىل قىلىدۇ. بۇنىڭغا ئارىلاشقۇچى ئۇنسۇرلاردىن بىرى ئۆز ماھىيىتىنى يوقاتمايدۇ. ئەرەستۇ ئارىلاشمىلارنىڭ خىللىرىنى كۆرۈپ چىقىدۇ. ئارىلاشمىلار بەكمۇ چەكسىز بولغانلىرىدا ئۇلار-غا بىرلىدىغان نامىمۇ، ئۇلارنى بىر - بىرىدىن ئېنىق ئاجرىتىدە-غان نەرسىمۇ يېتىشمەي قالىدۇ. پەقەت بىر - بىرىدىن ئازراقلا پەرق ئېتىشى مۇمكىن، بۇس، تۇتۇن، يالقۇنغا ئوخشاش.

توققۇزىنچى بۆلۈم

كۆپ ئارىلاشمىلارنىڭ نام ئېلىشلىرىغا زۆرۈرىيەت پەيدا بول-غاندىن كېيىن، ئەرەستۇ ھەربىر ئايرىم ئارىلاشمىسىنى، ئۇنسۇرلارنىڭ ماھىيىتىنى ئەڭ ياخشى ئەكس ئەتتۈرگۈچى نام بىلەن ئاتاشقا مەجبۇر بولىدۇ. ھاۋانىڭ ماھىيىتىنى «ھاۋالىق» نامى، ئوتنى «ئوتلۇق»، تۇپراقنى «تۇپراقلىق»، سۇنى «سۇلۇق» دېگەن سۆز ئەڭ ياخشى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۇلارنى ئەرەستۇ تۈرلۈك سىنىپلارغا ئاجرىتىدۇ: بەزىلىرىنى ئۇ مېخانىك ھەرىكەت بويىچە، باشقىلىرىنى تۈيغۇ ئارقىلىق ئىدراك ئەتكۈچى سۈپەتلەر بويىچە ئېنىقلايدۇ. ئەگەردە ئىككى ئۇنسۇردىن ئىبارەت ئارىلاشما ئۇچرىسا، ئۇ چاغدا ئۇنىڭ نامىدىمۇ ئىككى تەشكىل ئەتكۈچى ئەكس ئېتىدۇ. مەسىلەن: «تۇپراقلىق — سۇلۇق» دېگەندەك.

ئۇ ئاساسىي سۈپەتلەر ۋە بۇ تۆت ئۇنسۇردا يۈز بەرگەن، ئانچە ئەھمىيەتلىك بولمىغان سۈپەت ئىنقىلابىنى (ئۆزگىرىشى) تەھلىل قىلىدۇ ۋە باشقا جىسىملار تەسىرىگە ئۇچرىغان جىسىملار ئالغان ماھىيەتلەر ۋە ماددىلار ھەققىدە توختىلىدۇ، ئۇلارغا تەسىر قىلغۇچى ئاساسىي سەۋەبلەرنى ئېنىقلايدۇ. فەزاۋى جىسىملارغا تۆتاشقۇچى ئۇنسۇرلاردا ئۇلاردىن (شۇ سەۋەبلەردىن

---

① ئارىلاشما — سۈيۇق پاكى ئوششاق زەررىلىك چېچىلىشچان نەرسىلەرنىڭ ئۆزئارا ئارىلىشىشىدىن ھاسىل بولغان ماددا.

دېمەكچى) قايسى بىرى بارلىقىنى، ئۇلاردىن قايسى بىرى ھاۋادا، سۇدا ۋە تۇپراقتا مەۋجۇتلۇقىنى ئېنىقلايدۇ.

كېيىن، ئۇ ئۇنسۇرلارنى تەتقىق قىلىدۇ. مەۋجۇدىيەت، كامالەت كەشپ قىلىشقا زۆرۈر بولغان نەرسە بولۇشى ئۇچۇن ئۇنسۇرلارنىڭ مەۋجۇدىيىتى ئۆز - ئۆزى ئۇچۇنلا كېرەكمۇ دېگەن مەسىلىنى كۆرۈپ چىقىدۇ. ئۇلار يا ئۇلارنىڭ ئۆزىدىن باشقا پەيدا بولغۇچى نەرسىلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى ئۇچۇن يارىتىلغان ياكى ۋۇجۇدىنىڭ بىر پۈتۈنلۈككە قوشۇمچە بولالايدىغان قىسىملىرىدىن بىرى ئۇچۇن دائىما مەۋجۇت بىرەر نەرسە بولۇش ئۇچۇن ۋە يەنە ئۇنسۇرلار ئارىلىشىش تۈپەيلىدىن ئارقا - ئارقىدىن پەيدا بولغۇچى جىسىملارنىڭ يارىتىلىشلىرى ئۇچۇن يارىتىلغاندۇر.

ئۇ يەنە ئاشۇ ئۇنسۇرلاردىكى خىسلەتلەرنىمۇ كۆرۈپ چىقىدۇ: ئۇلار بىرەر ئاساسىي مەقسەت ئۇچۇن يارىتىلغانمۇ ياكى ئۇلار قانداقتۇر باشقا مەقسەت ئۇچۇن يارىتىلغان نەرسىلەرگە باغلىق ۋە ئۇلار ئۇچۇن زۆرۈرمۇ ۋە ياكى ئۇلار مەقسەتكە خاس بولمىغان ئارتۇقچە خۇسۇسىيەتتۇر. ئۇلاردىكى زىيادىلىك قولدا ئارتۇقچە بارماقنىڭ بارلىقى، يېتىشمەسلىك بولسا — يېتىشمىگەن بارماقنى ئەسلىتىدۇ.

بۇ ھەقتە ئۇنىڭ «فەزاۋى رەمنزلەر» رىسالىسىنىڭ مەخسۇس ئۇچ بابىدا يېزىلغان.

كېيىن ئەرەستۇ بۇ تۆت ئۇنسۇرنىڭ ئارىلىشىشى نەتىجىسىدە بىر - بىرىدىن تەشكىل تاپقۇچى جىسىملارنى كۆرۈپ چىقىدۇ. ئارىلىشىش نەتىجىسىدە ھاسىل بولغۇچى جىسىم ئىككى خىل بولىدۇ: بىر خىلى ئوخشاش جىسىملار بىلەن، باشقىسى — پەرقلەنگۈچى جىسىملار بىلەن ھاسىل بولۇش. پەرقلەنگۈچى جىسىملاردىن ئىبارەت خىلى، بىرىسى باشقىسىغا ئوخشاش، جىسىملارنىڭ ئارىلىشىشى نەتىجىسىدە پەيدا بولىدىغان جىسىملار ئارىلاشما يارانقان چاغدا بولىدۇ. بۇ ئارىلاشما — ئەسلىتىلگەن جىسىملاردىن ھەربىر ئايرىم جىسىمنىڭ ماھىيىتىنى ساقلاپ قالـ

غان بولىدۇ. بۇ ئارىلاشمىغا بىر - بىرىگە ئوخشاش جىسىملارغا كەلسەك، ھەربىر ئايرىم جىسىمنىڭ ماھىيىتى ساقلىنىپ قالمايدىغان ئارىلىشىش نەتىجىسىدە ھاسىل بولىدۇ. بۇ ئارىلاشما، بىر جىسىم ھەربىرىنى ياراتقان (تەسىر ئۆتكۈزگەن)، باشقىلىرى بولسا ھەربىرىدە تەسىرىگە ئۇچرىغانلىرى (تەسىرلەنگەنلىرى) نەتىجىسىدە پەيدا بولىدۇ.

قىسىملىرى ئوخشاش جىسىملار ئىككى خىلدۇر: بىرىدە ئاساسىي خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە ئۇنسۇرلارنىڭ بىر قىسمى كۆپ، يەنە بولىدۇ، بۇ ھال مەلۇم بىر جىنس ۋە خىلىنىڭ ساقلىنىشى ئۈچۈن زۆرۈر. باشقا بىر خىلغا بولسا سابىق (ئالدىنقى) نەرسىدىن خېلىلا كەم خىسلەتتەكە ئىگە بولغان جىسىملار كىرىدۇ. ئۇلار يېڭى جىسىملارنىڭ پەيدا بولۇشى ئۈچۈن زۆرۈر.

ئەرەستۇ ئالدى بىلەن ئۇنسۇرلاردىن قىسىملىرى ئوخشاش جىسىملار پەيدا بولۇشىنى تەتقىق قىلىدۇ ۋە مۇنۇلارنى كۆرۈپ چىقىدۇ: بۇ قانداق يۇز بەردى، ئۇنسۇرنىڭ ئۇنسۇر بىلەن قوشۇلۇشى قانداق ئۆتتى، قوشۇلغان ئۇنسۇرلاردىن قايسى بىرى تەسىر ئۆتكەزگۈچى — ھەربىرىتتىكى سەۋەب (فائىل) ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ؟ قايسى كۈچ ۋاستىسىدە ئۇنسۇرلارنىڭ قانچە قىسمى بەنىچە مادداۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ؟ قانداق كۈچ تۈپەيلىدىن ئۇنسۇرلارنىڭ قانچە قىسمى جۈزئى فائىل (ئايرىم ئىنلىگۈچى) بولۇپ قالىدۇ؟ يېڭى جىسىملارنىڭ پەيدا بولۇشى قانداق خىسلەتلەرنىڭ ئارىلىشىشى نەتىجىسىدە يۇز بېرىدۇ؟ ئەرەستۇ خۇددى شۇ تەرتىپتە يوقىلىپ كېتىش مەسىلىسىنى كۆرۈپ چىقىدۇ. جىسىملارنىڭ پەيدا بولۇشىدا ۋە يوقىلىشىدا ئۆزگىرىشلەرنىڭ قانچە خىل بولۇشىنى ۋە بۇ قايسى ماكاندا يۇز بېرىشىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئۇنىڭ پىكرىچە، بۇ ماكان ئوتتۇرىلىق بولۇشى زۆرۈر. ئوتتۇرىلىق بولسا يەرگە، ئۇنىڭ يۇزى ۋە باغرىغا تۇتاش.

كېيىن ئەرەستۇ ھېس قىلىنغۇچى سۈپەتلەرنىڭ تۇزۇلۇشى (كلاسسىفىكاتسىيە) گە ئۆتىدۇ. بۇ سۈپەتلەرنىڭ خىسلەتلىرى

شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇلار قىسىملىرى (جۇزئى) ئوخشاش جەسىملاردا ۋە بىرىنچى كۈچلەرگە بويسۇنغان ئارىلاش قىسىملاردا بولىدۇ. بۇ كۈچلەر ۋاستىسىدە بىر ئۇنسۇر ھەرىكەت پەيدا قىلىدۇ. باشقىلىرى ھەرىكەتلىنىدۇ. ئۇچىنچىسى ھەرىكەت تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. يەنى ھەرىكەتنى قوبۇل قىلىدۇ (تەسىرلىنىدۇ). بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇنسۇرلارنىڭ ئارىلىشىشلىرى ۋە بىر - بىرىگە ئۆتۈشلىرى سەۋەبلىك يۈز بېرىدۇ. ئۇ ھېس ئېتىلگۈچى سەۋەبلەرنى كۆرۈپ چىقىدۇ. بۇ سۈپەتلەرنىڭ ئارىلاش جىسىمدىكى مەۋجۇتلۇقى ئۇنسۇرلاردا بار بولغان ھەرىكەتتەكى كۈچلەرگە بويسۇنىدۇ. بۇ كۈچلەرگە بولسا. جىسىملارنىڭ لاقايىد (پاسسىپ ھەرىكەت تەسىرىگە ئۇچرىغۇچى) بولۇپ قېلىشلىرىغا يارىدەم بەرگۈچى كۈچلەر يارىدەم بېرىدۇ.

كېيىن ئەرەستۇ باشقا سەزگۈ ئەزالىرى بىلەن ھېس قىلىنىدىغان ئۆزگە سۈپەت ۋە قىسىملارنى تەتقىق قىلىدۇ. لېكىن بەزى ئۇنسۇرلار باشقىلىرىغا تەسىر قىلىشتا ۋاستە بولغۇچى كۈچلەرگە ئوخشاش بولۇشلىرى ئۈچۈن ئۇلار يېتەرلىك ئەمەس، دەيدىغان پىكىرلەر مەۋجۇتتۇر. يەنى تاشقى كۈچلەردىن كېلىپ چىققۇچى ياكى كۈچ بىلەن مەۋجۇت بولغان باشقا قانداقتۇر كۈچلەرگە ئېھتىياج سېزىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ھالەتلەرنى ئۆزگىنىش تەبىئەت ھەققىدىكى پەن (فىزىكا) نىڭ باشقا بۆلۈمىگە تەئەللۇق دەپ ھېسابلايدۇ. فىزىكىنىڭ بۇ بۆلۈمى بەسەرى (كۆرۈش)، سەمائى (ئاڭلاش) ۋە باشقا ھېس - تۇيغۇ ئەزالىرىنىڭ ماۋزۇسىغا تەئەللۇق نەرسىلەرنى تەتقىق قىلىدۇ. نېمە ئۈچۈنكى، مەۋجۇت رەڭلەر مۆھۈرلىنىپ قېلىشقا موھتاج، تۇيغۇ بىلەن ئىدراك ئېتىلگۈچى نەرسىلەر — شۇ قاتاردا ھېس قىلىنىدىغان نەرسىلەرمۇ، — شۇلارغا ئوخشاش كۈچلەرگە موھتاج.

بۇلارنىڭ ھەممىسى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن «فەزاۋىي رەمىزلەر» كىتابىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

كېيىن ئەرەستۇ جىنسداش نەرسىلەردىن پەيدا بولغان، ئوخ-

شاش قىسىملارغا جىسىملارنى كۆرۈپ چىقىدۇ. ئۇلارغا تاشلار ھەمدە تاش بىلەن جىنسداش تاشلىق جىسىملار كىرىدۇ.

ئەرەستۇ يەر (تۇپراق) قىسىملىرى، بۇ قىسىملارنىڭ خىلـ لىرى ۋە ئۇلارنىڭ ھالەتلىرىنى ھەمدە مەۋجۇت باغلىنىشلارنىڭ تۈرلىرى ئوستىدە تەپسىلىي توختىلىدۇ. ئۇ قايسى ئاتەشلىك، قايسى ھاۋالىق، قايسى سۇلۇق[1] ئىكەنلىكىنىڭ پەرقىنى كۆرسـ تىدۇ. ئۇلاردىن قايسىلىرى تۇپراق تەركىبىدىكى سانسىز كۆپ نەرسىلەر بىلەن ئاللىقاچان ئارىلىشىپ بولغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆ- تىدۇ.

ئۇ ئىسسىق بۇغلىنىشلارنى كۆرۈپ چىقىدۇ. بۇ بۇغلىنىش- لارنىڭ بەزى قىسىملىرى قۇرۇقلۇققا، بەزىلىرى نەملىككە، بىر قىسمى خېلى تازا ۋە نازۇك، باشقىلىرى سەل تۇتۇنلۇك بولۇشقا ماھىردۇر. بۇغلىنىش گويا كى تەبىئىي ھارارەت بىلەن بىرلىشـ دىغان (نەرسە) بولۇپ، ئۇنىڭ تۇپەيلىدىن يەر ئاستىدىكى ۋە يەر ئوستىدىكى جىسىملارنىڭ بالاغىتى (ۋايىغا يەتكەنلىكى) مەۋجۇت- تۇر. بۇ جىسىملار سۇ ۋە تۇپراقنىڭ ياكى نەملىك، قۇرۇقلۇق- نىڭ ئارىلاشمىسىدىن ئىبارەتتۇر. ئۇلار ئۆزلىرىگە تەسىرنى قو- بۇل قىلغۇچى ماددىلاردۇر. چۈنكى ئۇلارغا ھارارەت ۋە سوغۇق- لۇق تەسىر ئۆتكۈزىدۇ. ئۆز نۆۋىتىدە بۇلار ھارارەت، سوغۇقلۇق- قا ئوخشاش جىسىملارغا ئىگە بولغان جىسىملارنىڭ فائىللىرى (ئىشلىگۈچىلىرى)، تەسىر ئۆتكۈزگۈچى سەۋەبلىرىدۇر. ئۇ يەر ئاستى بۇغلىنىشلىرى پەيدا بولۇشنىڭ بىرىنچى سەۋەبلىرى ئال- دى بىلەن فەزاۋي جىسىملاردۇر، ئاندىن قالسا ئۇنىڭغا فەزاۋي جىسىملار ئارقىلىق ئىسسىدىغان، يەرگە تۇتاش ھاۋا ئىمكانىيەت يارىتىدۇ، دەپ چۈشەندۈرىدۇ.

كېيىن ئەرەستۇ، يەردىكى ئارىلاشقان ئۇنسۇرلارنىڭ ئايرىم قىسىملىرى يەر ئاستىدا ۋە ئوستىدە بولغان تاش ۋە مەدەن جـ-

---

[1] بۇ يەردە سۇ دۇنيا تەشكىل تاپقان نۆۋەتتىكى ئاناسۇر (تۇپراق، ئوت، ھاۋا، سۇ) ئوستىدە بارىدۇ — تەرجىمان.

سىملارنى تۇزگۈچى خىللارنى چۈشەندۈرۈشكە ئۆتىدۇ. ئەرەستۇ چۈشەنچە — كاتېگورىيىلىرىنىڭ يېزىلىشىنى تۇزەشكە ھەمدە شۇ خىللارنىڭ كېيىنكى شاخاپچىلىرىنى ئېنىقلاشقا ھەرىكەت قىلىدۇ. ئەگەر ئۇلار ئۆزئارا پەرقلەنسە، ئۇ چاغدا ھەرىرىنىڭ ئايرىم ماددىسىنىڭ ۋە شەكلىنىڭ ماھىيىتىنى ۋە شۇ يېڭى خىللارنى بىرىدە مەۋجۇت بولغان ئۇلارنىڭ ھەرىكەتتىكى تەسىر قىلغۇچى ئاساسلارنى ياكى ئۇلارنىڭ ھاسىل بولۇشىنىڭ ماھىيىتىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەك بولىدۇ. شۇ قاتاردا يەنە ئاشۇ يېڭى تۇرلەردىن قايسى بىرىنىڭ يارىتىلىشىغا سەۋەب بولغان مەقسەتلىرىنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈر، بۇ مەقسەتلەرنى ئېنىقلاش ۋە كائىنات مەجمۇئەسى مەقسىتىنى بىلمەستىن ئاۋۋال بىلىش مۇمكىن ئىش بولغىنى ئۈچۈن، ئەرەستۇ بۇ مەقسەتلەرنى كۆرۈپ چىقىشنى پەننىڭ باشقا بۆلۈمىگە ھاۋالە قىلىدۇ. پەننىڭ بۇ بۆلۈمى كائىناتتىكى ئەڭ ئاخىرقى ھېگرىدىكى ئاساسلىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

بۆلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ «ئىلىمەل ـ مەئىادىنا»، «مەنھەرالوگىيە» رىسالىسىدە بايان قىلىنىدۇ.

ھايۋاناتنى كۆرۈپ چىققانغا قەدەر ئۇ نەبانات (ئۆسۈملۈك) لار ئۈستىدە توختىلىدۇ. بۇ ئىشنى ئۇ ھېس ـ تۇيغۇ ۋە كۆزىتىش ئارقىلىق مەلۇم بولغان نەرسىلەرنى يېزىش مەسىلىسىدىن باشلايدۇ. ئۇ يېڭى تۇرلەرنى بىرمۇ بىر ساناپ ئۆتىدۇ ۋە ساناپ ئۆتۈلگەن ھەربىر تۇردىن كۆرۈنۈپ تۇرغىنىنى يازىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ بىرەر تۇردە ياكى ھەربىر تۇرنىڭ بىرەر قىسمىدا نامايان بولغان ئارەز (ئاكتىسىدىنتسىيە — Акциденция) لەرنى يازىدۇ. شۇ ئەسنادا ئۇ ئۆزىگە مەلۇم بولغان ھەممە نەرسىنى بايان قىلىدۇ.

كېيىن ئەرەستۇ ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرىنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبلىرى ھەققىدە ئەسلىتىپ ئۆتىدۇ.

ئۇ يەنە ئۆسۈملۈكلەرنىڭ بىرەر بىر خىلىنىڭ پەيدا بولۇشى-

نى تەھلىل قىلىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ ھەربىرىگە ئۇلار پەيدا بولغان ماددا ۋە شۇ خىلىنىڭ پەيدا بولۇشىغا ۋاستە بولغۇچى فائىل (ھەرىكەتتىكى سەۋەب) خاس ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇ نەباتات ماھىيىتىگە تەئەللۇق بولغان ھەممە مەسىلىلەرنى بايان قىلىدۇ.

كېيىن ئۇ ھايۋانات ھەققىدىكى مەسىلىلەر ئۈستىدە توختىلىدۇ ۋە ئۇلارنى كۆزىتىش، ھېس - تۇيغۇ ئارقىلىق بىلىش يوللىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ھايۋانلارنىڭ خىللىرىنى ساناپ ئۆتىدۇ ۋە ئۇلار ھەققىدىكى مەلۇم نەرسىلەرنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئونىنچى بۆلۈم

ھايۋانات ۋە نەباتاتنىڭ مۆتىدىل ھالەتلىرى ئۈچۈن تەبىئەت ۋە تەبىئىي ئاساسلار يېتەرلىك ئەمەس. بۇ سەۋەبلەردىن تاشقىرى يەنە ئۇلار باشقا كۆچلەرگىمۇ موھتاجدۇر. تاكى ھايۋانات ۋە نەباتاتتا بۇ ئاساس فىترىي (تەبىئىي) نەرسىلەردە مەۋجۇت بولغان تەبىئەتكە ئوخشاش بولۇشى زۆرۈردۇر. ئەرەستۇ بۇنى كۆرۈپ چىققاندىن كېيىن، ھايۋانلاردا تەبىئەتتىن ۋە باشقا نەرسىلەردىن ئالغان نۇرغۇن ئاساسلار بارلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە مەجبۇر بولىدۇ. بۇ ئۆزگىچە ئاساسنى ئەرەستۇ «روھ» (فەرابىي «نەفىس» سۆزىنى ئىشلىتىدۇ) دەپ ئاتايدۇ ۋە ھايۋانىنىڭمۇ، ئۆسۈملۈكنىڭمۇ روھى بار دەپ ئەسلىتىدۇ. روھ بىلەن جىنسداش ئاساسلارنى ئۇ «روھىي ئاساسلار ۋە كۈچلەر» دەپ ئاتايدۇ.

ئەرەستۇ ئالدى بىلەن تەبىئىي ھالدا ھايۋانغا خاس نەرسىنى تەتقىق قىلىدۇ. ئۇ ھايۋانغا خاس بولغان ھەممە نەرسىلەرگە ئېتىبار بېرىدۇ. ئاۋۋال ئۇ ھايۋانلار خىللىرىنىڭ شاخاپچىلىرىنى (تارماقلىرىنى) ۋە ھايۋاناتنىڭ تەبىئىي ھالدا يارىتىلغۇچى، ھەربىر ئايرىم خىلى يارىتىلىشىنىڭ سەۋەبى بولغان تەبىئىي مەقسەتلەر ئۈستىدە تەتقىقات قىلىدۇ. ئۇ ھايۋاناتنىڭ ھەربىر خىلىدا

ماھىيەتنى قوبۇل قىلغۇچى ئاساس بار ھەمدە بۇ ئاساس — قانداق بولمىسۇن، ھايۋاناتنىڭ قانداقتۇر خىلىنى پەيدا قىلغۇچى ماددىدۇر، دەپ تەكىتلەيدۇ. ئۇ تەبىئىي پائال ئاساسلار ھايۋاناتنىڭ ھەربىر تۇرىدە بار دەپ چۈشەندۈرىدۇ ۋە بۇ تۇر تەبىئىي جەۋھەر بولۇشقا ۋاستە بولالايدىغان سەۋەبنى ھەمدە ئۇنىڭغا (فىترىي ئاساسقا) تەبىئىي ھالدا ماس بولغان ھەممە نەرسە مەۋجۇدىيەتنىڭ سەۋەبى بولغان مەقسەتنى كۆرسىتىدۇ.

بۇلارنىڭ ھەممىسىدىن ئەرەستۇ ئۆزى ئۈچۈن فىترىي جىسىملار ئىككى خىلغا بۆلۈنىدىغانلىقىنى ئېنىقلاپ ئالىدۇ. بىرىنچى خىلى ئەڭ ئاخىرقى نۇقتىغا يەتكىنى بولۇپ، ئۇنىڭ ۋاستىسىدە شۇ خىل ماھىيەت بارلىققا كېلىدۇ. بۇ — ھەربىر ئايرىم تەبىئىي جەۋھەرنىڭ ماھىيىتى بولغان تەبىئەتنىڭ ئۆزىدۇر. ئىككىنچى خىلى ئەسلىدە تەبىئەتنىڭ ئۆزى بولغان جەۋھەرنىڭ ماددىسىنى تەييارلاش، پۈتۈن كۈچ، ئىمكانىيەت ياكى باشقا بىر ئاساسقا قورال بولۇش ئۈچۈن تەبىئىي ماھىيەت ھاسىل قىلىدۇ. بۇ خىل تەبىئىي جىسىملارنىڭ بىر ۋاقتىنىڭ ئۆزىدە شەكىللەنگەن تەبىئەتكە، ئۆز ماددىسىغا ياكى ئۇنىڭ قورالى بولغان كۈچلەرگە نىسبىتى، بىر ئاساس بولۇپ، ئۇ — «روھ» دۇر.

ئون بىرىنچى بۆلۈم

شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئەرەستۇ «روھ» نى تەتقىق قىلىشقا، روھنىڭ ئۆزى نېمە ئىكەنلىكىنى بىلىشكە، تەبىئەتنى تەتقىق قىلغانغا ئوخشاش زۆرۈرىيەت سېزىدۇ. ئۇ روھىي كۈچلەر ۋە روھتىن پەيدا بولغۇچى ھەرىكەتلەر ھالىتىنى تەرىپلەيدۇ. كېيىن ئۇ روھنىڭ ئۆزى نېمە ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ مەۋجۇدىيىتى نېمە سەۋەبتىن ۋە قانداق بار بولىدىغانلىقىنى، ئۆسۈملۈك، ھايۋانات ۋە ئادەمدىكى روھ قانداق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈشكە ئۆتىدۇ. ئۇ ئەدەتسىز روھ مەۋجۇتمۇ ياكى روھ بىرمۇ، ئەگەر ئۇلار كۆپ

بولسا، ئۇ چاغدا بۇ ھالەت قانداق نامايان بولىدۇ؟ قىسىملارنىڭ كۆپلۈكى بىلەنمۇ ياكى كۆچىلەرنىڭ كۆپلۈكى بىلەنمۇ؟ دېگەندەك مۇڑەككەپ مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىدۇ. ئەگەر جىسىملارنىڭ ئەدەتسىزلىكى بولسا، ئۇ ھالدا ئۇلار قانداق كۆرۈنۈشتە بولىدۇ؟ ماكان (جاي)، ماددىلار ۋە تۈرلۈك جايلارغا چېچىلىپ كەتكەن جىسىملار كۆپلۈكى بىلەنمۇ ياكى ئۇنىڭ مىقدارى، قىسىملىرى ئوخشاش ياكى پەرقلىق بىر جىسىمنىڭ قىسىملىرىنىڭ كۆپلۈكى- گە باغلىقمۇ ياكى ھېسابسىز جىسىملار باشقىچە بىر ئۇسۇلدا ھازىر بولامدۇ؟ ئۇ يەنە روھىي كۈچلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئاساسلىرى نىمىلەردىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئەرەستۇ مۇنداق قارايدۇ: تەبىئەتكە تەبئىي جەۋھەر خاس بولغانلىقىدىن، روھ — بۇ تەبئىي روھىيەت جەۋھىرىنىڭ ماھىيىتى (زاتى) خاس بولغان نەرسىدۇر. مۇشۇ ماھىيەت ۋاستىسى بىلەن روھ روھىيەت جەۋھىرىگە ئېرىشىدۇ، يەنى ھاياتنى ئىدراك ئېتىش قابىلىيىتىگە ئىگە بولۇپ قالىدۇ. جەۋھەر بولسا، روھ ئۇچ خىل ئاساسنىڭ ئورتاق مەۋجۇت بولۇشىغا ياردەم بېرىدۇ. ئۇلار فائىل (ئىشلىگۈچى) ئاساسلىرى، شەكىل ئۇچۇن ئاساسلار ۋە خۇددى تەبئەتتە بولغىنىدەك مەقسەت ئۇچۇن ئاساسلاردىن ئىبارەت. تەبئەت نېمە دېيىلگەن بولسا، ئۇلارنى روھقا تەئەللۇق دېسە بولىدۇ. چۈنكى ئۇ ھەم ئاساس، ھەم جەۋھەردۇر. ئەمما ئۇ (تەبئەت)، ماددىلارنىڭ مەۋجۇتلۇقى قائىدىسى بويىچە جەۋھەر بولامدۇ؟ بۇ جەھەتتە شۈبھە بار. ئەمما ئەرەستۇ كېيىنكى مەسە- لىلەردىن ھېچنېمىنى چۈشەندۈرمەيدۇ. ئاۋۋال ئۇ، تەبئەت تۆت ئاساسقا ئىگە، دەپ ئېيتقانىدى. ئەمدى بولسا تەبئەتنىڭ ئۆزى ماھىيەتتۇر ۋە بۇ ماھىيەت ۋاستىسىدە جەۋھەر جىسمىنى مۇ- ھىممانە (ئاكتۇئال) ئۆزلەشتۈرىدۇ ھەمدە بۇ ماھىيەت يەنە روھ- نىڭمۇ ماددىسىدۇر، دېمەكتە.

كېيىن ئەرەستۇ ھەرىكەتلەر تەسىرى تەبئەتتە مەۋجۇت بول- غان قىتىرىي جىسىملارنىڭ نىمىلىكىنى ۋە ئالدىن، تەبئەت

ھەرىكەتنى پەيدا قىلىشقا سەۋەبچى بولغۇچى تەبىئەت كۈچلىرىنىڭ نېمىدىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرگىنىدەك، روھىي كۈچلەر ئۆزى نېمىدىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. دېمەك، ئۆزىگە بىر چۆرە ۋە قورال بولۇپ خىزمەت قىلغۇچى تەبىئەتتىن پايدىلىنىدىغان ئاساسىي ماھىيەت مەۋجۇتتۇر.

ئىككى خىل تەبىئىي جىسىم پەيدا بولىدۇ: ئۇنىڭ بىرىنچىسى ئەڭ ئاخىرقى يۈكسەك جىسىم بولۇپ، ئۇلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن ماھىيەتكە ئىگە بولىدۇ، بۇ — تەبىئەتتۇر. ئىككىنچىسى ئەڭ ئاخىرقى يۈكسەكلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ۋاستىسىدە تەبىئەت ئۆزىنىڭ ماھىيىتىگە ئېرىشىدۇ. ھەقىقىي ماھىيەت ھاسىل قىلىشقا ۋاستە بولغۇچى نەرسە — روھتۇر ۋە روھنىڭ ھالىتى ھايۋاناتنىڭ تەبىئىي خىسلەتلىرىگە باغلىقتۇر. روھنىڭ ئۆزىگە قوبۇل قىلغۇچى — كەسىپ ئەتكۈچى تەبىئىي ماھىيىتى ماددا بولۇپ قالىدۇ. روھ ئۆز پائالىيىتىدە (ھەرىكىتى، تەسىرىدە) پايدىلىنىشى ئۈچۈن تەبىئەت يا ماددا ياكى قورال بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ. روھىي جەۋھەردە مەۋجۇت بولغان تەبىئەت ئىككى خىلغا ئىگە: ئۇلاردىن بىرى ـ ماددا، ئىككىنچىسى — قورال. روھىي جەۋھەردە مەۋجۇت بولغان تەبىئەت ئۆز ماھىيىتى ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى روھىيەت ئۈچۈن مەۋجۇتتۇر. تەبىئەتنىڭ ئاساسىي تەبىئىي خىسلىتى بىلەن ئاساسىنىڭ خىزمەتكارى ۋە قورالى بولغان ئۇنىڭ زوھۇرى (كۆرۈنۈشى) ئارىلىقىدا پەرق بولغىنىدەك، روھلار ئارىسىدىمۇ پەرق مەۋجۇت. ئەڭ ستو ئاۋۋال تەبىئەتتىن كېلىپ چىققۇچى ھەرىكەتلەر ـ تەسىرلەر) ۋە تەبىئىي جەۋھەرگە باغلىق بولغان ھادىسىلەر ھەققىدە قانداق سۆزلىگەن بولسا، خۇددى شۇنداق رەۋىشتە روھتىن كېلىپ چىققۇچى ھەرىكەت (تەسىر) لەر ۋە روھىيەت جەۋھىرىدە مەۋجۇت روھىي بولغانلىرى نۇقتىسىنەزىرىدە — روھ مەھسۇلاتى ھادىسىلەر ھەققىدە سۆزلەيدۇ.

تەبىئىي (تەبىئەت) جەۋھەرلەردە مەۋجۇت بولغان بەزى ھادىسىلەر ماددىلار (ماتېرىيەدىن)، بەزىلىرى بولسا شەكىلدىن

چىققانلىقى ئۈچۈن، روھىي جەۋھەرلەردە مەۋجۇت — ھادىسىلەر مەخسۇس خىسلەتكە ئىگە ماددا ۋە شەكىل ئاقىۋىتىدۇر.

ئەرەستۇ ئالدى بىلەن روھنىڭ ئەڭ بىرىنچى خىسلەتلىرىدىن بىرى بولغان غىزا (تاماق) غا خاس نەرسىنى تەتقىق قىلىدۇ. ئۇ، غىزا نېمە سەۋەبلىك روھنىڭ كۆچلىرىدىن، قابىلىيەتلىرىدىن بىرى بولۇپ قالىدۇ ۋە قايسى بىر كۆچكە ياكى روھنىڭ قايسى بىر قىسمىغا تەئەللۇق دېگەن مەسىلىنى يارىتىدۇ. ئۇ ئاساسىي روھنى چۆرە (يارەمچى) قورال بولغان روھتىن پەرق قىلىدۇ. ئۇ روھ ۋە روھىي كۈچلەر ئۆز پائالىيىتى (ھەرىكىتى) دە پايدىلىنىش ئۈچۈن خىزمەت قىلغۇچى بەلگە ۋە قابىلىيەتلەرنى تەتقىق قىلىدۇ. يەنە ئۇلارنىڭ تەسىرىنى — ھەرىكىتىنى كۆرسەتىپ ئۆتىدۇ: ھەرىكەت (تەسىرلەر) نىڭ نەچچە تۈرى بار. ھەربىر ئايرىم ھەرىكەت ئۆزى نېمىدىن ئىبارەت؟ ھايۋاناتلارنىڭ خىللىرىدىن بىرى ۋە شۇ روھنىڭ بىرەر ھەرىكىتىدە پايدىلىنىدىغان قانداقتۇر بىر ئەزا ئۆزى قانداق بولۇشى كېرەك؟

شۇندىن كېيىن ئەرەستۇ ئوزۇق - تۇلۇك ۋە ئىشلەپچىقىرىش مەسىلىلىرىنى كۆرۈپ چىقىدۇ. ئۇنىڭ پىكرىچە ئوزۇق - تۇلۇكتىن مەھرۇم مەۋجۇدات ياشىيالمايدۇ، غىزا ھايات پائالىيىتىنى تەمىن ئېتىدۇ. ئوزۇقنىڭ بىر قىسمى بۇاستە تەبىئەتنىڭ ئۆزىدىن ئېلىنىدۇ، بەزى قىسمى بولسا، باشقا نەرسىلەر بىلەن ئارىلىشىش نەتىجىسىدە تەشكىل تاپىدۇ. ئۇ، ئۆسۈملۈكلەر نېمىدىن ئوزۇق ئېلىشنى چۈشەندۈرىدۇ. ھايۋانلاردا بىرسى باشقا بىرسىنى يەپ، ئىككىنچىسى ئۆسۈملۈك يەپ، ئۈچىنچىسى تەخمىنەن ئۆسۈملۈكلەر قانداق ئوزۇقلانسا، شۇ يوسۇندا ئوزۇقلىنىدۇ.

ئەرەستۇ يەنە، ئوزۇق بولغۇچى نەرسىلەر جىسىملارنىڭ يەڭگى نەۋئىلىرىمۇ، دەسلەپتە ئۇلار ئوزۇق تەرىقىسىدە پايدىلىنىشقا تەييار بولغانمۇ ياكى ئۇلار كائىناتنىڭ بىر قىسمى بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ جىسىملار پەقەت ئۆزلىرى ئۈچۈنلا يارىتىلغانمۇ، دېگەنى چۈشەندۈرىدۇ. ئەگەر جىسىملار ئوزۇقلۇق ئۈچۈن يارايدىغان

بولسا ياكى ئۇلاردىن ئوزۇقلانسا، بۇ ھالەت مەلۇم مەۋجۇداتلار مەۋجۇدىيىتىگە ياردەم بېرىدۇ. بۇ مەسىلە تەنقىداتى بۇنىڭدىن ئالدىنقى تەھلىلگە ئوخشايدۇ. بۇ ئۇنىڭدا: ئۇنسۇرلار ئۆز - ئۆزى ئۇچۇن مەۋجۇتمۇ ياكى ئۇلاردىن باشقا ھاسىل قىلىنغان جىسىملارنىڭ يارىتىلىشى ئۇچۇن مەۋجۇتمۇ، دېگەن مەسىلە كۆرۈپ چىقىلىدۇ.

بۇ مەسىلىلەر ئەرەستۇ تەرىپىدىن باشتىلا كۆرۈپ چىقىلغان، ئەمما بۇ ساھەدە ئۇ كامالەتكە ئېرىشەلمىگەن. چۇنكى كائىنات ھالەتلىرىدە نېمە مۇھىمراق، دېگەن مەسىلە يۇزىسىدىن ئۇنىڭدا ھەر خىل زىت پىكىرلەر بار.

ئەرەستۇ ساغلاملىق ۋە كېسەللىكنى ھەمدە ئۇلارنىڭ ھەربىر ئايرىم خىلىنى تەكشۇرىدۇ.

ئۇ ساغلاملىقنىڭ قانداقتۇ بىر خىلىنى ۋە كېسەللىكنىڭ بىر خىلىنى كۆرۈپ چىقىدۇ. ئۇلار قانداق سەۋەب بىلەن نېمىشقا، نېمىدەپ ۋە نېمىدىن پەيدا بولىدىغانلىقىنى ئۆگىنىدۇ، بۇلارنىڭ ھەممىسىنى روھىي جەۋھەر تەبىئەتتىن ۋە مەخسۇس روھىي جەۋھەرگە خاس تەبىئەت كۆچلىرىدىن ئالىدۇ. شۇنىڭ ئۇچۇن بىرىنچى ئاساس روھقا ئايلىنىپ كېتىش ئېھتىمالى بار. چۇنكى روھ — تەبىئەت تۇپەيلى بار بولغان ھەم ئۆز مەقسىتى بىلەن — ئۆزى روھنى ماددىغا ئېرىشتۇرىدىغان نەرسىنىڭ سەۋەبىدۇر. تەبىئەتمۇ، ماددىنىڭ تەييارلىنىشىغا سەۋەب بولغان خاسلىقمۇ تەبىئەتنىڭ ئۆزىدە بولۇپ، ماددىنى تەييارلىغۇچى تەبىئەت كۆچلىرىمۇ — ھەممىسى روھقا ئىگە بولغان نەرسىگە تەئەللۇقتۇر.

شۇنداق قىلىپ ئەمەلدىكى (ھەرىكەتتىكى) ئاساس ۋە مەقسەتكە ئالاقىدار بارچە نەرسىلەر بىر پۈتۇن ھالدا روھنى تەشكىل قىلىدۇ.

بۇلار ھەققىدە ئۇنىڭ «سالامەتلىك ۋە كېسەللىك ھەققىدە» دېگەن رىسالىسىدە يېزىلغان.

ئەرەستۇ تەبىئەتتىن ئېلىنغان روھىي جەۋھەر ئېرىشكەن

نەرسىنى تەكشۈرىدۇ. تەبىئەت ھايۋاننى ياشتىن - ياشقا ئۆتۈش ۋاقتىدا بۇ نەرسە بىلەن مەخسۇس تەمىنلەيدۇ.

ئۇ يەنە مەۋجۇداتلارنىڭ تەبىئەتتىن ئېلىنغان ھەربىر باشقا خاس ھالىتىنى ۋە روھىي جەۋھەرلەرنىڭ ئايرىم خۇسۇسىيەتلىرى بولغان تەبىئىي كۈچلەرنى كۆرۈپ چىقىدۇ. بۇلار ئۇنىڭ «ياشلىق ۋە قېرىلىق ھەققىدە» ناملىق رىسالىسىدە بايان قىلىنغان.

ئەرەستۇ ئۆمۈرنىڭ قانچىلىك داۋام قىلىشىنى، قانداقتۇر بىر خىل ھايۋاننىڭ ئۆمرىنى نېمە ئۈزارتىدىغانلىقىنى ھەمدە قانداق سەۋەبلەر ئۇنىڭ ئۆمرىنى قىسقارتىدىغانلىقىنى ئۆگىنىدۇ. ئۇلارنىڭ تەبىئىي (تەبىئەتتىن) ۋە روھىي سەۋەبلىرى ۋە ئاساسلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ھايات ۋە ئۆلۈمنى، ئۇلارنىڭ ھەر بىرى ئۆزى نېمىدىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى تەھلىل قىلىدۇ. ئۇ روھىيەت ئىگىسى بولغان ھايۋاننىڭ پەيدا بولۇشى ۋە بەربات بولۇشىنى، بۇ ھال نېمىدىن، نېمىدە ۋە نېمە مۇناسىۋەت يۈز بېرىشىنى تەكشۈرىدۇ.

ئەرەستۇ بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆسۈملۈكلەرگىمۇ، ھايۋاناتقىمۇ تەئەللۇق ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ. لېكىن ئەينى ۋاقتىدا ئۆسۈملۈكلەر، ھايۋانلار بىلەن تاش جىسىملار ئارىلىقىدىكى قانداقتۇر ئۆزىگە خاس جايىنى ئىگىلەيدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. ئاددىي ئادەملەر، ئۇلارنىڭ نېمىشقا روھىي ياكى تەبىئىي جىسىملارغا تەئەللۇق ئىكەنلىكىنى بىلەلمەي شۇبھىلىنىدۇ. كۆپچىلىك ئۆسۈملۈكلەرنى ھايۋانلار قاتارىغا كىرگۈزۈش زۆرۈر دەپ قارايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن روھ ياكى روھىيەتكە تەئەللۇق قانداقتۇر كۈچلەر تەبىئەتكە يېقىنراق بولىدۇ.

ئەرەستۇ يەنە ئەقىل ۋە سەزگۈ ئەزالارنى كۆرۈپ چىقىدۇ ۋە ئۇلار روھ ياكى روھىي كۈچنىڭ بىر قىسمى دەيدۇ. ئۇ يەنە سەزگۈ ئەزالارنىڭ ھالىتى ۋە بۇ ئەزالار تەسىرىدىكى ماۋزۇلارنى تەتقىق قىلىدۇ. بۇلار ھېس - تۇيغۇلار ئارقىلىق ئىدراك قىلىنىدىغان نەرسىلەر: ھەربىر ھېس - تۇيغۇ ئارقىلىق ئىدراك قىلىنى-

غۇچى نەرسە ئۆزى نېمىدىن ئىبارەت، ئۇلارنىڭ ھەربىرى نەچچە خىل بولىدۇ؟ بۇ خىلىنىڭ ئۆزى قانداق، ئۇلار نېمىدە، نېمىدىن ۋە نېمە ئۈچۈن مەۋجۇت؟

كېيىن ئۇ سەزگۈلەر مەنسۇپ بولغان تەبىئىي ئەزالارنى ۋە ئۇلار نېمىلەرنىڭ ۋاستىسى بىلەن ھېس قىلىنىدىغانلىقىنى تەكشۈرىدۇ. بەزى ئەزالار سەزگۈ ئۈچۈن ماددا، بەزىلىرى قورال بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ. بۇ ئەزالارنىڭ ھەربىرىنىڭ تەبىئىتى قانداق بولۇشى زۆرۈر ۋە ئۇلارنىڭ ھەربىرىدىكى تەبىئىي كۈچلەر ۋە ھادىسىلەر قانداق بولۇشلىرى كېرەك؟ ئۇ ھېس - تۇيغۇلارغا ماس كەلگۈچى ئەزالارنى ۋە ئۇلارنىڭ ۋەزىپىلىرىنى بىرمۇبىر تەكشۈرۈپ چىقىدۇ. ئۇ ئەزالاردا مەۋجۇت روھنىڭ كۈچلىرىدىن بىرى ياكى بىرەر قىسمى تەرىپىدىن بولغان سەۋەبلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ.

بۇلار ئۇنىڭ «تۇيغۇ بىلەن ئىدراك قىلىنغۇچىنى ھېس قىلىش» نامىلىق رىسالىسىدە بايان قىلىنىدۇ.

ئەرەستۇ جانلىق جىسىملاردا مەۋجۇت بولغان ۋە روھتىن چىققۇچى ھەرىكەتلەر (تەسىر قىلغۇچىلار) نىڭ خىللىرىنى، تەبىئىي جىسىملاردا تەبىئەتتىن مەۋجۇت بولغان خىيالىي (مېخانىك) ھەرىكەتنى تەكشۈرىدۇ. چۈنكى تەبىئەت، ھەرىكەت ۋە راھەت (سۈكەت، ھەرىكەتسىزلىك) نىڭ قانداقتۇر باشلىنىشى ۋە سەۋەبىدۇر. ئۇنىڭ پىكرىچە ھەرىكەتنىڭ ئۆزى نېمىلىكىنى ئاخىرغىچە ئېنىقلىماي قالدۇرۇش مۇمكىن ئەمەس. ھەرىكەتنىڭ قانداق خىللىرى بار، ئۆزگىرىشنىڭ ياكى توختاپ قېلىشنىڭ ياكى ھەرىكەتنىڭ باشلىنىشى قەيەردىن پەيدا بولىدۇ، بۇلارنى بىلىش كېرەك. ئۇ ھايۋانلارنىڭ ھەربىر خىلىدىكى شۇ ھەرىكەت ئۈچۈن ماسلاشقان ئەزالىرىنى ئېيتىپ ئۆتىدۇ ۋە ھايۋان ئەزالىرىنىڭ ھەربىرىدە مەۋجۇت بولغان ئاساسلارنى، روھىي كۈچلەر ياكى ئۇلارنىڭ قىسىملىرى ئاقىۋىتى بولغان سەۋەبلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. بۇ ھەرىكەتلەر شۇنداقكى، ئۇلارنىڭ ۋاستىسى

بىلەن ھايۋانلار نەسىلەرنىدۇ خالايدۇ، نەسىلەردىندۇر ئۆزىنى قاچۇرىدۇ.

يەنە بىرەر خىل ھايۋاننىڭ ياشاش جايىنى، نەمە ئۈچۈن ئۇنىڭغا شۇ جاي زۆرۈرلۈكىنى، ئۇ قانداق جايلاردا ياشىشى لازىملىقىنى تەتقىق قىلىش كېرەك بولىدۇ. ھايۋانلار بەزى جايلاردا ئوزۇقلۇق ئىزدەش بىلەن مەشغۇل بولىدۇ، باشقا جايلاردا دۈشمەنلىرىدىن ئۆزىنى ساقلاش ئۈچۈن يوشۇرۇنىدىغان جاي ئىزدەيدۇ، يەنە بىر جاي بولسا، ئۇلارغا ئەۋلادلىرىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. كۆپ ھايۋانلار ئوزۇق - ئوقەت ساقلايدىغان جايلارغا موھتاج. بەزى ھايۋانلار ئالدىنئالا يېغىپ قويغان ئوزۇقتىن پايدىلىنىدۇ، بەزىلىرى بولسا، ئۇنى ھەر كۈنى ئىزدەپ تاپىدۇ.

بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ «ھايۋاندىكى خىيالىي (مېخانىك) ھەرىكەتلەر» ناملىق كىتابىدا بايان قىلىنىدۇ.

كېيىن ئەرەستۇ نەپەس ئېلىشنى تەتقىق قىلىدۇ ۋە كېكىردەك نەپەس ئېلىش ئەزاسى بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ، كېكىردەك مەۋجۇتلۇقىنىڭ سەۋەبى ئۆپكىدۇر، دەپ چۈشەندۈرىدۇ.

ئۇ ئۇيقۇ، بىدارلىق، چۈش كۆرۈشلەرنى تەھلىل قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۆزى نېمىدىن ئىبارەت، نېمىدە ۋە قانداق بولىدۇ، روھىي كۈچلەردىن قايسى بىرى سەۋەب بولۇپ ئۇلار يۈز بېرىدۇ، دېگەن سوئاللارغا جاۋاب ئىزلەيدۇ. ئۇ ئۇيقۇ ۋە چۈشنىڭ سەۋەبلىرى. خىللىرى ۋە ئاساسلىرىنى تەكشۈرىدۇ. ئاندىن يۈز بېرىدىغان ۋەقەلەردىن ئاگاھلاندۇرغۇچى چۈشلەرنى چۈشەندۈرىدۇ. ئەرەستۇ «نېمە بولۇشىدىن» ئاگاھلاندۇرغۇچى چۈشلەر ھەققىدىكى مەسىلە، بىرگىنە روھنىڭ تەبىئىي كۈچلەر بىلەن بىرلەشكەنلىكى بىلەن چېگرىلىنىپ قالىدۇ، دەپ چۈشەندۈرىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن بۇنداق چۈش يەنە روھ مەۋجۇدىيىتىدىن يۇقىرىراق دەرىجىدە تۇرغۇچى باشقا ئاساسلارغىمۇ موھتاجدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەرەستۇ ئاشۇ مەسىلىنى چوڭقۇر ئۆگىنىشتىن ۋاز كېچىپ، ئۆز

ئىزدىنىشلىرىنى شۇ يەردە توختىتىدۇ.

كېيىن ئەرەستۇ، ئۇچ خىل — ئاڭسىز، ئەقىلسىز ھايۋانلىق خاتىرىسىنى تەكشۈرىدۇ. قانداق روھنى كۈچ ۋاستىسىدە ئۇنىڭغا ئېرىشكىلى بولمىدىغانلىقى ۋە ئۇنىڭ قانداق يۇز بېرىدىغانلىقىنى بايان قىلىدۇ.

ئون ئىككىنچى بۆلۈم

ئىنسانىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ھايۋانغا خاس نەرسىلەرنى تەكشۈرگەندە، ئەرەستۇ روھىيەت ۋە روھىي كۈچلەر ئاقىۋىتى بولغان ئۇلارنىڭ سەۋەبلىرى، ئاساسلىرىنى كۆرسىتىش بىلەن چەكلىنىدۇ.

ئون ئۈچىنچى بۆلۈم

ئەرەستۇ ئاشۇ نەرسىلەرنىڭ ئۆزىنى تەتقىق قىلغاندا، ئىنسانغا ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ سەۋەبىنى چۈشەندۈرۈشتە پەقەت بىرگىنە روھ بىلەن چېگرىلىنىپ قالمايدۇ. چۈنكى ئىنساندا بىر كۆزىتىدىغان نەرسىگە توغرا كېلىدىغان نەرسىلەر روھ ھەرىكەتلىرى (تەسىرلىرى) گە قارىغاندا كۆپرەك مىقدارداكى ۋە كۈچلۈك-رەك ھەرىكەتلەر (تەسىرلەر) گە ماسلاشقاندۇر. ئەرەستۇ ئىنساندا ھايۋانلاردا بولمىغان باشقا ئىمكانىيەتلەر، روھ ۋە روھىي كۈچلەردىن پەيدا بولمايدىغان سەۋەب ۋە ئاساسلارنى تاپىدۇ. ئىنسان تەبىئىتى ۋە ئۇنىڭدا مەۋجۇت بولغان تەبىئىي كۈچلەرنى چۈشەندۈرۈش جەھەتتە ئۇلار پەقەت روھ پائالىيىتى (ھەرىكىتى، تەسىرلىرى) گە قارىغاندا يۈكسەكرەك پائالىيەت (ھەرىكەتلەر) ئۈچۈن ماسلاشقان، دېگەن پىكىرگە كېلىدۇ. ئىنسانىنىڭ روھى ۋە روھىي كۈچلىرىنى تەكشۈرۈش جەھەتتە ئەرەستۇ ئىنسان پە-

قەت ئۇچۇن يەنە ئۆزگە نەمىدۇر زۆرۇرلۇكىنى ئېنىقلايدۇ. بۇ ئور ۇندا ئەرەستۇ، نەمىشقا مۇنداق بولۇشىنى ئۆگىنىشكە مەجبۇر بولدى ۋە ئىنسان نۇتۇق ئىگىسى ئىكەنلىكىنى تاپتى. نۇتۇق بولسا، ئەقىل بىلەن باغلىقتۇر. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئەرەستۇ ئەقىلنى ۋە ئۇنىڭ ئۆزى نېمە ئىكەنلىكىنى تەھلىل قىلدى. بۇنى ئۇ روھ ۋە تەبىئەتنى قانداق تەتقىق قىلغان بولسا، شۇ يوسۇندا تەتقىق قىلدى. روھنىڭ قىسىملارغا بۆلۈنۈشىدەك ئەقىلمۇ قىسىملارغا بۆلۈنەمدۇ، ئۇنىڭدا قىسىملار ۋە كۇچلەر بارمۇ؟ ئەقىلنىڭ ھالىتى روھ ۋە تەبىئي ھالەتكە ئوخشاش ئىكەنلىكى، ئەقىل قىسىملارغا ياكى كۇچلەرگە بۆلۈنۈشى، ئىنسان ماھىيەت كەسىپ ئېتىشكە ۋاستە بولغۇچى پائال (تەسرچان) ئاساس ئىكەنلىكى، خۇددى تەبىئەتكە بولغاندەك، ئۇ — ئەقىل ئۆز مەقسىتى (غەرىزى) نىڭ سەۋەب ۋە ئاساسىي ئىكەنلىكى ئەرەستۇغا روشەن بولىدۇ.

تەبىئي جەۋھەرلەر ئىككى خىل بولىدۇ: بىرسىدە نەمىدۇر ئەڭ ئاخىرقى نەرسە بولۇپ، ئۇنىڭ ۋاستىسىدە ماھىيەت ھاسىل بولىدۇ، بۇ تەبىئىدۇر. ئىككىنچىسىدە، قانداقتۇر بىر نەرسە بار بولۇپ، ئۇنىڭ ۋاستىسىدە روھنى تەييارلىغۇچى ماھىيەت ھاسىل بولىدۇ، بۇ ماددا ياكى قورالدۇر. خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش روھىي جەۋھەرلەرمۇ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ: بىرى نەمىدۇر ئاخىرقى چېكىگە يەتكەن بىر نەرسىگە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ ۋاستىسىدە روھ ماھىيەت كەسىپ ئېتىدۇ. ئىككىنچىسىدە روھقا بىر نەرسە ھەمراھ بولۇپ، ئۇنىڭ ۋاستىسىدە ئۇ، ئەقىل ۋە ئەقلىي كۇچ ئۇچۇن ياكى بىر قورال بولۇپ، ماھىيەت كەسىپ قىلىدۇ. ئەرەستۇ ئەقىل ۋە تەپەككۇر قىلغۇچى كۇچلەرنى، ئۇلار روھ ۋە تەبىئەتتىكىگە ئوخشاش ئاساسىي قىسىم ۋە خىزمەتچى (ئىشتەكى) قىسىملارغا بۆلىنەمدۇ — يوق؟ دېگەن سوئالغا جاۋاب

ئىزدەپ كۆرۈپ چىقىدۇ. ئۇ تەپەككۇر قىلغۇچى كۈچلەرنى تەك-شۈرىدۇ، ئۇلارنىڭ قايسى بىرى قايسى بىرسى ئۈچۈن مەۋجۇت، دېگەن مەسىلىلەرنى تەھلىل قىلىدۇ. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئە-رەستۇ تەپەككۇر قىلغۇچى كۈچ ھەرىكەتلىرىنى (پائالىيىتى، تەسىرىنى) ۋە ئەقىلنىڭ ھەرىكەتلىرىنى يېگانە ھالدا تەھلىل قىلىدۇ. ئەگەر نېمىلەردۇر ماھىيىتى ئۆز - ئۆزىچە ھەرىكەت (پائالىيەت، تەسىر) بولمىسا، ئۇ چاغدا ئۇ ئۆز ماھىيىتى ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ھەرىكەت ئۈچۈن مەۋجۇت بولىدۇ.

ئون تۆتىنچى بۆلۈم

تەپەككۇر قىلغۇچى كۈچلەرنىڭ ھەرىكەت (تەسىر) لىرى ۋە ئەقىلنىڭ ھەرىكىتىنى تەتقىق قىلىش جەھەتتە ئەرەستۇ، ئۇلار مەئقۇلات (ئەقلىي بىلىم) لەرگە ئېرىشىشكە قارىتىلغان، دېگەن پىكىرگە كېلىدۇ. ئەمما ئەرەستۇ بەزى مەئقۇلاتلار شۇنداق دەرە-جىدە ئىدراك قىلىنىدۇكى، ئۇلارنى ئىنسان تەبىئەتتىن تەبىئىي نەرسىلەردە ئاكتۇئال مەۋجۇتلۇقىنى تاپىدۇ، بەزىلىرىنى بولسا ئىنسان دەرھال بايقىمايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنى ئىدراك قىلىش خېلى قىيىن، دەپ ھېسابلايدۇ. ئىنسان تەبىئەتتىن ئاكتۇئال مەۋجۇت بولۇش سۈپىتىدە بايقىشى، بىلىشى مۇمكىن بولغان ۋە ئەگەر ئېنىقلانسا پايدىلىنىدۇ، دەپ ئويلايدىغان مەۋجۇت نەرسە-لەرنى ئىدراك ئېتىدىغان كۈچنى ئەرەستۇ «ئەقلىي ئەمەلىيون» (ئەمەلىي ئەقىل) دەپ ئاتايدۇ. ئىنسان ئېنىق نەرسىلەردىن مۇقارىق (ئايرىلغۇچى) بولۇپ، مەۋجۇت نەرسىلەرنى مەۋھۇم (خىيالىي) پىكىر دەپ بىلىۋېلىشقا، ئىدراك قىلىشقا ۋاستە ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدىغان نەرسىنى ئەرەستۇ «ئەقلىي نەزەرىي» دەپ ئاتايدۇ. «ئەقلىي ئەمەلىي» ئىدراك قىلىپ بولغان تەبىئىي نەر-

سىلەردىن بىرەر بىر نەرسىنى بايقاشقا، تېپىشقا ۋاستە بولالايدۇ. غان كۆچىنى ئەرەستۇ «ئىرادىيۇن ۋە ئىختىيارىيۇن» (ئەركىن ئىرادە ۋە ئەركىن تاللاش) دەپ ئاتايدۇ.

ئون بەشىنچى بۆلۈم

ئەرەستۇ ئەقلىنىڭ بۇ ئىككى ئەمەلىي ۋە نەزەرىي كۆچىنى، ئەرەستۇ ئۇلار ئىككىلىسى خىزمەتكار ئۇلارنىڭ ھەربىكەتلىرى (پائالىيەتلىرى، تەسىرلىرى) نى بولسا، خىزمەت ھەربىكەتلىرى، دېگەن پىكىرگە كېلىدۇ. ئۇلار — ئېيتىپ ئۆتۈلگەن كۆچلەر خىزمەتتە بولغان نەرسىلەرنى تەكشۈرۈش يۈزىسىدىن ئەرەستۇ، بۇ نەرسىلەرگە ئاۋۋال تەبىئەتتىكى (تەبىئىي) نەرسىلەر ۋە روھىي كۆچلەر تەئەللۇقتۇر دېگەن خۇلاسىگە كېلىدۇ. ئۇ يەنە ئەقلىنىڭ تۇرلىرى خىزمەت قىلغۇچى ئاشۇ نەرسىلەر، ئىنساندا ئۆز - ئۆزى ئۈچۈن مەۋجۇت بولىدىغان نەرسىلەر بولماي، بەلكى ئۇلار ئىنسانىنىڭ ئەقلى يەتمەيدىغان باركاماللىققا ئېرىشىش ئۈچۈن مەۋجۇتتۇر، دەپ ھېسابلايدۇ.

ئەرەستۇ ئىنسانىنىڭ روھىي كۆچلىرى بىرىنچى نۆۋەتتە تەييارلىنىشىنىڭ سەۋەبچىسى بولغان ئەقلىنى تەكشۈرىدۇ، بۇ كۆچلەرگە خىزمەت قىلغۇچى ئەقلىنىڭ بىر قىسمى ئۈچۈن ئۇلار (يەنە روھىي كۆچلەر) مەۋجۇتمۇ ياكى بۇ خىزمەتنى بەجا كەلتۈرۈپ، ئەقىل ئۇلاردا خىزمەتتە تۇرغان باشقا بىر نەرسىمۇ، دېگەن سوئالغا جاۋاب ئىزدەيدۇ. خىزمەتتە بولغان ئاشۇ قىسىم ئۆز ماھىيىتى بويىچە خىزمەتتە بولۇش مەقسىتىگە ئىگە بولغىنى ئۈچۈن خىزمەت قىلامدۇ ياكى ئۇ قىسىم خىزمەتتە بولۇشقا مەجبۇر قىلىدىغان كۆچلەر بارلىقىدىنمۇ؟ ئۇ چۈشەندۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ: ئۇنىڭدا (يەنى خىزمەتكار قىسمىدا) ئاشۇ كۆچلەرگە خىز-

مەت قىلىش مەقسىتى يوق ئۇ (يەنى خىزمەتكار قىسىم) خىزمەت قىلىدىغان كۆچىلەر ئېنىقراق ئۇلاردىن ماددا ياكى قورال سۈپىتىدە پايدىلىنىدۇ ۋە ئۇ ئۆزى پايدىلىنىدىغان ئاشۇ كۆچلۈكلەرگە نىسبەتەن باش يېتەكچى بولىدۇ.

ئەرەستۇ ئەقلىنىڭ يېتەكچىلىكىنى تەكشۈرىدۇ ۋە ئەقلىنىڭ ۋاستىسى بىلەن خىزمەت قىلىش مۇمكىن بولمىغان نەرسىمۇ — ئەمەسمۇ دېگەننى ئېنىقلايدۇ. ئەرەستۇ بۇ يېتەكچىلىكنىڭ ھەممە سەۋەبلىرى (تەسىرى) شۇنداق ئۇنىڭ ۋاستىسى بىلەن خىزمەتتە بولماسلىق مۇمكىن بولىدۇ، دېگەن خۇلاسىگە كېلىدۇ.

ئەرەستۇ نەزەرىي ئەقىلنى تەكشۈرەر ئىكەن، نەزەرىي ئەقىل ئېرىشىدىغان مەقۇلاتلار (ئەقلىي بىلىملەر) ئۆز ۋاستىسىدە ھېچبىر خىزمەتتە بولىدىغان ماھىيەتلەر ئەمەس، دېگەن پىكىرگە كېلىدۇ (يەنى بۇ مەقۇلات نەزەرىي ئەقىلنىڭ خىزمەتتە بولۇشىغا توسقۇن بولمايدىغان ماھىيەتتۇر). ئۇ يەنە، ئاشۇ ئەقىل ئۆزىنىڭ ئالىي دەرىجىدىكى كامالىتىگە ئېرىشكىنى تەقدىردىمۇ ئۆزى قۇۋۋەتلىك بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئالىي دەرىجىدىكى كامالىتىنى پائال ئەقىل سۈپىتىدە قوبۇل قىلىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ، ئەقلىي بىلىمگە يېتىشكەندىن كېيىن پائال ئەقىلگە ئېرىشىدۇ. ئەرەستۇ پائال (ئاكتۇئال) ماھىيەت بولغان نەزەرىي مەقۇلاتلارغا نىسبەتەن ۋاستىسىدە يېتىشىشنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ ۋە قوشۇمچە قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: نەزەرىي مەقۇلاتلار ئانچە تولۇق بولمىغان شەكىلدە ئىدراك قىلىنىدۇ ۋە بۇ ئەقىل (نەزەرىي ئەقىل كۆزدە تۇتۇلىدۇ) ئۆزىنىڭ ئالىي كامالىتىگە ئېرىشىدۇ، ئۇنىڭدىن زىيادىراق كامالىتى بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئۇنىڭ پىكرىچە بۇ ھالدا ئەقىل شۇنداق جەۋھەر (سۇبستاتسىيە) گە ئىگە بولىدۇكى، ئۇ جەۋھەر ئۆز - ئۆزىدىن ئۇنىڭ (ئەقلىنىڭ) ھەرىكىتى ۋە ياكى ئۇنىڭ ھەرىكىتى بولۇپ قېلىشقا يېقىنلاپ قالىدۇ.

ئون ئالتىنچى بۆلۈم

ئەرەستۇ ئەقىلنىڭ ئۇشبۇ مەۋجۇدىيىتىدىن بەركامالراق مەۋجۇدىيەت بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، دېگەن خۇلاسىگە كېلىدۇ ۋە ئۆزگە نېمىدۇر بارکى، ئۇنىڭ تۇپەيلىدىن، ئۇ (يەنى ئەقىل) ماھىيەت ھاسىل قىلىدۇ، ماھىيەت ھاسىل قىلىش جەھەتتە بولـ ساء ئاشۇ ئۆزگە نېمىلەر ئىنسانىنىڭ ئەقلىگە (ئاڭغا) ئېرىشىشىـ گە يارەمچى بولىدۇ. ئەگەر ئىنسان ئۆزىنىڭ بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇقـ راق كامالەتلىك بولالمايدىغان ئالىي كامالەتكە (يەنى ئەقىلگە) ئېرىشسە، ئۇنىڭ ماھىيىتى ئىنسانىنىڭ (ئەسلى) ماھىيىتى بوـ لۇشقا يېقىنلاشقان بىر قىسمى بولۇشقا باشلايدۇ ۋە بۇ ماھىيەت ئۇنىڭ پائالىيىتى (ھەرىكىتىدۇر). بۇنىڭدىن مەلۇمكى، نەزەرىي ئەقىل بولغان خەيرلىك نەرسىگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن ئىنسانغا خىزمەت قىلىش مەقسىتى بولغان كۆچلەر زۆرۈر ئىكەن. ئىنسان ماھىيىتى ئەقىلدە نامايان بولىدۇ. ئەقىلنىڭ ماھىيىتى ئۇنىڭ ھەرىكىتى (پائالىيىتى) بولۇشقا يېقىن بولغىنىدا ئەقىل ئىگەـ لىك قىلغۇچى پائالىيەت (ھەرىكەت) بولۇشقا باشلايدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئىنسانىنىڭ پەقەت تەبىئىي (تەبىئەت ئاتا قىلغان) ئەۋلادـ تىن ئەۋلادقا ئۆتۈپ، ۋارىسلىق يولى بىلەن ئېرىلىشىدىغان تەپەكـ كۈر قابىلىيىتىدىن تاشقىرى، يەنە ئەمەلىي ماھارەت بولمىقى زۆرۈردۇر. ئەقىل تەپەككۇر ۋاستىسىدە پائالىيەت كۆرسىتىدۇ. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئەرەستۇ ئەقىلنىڭ كامالەتكە ئېرىشىشى ئۈچۈن تەبىئىي (تەبىئەت) ۋە روھىي كۈچلەرنىڭ ئۆزلىرى يېـ تەرلىكمۇ دېگەن مەسىلىنى ئۆگىنىدۇ ۋە ئۇلار يېتەرلىك ئەـ مەس، دەپ چۈشەندۈرىدۇ. دېمەك، ئىنسانىنىڭ ئەڭ ئالىي كامالـ لەتكە ئېرىشمىكى ئۈچۈن ئۇنىڭغا يەنە ئىنسان تەبىئىتى ۋە پائالـ

يىتىگە قوشۇمچە ئىككى خىل — ئەمەلىي ۋە نەزەرىي پىكرىي كۇچلەر زۇرۇردۇر.

ئون يەتتىنچى بۆلۈم

ئەرەستۇ بۇ مەسىلىلەرنى تەكشۈرۈشنى تۇگىتىپ، ئاۋۋال تەتقىق قىلىپ بولغان نەرسىلەرگە قايتىدۇ. تەبىئەتتىن ئىنسان ئۆزى قانداق زات، ئۇنىڭدا روھتىن نېمىلەر مەۋجۇت؟ ئۇ مۇشۇ سەۋەبلەرنىڭ، ئەگەر ئۇلار يا مادىدا تەرىپىدىن ياكى قورال - ۋاستە تەرىپىدىن تەييارلانغۇچى بولسا، مەۋجۇتلۇق شەرت - شارائىتلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. تاكى ئەقىلنىڭ ئەمەلىي كۇچلىرى نەزەرىي ئەقىلگە ئېرىشىشتە ئۇلاردىن ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە پايدىلىنالىسۇن.

كېيىن ئەرەستۇ ئىنسانغا خاس روھىي ماھىيەتلەرنى تەكشۈرۈشكە ئۆتىدۇ. ئۇلارنىڭ بارلىقى ئىنسانىنىڭ كامالەتكە ئېرىشىشىگە يېتەرلىكمۇ ياكى ئۇلار پەقەتلا ئىئانەت - ياردەمچى بولۇپ قالامدۇ؟ بۇ تەتقىقات مەۋجۇدىيەت ئۇنسۇرلىرى ھەققىدىكى نىزامىنىڭ ئۆزىدۇر. ئەرەستۇ يەنە بۇ ئۇنسۇرلار ئۆزلىرىنىڭ ۋاستىسىدە پەيدا بولغۇچى نەرسىلەر ئۇچۇن يېتەرلىك دەپ ھېسابلىنامدۇ — يوق؟ تەبىئىي جەۋھەرلەر ئاقىلانە پائالىيەتنى تەييارلىيالامدۇ — يوق؟ دېگەن مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىدۇ.

ئون سەككىزىنچى بۆلۈم

ئەمما مۇشۇ مەسىلىلەرنى ئۆگىنىشتە ئەرەستۇ مەلۇم بىر مۇشكۇللۇككە دۇچ كېلىدۇ. ئۇنىڭ روھ ۋە روھنىڭ قابىلىيىتىلىرىنى تۇغەتكەندىن كېيىن باشلىغان تەتقىقاتى كۇچلۇك ئەقىل ۋە قۇۋۋەتنىڭ باشقا كۇچلەرگە باغلىق تەرەپلىرىگە بېغىشلانغان.

ئەرەستۇ كامالەتكە، يەنى ھەقىقەتكە ئېرىشىشتە پەقەت روھىي ماھىيەتلەرنىڭ ئۆزى يېتەرلىك ئەمەس، پىكرىي كۈچلەر يەنە باشقا ئاساسقا موھتاجدۇر، دەپ چۈشەندۈرىدۇ. ئەركىن ئىرادە ۋە پىكىر قىلىش تۈپەيلى تەپەككۇر كۈچ تەرىپىدىن ئىدراك ئېتىلگۈچى مەۋھۇم ماھىيەتلەر (بىلىملەر) تەبىئىي ئاساسلىرى بولغان ماھىيەتلەردىن ئاۋۋال مەۋجۇت بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلاردىن باشقا ئەقلىي بىلىملەرگە ئېرىشىشتە پايدىلىنىدۇ.

شۇنىڭ ئۈچۈن ئالدىن كۈچلۈك ئەقلگە ئەقلىي بىلىملەر قانداق تەسىر قىلىدىغانلىقىنى ئۆگىنىش زۆرۈر بولىدۇ. كۈچلۈك ئەقىل نېمىشقا ئەبەدىي ئەمەس؟ بۇنىڭ ئۈچۈن ئەركىن ئىرادە بويىچە ئەمەس، تەبىئەتتىن تەئەللۇق بولۇشى زۆرۈر. دېمەك، ئەلۋەتتە كۈچلۈك ئەقىلدە بىرىنچى پائال (ھەرىكەتتىكى) سەۋەبلەرنى يارىتقۇچى ۋە باشقا ئەقلىي بىلىملەرگە تەبىئىي قابىلىيەت بەرگۈچى قانداقتۇر ماۋزۇ (ئوبېيكت) بولۇشى كېرەك.

ئون توققۇزىنچى بۆلۈم

ئۇشبۇ ئەقلنى (ئون يەتتىنچى بۆلۈم ئاخىرىدا سۆزلەنگەن ئەقىل نەزەردە تۇتۇلىدۇ) ئەرەستۇ تەنقىق قىلار ئىكەن، ئۇنى كۈچ - قۇۋۋەتكە ھېچ ئىگە بولمىغان، پائالىي (ئاكتۇئال) ئىكىلىكىنى ئېنىقلايدۇ ۋە مۇتلەق كۈچ بىلەن قۇۋۋەتكە ئىگە بولمىغان نەرسە ماددا قاتارىغا كىرمەيدۇ، دەپ چۈشەندۈرىدۇ. ئىنسان ئەقلى ئۆزىنىڭ ئاخىرقى كامالىتىگە يەتكەن تەقدىردىمۇ پەقەت ئۆزىنىڭ ماھىيىتى بىلەن پائال ئەقىل ماھىيىتىگە يېقىنلىشالايدۇ، خالاس. ئەرەستۇ ئىنسان ئۆز ماھارىتىنىڭ كامالەتكە يېتىشىشى جەھەتتە شۇ ئەقلگە تەقلىد قىلىشنى ۋە تەقلىد ئۇسۇلى بويىچە ئەڭ ئاخىرقى ھالەت ۋە فائىل (تەسىر قىلغۇچى سەۋەب) ئىكەنلىكىنى ئۆزى ئۈچۈن ئېنىقلاپ ئالىدۇ. ئاشۇ ئەقىل

زېھىنىنىڭ ئاساسىدۇر. چۈنكى ئۇ فائىل ۋە ئۇنىڭ ۋاستىسىدە ئىنسان ئۆزىنىڭ ئەقلىي ماھىيىتىگە ئېرىشىدۇ. ئاشۇ ئەقىل يەنە مەقسەتمۇ؟ چۈنكى ئۇچ خىسلەتكە ئىگە ئاساستۇر. ئۇ فائىل (تەسىر قىلغۇچى سەۋەب)، ئۇ — مەقسەت ۋە ئۇ — پەئال ئەقلىگە يېقىن بولۇشقا ئىنتىلگۈچى بەركاماللىقتۇر. ئىنسان ئەقلى شەكىل، مەقسەت ۋە فائىلى بىلەن پەرقلىنىدۇ. ئىنسان نەپىس (exh) بىلەن قانداقتۇر بىر مەزگىل پەئال ئەقلىگە (ئەقلىي فەئالگە) يېتىشكەچ نېمىدۇر (نەرسە) ئەقلىنىڭ ئۆزىدۇر. پەئال ئەقلىگە يېتىشىش جەھەتتە ئىنسان ئۆزى ۋە ئۇنىڭ (پەئال ئەقلىنىڭ) ئوتتۇرىسىدا بولمايدۇ. ۋە شۇ يوسۇندا ئادەم روھى (نەفسى ئىنسانىي) ئاشۇ ئەقىل ئىگىسى بولىدۇ. ئىنسان روھى (نەفسى ئىنسانى) ئاشۇ ئەقىل ئۈچۈن مەۋجۇت بولغىنىدىن، تەبىئەت بولسا — ئادەمنىڭ تەبىئىي مۇستەھكەملىكىنى بىلىش ئۈچۈن، روھ (نەفس) بولسا — بار نەرسىلەردىن ئەڭ مۇكەممەلى نەزەرىي ئەقىل ئۈچۈن مەۋجۇت ئىكەن، بۇلارنىڭ ھەممىسى مەۋجۇدىيەتنىڭ، ھاياتنىڭ مەلۇم بىر دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈشىدە ئىنسانغا خىزمەت قىلىدۇ.

بەزىدە ئەرەستۇ ئىلگىرى ئۆزىگە چۈشىنىكسىز بولغان مەسىلىلەرگە ياكى ئىنكار قىلغان كۆپ نەرسىلەرگە قايتىدۇ.

كېيىن ئۇ پەئال ئەقلىنى كۆرۈپ چىقىدۇ. بۇ ئەقىل تەبىئەت ۋە روھ (نەفس)، تەبىئىي ۋە روھىي ماھىيەتلەر مەۋجۇدىيىتىنىڭ سەۋەبىمۇ — ئەمەسمۇ؟ دېگەن سوئالغا جاۋاب ئىزدەيدۇ. نەتىجىدە ئۇ ئۇنسۇرلار ۋە باشقا نەرسىلەرنىڭ ھەرىكىتىگە (ھەرىكەتلىنىشىگە) مايىل قىلغۇچى ئاساسلاردۇر، دېگەن پىكىرنى ماقۇللايدۇ. ئۇ ئۆزىگە ساماۋىي جىسىملارنىمۇ ئالغان مەۋجۇت نەرسىلەرگە مەۋجۇدىيەت بېغىشلاش جەريانىدا ئەقىل ساماۋىي جىسىملارغا ئىنسانەت (يارداەم قىلغۇچى) بولامدۇ — يوقمۇ دېگەن مەسىلىنى كۆرۈپ چىقىدۇ. ئۇلاردا (نەرسىلەرگە

مەۋجۇدىيەت بېغىشلاش جەريانلىرى نەزەردە تۇتۇلىدۇ) تەبىئەت، روھ ۋە ئەقلگە ئېرىشىش ئۇچۇن فەزاۋى جىسىملار (ئالەم بوشلۇقى جىسىملىرى) گە كامالەت بەخش ئېتىدۇ ۋە ئاشۇ فەزا-ۋى جىسىملار يارىتىلىدۇ. كۆپ روھىي ماھىيەتلەر ئۆزلىرىگە مۇناسىپ ماددىلارغا ئېرىشىدۇ. بۇ ماددىلار بولسا ئەقلىنى قايتا يارىتىش ئۇچۇن ئۇلاردا مەۋجۇت بولغان تەبىئەتنى تەييارلايدۇ. بۇ ھال خۇددى ئادەم ئۆزىدىن ئالدىنقى ئادەمدە، ئۇ يەنە ئالدىنقىسىدىن تۇغۇلغانغا ئوخشايدۇ. ھايۋانات ۋە نەباتاتتىمۇ خۇددى شۇ يوسۇندا يۇز بېرە-دۇ. مەدەنلەر بولسا ئۆزلىرىگە ئوخشاش خىللاردىن پەيدا بولماي-دۇ.

شۇنىڭغا ئوخشاش بۇ خىلنىڭ شەكىللىنىشىگە ئىنسانەتلىك (يارىتىم) قىلغۇچى نەرسىنىمۇ تەكشۇرۇپ چىقىدۇ. قىسقىسى خىللارغا شەكىل بەرگۇچى فەزاۋى جىسىملارمۇ ياكى پائال ئەقىل-مۇ؟ ياكى پائال ئەقىل فەزاۋى جىسىملارغا شەكىل بېرىپ، ئۇلار ئۆز نۆۋىتىدە ماددىلارنى ھەرىكەت كەلتۇرەمدۇ؟ شۇنىسى ئېنىق-كى، فەزاۋى جىسىملار تەبىئىي جىسىملارنىڭ جەۋھىرىنىمۇ تەت-قىق قىلىش زۆرۇرىيىتى پەيدا بولىدۇ. ئۇلار تەبىئەتمۇ، روھمۇ، ئەقىلمۇ ياكى باشقا بىر كامالەتكە يەتكەن نەرسىمۇ؟ ئۇلارنىڭ تەتقىقاتى پەقەت تەبىئەت تەتقىقاتىغا قارىغاندا ئومۇمىيراق، كەڭ-رەك بولۇشى كېرەك. ئەرەستۇ فىزىكىدا بۇ مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلار ئىكەن، تەبىئەتنى تەكشۇرۇشتىكى ئەڭ ئاخىرقى نۇقتا — ئەقلىي پەئال ۋە فەزاۋى جىسىملارنىڭ ھەرىكەت مەنبەئىدۇر، دەپ تەكىتلەيدۇ. ئىنسان تەرىپىدىن قابىلىيەتكە ئېرىشىشتە روھ-لارنىڭ كۇچ ۋە ھەرىكەتلىرى ئەمەلىي تەسەۋۋۇر كۇچى بىلەن نەزەرىي ئەقىل كامالىتى ئۇچۇن خىزمەت قىلىدۇ. پەقەتلا تۇغما ئارزۇلار ۋە ھېس - تۇيغۇنىڭ ئۆزى، ئەمەلىي ئەقلگە تەۋە بولغان ھەرىكەتلەر (پائالىيەتلەر) يېتەرلىك ئەمەس.

شۇنىڭ ئۈچۈن ئىرادىۋى (ئەركىن ئىراده) ۋە نىيەت بىلەن مەۋجۇت بولغان بارچە پائالىيەتلەرنى (ھەرىكەتلەرنى) ئۆگىنىش زۆرۈرىيىتى پەيدا بولىدۇ. ئەگەر ئىرادىنىڭ ماھىيىتى ئەمەلىي ئەقىلگە مەنسۇپ بولغان ئەركىن ئىرادىدۇر. شۇ سەۋەبتىن ئۇنى باشقا تىرىك مەۋجۇداتلاردىن، مەسىلەن: ھايۋانلاردىكى «ئەزگۈ ئىرادىگە» ئوخشىتىپ بولمايدۇ. دېمەك، مۇشۇ ھەرىكەتلەرنى بىلىش ۋە ئاخىرقى مەقسەتتىن ئىبارەتبولغان سۇد (پايدا) ۋە زىياننىڭ پەرقىنى بىلىۋېلىش كېرەك بولىدۇ. ئەرەستۇ يەنە بۇ ھەرىكەتلەردىن پەيدا بولغۇچى تەبىئىي پايدىلىق نەرسىلەرنىمۇ ئۆگەندى. ئۇ ھايۋانلار ۋە ئۆسۈملۈكلەرنىڭ روھىي ماھىيەتلىرىدىكى تەبىئىي ئاساسلارنىمۇ كۆرۈپ چىقىدۇ ۋە ئىنسانىي كامالەتكە ئېلىپ بارغۇچى ھەرىكەت پائالىيەتلەرنىڭ مەجمۇئەسى (يەغىندىسى) ئۇچۇن ئۇلارنىڭ (روھىي ئاساسلارنىڭ) قايسى بىرى پايدىلىق ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاش زۆرۈر دەيدۇ. ئۇ باشقا تەبىئىي (تەبىئەتكە ئائىت) نەرسىلەرنىمۇ، يەنى تاشلار مەدەن ۋە ئۇنسۇرلارنى تەھلىل قىلىدۇ ۋە ئۇلاردىن قايسى بىرىنىڭ پايدىلىق ئىكەنلىكىنى ئېنىقلايدۇ. ئۇلاردىكى تاش، مەدەن ئۇنسۇرلاردىكى مەۋجۇدىيەتكە فەزاۋى جىسىملار سەۋەب بولغۇچى ھالەتلەرنى كۆرستىدۇ. ئۇ ھايۋانلار ۋە ئۆسۈملۈكلەرگە نىسبەتەنمۇ خۇددى شۇنداق تەھلىل يۈرگۈزىدۇ.

شۇنىڭ ئۈچۈن نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆگىنىش، تەبئىي ماھىيەتلەر ھەققىدە ئەتراپلىق بىلىم ئېلىشقا ئىنتىلىش بولسىمۇ كېرەك ۋە ئۇلار ھەققىدە فىزىكىۋى ۋە پۇقرالارچە پەلسەپىدىن (فەلسەفەتۇنمەدەنىيەتۇن) يېتەرلىك ھالدا مەلۇم بولمىغان ھالەتلەرنى تولدۇرۇش كېرەك.

شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئەرەستۇ ئۆزىنىڭ «كىتابۇر - رۇبۇبەتۇن» (مېتافىزىكا) رىسالىدە مەۋجۇت نەرسىلەرنى، تەبىئىي ماھىيەتلەرنى ئۆگەنگەن ۋە تەتقىق قىلغان ئۇسۇلىدىن ئۆزگىچە

رەك ئۇسۇلدا ئۆگەنگەن ۋە تەتقىق قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

يۇقىرىدا ئېيتىلغانلاردىن شۇ نەرسە مەلۇم بولىدۇكى، بۇ ئاستە بەدەن ۋە ھېس - تۇيغۇ سالامەتلىك ئۇچۇن بۇ ئاستە پايدىلىنايدىغان مەئقۇلاتلارنى (ئەقىل ئىشەنچ قىلىدىغان ماھىيەتلەرنى) ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش زۆرۈر ئىشتۇر ۋە ئىنسان بىلىشى زۆرۈر بولغان ئىلىملەرگە نىسبەتەن ئىنسان قەلبى (نەفسى ئىنسانىي) روھ ئىنتىلىدىغان، كۆرسىتىپ تۇرىدىغان نەرسىلەر مەۋجۇتلۇقىنىڭ سەۋەبى ھەققىدە مەلۇماتنى بىلىش ئىنسانىي ماھىيەتنىڭ ئېھتىياجى كۆپەكتۇر. ئۇلاردىن ئەڭ پايدىلىقلىرى ئىنسان ماھىيىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئىنسانىنىڭ ئەڭ يۇقىرى كامالەتنى ئىگىلىشىدە زۆرۈردۇر.

پەندە ئەرەستۇ تەرىپىدىن بىرىنچى مەرتىۋە ئۆگىنىلگەن دانىشمەنلىك (ھېكمەت) مەسىلىسى (يەنى پەلسەپە) ۋە ھەقىقەتنى تەكلەش ئۇچۇن ئۆتكۈزگەن تەتقىقاتى، ئىنسان ئەقلىي قۇۋۋىتىنى بېيىتىشتا بىرىنچى زۆرۈرىيەتكە ئايلاندى. چۈنكى ئىنسانىنىڭ يارىتىلىش سەۋەبىمۇ شۇدۇر. باشقا پەن، يەنى مەنتىقىگە كەلسەك، ئەرەستۇ ئۇنى ئىككى مەقسەتتە تەتقىق قىلىدۇ: ئۇلاردىن بىرى ئىنسان يارىتىلىشىنىڭ سەۋەبى بولغان ئىنسان ئەقلىنى يۇقىرى كامالەتكە يەتكۈزۈشتە خىزمەت قىلىدۇ. باشقىسى — فىزىكا (تەبىئەت) ۋە مېتافىزىكا ئەل - ئىلاھىيەت (ئەل رۇبابەت) پەنلىرىدە يېتىشمەيۋاتقان بىلىملەرنى تولدۇرىدۇ.

شۇنداق قىلىپ پەلسەپە — ھېكمەت ئىمكانىيەتنىڭ بىرىچە ھەقىقەتكە يېتىش ئۇچۇن ئەلۋەتتە زۆرۈردۇر.

ئەبۇ ناسىر فارابىينىڭ «فازىل ئادەملەر شەھىرى» ناملىق توپلىمىدىن 1993 - يىل تاشكەنت نەشرى ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇپ ئېلىندى).

ئەفلاتۇن قانۇنلىرىنىڭ ماھىيىتى

(تەلخىسۇ نەۋامىسى ئەفلاتۇن)

ئەگەر ئىنسان ھەر قانداق ھايۋاندىن بىرەر نەرسىدە ئۈستۈن بولسا، ئۇ نەرسە ۋە ئىش ـ ھەرىكەتلەرنىڭ پەرقىنى ئاجرىتىشقا يارىدىم بەرگۈچى بىر كۈچ بولىدۇ ۋە ئىنسان ئەشۇ كۈچ يارىدىمىدە نەرسە ۋە ئىش ـ ھەرىكەتلەردىن ئۆز خاھىشى بويىچە پايدىلىنىدۇ. ئىنسان ئۇلارنىڭ قايسى بىرى پايدىلىق، قايسى بىرىنىڭ زىيانلىق ئىكەنلىكى ئۆزىگە روشەن بولمىغۇچە كۆزىتىدۇ ۋە پايدىلىقنى تاللىۋېلىپ ئۆزلەشتۈرىدۇ، زىيانلىقلىرىنى رەت قىلىپ، بۇلاردىن ئۆزىنى قاچۇرىدۇ. كۈچلەرنىڭ ھەرىكەتكە ئايلىنىشى تەجرىبە يارىدىمىدە ئەملگە ئاشىدۇ. تەجرىبىنىڭ ماھىيىتى — ئايرىم تۈرلەر توغرىسىدا پىكىر يۈرگۈزۈش، ئاشۇ ئايرىم نەرسىلەر بىلەن ماس كېلىدىغان ئومۇمىيەتلەر ھەققىدە مۇلاھىزە قىلىشتىن ئىبارەتتۇر.

تەجرىبە ئۆتكۈزۈپ، بۇ تەجرىبە ۋە ھەرىكەتلەردە نەرسىنىڭ ھەقىقىي ماھىيىتىگە قارىمۇ قارشى ھالىتى ھەققىدە ئويلاپ ئاداش-قان ئادەم كامالەتكە يەتكەن ئەمەس، بەلكى بۇ ئىشتا كىم ئەڭ كۆپ تەجرىبىگە ئېرىشسە، شۇ ئەڭ مۇتەۋەر ۋە كامالەتكە يەتكەن ئىنساندۇر. يېڭىلىپ قېلىشنىڭ سەۋەبلىرى كۆپ، ئۇلاردىن (خاتا پىكىر قىلىشتىن) سۇغستانىڭ سەنئەت ھەققىدە سۆز قىلغۇچىلار پايدىلانغان.

دانىشمەن كىشىلەر ئايرىم نەرسىلەر ئۈستىدە ئۆز كۆزىتىش-لىرى جەريانىدا ئومۇمىي پىكىرلەر ۋە مۇلاھىزىلەرگە تايىنىشقا

تۇغما قابىلىيەتلىرى بولغان ئادەملەر ئەمەس، بەلكى تەجرىبە ئارقىلىق ئەسلى ھەقىقەتكە يېتىشكەن كىشىلەردۇر. شۇنىڭدەك ئايرىم نەرسىلەرنى ئۆزىدە مۇجەسسەم قىلغان ۋاقىت داۋامىدا شۇ نەرسىنىڭ شۇنداق ئىش - ھەرىكىتى بىرنەچچە قېتىم كۆزىتىلسە، ئاشۇ ئايرىم نەرسە سۇبستانتسىئونال (پۈتۈن بارلىق ۋە ھادىسىلەرنىڭ ماھىيىتى، دەسلەپكى ئاساسى) بولۇپ قالىدۇ. خۇددى بىر ياكى ئىككى ۋە ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ قېتىم توغرا سۆزلەنسە، ھەقىقەتنىڭ پۈتۈنلەي ھەققانىيلىقى توغرىسىدىكى مۇلاھىزە تۇغما قابىلىيەتكە ئوخشاپ قالغىنىدەك، بۇ نەرسە ھەققىدە شۇ ئىش - ھەرىكەتلەرنىڭ ئۆتكەن جەمئىي ۋاقتىغا قاراپ باھا بېرىلىدۇ. يالغان سۆزلەنگەندىمۇ خۇددى شۇنداق بولىدۇ. جەسۇرلۇق، قورقۇنچاقلىق ياكى ئىنسان تەبىئىتىنىڭ باشقا بىرەر تەرىپى بىرنەچچە قېتىم مۇلاھىزە قىلىنسا، ئۇ چاغدا بۇلار ھەققىدە ھەممە، دائىما ئۆز پىكرىنى بىلدۈرىدۇ.

ئەگەر ئاقىللار ئادەملەردىكى تۇغما قابىلىيەتلەرنىڭ بۇ ئەھمىيىتىنى بىلسە ئىدى، ئۇ كۆڭۈللىرىدە كۆپچىلىك باھا بېرىشى مۇمكىن بولغان، كۆپ قېتىم تەكرارلانغۇچى بىرەر پەزىلەتلەرنى تاپقان بولاتتى. كېيىن ئۇلار شۇ پەزىلەتنى، ئۇنىڭ تەتۈرسىچە بىرەر ئىش قىلىپ، ئادەملەردىن يوشۇرغان بولاتتى، ئادەملەر بولسا (شۇ تەتۈر ئىشنى) ئۇنىڭ ئاۋۋالقى خىسلىتى، دەپ ئويلار ئىدى. بۇ خۇددى ئىمان، ھەقگويلۇق، زاھىدلىق ھەمدە مۇراسىملاردىن ياخشى خەۋەردار بولغان ۋە ئېزگۈلىكلەرنى خەلق ئارىسىدا تارقاتقۇچى ئاق كۆڭۈل تەقۋادارنىڭ ئىشىغا ئوخشايتتى. ئۇ جاھىل ھاكىمنىڭ تەقىب قىلىشىدىن قورقۇپ، شەھەردىن قاچماقچى بولغان، ئەمما ئاشۇ ھاكىم تەرىپىدىن ئۇنى قەيەردىن بولمىسۇن تېپىپ كېلىپ، ھەپسىگە قاماشقا پەرمان چۈشۈرگەندەك. تەقۋادار شەھەرنىڭ ھېچقايسىسى دەرۋازىسىدىن چىقىپ كېتەلمىدى. ئۇ سۇلتاننىڭ ساقچىلىرى قولىغا چۈشۈپ قېلىشتىن

قورقاتتى. شۇ چاغدا زاھىد بايراملىق كىيىملىرىنى كىيىپ ياسا-
نىشقا، قولىغا تەسبۇر ئېلىپ، ئۆزىنى يالغاندىن مەسلىككە سې-
لىپ، تەسبۇرنى چالغان هالدا كېچىسى شەھەر دەرۋازىسى ئالدىغا
كېلىشكە مەجبۇر بولدى. دەرۋازىۋەن ئۇنىڭدىن: «سەن كىم
بولىسەن» دەپ سورىدى. زاھىد مەست كىشىدەك: «مەن پالانچى
زاھىدمەن» دەپ جاۋاب بەردى. دەرۋازىۋەن «بۇ مېنى مەسخىرە
قىلىۋاتىدۇ» دەپ ئويلاپ، ئۇنىڭ يولىنى توسىمىدى. شۇنداق
قىلىپ زاھىد، هەرگىز يالغان سۆزلىمەي، تەقىبىدىن قۇتۇلدى.

ئۇشبۇ مۇقەددىمىدىن كۆزلىگەن مەقسىتىمىز، دانىشمەن
ئەفلاتۇن (پىلاتۇن) ئۆزى بىلگەن ئىلىملەرنى هەممە ئادەمگە
ئاشكارىلاشنى ئۆزىگە ئەپ كۆرمىگەنلىكتىن، شۇنىڭ ئۈچۈن تىم-
سالالار، مەجازلار، تېپىشماقلاردۇر. ئىدراك ئېتىشكە قىيىن
ئۇسۇللار ۋاستەسىدە ئىلىمنى ئاڭا ئالاقىسى بولمىغان ئادەملەر
چۈشىنەلمەيدىغان دەرىجىگە يەتكۈزگەننى كۆزدۈپ چىقىشتۇرۇر.
بۇ ئىلىمنىڭ قەدرىگە يەتمەيدىغان ياكى ئۇنىڭدىن توغرا پايدىلا-
نايدىغان ئادەملەرگە نىسبەتەن توغرا تەدبىردۇر. ئەگەر ئىلىم
مەلۇم ۋە چۈشىنەرلىك بولۇپ كۆپچىلىك ئارىسىغا تارالغاندا،
ئەفلاتۇن بەلكى ئىلىم توغرىسىدا ئوچۇق ۋە ئېنىق سۆزلىگەن
بولاتتى. مۇتالىئە قىلغۇچى ۋە ئاڭلىغۇچى بولسا، ئۇلارنى بىر
مىسال دەپ، ئەفلاتۇن شۇ مىساللار ئارقىلىق ئۆز ئەسىرىدىكى
يوشۇرۇن نۇقتىلارنى ۋە زىددىيەتلەرنى ئۇ ئاۋۋال چۈشەندۈرگەن،
كۆرسىتىپ ئۆتكەن نۇقتىلىرىدا توختىلىپ يۈرمەي، ئۆز سۆھ-
بەتلىرىدە يارىتىلغان ئىلىمدە كۆرسىتىلگەنلىرىنىلا تەكىتلەيدۇ.
بۇ، ئۇنىڭ «قانۇنلىرى» دىكى ئۇسۇلدۇر. بىز بۇ كىتابنى چۈ-
شەنمەكچى بولغان ۋە ئۆگىنىشتە قىينالغان ئادەملەرگە پايدىلىق
بولۇشى ئۈچۈن ئۇنىڭ ئۇشبۇ ئەسىرىدە ئۇقتۇرۇلغان ئاساسىي
مەنانى تەكىتلەپ كۆرسىتىشكە بەل باغلىدۇق.

بىرىنچى بۆلۈم

سوئال بەرگۈچى (ئافىنالىق) قانۇنلارنىڭ جارى ئېتىلىشى-نىڭ سەۋەبلىرىنى ۋە بۇ سەۋەبلەرنىڭ مەناسىنى، ئېيتىپ ئۆتۈل-گىنىدەك، ھەقىقەتەنمۇ قانۇنلارنى تۈزگۈچى نامىدىن ئەمەلگە ئا-شۇرامدۇ ـ يوقمۇ؟ بۇنى ئېنىقلايدۇ. جاۋاب بەرگۈچى (كلىنىي) يۇنانلاردا بۇ قانۇنلارنى جارى قىلغۇچى نېۋتۇس ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇ بۇ ئىشتا بۇيۇك نەتىجىلەرگە ئېرىشكەنلىكىنى چۈشەندۈردى. قانۇنلىرىنىڭ كۆپلىكى ۋە كۆپى پايدىلىق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈ-رۇش ئۈچۈن ئەفلاتۇن باشقا بىر قانۇن ھەققىدە ھېكايە قىلىشقا باشلايدۇ. ئۇ ئىسپات تەرىقىسىدە شېئىرىيەتتىن مىسال ئالىدۇ ۋە قەدىمكى قانۇن جارى قىلغۇچىلارنى مەدھىيىلىگۈچى ئادەملەر ئارىسىدا كەڭ تارقالغان ئىبرەتلىك سۆزلەرنى كەلتۈرىدۇ. كې-يىن ئۇ قانۇنلارنى ئۆگىنىش توغرا ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. چۈنكى قانۇننى بىلمىگەن ۋە ئۇنىڭغا بويسۇنمىغانلار (قانۇنلارنى) مەنىسىز دەپ ئاتاشنى خالاپ قالىدۇ. ئەفلاتۇن قانۇنلارنىڭ ھەر قانداق ئاقىللىقتىن ناھايىتى ئۈستۈن تۇرۇشنى چۈشەندۈرىدۇ. ئۇ ئۆز دەۋرىدە مەلۇم بولغان قانۇنلاردىن ئايرىم-لىرىنى ئۆگىنىپ چىقىدۇ.

سۆھبەتتە سەرۋلەر ھەققىدە ۋە سوئال بەرگۈچىنىڭ قايسى يول بىلەن مېڭىشى ھەققىدە ئەسكەرتىپ ئۆتىدۇ. كۆپ ئادەملەر بۇ يەردە نازۇك مەنا دەپ ئويلايدۇ. ئەفلاتۇن بەھس قىلغۇچىلار-نىڭ سوئال ـ جاۋابلىرى ۋە ئەركىن ھەمدە چۈشىنىش قىيىن بولغان غايىلەر ياردىمىدە باشقىلار ئويلىغان مەنادىن ئۆزگىچە مەنىدە ئۆز نۇتۇقىنى سىزماقچى بولغان غايىلەر ياردىمىدە باشقىلار ئويلىغان مەنادىن ئۆزگىچە مەنىدىن ئۆز نۇتقىنى سىزماقچى بول-غان مەنانىڭ تەتۈرىسىنى يارىتىشتا نۇتۇق روشەنلىكىگە ئېرىشكەن.

كېيىن ئۇ ئۆزلىرىدە (يۇنانلاردا) مەلۇم بولغان قانۇنلارنى كامالەتكە يەتكۈزۈشكە كىرىشىدۇ، ساغلام ئەقىل تەلىپىگە بىنا-ئەن ئۇلارنىڭ قانچىلىك توغرىلىقى ۋە پايدىلىنىشقا يارايدىغانلىقى-نى ئۆگىنىدۇ. جامائەت بولۇپ تاماق يېيىش، ئېغىر يۇكلەرنى توشۇشتا يەڭگىل قۇرۇلمىلاردىن پايدىلىنىش ئەنە شۇنىڭغا كىرە-دۇ. ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى پىيادە يۇرۇيدىغانلىقىنى ھېسابقا ئې-لىپ تەكشى بولمىغان يوللاردا ئادەملەر ئارىسىدا بىرەر ئىش ياكى ئۆزئارا ياردەم مەۋجۇت بولسا، بۇنىڭدىن بولىدىغان پايدىنىڭ ناھايىتى كۆپ بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۇرىدۇ.

كېيىن، ئۇ مۇڭاپىق قوراللارنىڭ قوللىنىلىشى، ئۇلارنى ئىشلىتىش ماھارىتى، بىرلەشتۈرۈش ۋە ئۆزئارا جايلاش-تۇرۇش - ئايرىم ئادەملەر ئۈچۈن ئەمەس، دائىمىي ئۇرۇش ھالەتلىرىدە ئومۇمىي زۆرۈرىيەت ئىكەنلىكىنى چۈشەندۇرىدۇ.

ئەفلاتۇن شۇنىڭدەك، بەزىلەر ئۇرۇشتا قانداق پايدا ئالىدى-غانلىقىنى، ئۇرۇشنىڭ ئايرىم ئورۇنلىرى كۆپچىلىك تەرىپىدىن پۈختا ئۆگىنىلگەنمۇ - يوقمۇ دېگەنلەرنى بايان قىلىدۇ. كېيىن ئايرىم ۋە ئومۇمىي مەسىلىلەرنى ئىزاھلايدۇ، ئاخىرىدا ئۇرۇش مەسىلىسىگە ئۆتىدۇ ۋە ئۇرۇشمۇ قانۇنلارنىڭ كۆپ پايدىلىق تەرە-پى بارلىقىنى ئەسلىتىدۇ. مەسىلەن: سىرتتىن ھېسىم ئىشلە-تىپ، سىڭدۈرۈلىدىغان كۆڭۈل غەزىپىنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئىنسانىنىڭ ئۆزى بىلەن ئېلىپ بارىدىغان ھەقىقەت ئىزدەش جە-ھەتتىكى كۈرەشتە قانۇننىڭ پايدىسى بارلىقىنى ئېيتىدۇ.

ئۇ يەنە قانداق شەھەر فازىل (پەزىلەتلىك) شەھەر ۋە قانداق ئادەم فازىل ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. قائىدىلىك، ساغلام فازىل ئادەملەرلا پىكىر يۈرگۈزۈش پەزىلىتىگە ئىگە ئىكەنلىكى، فازىل ئادەمنىڭ ھەمىشە غالىب ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ھاكىم (قازى) غا ئىگە بولۇش خاھىشىنىڭ چىن ئىستەك ئىكەنلە-كىنى، ئۇنىڭغا بويسۇنۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى چۈشەندۈرىدۇ ۋە

بۇنىڭدىن كېلىدىغان پايدىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ مېھرىبانلىق ۋە باشقۇرغۇچىدىكى ئاساسىي ۋە ئەڭ ئەرزىمەس تەرەپلەردىن باشلاپ، خەلقنى ئۇرۇشلاردىن ساقلاشتا ھەم جاھالەتنى باستۇرۇشقا خەيرىخاھ ھاكىمنىڭ ھايات تەرزى قانداق بولۇشى لازىملىقىنى تەرىپلەيدۇ.

ئۇ ئادەملەرنىڭ ئۆزئارا ئۇرۇشلارنى بىر ياقلىق قىلىشقا بولغان خاھىشلىرىنى چۈشەندۈرىدۇ ۋە بۇ خاھىشنى مۇستەھكەملەش زۆرۈرلۈكى ھەققىدە سۆزلەيدۇ. چۈنكى بۇ ئېزگۈلۈك ياخشىلىقتۇر. بۇ نەرسە پەقەت قانۇن بولغاندىلا ۋە ئۇ قانۇن ياخشى ئىشلىگەندىلا ئەملگە ئېشىشى مۇمكىن. ئەگەر قانۇن جەڭ قىلىشنى بۇيرۇسا، دېمەك، بۇ ئۇرۇش ئۇچۇن ئەمەس، تىنچلىق ئۇچۇن قىلىنىدۇ. ئەفلاتۇن ئىنسانىنىڭ خەۋپسىز ياشىشى ئۇچۇن يالغۇز پاراۋانلىقنىڭ بولۇشلا يېتىشمەسلىكىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلە تەرىقىسىدە ئۇ مەشھۇر يۇنان شائىرى تىرتەينىڭ شېئىرلىرىنى كەلتۈرىدۇ. ئەفلاتۇن مەدھىيە ئوقۇغان جاسارەت تاشقى ئۇرۇشتىكى جاسارەت ئەمەس. لېكىن ئادەملەر باھالىق ـ قۇدرەت ئارقىلىق ئۆز (ئىللەتلىرى) ئۈستىدىن غالىب كېلىپ، تىنچلىقنى تەمىنلەشلىرى مۇمكىن، دەيدۇ.

ئەفلاتۇن ئەيتىدۇكى، بالاغەتكە يەتكەندىن كېيىن ۋە بۇ ئىش نېسىپ ئەتكەندە قانۇنچىلارنىڭ مەقسىتى خۇدا يولىدا جەسۇرلۇق، بۇيۇكلۇككە ئېرىشىش، ئۇ دۇنيادا ياخشى مۇكاپات ئېلىشقا ئىنتىلىش بولۇشى لازىم. بۇنىڭ ئۈچۇن تۆت تۈغما پەزىلەتتىن بۇيۇكرەك پەزىلەتكە ئېرىشىش زۆرۈر. ئەفلاتۇن ئىنسانلار ئارىسىدا شۇنداق ساھىبى قانۇنلار ئۈچراپ قېلىشى مۇمكىنلىكىنى ۋە ئۇلار ئۆز ئالدىغا تۇرلۇك مەقسەتلەرنى قويۇشلىرىنى، ئەمما قانۇن تۈزۈشتە ئالدىراڭغۇلۇق نەتىجىسىدە يامان نەتىجىلەرگە ئېرىشىشلىرى مۇمكىنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئەفلاتۇن ئاشۇلارغا ئوخشاشلارنىڭ ئالدامچىلىقىدىن ئادەملەرنى ئېھتىيات قىلىشقا

ئۇندەش مەقسىتىدە بۇ گەپلەرنى ئەسلىتىپ ئۆتىدۇ.

ئەفلاتۇن ئېزگۈلۈك، ياخشىلىقلارنى ئىككى تۈرگە بۆلىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ قايسى بىرلىرى ئىنسانىي، قايسى بىرى ئىلاھىي ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئىلاھىي ياخشىلىق ئىنسانىي ياخشىلىقلارغا تەسىر ئۆتكۈزىدۇ. ئەگەر ئىلاھىي ئېزگۈلىكلەر ياخشىلىقلار ئۆزلەشتۈرۈلسە، ئۇ ھالدا ئىنسانىي ياخشىلىقلارمۇ ئۆزلەشتۈرۈلىدۇ، پەقەت ئىنسانىيلىرى ئۆزلەشتۈرۈلگەندە بولسا ئىلاھىيلىرىنى قولدىن بېرىپ قويۇش مۇمكىن. ئىنسانىي ئېزگۈلۈكلەر، خەيرىلىك نەرسىلەرگە كۆچ، گۈزەللىك، بايلىق، بەلىم ۋە باشقىلار كىرىدۇ. بۇلارنى ئەفلاتۇن ئۆزىنىڭ ئەخلاق ھەققىدىكى كىتابلىرىدا تەھلىل قىلىدۇ. ئۇ ھەقىقىي قانۇن ئىگىسى ئىلاھىي ئېزگۈلىكلەرگە يېتىش ئۈچۈن بۇ ئېزگۈلىكلەر ياخشى بىر تەرتىپكە سالغۇچى زات ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. چۈنكى ئۇ پايدىلىنىدىغان ئېزگۈلىكلەر قانۇن تەلەپ قىلغىنىدەك ئىلاھىي ئېزگۈلىكلەردۇر. ئەفلاتۇن قانۇن چىقارغۇچىلار ئېزگۈلىكلەك، ياخشىلىققا ئېرىشىشكە يارەملىك بېرىدىغان ۋاستىلەرگە ئېرىشىشلىرى، ئادەملەر ئېزگۈلىكلەرگە ئېرىشىش يولىدا قەتئىيەت كۆرسىتىش زۆرۈرلۈكىنى ئاڭلىرىغا سىڭدۈرۈشى لازىملىقىنى تەكىتلەيدۇ. ئاۋۋال بۇ قانۇنىي نىكاھلارغا، ھېرىس ۋە ھېس - تۇيغۇلارنى تەرتىپكە سېلىشقا، ئۇلاردىن پەقەت قانۇن تەلەپ قىلغان مىقدارىدا ئۆزلەشتۈرۈشكە تەئەللۇقدۇر. بۇ يەنە قورقۇنچ ۋە غەزەپ، مۇدھىش ۋە گۈزەل ئىشلار ھەمدە ئېزگۈلىكىكە ئېلىپ بارىدىغان باشقا ۋاستىلەرگە تېگىشلىكتۇر. كېيىن ئەفلاتۇن بۇ ۋاستىلەرنىڭ ھەممىسىدىن زېھنىي ۋە ئاپپوللونلارنىڭ پايدىلانغانلىرىنى ئېيتىپ ئۆتىدۇ. ئۇلارنىڭ قانۇنلىرىدىكى ھەربىر ئەمىر - تەلەپلەردىن قانچىلىك كاتتا پايدا بارلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. مەسىلەن: ئوۋغا دائىر ياكى جامائە بولۇپ تاماقلىنىش ياكى ئۇرۇشتا تېگىشلىك بولغان ئەمىر - پەرمانلار. ئۇ

يەنە ئۇرۇشنىڭ زۆرۈرىيەت يۈزىسىدىن ۋە جۇشقۇنلۇق تۇيغۇسى ھەمدە بىرەر ئەۋزەللىكنى كۆزلەپ بولۇشى مۇمكىنلىكىنى تەكىتلەيدۇ. ئۇ قانداق ئۇرۇشنىڭ ھېس - تۇيغۇ ۋە زورق ئېلىش ئۇچۇن، قايسىسى زۆرۈرىيەت جەھەتتىن بولۇشىنى ئېنىقلاپ چۇشەندۇرىدۇ.

ئەفلاتۇن ئۆزىنىڭ شائىرانە سۆزىدە سوئال بەرگۈچى ۋە جاۋاب قايتۇرغۇچى ئارىسىدىكى بەس - مۇنازىرىدە مۇدھىش نەرسىلەرنىڭ تەسىرى ئۆتكەن ۋە ئۇلارغا باغلىق بولۇپ قالغان بەزى گۇزەللىكلەر ھەققىدە ئەسلەپ ئۆتۇش لازىملىقىنى تەكىتلەيدۇ. شۇ سەۋەبلىك خەيرلىك ئىشلارنى تەمىنلەش، بۇ ئىشلار ھەققىدىكى باشقىچە پىكىرلەرنى بىر ياقلىق قىلىش ھەمدە ئۇلارنىڭ ئەۋزەللىكى ۋە ھەققانىيلىقىغا ئىشەندۇرۇش ئۇچۇن قانۇن ئىگىلىرىنىڭ چوڭقۇر مۇلاھىزە يۇرگۈزۇشى ۋە تەكشۇرۇش ئېلىپ بېرىشى زۆرۇر. ئەفلاتۇن ئاشۇ قانۇنلاردىكى بەزى تەلەپلەرنىڭ زىيانلىق ئىكەنلىكىنى، بۇنداق پەرمانلارنىڭ قوبۇل قىلىنمايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. ئىدراكلىق ئادەم ئۆزىگە نىسبەتەن شۇبھە تۇغدۇرماسلىق ئۇچۇن ۋە پۇقرالارنى قانۇنلارنىڭ ھەققانىيلىقىغا ئىشەندۇرۇش ئۇچۇن بۇنداق مىسالالارنى ئۆگىنىپ چىقىشى زۆرۇر.

ئەفلاتۇننىڭ ئېيتىشىچە، ئەڭ مۇشكۇل ئىش - قانۇننى جارى قىلدۇرۇشتۇر. قانۇنغا شۇبھە بىلەن قاراش ھەمدە قانۇن ئۇستىدىن ئەرز قىلىش ئەڭ ئاسان ئىشتۇر. كېيىن ئۇ ئاۋۋالقى قانۇنلاردىن مەلۇم بولغان بەزى پەرمانلار ھەققىدە ئەسلىتىپ ئۆتىدۇ. بۇ مەقسەتكە تولىمۇ مۇۋاپىق بولغان بايراملار ھەققىدىكى پەرماندۇر. چۇنكى بايراملار (كىشىلەرگە) زوق بېغىشلايدۇ، ئۇلارغا ھەممە كىشى تەبىئىي ھالدا مايىللىق بىلدۇرىدۇ. ئۇلار ئاللاھ جارى قىلغان قانۇنلار سۈپىتىدە بەرقارارلىقتۇر. ئۇلارغا ئەفلاتۇن خەيرىخاھلىق بىلدۇرىدۇ، مەدھىيىلەيدۇ ۋە ئۇلارنىڭ

قانداق پايدا كەلتۈرىدىغانلىقىنى زىكىر قىلىدۇ. كېيىن ئۇ، قانۇن تەرىپىدىن تەلەپ قىلىنغان تەقدىرده مەيلى ئىچىش ھەققىده سۆزلەيدۇ ۋە باشقا بىرەر سەۋەب بىلەن مەيخورلۇق قىلمىسا نېمە بولۇشىنى كۆرسىتىدۇ.

ئەفلاتۇن گويا كى غالىبلار — دائىما ئەڭ ياخشى ئادەملەر-دۇر، مەغلۇبلار ئەڭ يامانلاردۇر، دېگەن چۈشەنچىدىن ئاگاھلاندۇرىدۇ. غەلىبە تاسادىپىي بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن: خەلقنىڭ كۆپ بولۇشىدىن بۇ خەلقنى قەھرىمان دەپ ئويلىسا بولىدۇ. ئەمما ئادەم غەلىبىسىدىن مەغرۇرلانماسلىقى كېرەك، ئەكسىنچە ئۆز مەۋقەئىنى قانۇنلارغا مۇۋاپىق رەۋىشته قۇرۇشى لازىم. خاھىش بىلدۇرگەنلەرنىڭ ھەممىسى ھەقىقىي قانۇنچى بولالمايدۇ، قانۇنلارنى تۈزۈشته يارالغانلار قانۇنچىي بولۇشى كېرەك. بۇ ئىلىم - پەن ۋە باشقا ساھەلەردىكى رەھبەرلەرگىمۇ تەئەللۇق. ئۆز پائالىيىتى دەۋرىدىمۇ، بۇ پائالىيەتتىن ئۆزىنى تارتقاندىمۇ باشلىق، ئۆز نامى بىلەن باشلىق دەپ ئاتالمىشى لازىم. ئەگەر بۇ باشلىقلارنى بۇ سەنئەتكە ئۆگەتكەندىن كېيىن ئۆز پائالىيىتىدىن ۋاز كەچسىمۇ ئۇ يەنىلا رەھبەر، دەپ ئاتالمىشقا سازاۋەردۇر. ئەگەر سەنئەتتىكى رەھبەرنىڭ پائالىيىتى ماختاشقا سازاۋەر بولمىسا ۋە بۇ ئىش ئۇنىڭ قولىدىن كەلمىسە، ئۇ ھالدا باشلىق، دەپ ئاتالمىشقا لايىق ئەمەس.

ئەفلاتۇن قانۇنچىلار بىرىنچىدىن، قانۇنلارنى جارى قىلدۇرۇشى، ئىككىنچىدىن، پەرمان بېرىشنى بىلىشى زۆرۈر، دەيدۇ. ئەگەر ئۆزى بۇيرۇغان نەرسىنى جارى قىلالمىسا، ئەگەر باشقىلار بويسۇنغان نەرسىگە ئۆزى ئەمەل قىلالمىسا، ئۇ ھالدا ئۇنىڭ كۆرسەتمىلىرى قانۇنىي كۈچكە ئىگە بولالمايدۇ ۋە ئۇنىڭ سۆزلىرى قول ئاستىدىكىلەرگە تەسىر قىلمايدۇ. بۇ مۇناسىپ ۋە چىرايلىق ھالدۇر. قانۇنغا ئۆزى ئەمەل قىلمىغان رەھبەر ئۆزى قەھرىمان بولماي تۇرۇپ ئەسكەرلەرگە رەھبەرلىك قىلىدىغانلارغا

ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇنداقلارغا ھەۋەس قىلىپ بولمايدۇ.

شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئەفلاتۇن ھاكىملىرى ۋە باشقىلىرى ئۆزلىرىگە ئوخشاش ئىچىپ يۇرىدىغان مەست ـ ئەلەسلەرنى مەسال قىلىپ كەلتۈرىدۇ. ئۇلارنىڭ باشقۇرغۇچىلىرىمۇ ئۆزلىرىگە ئوخشاش. مەست ـ ئەلەسلەرنى باشقۇرۇش ئۈچۈن زېھىن، بىلىم ۋە ھوشيارلىقتا ناھايىتى ئۆتكۈر بولۇش كېرەك. دەرھەقىقەت، ئەفلاتۇن ئېيتقاندەك، ئەگەر قانۇنچىلار ئاددىي ئادەملەرگە ئوخشاش جاھىل بولسا، ئۇ ئادەملەرگە نەپ كەلتۈرىدىغان قانۇننى جارى قىلالمايدۇ. ئەفلاتۇن قانۇنلارغا رىئايە قىلىشتا تەربىيە ۋە مەشغۇلاتلار كاتتا ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. ئۆزى قانۇننى مەنسىتمەيدىغان ۋە شۇنىڭ بىلەن بىللە قول ئاستىدىكىلەرنمۇ شۇنداق قىلىشقا ئۈندەيدىغانلار ئۆز ئىش ـ ھەرىكەتلىرى بىلەن چوڭ تەرتىپسىزلىكلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

ئەگەر ئىنسان ئۇنى مەدھىيىلەپ كۆتۈرگۈچىلەرنىڭ بەس ـ مۇنازىرە، سۆھبەتتىكى ماھىرلىقىنى، سۆز بايلىقى، بىلىم كۆلچى تۇپەيلىدىن مەشھۇر بولسا، ئۇنى ئۇلار قانچە كۆپ ماختاشمىسۇن، ئادەملەر بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ پەزىلىتى ئەمەس، دەپ توۋلايدىغانلىقىنى ئەسلىتىپ ئۆتىدۇ. ئەفلاتۇن ئەگەر ئادەمنى سۆزنىڭ قۇدرىتىگە قاراپ تەرىپلىسە، بۇ — ئالىملار كۆپىنچە مۇراجىئەت قىلغۇچى ئەنئەنىدۇر. نۇتۇقنى ئاڭلىغۇچىنىڭ ۋەزىپىسى — تۇپ مەنانى توغرا ۋە ساغلام ئىگىلەپ چوڭقۇر ئۇققۇنسىپ، شۇ ئادەمدە تەربىيىلىنىۋاتقان سۈپەتلەر بارمۇ ياكى ئۇ سۈپەتلەرنى ناتىق سۆزمەنلىكى ۋە ناتىقلىق ماھارىتى بىلەن ياكى ناتىقنىڭ ھەممە نەرسە توغرىسىدا ياخشى پىكىر بىلدۈرۈشكە ئۆگەنلىكىدىن شۇنداق كۆرسەتتىمۇ، بۇنى بىلىۋېلىش زۆرۈر... قانۇننىڭ ئۆزى ئۆز ھالىچە ئالىيجاناب ۋە يۇقىرى مەرتىۋىلىك بولۇشى كېرەك ۋە ئۇنىڭ نامىدىن ھەمدە ئۇ (قانۇن) ھەققىدە نېمىنى سۆزلىگەن بولسا، مۆتىۋەر ھېسابلىنىشى كېرەك.

ئەفلاتۇن قانۇنلىرىنىڭ ماھىيىتى ۋە ئەۋزەللىكلىرىنى خەلقـ
قە مەنتىق ئوقۇتۇش ۋە ئۆگىتىش ئارقىلىق چۈشەندۈرۈشنى ئىيـ
تىدۇ. خەلق قانۇنلارغا ئېھتىياج سېزىشى ۋە ئۇنى چوڭقۇر
ئۆگىنىشى زۆرۈر. چۈنكى ئۇلار كېيىنچە خەلقنىڭ ئۆزىگە پايدا
كەلتۈرىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە، قانۇندىن كۆزلەنگەن مەقسەتكە
ئېرىشكىلى بولمايدۇ. ئەفلاتۇن مىسال كەلتۈرۈپ، گۆدەك بالـ
نىڭ ھۈنەر ئۆگىنىشىگە زور ئىشتىياقى بارلىقى تۈپەيلىدىن ئۇ
ئويۇن ئارىسىدا ئىشىك ۋە ئۆيلەرنىڭ قانداق ياسىلىشىنى ئۆگىنـ
ۈېلىشىنى ۋە كېيىنچە شۇ ھۈنەرنى ئىگىلەپ ئېلىشىنى، بۇ
قابىلىيەتنىڭ پايدىسى تېگىشنى ئېيتىدۇ. كېيىن ئەفلاتۇن قانۇنـ
چىلارغا مۇراجىئەت قىلىپ، ئەگەر قانۇنشۇناس باشلىقىدىن باشـ
لاپ دۆلەت ئىشلىرى بويىچە پايدىلىق مەشغۇلاتلارنى ئېلىپ بېرىشـ
قا، دۆلەت ئىشلىرىنىڭ توغرا ۋە ناتوغرىلىقى ھەققىدە مۇلاھىزە
يۈرگۈزۈشكە ئۆگەنگەن بولسا، ئۇ ھالدا ۋاقتى ـ ۋاقتى بىلەن
ئۆزى ئوستىدىن نازارەت ئورنىتىشى ھەمدە ئىلگىرى شۇغۇللانغان
ۋە ھازىرمۇ داۋاملاشتۇرۇۋاتقان مەشغۇلاتلىرىغا سۇبات ۋە قىزغـ
قىش بىلەن قارىشى زۆرۈرلۈكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئەفلاتۇن ھەربىر ئادەمنىڭ قەلبىدە قارىمۇقارشى، ئۆزئارا
تۇتاش جۈپ قۇۋۋەت: غەمكىنلىك ۋە خۇشاللىق، لەززەت ۋە
ئىزتىراپ ۋەھاكازالار بار دەپ ھېسابلايدۇ. بۇ قۇۋۋەتلەردىن
بىرى تەھسىنگە سازاۋەر، ئىككىنچىسى ھايۋانىدۇر. قانۇن ھايۋا-
نىي كۈچنى ئەمەس، تەھسىنگە سازاۋەر كۈچنى راۋاجلاندۇرۇشقا
قارىتىلغان بولۇشى كېرەك. ئەفلاتۇن ھايۋانىي قۇۋۋەت تەرىپىدـ
كى زىددىيەت كۈچلۈك ۋە ئېغىر، تەھسىنلىك قۇۋۋەت تەرىپىدىن
زىددىيەت مۇلايىمراق ۋە خۇش كۆڭۈلرەك، دەپ چۈشەندۈرىدۇ.
ھەربىر ئادەم شۇ ئىككى زىددىيەت ھالىتى ھەققىدە ئويلىشى،
تەھسىنگە سازاۋەر قۇۋۋەتكە بويسۇنۇشى كېرەك. شەھەرنىڭ ھەـ
مە ئاھالىسىگە كەلگەندە، ئەگەر ئۇلار تەھسىنگە سازاۋەر كۈچلەر-

گە ئېرىشىشكە كۈچى يەتمىسە، يول كۆرسەتكۈچى، ئەڭ مۆتىۋەر ئەۋلىيالارنىڭ ئىشلىرىدىن سۆز يۈرۈتكۈچى، قانۇنچىلارنىڭ ئادەتلىرىگە بويسۇنۇشى كېرەك بولىدۇ.

ئەفلاتۇن ئېيتىدۇكى، قانۇنچىلار تەرىپىدىن ئېغىر ئىشلار ۋە مۇشەققەتلىك ئەمگەك بىلەن ياغلىق بولغان پۇختىلىق ـ قەتئىيلىك تەلەپ قىلىنىشى ئەڭ ياخشى ئادەتتۇر. چۈنكى ئۇنىڭ ئاخىرىغا قۇلايلىق ۋە خەيرلىك ئىشلار كېلىدۇ. بۇ ھالەت خۇددى ئاچچىق، ئەمما سالامەتلىككە پايدىلىق دورا ئىچىشكە ئوخشايدۇ.

ئەفلاتۇن ئىنسان تەبىئىتىدىكى مۇھىم خىسلەتلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ قارىمۇ قارشى جەھەتلىرىنى پەرقلەندۈرۈش كېرەكلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. مەسىلەن: كەمتەرلىك ـ تەھسىنگە (تەقدىرلەشكە) لايىقتۇر. ئەمما كەمتەرلىك ھەددىدىن ئېشىپ كەتسە، ئۇ چاغدا ئۆز كۈچىنى يوقىتىدۇ ۋە زىيانلىق بولۇپ چىقىدۇ. ئادەمدىلەر ھەققىدە ياخشى پىكىردە بولۇش ۋە ئۇلارغا نىسبەتەن ئوچۇق كۆڭۈللۈك تەھسىنگە سازاۋەردۇر. لېكىن بۇلار دۇشمەنگە تەئەللۇق بولۇپ قالسا، ئۇ زىيانلىقتۇر. ھوشيارلىقمۇ تەھسىنگە لايىق، ئەمما ھەددىدىن ئېشىپ كەتسە، ئۇ قورقۇش ۋە ئۆزىنى چەتكە ئېلىشقا ئايلىنىپ، زىيانلىق بولۇپ قالىدۇ. ئەللامە (ئالىم) ئەگەر ئۆز مەقسىتىگە ئېرىشىپ ھۆرمەتكە سازاۋەر بولسا، ئەمما مەقسەتكە ئەگرى يول بىلەن ئېرىشسە، بۇمۇ زىيانلىقتۇر، دەپ چۈشەندۈرىدۇ. ئەڭ ياخشىسى مەقسەتكە چىرايلىق ۋە پاكىز يول بىلەن ئېرىشىش كېرەك.

ئەفلاتۇن ئەسلى ئادەمگە پايدىلىق ئىش سۈپىتىدە يامانلىققا يېقىنلىشىپ ئۇنىڭغا تەۋە بولۇپ قالماسلىق ئۈچۈن ئۇنى چۈشىنىش، ئۇنىڭغا نىسبەتەن ئۆز ھوشيارلىقىنى ئاشۇرۇش زۆرۈرلۈكىنى ئەسلىتىدۇ. ئۇ ھاراقكەشلىك بىلەن سالامەتلىكنى مىسال كەلتۈرىدۇ. ئەفلاتۇن ساق ئادەملەرنىڭ مەستلەرگە يېقىن بولۇشى، ئۇلار بىلەن بىر داستىخاندا ئولتۇرۇش مەسلىكتىكى بىمەنە-

لىكتىن، قەبىھ ئىشلاردىن ئۆزىنى ھمايە قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈ-كىنى چۈشەندۈرىدۇ. نىمجان ئادەم بەلكى كاسلاپ ئىچىپ، ئۆزىنى كۆچلۈك پەرەز قىلىپ، ئۆز كۈچىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن شاۋقۇن - سۈرەن ۋە جېدەل - ماجىرانى توساپ قالىدۇ. ئەمما ھالسىزلىنىپ ماغدۇرىدىن ئايرىلىدۇ. ئىچەرمەن ئادەمدىن يەنە باشقا نۇرغۇن تەلۈلىكلەر سادىر بولىدۇ.

ياخشى پەزىلەتلەرگە ئېرىشمەكچى بولغان ئادەم ياخشى خىس-لەتلەرگە ئىگە بولۇشى، ئۆزىدىكى ئىللەتلەرنى يوق قىلىشقا ئىن-تىلىشى زۆرۈر. ئادەم پەقەت ئىللەتلەردىن خالاس بولغاندىن كېيىنلا ياخشى پەزىلەتلەرگە ئېرىشەلەيدۇ. ئاندىن ئۇ ھەربىر ئىنسان تەبىئىتىگە مەلۇم بىر خىسلەتنىڭ توغرا كېلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ھەربىر ئايرىم شارائىتتا ئۆزىنىڭ ماقۇللايدىغان ياكى ماقۇللىمايدىغان قارارىنى چىقىرىش ئۈچۈن ساھىبى قانۇنمۇ، ئىنسانىنىڭ ئۆزىمۇ شۇ نەرسىلەرنى يەنى ئىنساندىكى بۇ خۇسۇسى-يەتلەرنى بىلىش كېرەك. بۇ شۇ قارارنىڭ يوقالماسلىقى ئۈچۈنمۇ زۆرۈر. ئەگەر بىرەر قارار ئورۇنسىز چىقىرىلسا، بۇ ھالدا ئۇ يوقىلىپ كېتىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن نامۇ نىشان قالمايدۇ.

ئىككىنچى بۆلۈم

ئەفلاتۇن: ئىنسان تەبىئىي خىسلەتلەرگە ئىگە. بۇلار ئۇنىڭ-دىكى خۇلۇق - ئەتۋار ۋە ئىش - ھەربىرىگە سەۋەب بولىدۇ، دەپ چۈشەندۈرىدۇ. قانۇنچىلار بۇ خىسلەتلەرنى نەزەردە تۇتۇشى، ئۇلارنى تۈزىتىشى، شۇ خىسلەتلەرنى تۈزىتىدىغان قانۇنلار چىقى-رىشى كېرەك. چۈنكى بۇنىڭ بىلەن قانۇنچى پۇقرالارنىڭ خۇلۇق - ئەتۋارىنىمۇ تۈزىتىدۇ...

راھەتلىنىش، دەرد چېكىش ۋە قايغۇرۇش ئاساسىي تەبىئىي خىسلەتلەر ھېسابلىنىدۇ. بۇلار تەپەيلى پەزىلەتلەر ۋە ئىللەتلەر

ئۆزلەشتۈرۈلىدۇ. نىھايەت، بالاغەت ۋە بىلىملەرگە، راۋاجلىنىشقا تەربىيە ۋە مەشىق ئارقىلىق ئېرىشىلىدۇ. ساھىبى قانۇن ئادەملەرگە ئۆزلىرىنى چەكلەپراق تۇرۇشنى بۇيرۇغان بولسىمۇ ئادەملەر بايراملاردا ۋە ئارام ئالغانلىرىدا راھەتلىنىدۇ. چۈنكى ئادەملەردە راھەتلىنىشكە تەبئىي مايىللىق بار. بۇنداق راھەتلىنىش تۈيغۇلىرىنى خۇدايى تائالا ئاتا قىلغان. مۇزىكىغا بولغان مايىللىقمۇ شۇنداق: تەبئىي مەيىل ـ ئىختىيار تۈپەيلى، مۇزىكىدىن خەۋەردارلىق نەتىجىسىدە راھەتلىنىش پەيدا بولىدۇ. ئەفلاتۇن يۇنانداۋ مەشھۇر بولغان ئاممىۋى ئۇسۇللار ۋە سۇنايى ناۋالىرىنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىدۇ. ئۇ ھەربىر ئايرىم ھالدا گۈزەللىك نېمە، شۇنىڭدەك بىمەنىلىك نېمىلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. گۈزەللىك بۇ تۇرلۇك مۇزىكىلار، ياخشى خۇلق ـ ئەتىۋارغا توغرا كېلىدىغان مەسىلەن: سېخىيلىق، جەسۇرلۇققا ئوخشاش ياخشى، ئىجابىي خىسلەتلەر ـ ئادەملەر ئېرىشىشكە ھەۋەس قىلىدىغان نەرسىلەردۇر. خۇنۇكلۇك، بىمەنىلىك بولسا يامان خىسلەتلەرگە ئۇندەيدۇ. ئەفلاتۇن مىسىر ئېھرامىلىرىدا مەۋجۇت بولغان كۆي ۋە تەسۋىرلەرنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىدۇ. بۇ ئېھرامىلاردا قەتئىي قانۇن ئورنىتىلغان بولۇپ، ئۇلار ئىلاھىي دەپ ئېلان قىلىنغان.

ئەفلاتۇن خۇرسەندىچىلىكىنى خاتىرجەم ۋە سوغۇققان قوبۇل قىلغان ئادەملەرگە نىسبەتەن ئۆسمۈرلەر راھەتلىنىشتىن ئالغان خۇشاللىقىنى خېلىلا كۈچلۈك ھېس قىلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈردىدۇ.

ھەقىقىي قانۇن ئورناتقۇچى يېڭى قانۇن قوبۇل قىلىۋاتقىنىدا ئۇنىڭ مەملىكەتتىكى ھەممە تەبىقىلەر ۋە ئەۋلادلارغا، بارلىق ۋىلايەتلەرنىڭ ئاھالىسىگە بەخت ـ سائادەت، شاد ـ خۇراملىق كەلتۈرۈشنى ھېسابقا ئالىدۇ. قانۇندا ئادەملەرنىڭ بارچە خىسلەتلىرىدىن پەرق قىلىدىغان تۈغما خىسلەتلەرمۇ ھېسابقا ئېلىنىشى

كېرەك. خەلقلەرنى بىرمۇبىر مەغلۇپ قىلىشقا قارىتىلغان قانۇن-لارنى قوبۇل قىلىدىغان رەھبەرلەر مەرىپەتلىك قانۇنچىلار قاتارىغا كىرمەيدۇ. بىلىمدان قانۇن ئورناتقۇچى، مەسىلەن: سازەندىنىڭ خىسلەتلىرىنىمۇ ھېسابقا ئالىدۇ ۋە ئۇ چىقارغان قانۇن سازەندە-لەرنىڭ تۇغما پەزىلەتلىرىنىمۇ ئوتتۇرىغا چىقىرىدۇ. دېمەك، قانۇن تۇرلۇك - تۇمەن پېئىل ئەتۋاردىكى، تۇرلۇك - تۇمەن خىسلەتلىك ئادەملەر خەيرىخاھلىق بىلەن كۇتۇپ ئېلىشقا ئەرزىيە-دىغان بولۇشى زۆرۈر. ئىدراكلىق ۋە تەجرىبىلىك ئادەمنى بويە-سۇندۇرغۇچى قانۇننى جارى قىلدۇرۇش، باشباشتاق كىشىلەر ۋە تەجرىبىسى يوق ئادەملەرنى ئالىملارغا تەڭلەشتۇرۇپ بويسۇندۇر-غۇچى قانۇننى ئىجرا قىلىشقا قارىغاندا ياخشى ۋە ئەۋزەلرەكتۇر. بۇنى چوڭ باشلىق، تەجرىبىلىك ۋە سالماق ئادەملەر ئەتراپىدا قوشاق ئېيتقۇچى ناخشىچىغا ئوخشاتسا بولىدۇ (بۇ ئادەملەر قانۇن-نى توغرا چۈشەنگۈچىلەر بىلەن قىياس قىلىنىۋاتقانغا ئوخشايدۇ).

قانۇنچىلارمۇ، ئۇنىڭ كۆرسەتمىلىرىنى بىجىرگۈچىلەرمۇ خەلقنىڭ ناھايىتى كۆپ، تۇرلۇك - تۇمەن ئىشلىرىنى نازارەت قىلىپ تۇرۇشلىرى كېرەك، تاكى ھېچبىر ئىش ئۇلارنىڭ نەزە-رىدىن چەتتە قالمىسۇن. ئەگەر ئۇلار بۇنىڭغا ئېتىبارسىز قارە-سا، ئۇ ھالدا تەسىرلىرى بولغان ھەممە ساھەلەردىن ئۇلارنى چەتلەشتۇرۇش كېرەك. ئەگەر ئۇلار بىر نەرسىگە كۆپ قېتىم ئېتىبار بەرمىگەن بولسا، ئۇ چاغدا ئۇلارنىڭ سەگەكلىكى ناموٴ نىشانسىز يوقىلىپ كېتىدۇ، بۇ ئۇلارغا ئادەت بولۇپ قالىدۇ ۋە ئۆز ئېتىبارسىزلىقلىرى نەتىجىسىدە خۇددىنى بىلمەي قالىدۇ - دە، ئۆزلىرىگە ئەگىشىپ تەلىم ئالىدىغان بالىلار ۋە ئۆسمۈرلەر-نىڭ ئىشلىرىدىن خەۋەرسىز قالىدۇ. ئەگەر ياشلار مەئىشەتكە بېرىلىپ، قانۇنغا زىت رەۋىشتە كۆڭۈل ئېچىپ، راھەتلىنىپ يۈرسە، قانۇنچىلار ئۇلارنى تۇزىتىشى قىيىن، شۇڭا راھەتلىنىش-لىرىنى قانۇنغا بويسۇندۇرۇشلىرى زۆرۈر. بالاغەتكە يەتكەن ياش

يىگىتلەر بۇ شەرت - شارائىتلارغا كۆنۈكۈشلىرى ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشلىرى كېرەك.

قانۇنچىلارنىڭ ھەربىر گۇرۇھ ئادەملەرگە مۇراجىتى چۈشەنىشلىك بولۇشى كېرەك. بۇنىڭ بىلەن قانۇن چىقارغۇچى ئادەملەرنىڭ ئىدىراك ئېتىش ئىمكانىيەتلىرىنى ھېسابقا ئېلىش كېرەك، تاكى ئادەملەر ئۇنى چۈشەنسۇن. چۈنكى ئادەملەرگە بىرەر نەرسىنى چۈشەنىش ۋە ئەملدا قوللىنىش قىيىن بولۇش مۇمكىن. چۈشەنمەسلىك بۇنداق قانۇندىن ۋاز كېچىشكە ۋە ئۇنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا سەۋەبچى بولۇپ قالىدۇ. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئەفلاتۇن بىلىمدان ۋە مېھىرلىك تېۋىپ شىپالىق دورا تەييارلاپ، بىمار ياخشى كۆرىدىغان تاماققا قوشۇپ بەرگىنىنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىدۇ.

ئەفلاتۇن مۇتلەق ئېزگۈلۈك بولمىغان نىسپىي ئېزگۈلۈكنى چۈشەندۇرىدۇ. ئۆز ئۆزىنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن سالامەتلىك، چىرايلىقلىق، بايلىققا ئوخشاش كۆپ كىشىلەر تەرىپىدىن خەيرىلىك دەپ تونۇلغان ئېزگۈلۈك ئەسلىتىلگەن قەدىمىي شېئىرنى مىسال كەلتۈرىدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئېتىبارلىق ئىنسانلار ئۈچۈن ياخشىلىق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۇرىدۇ جاھىل ۋە ئادالەتسىزلىك ئۈچۈن بولسا، ئېزگۈلۈك يوق ۋە ئۇلار بەختكە ئېرىشەلمەيدۇ. ئۇلار ئۈچۈن ھەتتا ھاياتمۇ بىر كۈلپەتتۇر.

ئەگەردە ياخشىلىق، ئېزگۈلۈككە دائىر قانۇن مەۋھۇم (خىيالەت) بولسا، قانۇن ۋە بۇ جەھەتتىكى پەندى - مەسىھەتلەرنى يېزىپ ماڭغۇچىلار ۋە شائىرلار ئۇلارنىڭ سۆزلىرىدىكى خاتالارنى چۈشەندۇرۇش ئۈچۈن بۇنىڭغا جىددىي ئېتىبار بېرىش كېرەك بولىدۇ. ئەفلاتۇن: ھەممە ئېزگۈلىكلەر ئەينى ۋاقىتتا يېقىملىق» ئەمما «كۆپ يېقىملىق نەرسىلەر خەيرىلىك ئەمەس» دېگەن ئىبارىلەرنى چۈشەندۇرىدۇ. ئېزگۈلىكى يوق، پەقەت يېقىملىق نەرسىلەر بىلەن بولسا ئەقلى قىسقا ئادەملەر راھەتلىنىدۇ. ئېزگۈ-

لىك، ياخشىلىق ئۇلردىن ھاسىل بولىدىغان نەرسىنى بىلگۈچى ئادەملەر ئۈچۈن يېقىملىقتۇر، بىلمەيدىغانلار ئۈچۈن بولسا يېقىمسىزدۇر. ئايرىم بىر ئائىلىنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى ھەققىدىمۇ شۇنداق دېيىش مۇمكىن.

ئەفلاتۇن ئېيتىدۇكى، بىر ئادەمگە تەئەللۇق بولغان قائىدە ـ ھەممە ئادەملەر ئۈچۈن شەرت ئەمەس، بىر گۇرۇھ ئۈچۈن يارىتىلغان قانۇنلارغا باشقا گۇرۇھتىكى ئادەملەرنىڭ رىئا-يە قىلىشىمۇ شەرت ئەمەس. ئۇ مۇنداق بىر مىسال كەلتۈرىدۇ: قېرىلىقنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى نەزەردە تۇتقاندا، قېرىپ قالغان ئادەملەرنىڭ ئۇسسۇلغا چۈشىشى ياراشمايدۇ. ئەگەر بۇنداق ئادەم ئورۇنسىز شۇ ئىشنى قىلسا، ئۇ كۆزگە خۇنۈك كۆرۈنىدۇ ۋە ئادەملەرگە ياقمايدۇ. ئەگەر ئۇ بەربىر شۇنداق قىلسا ۋە ئۇنىڭ ئۆزىنى بۇنداق تۇتۇشى ياراشسا، نېمە بولىدۇ؟ (فارابى بۇ سوئالـ-نى ئەفلاتۇننىڭ پىكرىگە قارشى قويىۋاتقانغا ئوخشايدۇ.) ئەفلا-تۇن بىر چال ئۆزىگە ياراشمىسىمۇ، نەي چېلىپ، ئۇسسۇلغا چۈشكەنلىكىنى مىسال كەلتۈرىدۇ. بۇ بايرامغا قاتنىشۋاتقان ئادەملەر ئۇنىڭغا قوشۇلۇپ ئۇسسۇل ئوينىمايدۇ، ئۇلار خۇشال بولۇش ئورنىغا بىپەرۋا تاماشا قىلىدۇ. ئەگەر نەي چېلىپ ئۇسـ-سۇلغا چۈشۈشكە ئېھتىياج بولمىسا، لېكىن بۇ ئىش قىلىنسا، بۇ ئىش يېقىمسىزلىق ۋە ئەدەپسىزلىك ھېسابلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، مەيلى قانداق ئىش قىلىنغان بولسۇن، ۋاقىت ۋە شارا-ئىتقا توغرا كەلمىسە، كەلتۈرۈلگەن مىسالدىكىگە ئوخشاش بۇ چىرايلىق ئىش ھېسابلانمايدۇ.

شۇنىڭغا ئوخشاش ئەگەر ھەرقانداق ئىش ـ ھەركەت زۆرۈ-رىيەتسىز ئەمەلگە ئاشۇرۇلسا، ئۇ يېقىمسىز بولۇپ، ئالقىشقا سازاۋەر ئەمەس. (ئۇنىڭ ئۇستىگە) بۇ ئىش تاماشا قىلىۋاتقانلار-دا، بولۇپمۇ تەجرىبىسىز ئادەملەردە يىرگىنىشلىك تۇيغۇلارنى ئويغىتىدۇ. ئەفلاتۇن ئەگەر بىرەر نەرسىدىن راھەتلىنىش ئادەم-

لەرگە خۇشياقمىسا، ئۇ نەرسە ئۇلارنىڭ ھاجىتى، تەبىئىتى ۋە ئادىتىگە توغرا كەلمەيدۇ، دەپ چۈشەندۈرىدۇ. ئۇ جەسۇر ئادەملەر، شۇنىڭدەك بىرەر سەنئەت ئىگىسى بولغان ئادەملەرگە دائىر مىسالىلارنى كەلتۈرىدۇ. بىر سەنئەت ساھىبى ئۈچۈن زوقلۇق بولغان نەرسە، باشقا سەنئەت ساھىبى ئۈچۈن زوقلۇق بولماسلىقى مۇمكىن.

شۇنىڭغا ئوخشاش بەزىلەرگە توغرا ۋە گۈزەل، ئادەلەتلىك كۆرۈنگەن نەرسە باشقىلارغا يامان كۆرۈنۈشى مۇمكىن. شۇڭا ئەفلاتۇن: ئەشيالار ئۆز - ئۆزىدىن گۈزەل ۋە خۇنۇك ئەمەس، بەلكى باشقا ئەشيالارغا نىسبەتەن گۈزەل ۋە خۇنۇك بولىدۇ، دەپ قوشۇمچە قىلىدۇ. ئەگەر بۇ ھەقتە سەنئەتكارلاردىن سورالسا، ئۇلار ئەلۋەتتە بۇ پىكىرنى تەستىقلىغان بولاتتى.

ئەفلاتۇننىڭ چۈشەندۈرۈشىچە، نەرسىنىڭ ماھىيىتى نامەلۇم بولسا، بۇ نەرسىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن ئۇنىڭ ئايرىم قىسىملىرىنى، تەرتىپكە سېلىپ بولمايدۇ. ئەگەر كىمكى بۇنىڭسىزمۇ، تېگىشلىك جەھەتتىنى ۋە زۆرۈرلىكىنى ئۇيغۇنلىقىنى (ئۇ نەرسىنى) ئېنىقلاش مۇمكىن، دەپ دەۋا قىلسا يېڭىلىشىدۇ.

ئەگەر بىرەر ئادەم ئەشيانىڭ ماھىيىتىنى بىلسىمۇ شۇ نەرسىنىڭ ياخشى ۋە ئالىي سۈپەتلىرىنى ياكى يامان ۋە بىمەنە خىسلەتلىرىنى بىلمەسلىكى مۇمكىن. ئەشيانىڭ ئەسلى ماھىيىتىنى، ئۇنىڭ ياخشى ۋە ئالىي سۈپەتلىرىنى، يامان ۋە بىمەنە خىسلەتلىرىنى بىلگىنىدىلا بۇ ئەشيا ھەققىدە مۇكەممەل بىلىمگە ئىگە بولۇشلىرى مۇمكىن.

قانۇنلارنى، ھەممە سەنئەتكارلارغا (ھۇنەرۋەنلەرگە) ئائىت بىلىملەرنىمۇ شۇنىڭغا ئوخشىتىش مۇمكىن. ھاكىم بۇنىڭغا يا ياخشى ياكى يامان مۇناسىۋەتتە بولۇشى ئۈچۈن، شۇ ساھىلەرنىڭ ماھىيىتىنى بىلىشى لازىم. ھاكىم ھەر ساھىنىڭ يۇقىرىدىكى ئۈچ جەھەتنى ئېگىلىشى، ئۇلار ھەققىدىكى بىلىمنى كامالەتكە

يەتكۈزۈشى، توغرا ۋە ھەققانىي باشقۇرغۇچى ئۈچۈن ئۇلارنى بىلىشى كېرەك. قانۇننى يارانقۇچى بۇ ئۇچ نەرسىنى (يەنى: ماھىيەت سۈپەت ۋە خىسلەتنى) ياخشى بىلىپ ئالغان تەقدىردىلا ئاشۇ قانۇن ئەڭ ياخشى قانۇن بولىدۇ. ئەگەر ئۇ ئۇچ جەھەتنى توغرا چۈشەنمىسە، ئۇ قانداق قىلىپ قانۇنلارنى يارىتالىشى مۇمكىن؟ بۇ پەقەت قانۇنلارغىلا ئەمەس، ھەر قانداق ئىلىم ۋە سەنئەتكىمۇ تەئەللۇقتۇر. ئەفلاتۇن شېئىرلارنى مىسال قىلىپ، ئۇلارنىڭ (ئومۇمىي) ئۆلچىمى، ۋەزنى، ئاھىڭى ھەققىدە سۆزلەپ، بۇلارنىڭ ئىجادكارلىرى ھەمدە بۇ سەنئەتنىڭ ھەممە تۈرلىرىدىن بەھرىمەن بولغان ئادەملەرنى تىلغا ئالىدۇ.

ئەفلاتۇن قانۇنلاردىكى ھەربىر كۆرسەتمىدىن ماھىيەتنىگە قاراپ پايدىلىنىش زۆرۈرلۈكىنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن مىسال تەرىقىسىدە يەنە ئۇسسۇل ئۇيناش ۋە نەي چېلىش ھەققىدىكى بايانىنى داۋاملاشتۇرىدۇ. كىم بولسۇن بىرەر نەرسىنى تەلقىن قىلىشتا ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشتا ھەقىقەتكە خىلاپ ئىش قىلسا، ئۇ ئادەم ئەڭ قاتتىق قول، جاھىل ۋە بىمەنى ئادەم ھېسابلىنىدۇ. ئۇنداق ئادەمدىن دەرھال ۋاز كېچىش كېرەك.

ئۆزلىرىدە مەلۇم بولغان مۇزىكىلىق سەنئەتلەردىن توغرا پايدىلىنىشقا ئادەتلەنگەن ئادەملەر رەھىمەتكە سازاۋەردۇر. ئۇلارنىڭ مەناسىنى ئۆزگەرتىپ ئورۇنسىز ۋە يولسىز پايدىلانغۇچىلار ئەيىبلىنىشكە ۋە قارىلىنىشقا لايىقتۇر. چۈنكى بۇنىڭ بىلەن غەم ـ كۈلپەتكە سەۋەب بولىدۇ. يۇنانلاردا قوشاق سەنئىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن قانۇنچىلار ئۇنىڭغا ئالاھىدە ئېتىبار بېرىشلىرى لازىم. دەرھەقىقەت، قوشاق سەنئىتى ناھايىتى پايدىلىق. بولۇپمۇ ئۆزىنىڭ روھىيەتكە تەسىرى ھەمدە رويخەتكە ئالاقىدار بولغان قانۇنلار تەسىرى بىلەن بەكمۇ پايدىلىقتۇر.

ئۇشبۇ بابتا ئەفلاتۇن بەدەن ئۈچۈن ناھايىتى زۆرۈر بولغان

جىسمانىي مەشغۇلەر روھ ئۈچۈنمۇ شۇنداق زۆرۈردۇر، چۈنكى بەدەننى پاك، ساغلام قىلىش — روھنىمۇ پاك ۋە ساغلام قىلىدۇ دەيدۇ.

كېيىن ئەفلاتۇن باشقا بىر مەسىلىنى چۈشەندۈرۈشكە ئۆتىدۇ. شۇنداق نەرسە باركى، ئۇلاردىن بىر قانۇندا پايدىلىنىدۇ - يۇ، باشقىسىدا ئۇنى يىرگىنىش، يارامسىز دەپ ئۇنىڭدىن ۋاز كېچىدۇ. ئۇ غەمخورلۇق ھەققىدىكى مىساللارنى كەلتۈرىدۇ. يۇنانلاردا بىر گۇرۇھ ئادەملەر مەي ئىچىشكەن، باشقىلىرى ئىچمىگەن، بەزىدە زۆرۈرىيەت يۈزىسىدىن مەي ئىچىشكە ئېھتىياجلىق بولغاندۇر. مەسىلەن: ئەس - ھوشىنى يوقىتىش ئۈچۈن، ئايالالارنى تولغاق تۇتقاندا ياكى بەدەن يارىسى كۆيدۈرۈلۈۋاتقاندا، ياكى بەدەن ھالسىزلىنىپ قالغاندا.

ئۈچىنچى بۆلۈم

ئەفلاتۇن سۆزنى تۈرلۈك قانۇنلارنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى، يوقىلىشى ۋە يېڭىلىنىشى پەقەت ئۇنىڭ زامانىسىغىلا تەئەللۇق بىر يېڭىلىق ئەمەسلىكىنى چۈشەندۈرۈشتىن باشلايدۇ. ئەسلىدە قەدىم زامانلاردىمۇ شۇنداق بولغان ۋە كەلگۈسىدىمۇ شۇنداق بولىدۇ. ئەفلاتۇن قانۇنلارنىڭ بىكار قىلىنىشى ۋە يوقىلىشىغا ئىككى سەۋەب بار، دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇنىڭ بىرىنچىسى - ئۇلارنىڭ ئەسلىدە قوللىنىش مۇددىتىنىڭ سوزۇلۇپ كېتىشى بولسا، ئىككىنچىسى، دۇنيادا ھەممە خەلقلەر ئۈچۈن پالاكەتلىك توپان، ۋابا كېسەللىكى ئوخشاش ئاممىۋى پالاكەتلەرنىڭ يۈز بېرىش ئاقىۋىتىدۇر.

ئەفلاتۇن يېڭى شەھەرنىڭ قانداق بىنا قىلىنىشى، باشقۇرۇش ۋە قانۇنلارغا ئېھتىياجنىڭ قانداق تۇغۇلۇشى ھەققىدە يازىدۇ.

مىسال تەرىقىسىدە ئۇ ھەممە شەھەرلەرنى يەكسان قىلغان توپان بالاسىنى كەلتۈرىدۇ. تۈپاندىن كېيىن شەھەرلەر يەنە قەد كۆتۈرۈپ راجلىنىشقا باشلايدۇ. ئۇ يەردە ئادەملەر ۋە شەھەرلەر بارلىققا كېلىدۇ. ئۇ ئاۋۇالقى شەھەرلەرنىڭ قانداق ۋەيران بولغانلىقى ۋە كېيىنچە قانداق قىلىپ باشقا شەھەرلەرنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى بايان قىلىدۇ. ئاۋۇالقى بۇ شەھەرلەردىكى ئادەملەرنىڭ ئەخلاقىي تەھسىنگە سازاۋەر بولغان. لېكىن ئادەمزات ئەۋلادى كۆپىيىۋەرگەنسېرى بۇ خەلق ئۆزگىرىشكە باشلىغان. توپان بالاسىدىن كېيىن ئۇلار ئۆزلىرىنى بەختى قارا ھېسابلاپ، بىر - بىرىگە خۇش مۇئامىلىدە بولۇپ، مېھىر - شەپقەت بىلەن قارىغان. ئادەم ئەۋلادىنىڭ كۆپىيىشى نەتىجىسىدە ئۇلار ئارىسىدىكى ھەسەتخورلۇق، جاھالەت پەيدا بولدى، ئۇلار ئۆزئارا ئۇرۇش قىلىشقا باشلىدى. بۇ چاغدا توپان بالاسىدا زىيانغا ئۇچرىغان سەنئەتلەر (ھۈنەرلەر) ئومۇمەن يوق بولۇپ كەتتى. ئاستا - ئاستا مەدەن قېزىۋېلىش، دەرەخلەرنى كېسىش، دوكان ۋە ئۆيلەرنى قۇرۇش زۆرۈر بولغانلىقى تۈپەيلى ھۈنەر - سەنئەتنى قايتا تىكلەشكە باشلىدى. بۇ ئىشلار پەقەت كىتابلاردىن بەھرىمەن بولغۇچىلار ئۈچۈن قىيىنچىلىق تۇغدۇرمايدۇ، ئادەملەر ئۆزلىرىنىڭ ئەسلى ماھىيەتلىرى (نېمە ئۈچۈن يارىتىلغانلىقلىرى، مەقسەتلىرى، ۋەزىپىلىرى نېمىدىن ئىبارەت ئىكەنلىكى) ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزۈپ، سەنئەت ۋاستىلىرىنى ئىدراك قىلىشقا باشلايدۇ. ئىلگىرى ھۈنەر - سەنئەت ئۆز ھالىغا يارىشا زۆرۈر ئىدى. كېيىنچە خۇددى نازۇك ۋە ھىمايىسىز ئەزالارنى بېكىتىش ۋە ئىسىق - سوغۇقتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ياخشى كىيىملەر كېرەك بولغىنىدەك، گۈزەل ۋە چىرايلىق بۇيۇملارغا ئېھتىياج تۇغۇلدى. كېيىنچە ئۇلار بۇ بۇيۇملارنىڭ ئەڭ چىرايلىقلىرىغا ئالاھىدە ئېتىبار بېرىشكە باشلىدى. ئەفلاتۇن: ئادەملەر دەسلىپىدە شەھەرلەر، قەلئەلەر ۋە ئۇستى يېپىق، پانا جايلاردا ۋەھشىي

ھايۋانلار ياكى كۆچسىز مەۋجۇداتلارغا ئوخشاش باشپاناھ قىلغان، دەپ ھېكايە قىلىدۇ. كېيىنرەك بىر - بىرلىرىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئىستىھكاملارنى قۇرۇشقا باشلايدۇ. شۇنداق قىلىپ ئاستا - ئاستا ئۇلار ئارىسىدا ئۇرۇش - جېدەل چىقىشقا باشلايدۇ.

ئەفلاتۇن يەنە ئۆرپ - ئادەتلەر، ئۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىسىدىن پەرزەنتلىرىگە قانداق ئۆتۈش ھەققىدە مەلۇماتلار بېرىدۇ. ئەگەر بۇ جەريان بىرلىك - بىردەملىكنى ئىدراك ئېتىشكە ئېلىپ كېلىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا تۇرلۇك ھايات تەرزىدىكى ئادەملەرنى، كاتتا، ئاپرۇيلۇق ئائىلىلەرنىڭ تەۋەرۈك ياشتىكى ئاتىلار ۋە پەرزەنتلىرىنى پاراغەت كەلتۈرىدىغان بىردەملىككە بىرلەشتۈرىدىغان قانۇنلار يارىتىشقا مەجبۇر قىلىدۇ. ئەفلاتۇن ئەللىنلەر شەھىرى ۋە ئۇنىڭ بىنا قىلىنىشىنى تەسۋىرلىگەن ھومېرغا مۇراجىئەت قىلىدۇ. ئەفلاتۇن يەنە، جاھالەت ۋە زوراۋانلىققا قەدەم قويغان بىر شەھەر ئاھالىسىدىن باشقا بىر شەھەر ئاھالىسى جەبرۇ - زۇلۇم چېكىدىغان ئۇرۇش قانۇنسىز بولغانلىقى ئۈچۈن (ھېچقانداق) پايدا كەلتۈرمىگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. مىسال تەرىقىسىدە ئۇ، قەدىمىي يۇنانلىقلار غەلىبە قازىنىپ بويسۇندۇرغان شەھەرلەرنى كەلتۈرىدۇ ۋە بۇ شەھەرلەرنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا ئەسلىتىپ ئۆتۈلگەن مەنادا بايان قىلىدۇ.

ئەفلاتۇن: بىر شەھەردە كۆڭۈل خالىمىغان ئىشنى قىلىپ يۈرىدىغان بىر ھاكىم ياشايتتى، دەپ ھېكايە قىلىدۇ. بۇ شەھەردە ياشايدىغان ئادەملەر ھەر جەھەتتىن ئۇنىڭغا تەقلىد قىلىشقانلىقى ئۈچۈن ھاياتلىرى بارغانسېرى ئاينىپ بارىدۇ. نەتىجىدە شەھەر ئىنقىرازىغا ئۈچرايدۇ. بۇ مۇنداق ئىككى خىل سەۋەب بىلەن يۈز بېرىدۇ: بىرى، ئۆزلىرىگە پايدا كەلتۈرۈشى مۇمكىن بولغان ۋەزىپىلەرنى بېجىرمىگەن ئادەملەرنىڭ ھايات يوسۇنى ناپاك بولغانلىقى؛ يەنە بىر سەۋەب — ئۇلارنىڭ ئۇستىدىن باشقا ھاكىملار-

نىڭ مەۋجۇتلۇقىدۇر. بۇ ھاكىمىيەت بەلكى قانۇنىي رەۋىشتە ئەمەلگە ئاشۇرۇلغاندۇر. لېكىن، شۇنداق بولغان تەقدىردە بىر دۆلەتتىكى بىرنەچچە ھاكىملار ئەفلاتۇن ئەسلىتىپ ئۆتكەن، ئۇ-نىڭ دەۋرىدە مەشھۇر بولغان شەھەرلەردىكىگە ئوخشاش ئىلاھىي قانۇن قوبۇل قىلىش ئۈچۈن بىرلەشكەن بولاتتى. ئەفلاتۇن ئۆزى كەلتۈرگەن مىساللارنىڭ بىرىدە چۈشەندۈرۈپ ئۆتكەندەك بىرەر خەلقتە مەنسۇپ، تۇغما ئادەتلەرنى ئىناۋەتكە ئالمىغاندا، ئۇنىڭ پىكرىچە، بىر شەھەر ئاھالىسى باشقا بىر شەھەر ئاھالىسىغا قارىغاندا ئۆز قانۇنلىرىنى تېزرەك ھۆزىدۇ.

ئەفلاتۇن ئېيتىدۇكى، ماختاش بەزەن قانۇننىڭ بە قارارلە-قىغا ئېلىپ كېلىدۇ ۋە ئىنسان ئۆزماھىيىتى بويىچە پاراۋانلىق كەلتۈرمەيدىغان نەرسىنى ماقۇللىشى مۇمكىن، دەپ ئەسلىتىپ ئۆتىدۇ. پاراۋانلىق كەلتۈرمەيدىغان ۋە بەختكە ئېلىپ بارمايدىغان قانۇننى قانداق قىلىپ ماقۇللاش مۇمكىن؟ ئەفلاتۇن: بۇ ناھايىتى مۇشكۈل مەسىلە، دەيدۇ ۋە ئۇشبۇ مىسال ئارقىلىق چۈشەندۈرە-دۇ: ئاجايىپ كېمىنى كۆرۈپ تۇرغانلار ئۇنىڭغا ئىگە بولۇشنى خالايدۇ ياكى پاراۋانلىق، ھېسابسىز بايلىق خۇشياققانلىقنى ئۈچۈن ئۇنى كۆرگەن ئادەملەر ھەممىسىگە ئىگە بولۇشنى كۆزلەيدۇ. بەلكى بۇلار ھەقىقىي پاراۋانلىق كەلتۈرگۈچى نەرسىلەرمۇ ئەمەس-تۇر. ئۇ يەنە چۈشەندۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ: گۆدەكلىك چېغىدا بالىغا بىرەر نەرسە بېقىپ قېلىشى مۇمكىن، لېكىن ئۇ چوڭ بولغاندىن كېيىن ئاۋۇال خۇش كۆرگەن نەرسىسىنى خالىمايدۇ. دېمەك، ئۇنى ماقۇللىمايدۇ. (ھازىر خالىمىغان) بۇ نەرسە ئۆزە-نىڭ ئەسلىي ماھىيىتىنى ئۆزگەرتمەيدۇ. ئەفلاتۇن يەنە قايسى ھاللاردا كۆڭۈلگە يارىغان نەرسە ھەقىقەتەنمۇ ياخشى، پايدىلىق؛ قاچان ياخشى ئەمەسلىكىنى ئىسپات قىلىدۇ. بىز بىلىمىزكى بالا بىر نەرسىنى خالايدۇ. ئۇنىڭ ئاتىسى بولسا ئۇ نەرسىنى خالىماي-دۇ. ئاتا بۇ خاھىشىنىڭ بالىدىن يىراقلىشىشىنى خۇدادىن ئىلتىجا

قىلىدۇ. چۈنكى ئاتا ئاقىل، بالا ناداندۇر. ئاقىل ئىدراكلىق ئىنسانلار خالىغان نەرسە ياخشى، خۇشاللىق بېغىشلايدۇ. لېكىن نادانلارغا يارىغان نەرسىلەرنى رەت قىلىش كېرەك.

ئەفلاتۇن ياخشىلىق، سائادەتنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇ قانۇننىڭ گۈزەللىكى بېرىشچە، ئەمەل قىلىنىشى زۆرۈر، ئەڭزەل كۆرۈشكە ئەرزىيدىغان ئاقىللىقتۇر ۋە ئۇنىڭغا ھەمىشە ئىنتىلىپ تۇرۇشى كېرەك. قانۇن چىقارغۇچى قانۇنشۇناسلار روھ ۋە ئىدراكنى راۋاجلاندۇرغۇچى ئامىللارغا ئىنتىلىشى ۋە شۇ ئامىللارغا غەمخورلۇق قىلىشى زۆرۈر. ئەگەر بۇ نەرسىلەر ھەر قېتىم ئىشەنچىلىك بولسا، ئۇ ھالدا قارارمۇ ئىشەنچلىك بولىدۇ. تەربىيە ئاقىللىقنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ. قانۇن پاراۋاز-لىق بولىدۇر. شۇنداق ئىكەن. قانۇن ئىگىسى تەربىيىنى مۇس-تەھكەملەشكە ئالاھىدە ھەرىكەت قىلىشى لازىم. ئەگەر تەربىيە شەھەرلەرنىڭ ھاكىملىرى ۋە ئۇلارغا ئوخشاش ئادەملەر تەبىئىتى-نىڭ بىر قىسمى بولسا، ئەفلاتۇننىڭ پىكرىچە، ئۇلارنى قۇۋۋەت-لەشتىن، ئۇلارنىڭ ساپ دىللىقلىرى ۋە ئەڭ يۇكسەك خىسلەتلەر-مەجمۇئەسى بولغان ھېكمەتتىن كەلگەن پاراۋانلىقتىنمۇ ئەۋزەل-رەك نەتىجىگە ئېرىشىدۇ.

ئەفلاتۇن شەھەردە ھاكىملار ۋە بويسۇنغۇچىلار بولغان تەقدىر-لىنىشىنە ئۇ يەردە قانۇنلاشتۇرۇشنىڭ كامالەتكە يېتىشى مۇمكىن-چىلىكى ھەققىدە يازىدۇ. ھاكىملار ئەسلى ئالىيجاناب ئاقساقال-لارغا ئوخشاش ئۇلۇغۋار ياشتا ۋە ھاياتىي تەجرىبىگە ئىگە بولۇش-لىرى كېرەك. بويسۇنغۇچىلار بولسا گۈدەكلەر، ياشلار ۋە جا-ھىل ئادەملەردىن تاشقىرى، قالغان ھەممە ئادەملەردۇر. ئىشتا بۇنىڭغا قانچىلىك رىئايە قىلىنسا، شۇنچىلىك توغرا بولىدۇ. ئەگەر ھاكىملار تەربىيىسىز بولسا، ئەفلاتۇننىڭ پىكرىچە، ئۇ ھالدا ئۇلارنىڭ ئىشلىرىمۇ پۇقرالارنىڭ ئىشلىرىمۇ ئىنىقرازغا يۈز تۇتىدۇ. ئۇ مىسال تەرىقىسىدە يۇنان ھاكىملىرى ھەققىدە

سۆزلەيدۇ. ئەگەر ئۇلار ئىلىم ئىگىسى بولمىغان بولسا، قول ئاستىدىكىلەرنىڭ ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئىشلىرىنى بەربات قىلىپ، شەھەرلەرنى ھالاكەتكە ئۇچراتقان بولاتتى.

ھاكىملارنىڭ نادانلىقى بولسا، خەلق ئۇچۇن ئەڭ كاتتا زەرەردۇر. ئەفلاتۇن ھاكىمنىڭ تەربىيىلىك، باشقۇرۇشنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك بولۇشى شەھەر ئاھالىسى ئۇچۇن ناھايىتى مۇھىملىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇ بەدەنگە غىزا، كېمىگە دېڭىزچى كېرەك بولغىنىدەك زۆرۈر نەرسىدۇر.

كېسەل بەدەن قىينىچىلىقلارغا چىدامسىز، سەمەرلىك ئىشلارنى بېجىرىشكە قابىلىيەتسىز بولغىنىدەك، كېسەل روھمۇ ئەڭ يۇكسەك ۋە پايدىلىق نەرسىلەرنىڭ پەرقىگە بارمايدۇ ۋە تاللاپ ئالالمايدۇ. روھنىڭ كېسەللىكى ئىلاھىي باشقۇرۇش ئەخلاقىنى رەت قىلىدۇ. ئەفلاتۇن، ئۆزلىرىنى بىلىمدان ۋە خۇش خۇلق دەپ بىلگەن، لېكىن ئەسلىدە ئۇنداق بولمىغان ھاكىملارنىڭ ئۆز شەخسىيەتلىرىگە ئارتۇقچە ئېتىبار تەلەپ قىلىشلىرىنى ۋە ئىشنى بەربات قىلغانلىقلىرىنى مىسال قىلىپ كەلتۈرىدۇ. ئۇ ئېيتىدۇكى، خەلق قانۇن چىقارغۇچىغا ئەگىشىش ئۇچۇن قانۇننىڭ قەتئىيلىكى، ئالىي ھىممەت بولۇشى، ئۇنىڭ (قانۇننىڭ) كەمچىللىكى - يەڭگىلرەك بولۇشى ئۇچۇن قانۇنچىلار باشقۇرۇش ساھەسىدە ئىشلارنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشلىرى لازىم، ئەكسىچە بولغاندا ئىشنىڭ مۇشكۈلاتلىرى چوڭقۇرلىشىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ چۈشەندۈرۈشچە، ئىشنى بەربات قىلغان ھاكىملار كۆپ بولغان ۋە قانۇنچىلارنىڭ مەقسىتى ئەينەن ھاكىملارغا قارىتىلغان بولۇشى، بەلگىلەنگەن مەقسىتى سوزۇلۇپ كەتمەسلىكى، ئۇنىڭ قانۇنى ئەبەدىي بولۇپ قالماسلىقى كېرەك. ئەگەر قانۇنچىلار مۇستەقىل ۋە مەخسۇس قانۇنغا ئىگە بولمىسا، ئۇ ھالدا ئۇنىڭ ئىشى خەيرخاھلىق بىلەن قوبۇل قىلىنمايدۇ.

ئۇ يەنە قانۇنچىلار ئۇچۇن ئەڭ پايدىلىق ۋە ئالقىشقا لايىق

قانۇننىڭ ئىختىيارىي زۆرۈرىيەت ئۇسۇلىدا ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشى، شۇنىڭدەك ئىچى تارلىق خىزمەتكارلار تەبىئىتىگە ماس بولغىنى ئۈچۈن، ھاكىم ھەسەتتىن خالىي بولۇشى كېرەك، دەپ چۈشەندۈردى. ئەگەر قانۇنلاشتۇرۇش ئەركىنلىك بىلەن ئىختىيارىي ئەمەلگە ئاشۇرۇلسا، ئۇ چاغدا بويسۇنۇش ۋە ئىتائەتمۇ پۈقرا تەرىپىدىن خەيرىخاھلىق ۋە خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىنىپ، ئۇزاق مۇددەتكىچە داۋام قىلىدۇ. بۇ غايىلەر ۋە ئۇنىڭ ئەكسىنى ئۇ، پارسلار، ئىران ھاكىملىرىنىڭ ھايات ۋە ئادەتلىرىدىن كەلتۈرۈلگەن مىساللار بىلەن تولدۇرىدۇ.

ئەفلاتۇن مېھىر ـ شەپقەتلىك ۋە ئەخلاقلىق چۈشەنچىسى ھەققىدە سۆزلەپ قانۇنچىلار ئىنسان تەبىئىتىدىكى بۇ خىسلەتلەرنى ئالاھىدە ئىناۋەتكە ئېلىش زۆرۈرلۈكىنى ۋە شۇ خىسلەتلەرنىڭ تەسىر كۈچىگە قاراپ ئىش قىلىش لازىملىقىنى ئەسلىتىپ ئۆتىدۇ. تاكى قانۇن چىقارغۇچى قانۇننى قوللارچە ئىتائەتكارلىقنى تەلەپ قىلىش يولى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئەركىن رەۋىشتە قوبۇل قىلدۇرالىسۇن. ئەفلاتۇن ئۆز ھېكايىلىرىدە ئەسلىتىپ ئۆتكەن پارسلار مىسالىدا، ھاكىمىيەتنىڭ ھاكىمىدىن ئوغلىغا ئۆتۈشى مىسالىدا ۋە دېڭىزدىكى ئۇرۇشتىن قانداق ئولجىلار ئېلىنغانلىقى مىسالىدا، قوللارچە ئىتائەتكارلىقنىڭ ئىللەتلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يەردە بىر شەھەردىكى دۇشمەن قانداق قىلىپ دوست بولۇپ قالغىنى ھەققىدىكى ۋەقەنى ئەسلىتىپ ئۆتۈش ئورۇنلۇق. قانۇن چىقارغۇچى قول ئاستىدىكىلەرنىڭ دوستلۇق تۇيغۇلىرى مەۋجۇتلۇقىنى كۆزەتكەن ھالدا، قانۇننىڭ كەمچىلىك ۋە ئىللەتلىرىدىن خالىي بولۇشىنى تەمىنلەش ئۈچۈن جارى قىلىنغان قانۇنلارنى چوڭقۇر ئىشەنچ ۋە بىلىم بىلەن كامالەتكە يەتكۈزۈش زۆرۈر. ئەفلاتۇن قانۇنلارنىڭ ئەركىن ئىتائەت قىلىش يولى بىلەن قوبۇل قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭدىن كېلىدىغان پايدىنى ھەمدە قانۇنلارغا قوللارچە ئىتائەت قىلىنىشى ۋە مەجبۇر قىلىش يولى

بىلەن قوبۇل قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭدىن كېلىدىغان زىيان سىرلىرى- نى چۈشەندۈرىدۇ. ئەفلاتۇن خۇداجۇيلۇقتا پەمغەمبەرانە كارامەت- لىك ئەھمىيىتى ھەققىدە ئەسلىتىپ ئۆتىدۇ. ئەگەر شەھەر ئۆز قانۇنچىلىقىدا ھەقىقىي مۇھەببەت، يۈكسەك ئەخلاق، بەركامال ئەقىلگە ئىگە بولمىسا، ئۇنىڭ قىممىتى ھالاكەت ۋە پاراكەندىچى- لىك بولىدۇ. ئەگەر بۇ ئۈچ (گۈزەل نۇقتىلار) بولسا، ئاقىۋەتتە ئۇ پاراۋانلىق ۋە بەختكە ئېرىشىدۇ. ئەفلاتۇن بۇنى پۈتۈن شەھەر- گىمۇ، بىر ئۆيى، بىرەر ئادەمگىمۇ ئوخشاشلا ئۈيغۇن كېلىدۇ دەيدۇ.

تۆتىنچى بۆلۈم

ئەفلاتۇن ئۆز مەۋقىئىي ۋە ئادەملەر جامائەسى بارلىقى ئۈ- چۈنلا شەھەر دەپ ئاتالغۇچى شەھەر - ھەقىقىي شەھەر ئەمەسلە- كىنى، ھەقىقىي شەھەر - ئاھالىسى ئادالەتلىك قانۇنلارغا ۋە باشقۇرۇش قائىدىلىرىگە رىئايە قىلىشلىرىغا، خۇدا يار قىلغان رەھبەرگە ئىگە بولۇشقا ۋە ئادەملەرنىڭ ئالقىشىغا لايىق ئادەتلىرى ۋە ئەخلاقنىڭ مەيدانغا چىقىشىغا شەرت - شارائىت يارىتىلغان؛ جايلاشقان يېرى، تەبىئىي شارائىتى قۇلاي، يەنى ئۇنىڭغا ئاھالە ئۈچۈن ئوزۇق - تۇلۇك ۋە باشقا زۆرۈر نەرسىلەرنى ئېلىپ كېلىش مۇمكىن بولغان شەھەردۇر، دەپ تونۇشتۇرىدۇ.

ئەفلاتۇن: ئەگەر بىرەر ئادەمنىڭ ئادىتى ۋە تەبىئىتى ئادالەت- لىك قانۇنغا ماس. گۈزەل ۋە تەلەپكە جاۋاب بېرەرلىك بولمىسا، ئۇ دائىما پەسكەش، يىرگىنچ بولۇپ، ھەر قېتىم قانۇننى بۇزغان چېغىدا جىنايەتچى سۈپىتىدە قارىلىنىدۇ، دېگەن غايىنى ئەسلە- تىپ ئۆتىدۇ. مىسال تەرىقىسىدە ئۇ، دېڭىزدا ئۈزۈش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش سەرمايە كەلتۈرىدىغان ئىشلارغا ھەمدە تۈرلۈك سەنئەت- لەر (ھۈنەرلەر) بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئۆزلىرىنى مەجبۇر ئېتە-

دۇ. ئۆز روھلىرىنى تەربىيىلەپ، كېيىن مەشقىنى توختىتىپ قويغان جەسۇر ئادەملەر ھەققىدە ھېكايە قىلىدۇ. ئەفلاتۇن ئۆزلىرىنىڭ مەشھۇر شائىرلىرى ھومېرنىڭ، ئۆزىنى ـ ئۆزى مەنسىتمەي قويغان ئارىسلاننىڭ ئاخىرى جەسۇرلۇقىنى يوقىتىپ، كېيىنكىلەردىنمۇ قورقىدىغان بولۇپ قالغانلىقى ھەققىدىكى شېئىرنى كەلتۈرىدۇ. ئەفلاتۇن مەملىكەتتىكى تۈزۈمنىڭ گۈزەل ۋە ياخشى بولۇشىنى قانۇن چىقارغۇچىنىڭ بىلىمدانلىقى ھەمدە ئۆزگە تۈزۈملەردىكى پاراۋانلىق ۋە باشقا ئىجابىي جەھەتتىن خەۋەردارلىقى بىلەن باغلىق، دەپ ھېسابلايدۇ. يەنە قانۇنچىلار مەملىكەت ئاھالىسىنى باشقۇرۇش ھالقىلىرىدىكى قانۇنلارغا رىئايە قىلىشى ۋە بويسۇنۇشىنى تەمىنلەپ ئالالىسلا ئەلا دەرىجىدىكى دۆلەت تۈزۈمى بولۇشى مۇمكىن. ئەفلاتۇن ھاكىمىيەت مەسىلىسىگىمۇ ئېتىبار بېرىدۇ. ئېھتىمال، مەملىكەت ئاھالىسى خۇش خۇلققا ئىگە بولمىغان تەقدىردە ھاكىمىيەتكە ئېھتىياج تۇغۇلار ئەگەر ھۆكۈمدار زۆرۈرىيەت يۈزىسىدىن ۋە شەھەر ئاھالىسى ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ئۆز ئادىتىگە نىسبەتەن ھاكىمىيەتكە ئىگە بولسا، بۇنداق ھاكىمىيەت قارىلىنىدۇ. ئەمما، شەھەرنى ئىتتىئەتتە ساقلاش ئۈچۈن باشقۇرغۇچىغا ئېھتىياج بولۇشمۇ مۇمكىن. ئۇ شەھەرنى ئىتتىئەت قىلدۇرىدۇ، قانۇنلارنى جارى قىلدۇ ۋە بۇ قانۇنلار قانچىلىك ئىلاھىي، ئادالەتلىك بولسا، شۇنچىلىك ئالقىشقا سازاۋەر ۋە قىزغارلىق ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر ھاكىمىيەت مەسىلىسى ھەققىدە مۇھاكىمە قىلىنىدىغان بولسا، بۇ جەھەتتىن ھاكىمىيەت ئىختىيارىي قوبۇل قىلىنغاندا كۆپرەك ماقۇل ۋە ھەر تەرەپلىمە قولاي ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى ھاكىم ئۆز ھۆكۈمىنى ئاھالىگە تەۋسىيە قىلىش بىلەن ئۇلارغا قىسقا مۇددەتتە ئۆزلىرىنى تۈزىتىۋېلىشقا ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىدۇ. ئەگەردە ھاكىم شەھەر ئەھلىگە ئۆز ھاكىمىيىتىنى تەۋسىيە قىلالمىسا، ئىشلار مۇشكۈللىشىدۇ. ھاكىمنىڭ پايدا كەلتۈرۈشىگە ئىمكانىيەت بول-

ماي قالىدۇ ۋە خەيرلىك ئىشلارنى ئەملگە ئاشۇرۇش مۇددىتى سوزۇلۇپ كېتىدۇ. ئەفلاتۇن قۇللار ۋە جاھىل ئادەملەر ئۈستىدىن ھۆكۈمرانلىق ۋە ئۇلارنى ھاكىمىيەتكە بويسۇندۇرۇش ھەقىقەتەن توغرا ئىش ئىكەنلىكىنى ۋە شۇنىڭ بىلەن بىللە ئەركىن ۋە مېھىر - شەپقەتلىكلەرنى بويسۇندۇرۇش ئۆتۈپ كەتكەن بىمەنىلىك ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئەفلاتۇن شەھەر ئاھالىسى قانچىلىك مېھىر - شەپقەتلىك بولسا، ئۇلارنى باشقۇرۇش شۇنچىلىك يۇقىرى دەرىجىدىكى ئىلاھىي بولىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. ئەگەر ئۇلارنىڭ ھاكىمى لايىق بولسا، ئۇ چاغدا تاكى ئۇ ئىلاھىي ئۆزلادقا مەنسۇپ شەھەر ھاكىمى بولۇش دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلمىگۈچە ئاھالىنىڭ بەزى ئازغىنە قىسمىدىن تاشقىرى، باشقا ئۆز ھۆكۈمى ئاستىدىكىلەر بىلەن تىل تېپىشمالمايدۇ. كېيىن ئۇ ئېيتىدۇكى، باشقۇرۇش تۈرلىرىنىڭ سانى قانۇنچىلىقنىڭ سانىغا مۇناسىپتۇر. چۈنكى ھاكىمىيەت قانۇنلارغا بويسۇنىدۇ، ئۇلاردىن ھاسىل بولىدۇ ۋە ئۇلارغا ئاساسلىنىدۇ. چۈنكى ھاكىمىيەت قانۇنلارغا بويسۇنىدۇ، ئۇلاردىن ھاسىل بولىدۇ ۋە ئۇلارغا ئاساسلىنىدۇ. باشقۇرۇشمۇ قانۇنلارنىڭ سانىغا ۋە قەدىر - قىممىتىگە باغلىق. ياخشى باشقۇرۇش ياخشى قانۇنلارغا باغلىق، يامان باشقۇرۇش - يامان قانۇنلارغا، يېتىلگەن باشقۇرۇش - يېتىلگەن قانۇنلارغا باغلىق.

ئەفلاتۇن ئېيتىدۇكى، ئۆزىنىڭ كامالىتى ياكى دۆلىتى بىلەن ياكى شۆھرىتى بىلەن ھەمدە ئالقىشقا سازاۋەر بولمايدىغان ۋە دىل شادلىقى ھېسابلانمايدىغان بىرەر پەزىلىتى بىلەن مەغرۇرلىنىپ يۈرگۈچى ھاكىملار تەكەببۇر ھاكىملاردۇر. ئەسلىدە ھاكىم پۇقرالارنىڭ پاك - نومۇسلۇق ئىكەنلىكىگە ئېتىبار بېرىشى، ئۆز شەخسىيىتى ۋە كۆڭۈل خوشلۇقى بىلەنغىنە شۇغۇللانغۇچى بەزى بىھايالارغا خۇدا نامىدىن شەپقەتسىز مۇناسىۋەتتە بولۇشى، گۈزەل ۋە خۇش كۆڭۈل تەسىرات قالدۇرمايدىغانلارغا مۇرۇۋۋەت

كۆرسەتمەسلىكى لازىم. ئەفلاتۇن ھاكىمنىڭ نېمىلەرگە ئەھمىيەت بېرىشى ھەققىدە مۇنداق يازىدۇ: بۇ ئالدى بىلەن — ماددىي ھۇزۇر. كىيىن روھىي، كىيىن ئۇلاردىن تاشقىرى بولغان بارچە نەرسىلەر ئۆز نۆۋىتى بىلەن، ئەفلاتۇن كۆپ سۆزلەشكە قىزىقىپ، مىساللار كەلتۈرىدۇ، چۈنكى ئۇلارنى پايدىلىق ھېسابلايدۇ ۋە نىھايەت ئوغۇللار ۋە ئاتىلار ھەققىدە سۆزلەيدۇ. ئۇلار قانداق بولۇشلىرى كېرەك، قانۇنلارنى قانداق بېجىرىدۇ، ھايات يولى قانداق باشلىنىدۇ؟ ئۆمۈر تۆگىگەندىن كىيىن ئۇلار نېمىلەرگە ئېرىشىشلىرى ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزىدۇ. كىيىن ئۇشبۇ مېھىر ـ شەپقەت يولىنىڭ قىيىن ۋە يېڭىگىل تەرەپلىرىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇ مەشھۇر شېئىرلاردىن مىساللار كەلتۈرىدۇ.

ئەفلاتۇننىڭ پىكرىچە، ئەگەر شائىر بەھسلەشكۈچى ياكى مۇتەكەللىم (ناتىق) بىر ـ بىرىگە زىت پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويسا، ئۇ ھالدا قانۇنچىلار پەقەت پايدا كەلتۈرىدىغان تەرەپلەرنى ھىمايە قىلىشى كېرەك. ئۇ ئۆلگەن ئادەملەرنى كۆمۈش مۇراسىمى، كىپەن بىلەن ئوراش ھەققىدە شائىرلارنىڭ مۇلاھىزىلىرىدىن مىساللار كەلتۈرۈپ، بۇ ھەقتە قانۇنچىلارنىڭ پىكرى قانداق بولۇشى زۆرۈرلۈكى ۋە ھازا تۇتۇلۇۋاتقان ئادەملەرنىڭ ئۆزلىرى (ۋەسىيەت قىلىپ) نېمە دېگەنلىكىنى ئىناۋەتكە ئېلىش كېرەكلىكى توغرىسىدا يازىدۇ. ئەفلاتۇن ئادەملەرگە قانۇننى نەزەرگە ئالدۇرۇش ئۈچۈن قانداق چارىلەر كۆرۈش كېرەكلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ ۋە مىسال تەرىقىسىدە بالىلار بىلەن مۇلايىم مۇئامىلىدە بولغۇچى شىپاكار ھەققىدە سۆزلەيدۇ. كىيىن ھەممە تېۋىپلارنىڭ ئىشلىرىنىڭ بىر ـ بىرىگە ئوخشاپ كېتىدىغانلىقىنى ئەسلىتىدۇ. خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش ئادەملەرنى توغرا يولدىن يېتەكلەپ بېرىشتا ۋە ئەملدىكى قانۇنلارنى ھۆرمەت قىلىش ھەمدە باشقىلار ئۈچۈن ساقلاپ قىلىشقا مەجبۇر قىلىشتا ساھىبى قانۇنلارغا ھا-

كىملارنى تەقلىد قىلىدۇ. ئەفلاتۇننىڭ پىكرىچە، شەھەر ئاھالىسىنىڭ سانىنى تەرتىپكە سېلىشنىڭ ئاساسىنى نىكاھ ۋە تۇغۇلۇش ھەققىدىكى قانۇن بولۇشى زۆرۈر. ئۇ ئالىي دەرىجىدە تەربىيىلىك ۋە ياخشى ئىشلەيدىغان بولۇشى كېرەك. ئەفلاتۇن بەزى چىگىش مەسىلىلەر ھەققىدە ۋە شۇ زامانداكى قانۇنلاردا جەريمانە ۋە جازا قاتارلىقلارنىڭ بولغانلىقىنى ئەسلىتىپ ئۆتىدۇ.

ئەفلاتۇن قانۇنلارنى يارىتىشتىن ئاۋۋال مۇۋاپىقىيەتلىك كېلىشىم، مەجبۇرىيەتلەر ۋە تەبىئىي ھالەت ئوخشاش تەييارلىق چارىلىرى كۆرۈلمىگەن بولسا، قانۇنلار ئىنسانلارنىڭ يۈرىكىگە ھېچ ئورنىمايدۇ، دەپ چۈشەندۈرىدۇ. يامان كېلىشىم ئىنسانلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى بۇزغۇچى بىر ئامىلدۇر. شۇنداق بولغاندا ئادەملەر ئۇزاق داۋام قىلغۇچى ئەخلاقنىڭ يېقىلىشى ۋە خەلقنە مەنسۇپ زىرىكىش قاتارلىق ھالەتلەر يۈز بەرگىنىدە مۇناسىرە، نۇتۇق ۋە چۈشەندۈرۈشلەر ئارقىلىق قانۇنغا بويسۇنۇشقا چاقىرىلىدۇ. ئەگەر بۇ ئۇچ ھالەت ھازىرلانغان بولسا، ئۇلار ئادەملەرنىڭ قانۇنلارنى ئىختىيارىي قوبۇل قىلىشقا شەرت - شارائىت يارىتىدۇ. ئادەملەر قانۇنلارغا مۇراجىئەت قىلىشقا مەجبۇر دۇر. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇلار مۇرەسسەگە كەلگەنلىرىدە قانۇنلارنى مەنمۇنىيەت بىلەن كۈتۈۋالىدۇ. ئەمما بۇ يەردە ئۇچ ھالەتتىن تاشقىرى باشقا بىر ھالەت كۆزدە تۇتۇلماقتا. بۇ يەردە قانۇنچىلار ۋە ھاكىملارنىڭ تاكامۇللاشتۇرۇلىشىغا زۆرۈر بولغان خام يولىيورۇقلار ھەققىدە گەپ بارىدۇ. ياخشى خۇلق - ئەتىۋارلىق بولۇشقا ۋەدە قىلغان ياشلار ۋە نادانلار تاكى قانۇننى ئاسانلىق بىلەن قوبۇل قىلىشلىرى ۋە ئۇنىڭغا بويسۇنۇشلىرى ئۈچۈن پائاللىق كۆرسىتىشكە قادىر بولغانغا قەدەر شۇ خام يولىيورۇقلارغا ئەگىشىدۇ. چۈنكى جاھىل ئادەملەر ياخشى ئىشقا ئاسانلىقچە بويسۇنمايدۇ. ئوتتۇرا ھال ئادەملەر بولسا، ئاسان قۇلاق سالىدۇ. ئەفلاتۇن يەنە شەھەر ئاھالىسىنىڭ روھلىرى، بەدەنلىرى، ئادەتلىرى ۋە تۇتقان

ئورۇنلىرى قانداق پەرمانلارغا موھتاج ئىكەنلىكى ھەققىدىمۇ چۈشەندۈرۈش بېرىدۇ.

بەشىنچى بۆلۈم

ئەفلاتۇن روھ ئەڭ ئېزگۈ ئالەم بولغىنى ئۈچۈن ئىنسان ئاۋۋال ئۆزىنىڭ روھىنى كامالەتكە يەتكۈزۈشنىڭ زۆرۈرلۈكى ھەققىدە سۆزلەيدۇ. روھنى ئەزىزلەش — ئۇنىڭ زوقىنى قاندۇرۇشتىن ئىبارەت ئەمەس، چۈنكى ئەگەر شۇنداق بولسا (يەنى، پەقەت زوق - ھەۋەسنى قاندۇرۇش بولسا) بالىلار ۋە جاھىل ئادەملەردە پەيدا بولىدىغان ئۆز روھىي ھەۋەسلىرىنى قاندۇرۇش ئىستىكى، روھنى ئەزىزلەشكە ئىنتىلىشتەك تۇيۇلاتتى. ئۇلار نېمىنى ياخشى ۋە لەززەتلىك دەپ بىلسە، روھلىرىمۇ شۇ نەرسىلەرنى خالايدۇ. ۋەھالەنكى، بۇ ھەۋەسلەرنى قاندۇرۇش كىشىگە چوڭ زىيان يەتكۈزىدۇ. ئەسلىدە روھنىڭ قەدىر - قىممىتى ئۇنىڭ پاكلىنىشىدىن ۋە ئىلاھىي قانۇنلاردا ماختاشقا لايىق ھېسابلانغان ئىستەكلەرنى قاندۇرۇشتىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك. ئەگەر مۇئىيەن ئىستەكلەر قانۇندا قارىلانسا، روھ ئۇلاردىن مۇھاپىزەت قىلىنسا، ئەزىزلانسا، شۇ ئىستەكلەر تېز ئارىدا زىيانلىق بولۇپ قالىدۇ. روھ بولمىسا بەدەنمۇ بولماس ئىدى، دېگەن چۈشەنچىگە تارتىشىپ، روھ بەدەندىن ئەۋزەلرەك دەپ ئويلىغان ئادەم خاتا قىلىدۇ. ئەفلاتۇن بۇ مۇئەممانى قىزىق بىر يوسۇندا چۈشەندۈرىدۇ، كېيىن ئۇ ئىنسانلار بېجىرىدىغان كۆپ ئىشلاردا، مەسىلەن: بايلىق توپلاش قاتارلىق ئىشلاردا روھنى قانداق ئەزىزلەش كېرەكلىكىنى كۆرسىتىدۇ. كېيىن ئەفلاتۇن روھنى ئەزىزلەشنىڭ قانداق خىللىرى بارلىقى ۋە قانۇن چىقارغۇچى رەھبەر روھنى قانداق ئەزىزلەشكە ئېتىبار بېرىشى زۆرۈرلۈكىنى تەكىتلەيدۇ.

ئەفلاتۇن روھ ئەزىزلەنگەندىن كېيىن بەدەننىڭ ئەزىزلىنىشىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئالىيجاناب بەدەن گۈزەللىكى، كۆچى، زەئىپلىكى، ساغلاملىق ياكى سېمىزلىكى ئۈچۈن ئالىيجاناب ئەمەس، بەلكى قانۇنلارغا ماس ھايات تەرتىپى بويىچە ماقۇل كۆرۈلگەن ئادەتلەرگە رىئايە قىلغىنى ئۈچۈن ئالىيجانابتۇر. ئىنسان تەبىئىتىنى تەربىيىلەشكە بولغان زۆرۈرىيەت بەدەننى ئەزىزلەشنى تەقەززا قىلىدۇ. بۇ پىكىرنى ئەفلاتۇن پايدىلىق مىساللار ئارقىلىق كەڭ چۈشەندۈرىدۇ. بالىلار تېخى ئۆسۈپ يېتىلمىگەن بولىسا، ئۇلارنىڭ بەدىنىنى ئەزىزلەشكە قارىتىلغان قانۇنلار ئوتتۇرا ياش ۋە قېرى ئادەملەرنىڭ بەدەنلىرىنى ئەزىزلەشكە قارىتىلغان قانۇنلارغا ئوخشىمايدۇ، دەپ چۈشەندۈرىدۇ. ئەفلاتۇن روھنى ئەزىزلەشكە قارىتىلغان قانۇنلار چەت ئەللىكلەر، شەھەر ئاھالىسى ۋە قېرىندىاش ئورۇنلار ئۈچۈن بىر خىل، ئۇلارنىڭ بەدەنلىرىگە دائىر قانۇنلار چەت ئەللەرگە باشقا، شەھەر ئەھلىگە باشقا بولۇشى كېرەك، دەپ چۈشەندۈرىدۇ. تەربىيە ئىشىدا چەت ئەللىك ۋە قېرىنداش ئورۇق قىلغان جىنايەتلەر ئۈچۈن بىر خىل جازا بولۇشى كېرەك. چۈنكى بۇ جىنايەتلەر قانۇنلارنى بىر خىلدا ئاياغ - ئاستى قىلىدۇ.

ئەفلاتۇن ئەخلاقىي - پەزىلەتلەرنى قانداق ئۆزلەشتۈرۈش مۇمكىنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇنداق ياخشى ئادەتلەر ۋاقتىنچە ئۆزلەشكەن بولىدۇ. جەمئىيەتلەر ۋە بارچە ئادەملەردە ئادەتلەر ئۇزاق مۇددەت ئۆتۈپ ئاندىن ئۆزلەشتۈرۈلىدۇ. ئادالەتلىك، پاك، جەسۇر بولۇشقا ئادەتلىنىش، شۇنىڭ بىلەن بىللە يامان قىلىقلاردىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن مەلۇم مۇددەت ئۆتۈشى كېرەك. بۇ ۋاقىت داۋامىدا ئىنسان ئۆزىنىڭ يامان قىلىقلىرىدىن ۋاز كېچەلەيدۇ. ئەگەر ئادەمدە تۇغما، كۆچلۈك غۇرۇر تۇيغۇسى بولمىسا، ئۇ چاغدا بۇ ئادەم ئۆز روھىنى مەشق ئارقىلىق تەربىيىلىشى لازىم. چۈنكى ئۆزى سۆيگەن ئىنسانىنىڭ ئۆز جىنايەتلە-

رىنى سەزمەسلىكى ئادەمنىڭ تۇغما خىسلىتىدۇر. شۇنداق ئەكەن، شەھۋانە خاھىشلارغا يول قويماسلىق ئۈچۈن ئەلۋەتتە كۈچلۈك غۇرۇر بولۇشى كېرەك. ئىنسانىنى ھالاكەتكە ئېلىپ بارىدىغان نەرسىلەرنى روھىغا راۋا كۆرمەسلىك ئۈچۈن بۇنداق ھاللاردا غەزەپتىنمۇ ئىجابىي پايدىلىنىشنى بىلىش ۋە روھنى دائىما ئۆزىدىن قانائەتلەنمەسلىككە ئۆگىتىش كېرەك.

ئەفلاتۇن ئېيتىدۇكى، تەربىيە كۆرگەن ئادەملەر ئۆز روھىلىرىنى دائىما خۇشاللىق ئارتۇقچە كۈلۈش، قاتتىق خاپا بولۇش، ئارتۇقچە قايغۇرۇشتەك ھالەتلەردە مۆتىدىللىك دائىرىسىدىن چىقماسلىققا مەجبۇر قىلالىشى كېرەك. ئەفلاتۇننىڭ ئېيتىشچە ئادەملەر مەنىۋى پەزىلەتلەرگە ئېرىشىشنى كۆزلەپ، ئىلتىجا قىلىپ، ئۇلارنى ئۆزلەشتۇرۇشكە ئېتىبار بېرىشلىرى كېرەك، تاكى ئەخلاق قانۇنىي، ماختاشلارغا سازاۋەر ۋە ئىلاھىي بولۇپ قالسۇن.

ئەگەر ئىنسان ئىلاھىي ئېزگۈلۈكلەرگە ئېرىشىشنى ئۈمىد قىلسا، ئۇنىڭ ھاياتى خۇشاللىنارلىق، ھايات تەرتىپى ناھايىتى گۈزەل بولىدۇ. گۈزەل ھايات تەرتىپى بولسا، خەلق نەزەرىدىمۇ، خۇدا نەزەرىدىمۇ يۈكسەك بولىدۇ. بۇنى بايقاش ۋە ياخشى ئويلاپ كۆرۈش كېرەك. ئەفلاتۇن بۇ پىكىرنى مۇپەسسەل ئىپادىلەيدۇ. ئېتىبارغا ئېلىنغان ھايات يوسۇنى قانداق بولۇشى كېرەكلىكىنى، ھەربىر ئايرىم ھالەتتە بۇ ھايات تەرتىپى ئەخلاق ۋە قانۇنغا مۇۋاپىق ياكى مۇۋاپىق ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىدۇ؛ ئۇلاردىن بەزىلىرىنى مىسال تەرىقىسىدە ئەسلىتىپ ئۆتىدۇ. بۇ مىساللاردا ئۇ ئاقىللىق ھەققىدە ئەسلىتىپ، مۇشەققەتتىن تەھەتتىنى ئەۋزەل كۆرۈش مەنىسىز ھايات يوسۇنى ئىكەنلىكىنى، راھەتتىن مۇشەققەتىنى ئەۋزەل كۆرۈش بولىدىغان ھايات يوسۇنى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. يەنە ئۇ ساقلىق، جەسۇرلۇق، بىلىم ۋە باشقىلار ھەققىدە سۆزلەيدۇ.

ئەفلاتۇن قانۇنلارنى جارىي قىلىش ئۈچۈن دۆلەت باشقۇرۇ-شىدا تەييارگەرلىك كۆرۈلگەن تەقدىردىلا شەھەر تەرتىباتى مۇ-كەممەل بولۇشى مۇمكىنلىكىنى ئەسلىتىدۇ. بۇ تەييارگەرلىك ئىشلىرى قانۇننىڭ بۇيۇك ۋە نوپۇزلۇق بولۇشىنى تەمىنلەيدۇ. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇ، كەشتىنىڭ گۈلى ۋە چاكىنا مىسال كەلتۈرىدۇ. ئۇ ئىككى خىل دۆلەت باشقۇرۇشى مەۋجۇت ئىكەنلە-كى ھەققىدە سۆزلەيدۇ. بىر خىلدا ئادەملەر ئۈستىدىن ھاكىملار تۇرىدۇ، باشقا خىلدا قانۇن ھاكىملارغىمۇ ئورتاقتۇر...

ئەفلاتۇن باش بىر پايدىلىق غايە ـ ھاكىمىيەت ھەققىدە ئەسلىتىپ ئۆتىدۇ. ئىلاھىي قانۇننى ئىدراك ئېتىشكە تەييارلىق كۆرۈش ۋە تۆۋەندىكى يەنە ئىككى غايىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ھاكىمىيەتكە موھتاجلىق پەيدا بولىدۇ. بۇ غايىلەردىن بىرى ـ سەئى ھەرىكىتى. ھۇنەرلىرى ۋە مەقسەتلىرى (ئادالەت-لىك) ھاكىملارغا قارشى بولغان ياۋۇز نىيەتلىك ئادەملەردىن شەھەرنى تازىلاشتۇر. باشقا بىر غايە ـ پەندى ـ نەسىھەت يولى بىلەن پاراۋانلىققا ئىنتىلىش ۋە ئادەملەرنىڭ ئىلاھىي قانۇننى ئاسانلىقچە ۋە خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىشلىرىنى تەمىنلەش-تۇر. ئەفلاتۇن مىسال كەلتۈرۈپ، بۇ پىكىرنى قىسقىچە ئىپادە-لەيدۇ...

ئەفلاتۇننىڭ پىكرىچە، شەھەر تەرتىباتىدا ئەڭ ئاساسىي نەر-سە مۇلۇك، نازۇ نېمەتلەرنى توغرا تەقسىملەشتۇر. شۇنىڭغا ئې-تىبار بېرىش كېرەككى، كۆپچىلىك ئادەملەرنىڭ ئىشى سۈپەت-سىزلىشىپ، چاكىنىلىشىپ كەتمەسۇن. زۆرۈر نەرسىلەرنىڭ ئازىيىپ كېتىشىنى ئادەملەرنى نامرات ئەھۋالغا سېلىپ قويمە-سۇن. دەسلەپتە يەر ۋە جايلارنىڭ مىقدارى، كېيىن ئۇلارنىڭ ئىگىلىرى ۋە تۇتقان ئورۇنلىرى، ئاخىردا ناھايىتى زۆرۈر نەر-سىلەر بولغان ئوزۇق ـ ئوقەت، تېرىلغۇ يەر، ساراي ۋە شەخسىي ئۆيلىرىنىڭ مىقدارى ھېسابقا ئېلىنىشى كېرەك. ئەفلاتۇن تەقسە-

مات ئىشىنى ناھايىتى قىيىن، لېكىن زۆرۈر ئىش دەپ ئەسلىتىدۇ. رەھبەر ئۆز قانۇنلىرىنى ئاساسلاپ ئەكس ئەتتۈرۈشى لازىم. ئەفلاتۇن ئۆز زامانىسىدا مەلۇم بولغان مىساللارنى كەلتۈرۈپ قانۇنچىلار شەھەر ئاھالىسىگە يەر بۆلۈپ بېرىۋاتقاندا، قانۇن لايىھىلىرىنىڭ جارى قىلىنماقچى بولغان بۆلۈملىرىنى خەلقتىن يوشۇرماسلىق لازىملىقىنى ئېيتىدۇ.

بالىلار ۋە ئۆسمۈرلەر ھەمدە جاھىل ئادەملەر مەسلىسىدە ئەفلاتۇن يەنە بىر قېتىم توختىلىپ، ئۇلارنى قانداق باشقۇرۇش كېرەكلىكىنى كۆرسىتىدۇ. كېيىن ئۇ قانۇنلارنى ۋە باشقىلارنى ھۆرمەت قىلىش ھەمدە ئۇلارغا جىددىي ئېھتىرام بىلەن قاراش زۆرۈرلۈكى ھەققىدە سۆزلەيدۇ. ئەفلاتۇن مۇلۇكنى پايدىسىز جەمغۇرۇشتىن پەرقلىق رەۋىشتە مۇلۇك ئىگىسى بولۇش يامان ئادەت ئەمەسلىكىنى، چۈنكى مۇلۇك ھاراللىق بىلەن توپلىنىدىغان بولسا، نامراتلىقتا ياشاشقا قارىغاندا دۆلەتمەنلىكنىڭ ئەۋزەل ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئەگەر مال - مۇلۇك نەپسانىيەت ئۈچۈن توپلىنىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا ئادەم كۈنلەردىن بىر كۈنى ئۈياتقا قالىدۇ. شۇنداق قىلىپ مەنپەئەتتىن ئۆزىنى تارتىش، قانداق قىلىپ بولسىمۇ، ناپاك يول بىلەن ئېرىشىلگەن مەنپەئەتتىن ياخشىراقتۇر. بۇ بابتا ئەفلاتۇن مال - مۇلۇك ئارتۇرۇشنىڭ يوللىرى ھەققىدە تەپسىلىي توختىلىدۇ ۋە يۇنانلىقلارغا مەلۇم بولغان ئۇسۇللارنىڭ قايسى بىرى ھالال، قايسى بىرى ھاراملىقى ھەققىدە مىساللار كەلتۈرىدۇ. بۇ پىكىرلەر سایاھەت ۋە تىجارەتكىمۇ ئورتاقتۇر. بۇ ھالال ئىشلارنىڭ يىغىندىسى تۆۋەندىكىچە: ئەۋلادقا زىيان كەلتۈرمەيدىغان مال - مۇلۇك ئاشۇرۇش ۋە روھ ھەمدە بەدەننىڭ ئەزىزلىقى تۈپەيلى ئالقىشقا سازاۋەر ئىش ھېسابلانغان قانۇنلار مۇقەددەسىسى بولغان تەربىيىدۇر. باشقىلارغا زەرەر كەلتۈرىدىغان نەرسىلەر بولسا ياماندۇر. زەرەر - كۈنەندىلىكتىن ۋاز كېچىش زەرەر كۈنەندىلىككە ئىنتىلىشتىن ئەۋزەل-

دۇر. چۈنكى تەربىيە ۋە قانۇنلارنىڭ مەقسىتى ئادەملەرنى يامان ئىشلاردىن قايتۇرۇشتۇر. قانۇن چىقارغۇچىلارنىڭ پېقىرلارغا ۋە بايلارغا تەڭ ئېتىبار بېرىشى شەرت، ئۇلارنىڭ روھلىرىنى تۇزدىمىدىغان ۋە ياخشىلايدىغان قانۇنلارنى يارىتىش زۆرۈرلۈكى ھەققىدە ئۇ كۆپ توختىلىدۇ.

رەھبەر يەنە ئېغىرلىق ئۆلچىمى، دان ـ شېكەر قاتارلىق نەرسىلەر ئۆلچەملىرى ھەققىدىمۇ ھېچكىمگە زىيان كەلتۈرمەيدىغان سودا ـ سېتىق ھەققىدە قانۇنلار چىقىرىشى كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىللە قانۇن چىقارغۇچى ھەممە دۆلەتمەن ۋە پېقىر كىشىلەرنىڭ ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرۈشى زۆرۈر. تاكى قانۇنلارنى بۇزغۇچى ۋە ئۆزىنىڭ نۇقسانلىرىنى ئاخىرغىچە تۈزەتمەي، رەزىل-لىكلەرنى دائىم سادىر قىلىپ تۇرغۇچى ئادەملەر تائىسى نەزەردىن چۈشۈپ قالمىسۇن.

ئالتىنچى بۆلۈم

بۇ بابتا ئەفلاتۇن پازىللار شەھىرىدە ھاكىملار ۋە ھاكىمىيەت دۇرۇسىت، تەبىئىي تەرتىپكە كەلتۈرۈلگەن بولۇشىنى، بۇنداق تەرتىپ بولمىغان شەھەر ياخشى ھېسابلانمايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. ھاكىملار ئالدىدا تەبىئىي تەرتىپنى ئورنىتالمىغان قانۇن چىقارغۇچى كۆپ ئۆتمەي مەسخىرىگە قالىدۇ ۋە ئۇنىڭ ئىشلىرى چۈشىنىكسىز بولۇپ، چىقارغان قانۇنى ھەمدە ئۇنىڭ بىلەن بىللە شەھەرنىڭ ئۆزىمۇ يوقلىشقا يۈز تۇتۇشى مۇمكىن. ئەفلاتۇن ئەگەر شەھەر ئاھالىسى مەرىپەتسىز، تەجرىبىسىز ئادەملەر ۋە بالىلاردىن ئىبارەت بولسا، ئۇ چاغدا ئۇلار قانۇنچىلار ئورنىتقان تەرتىپ ۋە باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى ياخشى قوبۇل قىلمايدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇ قانۇننىڭ تەرتىپ قائىدىلىرىنى قوبۇل قىلىشنىڭ شەرت ـ شارائىتلىرى ھەققىدە سۆزلەپ، شەھەر ئىككى خىل

ئەھۋال ئاستىدا: يا ئۇ قەدىمىي بولغىنى ئۈچۈن ياكى يېڭى بولغىنى ئۈچۈن ئاھالى بىلەن كۆچۈم بولماسلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. ئەگەر ئۇ قەدىمىي بولسا، ئۇ چاغدا قانۇن چىقارغۇچى رەھبەرنىڭ ئىشى ئاسانلىشىدۇ. چۈنكى بۇ شەھەردە ئاھالىنىڭ ئەخلاقى ۋە ئەھۋالىغا تەسىر كۆرسەتكۈچى ھەمدە كېيىنكى قانۇنلارغا مۇقەددىمە بولىدىغان ئىلگىرىكى قانۇنلار كۈچىنى يوقاتمىغان بولىدۇ. ئەگەردە ئۇ يېڭى بولسا، ئۇ چاغدا قانۇنچىلارنىڭ ئىشى خېلى قىيىنلىشىدۇ. چۈنكى ئۇ، ئادەملەر ئارىسىدىن قانۇنلارنى قوبۇل قىلىشقا تەبئىي ھالدا تەييار بولغان ئادەملەرنى تاللىۋېلىشى كېرەك بولىدۇ. شۇ چاغدا قانۇنچىلار ئۆلار بىلەن ھەمكارلىشىپ ئىشلىيەلەيدۇ ۋە كۆڭۈللىرىدە قانۇنغا ھۆرمەت ئويغىتالايدۇ ۋە يارەمگە جەلپ قىلالايدۇ.

ئەگەردە بۇ شەھەرنىڭ قانۇنلىرى بىلەن باشقا شەھەر پۇقرالىرى تونۇشۇپ، ئۇ شەھەر ئاھالىسىدە ۋەتەنداش بولغانلىقى ئۈچۈن ئۆلارغا ئەگەشسە، ئۇ چاغدا بۇ شەھەرگە مەنسۇپ قانۇنلار باشقا شەھەرلەرگىمۇ تەئەللۇق بولىدۇ. قانۇنلارنى جارى قىلىش ئۈچۈن ھايات تەجرىبىسىگە ئىگە ۋە خۇش خۇلۇقلۇق ئادەملەرنى جەلپ ئېتىش كېرەك. ئەمما بۇ ئىشقا گۇل ۋە جاھىل ئادەملەرنى ئەسلا قوشماسلىق كېرەك. ئەگەردە قانۇنچىلار تاسادىپەن ئۆلارغا روبىرو بولۇپ قالسا، ئۆلارنى تەرتىپكە سېلىش ئۈچۈن نەمىدۇر ئۆلارنىڭ تەبئىتىگە ماس رەۋىشتە ئۆزگەرتىپ تەرتىپكە سېلىشى ۋە قانۇنلارنى تەن ئالغۇزۇپ، شۇ قانۇنلارغا بويسۇنۇپ ياشىشىغا ئىشەندۈرۈش كېرەك. بىز ئاۋۋال ئەسلىتىپ ئۆتكەن بۇ پىكىرنى ئەفلاتۇنمۇ كىرىت ۋە باشقا شەھەرلەرنىڭ ئاھالىسى ھەققىدىكى مىساللاردا تەكىتلەپ ئۆتىدۇ.

ئەفلاتۇن يېڭى قۇرۇلۇۋاتقان شەھەر قانداق ئەھۋالدا بولۇشى، ئۇنىڭدا ئادەملەر قانداق جايلىشىشى، ھايات كەچۈرۈش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان مەھسۇلاتلار قانداق تەقسىملىنىشى ئاھالە-

نىڭ نېمىگە موھتاج بولۇشى مۇمكىنلىكىنى، ياشقا قاراپ قانداق ۋەزىپە ئۆتەش ھەققىدە سۆزلەيدۇ:

ئەفلاتۇن ئادەملەر ئارىسىدا تەرتىپ ئورنىتىلغاندىن كېيىن ئۇرۇش بولۇپ قېلىشىنى ھېسابقا ئېلىپ، ھەربىي قوماندانلارنى ۋە باشقا رەھبەرلەرنى تەيىنلەش كېرەك، دەپ تەكىتلەيدۇ. كېيىن ئۇ تەرغىبات دائىرىسىگە كىرىدىغان باشقا بىر پىكىرنى ئەسلىتىدۇ. ئېھتىمال، پۇتۇنلەي توغرا تەرتىپنى دەرھال ئورنىتىپ بولماس، دەيدۇ ئۇ. ئەگەر بەزى پائال بولمىغان ۋە ئىشنى ئانچە ياخشى بىلمەيدىغان ھاكىملار (ئىشتىن) چەتلىتىلگەندە ئۇنىڭدىن پائالراق ۋە ئۈستىراق باشقا بىرى تېپىلسا، ئۇ ھالدا ئىككىنچىسى پەقەت ئاق كۆڭۈللۈك، ھەقىقەتچىلىك بىلەن ئالىي مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن تەرتىپ ئورنىتىدۇ.

ئەفلاتۇن كېڭەش ئۆتكۈزۈۋاتقاندا، ۋەزىرلەر، سودىگەرلەر ۋە مەنسەپدارلارنىڭ بېجىرىۋاتقان ئىشلىرىغا، ئۇلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرىگە - ئەھل ياكى نائەھل ئىكەنلىكىگە چوڭ ئېتىبار بېرىش زۆرۈرلۈكىنى ۋە شۇنىڭ بىلەن بىللە قانۇنچىلار ۋە شەھەر ئاھالىسى تەرىپىدىن ئۇلارنىڭ پەزىلەتلىرىنى ئېتىراپ قىلىپ، رىغبەتلەندۈرۈش كېرەكلىكىنى تەكىتلەيدۇ. ئەفلاتۇن رەھبەرلەر ئۈچۈن زۆرۈر بولغان تۈرلۈك پەزىلەتلەرنى چۈشەندۈرىدۇ. ئەڭ بىرىنچى پەزىلەت - ئاق كۆڭۈللۈك، ئىككىنچى مېھرى - شەپقەتلىك؛ ئۈچىنچىسى كېلەچىكى پارلاق بولۇش، تۆتىنچىسى ئاب-رۇي - ئېتىبار قازانغانلىقىدا. يولباشچىلارغا كەلسەك ئۇلارنىڭ بارچە پەزىلەتلىرى پايدىلىق بولۇش، بايلىق - نېمەتلەرگە چېتىشلىق؛ ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تەرتىپ، بايلىقلارنىڭ مىقدارى ئاساسىدا بولۇشى كېرەك، بۇ تەرتىپلەرنىڭ ھەممىسىگە رىئايە قىلىش لازىم. ئەفلاتۇن ئۆز پەزىلەتلىرىنى قاباھەتكە ئالماشتۇرغان تەكەببۇر ۋە ھېيلىگەر ئادەملەرگە قارشى ھاكىملارغا كۆرەش ئېلىپ بارسىلا مۇۋاپىق تەرتىپ بولۇشى مۇمكىنلىكىنى چۈشەندۈ-

رىدۇ. ئەگەر ئۇلارنىڭ پەزىلەت ۋە قاباھەتلىرىنى تەكشۈرگۈچىلەر ھېسابقا ئېلىپ تەرتىپكە كەلتۈرمىسە، قانۇن بۇزۇلۇشى مۇمكىن.

ئەفلاتۇن شەھەردە تەرتىپ ئورنىتىش بويىچە قىزىق بىر غايىنى ئەسلىتىپ ئۆتىدۇ. بۇ دوستلۇقنى پەيدا قىلغۇچى تەڭلىكە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى تەرتىپ ئورنىتىشتا چوڭ تەسىر كۆچكە ئىگە. قۇللار ۋە ئۆز يۇرتىدىن قوغلاندى قىلىنغان ئادەملەر بىلەن ئەركىن بولۇپ تۇغۇلغان ۋە پەزىلەتلىك ئادەملەر تەڭ دەرىجىدە تالانتلىق بولىدۇ، دەپ چۈشىنىش خاتا. تەڭلىك — ئۇلارنىڭ ھەربىرىگە ئاتا قىلىنغان. ئۆزى مۇناسىپ بولغان مەۋقەدۇر. بۇ تەڭلىكتىن مۇھەببەت ۋە دوستلۇق تۇغۇلىدۇ...

ئۇ، خىراجەت قىلىشتا سېخىيلىق ۋە پىشىقلىق ھەققىدە سۆزلەيدۇ. ئەگەر ياشاش ئۈچۈن بېرىلىدىغان مەبلەغ ئادەملەرنىڭ خىراجىتىگە توغرا كەلمىسە، تۇرلۇك نامۇۋاپىق ئىشلار يۈز بېرىدۇ. بۇ باشقۇرۇش ئەڭ قىيىن بولغان ئىشتۇر. كىمكى ئۆز ئىختىيارىدا (ئىگىدارچىلىقىدا) بولمىغان مۇلۇكنى پايدا ئېلىش ئۈچۈن مۇئامىلىگە قوشماي ئۆزى ئۈچۈن جەمغۇرسا، ناھايىتى چوڭ زىيان كەلتۈرىدۇ. ھاكىملار بۇنداق ئادەملەرنى نازارەت قىلىشلىرى (مۇمكىنلىكىنى ئۆز جايىدا ئىشلەتمەي تېجەپ قېلىشلىرىنى) مەنئى قىلىشى ۋە بايلىقنى بۇزۇپ - چېچىشقا يول قويماسلىقى كېرەك. ئەفلاتۇن بۇ پىكىرنى تەپسىلىي ئىزاھلايدۇ ۋە ئۆز مەبلەغلىرىدىن ئارتۇقچە سەرپ قىلىدىغانلارنىڭ ئىللەتلىرى ھەققىدىكى مەسىلىنى چۈشەندۈرىدۇ. چۈنكى خۇددى شۇ ئادەملەرنىڭ سەرپىياتى ۋە مەبلەغلىرى شەھەردە ناھايىتى چوڭ كۆلەمدە ۋە زىيان كەلتۈرىدۇ.

ئەفلاتۇن مۇھاپىزەتچىلەر ۋە ساقچىلار ھەققىدە ئەسلىتىدۇ. ئۇلار ئىككى خىل بولىدۇ. بىرىنچىسى شەھەر مۇھاپىزەتچىلە-

رى. ئۇلارغا كەچلىك ساقچىلار ۋە مۇنتىزم قوشۇن ئەسكەرلىرى كىرىدۇ. يەنە بىرى بولسا، قانۇن ۋە سەلتەنەت مۇھاپىزەتچىلىرىدۇر. بۇلار ھۆكۈمرانلار، ۋائىزلار، رەھبەرلەر ۋە مەنسەپدارلاردۇر. ئەفلاتۇن بۇنداق دۆلەت تۈزۈلمىسىنى دېگىزدا ئۈزۈپ بېرىۋاتقان كېمىگە ئوخشىتىدۇ. ئۇ يەنە چاپارمەنلىك ئالاقىلىرىنىڭ، دۆلەت ئىشلىرىدا ھوشيارلىقنىڭ، بىخۇدلۇقنى تۈگىتىشنىڭ ۋە جىسەكچى ساقلاشنىڭ پايدىسى ھەققىدە توختىلىدۇ.

ئەفلاتۇننىڭ پىكرىچە، مەنسەپدارلارنى تۇغرا تەيىنلەش چوڭ پايدا كەلتۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇلار ئەل ئىچىدە يۇرۇپ، گەپ تۇشۇيدىغان جاسۇسلار ۋە ئايغاقچىلار تۇغرىسىدا توختىلىپ ئۆتىدۇ. كېيىن ئۇ ئەركەكلەرنىڭ ماھىيىتى ئۈستىدە توختىلىدۇ. بۇ مەسىلىلەرنى تەھلىل قىلىش پايدىدىن خالىي ئەمەس. چۈنكى بۇ مەسىلە قانۇن چىقارغۇچى ۋە ھاكىملارنىڭ ئىشلىرىغا يېقىن ئىشلارنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئەركەكلەرنى تاللاش مەسىلىسىگە ئورتاقتۇر.

ئەفلاتۇن يېتەرلىك مىقداردا بولۇشى كېرەك بولغان تەبىئىي ئىدارىلەر توغرىسىدا تەپسىلىي سۆزلەيدۇ. يۇزلۈك يۇزلۈككە، ئونلۇق ئونلۇققا، بىرلىك بىرلىككە ئۆز ئورنى، ھالىتى ۋە ۋەزىيىتى جەھەتتىن توغرا كېلىشى زۆرۈر. ئۇ يەنە ئائىلە ئىشلىرىدىكى يارەمچى خىزمەتچىلەر ھەققىدە توختىلىپ، شەھەر ئاھالىسى ئۈچۈن ئەڭ مۇھىم نەرسىلەردىن بىرى دەستىيارلارغا (ئۆي خىزمەتچىسى، ئائىلە يارەمچىلىرىگە) ئېھتىياج ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. دەستىيارلىق ئىككى خىل بولىدۇ: بىرىنچى خىلىغا ئەر ۋە ئايال قۇللار كىرىدۇ. ئىككىنچىسىگە تىنچلىق دەۋرىدە ئۇرۇش پەيتىدە شەھەر ئەھلى موھتاج بولىدىغان ھايۋانلار. شەھەرنى ئىدارە قىلىش ۋە قانۇن تۈزۈشتە قانۇن چىقارغۇچىلار ۋە ھاكىملار بۇنى ھېسابقا ئېلىشلىرى كېرەك.

ئەفلاتۇن سۇ مەسىلىسىگە ئېتىبار بېرىدۇ. چۈنكى شەھەر

ئاھالىسى ئۇچۇن سۇ مەنبەلىرىنى تەرتىپكە سالماي تۇرۇپ ھايات كەچۈرۈش مۇمكىن ئەمەس.

قانۇن چىقارغۇچىلار ۋە ھاكىملار سۇ مەسىلىسىگە، دەريالا-رىنىڭ سۇ ئېقىپ ئۆتىدىغان چوڭقۇرلىقىغا چوڭ ئېتىبار بېرىلىشى كېرەك. بىر يەردە سۇ كۆپ بولۇپ، بىر قىسىم كىشىلەر سۇ بىلەن تەمىنلىنىپ، باشقىلار سۇغا موھتاج بولماسلىقلىرى ئۈ-چۇن بۇ مۇئەممانى ئادالەت يانداشىش لازىم. ئۇ ئېكىنزارلارنى سۇغىرىش ۋە كېرەك بولسا، موھتاجلار ئۇچۇن جامائەت قۇدۇق-لىرىنى قېزىش بويىچە قوشۇمچە تەدبىرلەرنى ئەملگە ئاشۇرۇش زۆرۈرلۇكىنى ئەسلىتىپ ئۆتىدۇ. بۇ شەھەرلەردە ھايات كەچۈ-رۈشنىڭ ئەڭ مۇھىم ئامىلىدۇر. ئەفلاتۇن قانۇن چىقارغۇچىلار ۋە ھاكىملار سۇ ئىنشائاتلىرىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بىلەن قاراش-لىرى زۆرۈرلۇكىنى كۆپ قېتىم تەكىتلەيدۇ. كېيىن ئەفلاتۇن باشقا بىر پىكىر - ئادەملەر دەستۇرى ئەمەل دەپ بىلىشلىرى كېرەك بولغان، شەھەر ئۇچۇن زۆرۈر نەرسىلەر — زاكات، خىراج، جىزىيە ئوخشاش سېلىقلارنى سېلىش تەرتىپلىرى ھەققە-تىكى پىكىر توغرىسىدا توختىلىدۇ. سېلىق ھەرخىل بولىدۇ ۋە ئۇلار قانۇن چىقارغۇچىلار باش قاتۇرۇش كېرەك بولغان نەرسىلەر قاتارىغا كىرىدۇ.

قانۇن چىقارغۇچىنىڭ ھايات يوسۇنى شەھەر ئاھالىسىنىڭ ھايات يوسۇنى ۋە ئۇلارنىڭ قانۇنلىرىغا زىت بولماسلىقى كېرەك.

ئەفلاتۇن جىنايەت ۋە جازا ھەققىدىمۇ سۆزلەيدۇ. جىنايەت ئىككى خىل بولىدۇ: ئۇنىڭ بىرىنچىسى قانۇنغا بويسۇنماسلىق، يەنە بىرى قانۇن ماقۇل كۆرمىگەن ئىشلارنى قىلىشتۇر. ئەگەردە جىنايەت پۇقرا تەرىپىدىن قىلىنغان بولسا، ئۇ ھالدا ھاكىم قانۇن تەرىپىدىن كۆزدە تۇتۇلغان جازانى قوللايدۇ. ئەڭ كاتتا جى-نايەت — رەھبەر كىشى تەرىپىدىن قىلىنغان جىنايەتتۇر. بۇنداق ھالەتتە باشقا ھاكىملار ئۇنى تەربىيىلەش ۋە تەسىر ئۆتكۈزۈش

چارىلىرى كۆرۈلۈشلىرى كېرەك. ئەگەر بۇنىڭغا ئەھمىيەت بېرىلمىسە، بۇنداق جىنايەتلەر شەھەر ئىللەتلىرىنىڭ كۆپىيىشىگە ۋە شەھەرنىڭ ئىنقىرازىغا سەۋەب بولىدۇ.

ئەفلاتۇن يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن، ئەمما ئىلگىرىكىدەك ئومۇمىي پاراۋانلىقنى ئەمەس، بەلكى شەخسەن ئۆزىگە پاراۋانلىق تىلەيدىغان شەھەر ئاھالىسىنىڭ ھايات كەچۈرۈشىگە زۆرۈر بولغان مەبلەغلەر توغرىسىدا ئەسلىتىپ ئۆتىدۇ.

ئەفلاتۇن مۇزىكا سەنئىتىگە ئالاقىدار ھاكىملار ۋە مەنسەپدارلار قانداق ئىشلارنى قىلىشى لازىملىقىنى ئەسلىتىپ ئۆتىدۇ. چۈنكى بۇ سەنئەتكارلار پەقەت كېرەك بولۇپ قالغاندىلا ئەمەس، بەلكى ھەممە ۋاقىت زۆرۈردۇر. ئۇنىڭ پىكرىچە، بۇ سەنئەتكارلار ئىككى خىل بولىدۇ: بەزىلىرى كۆرەش ۋە ھەربىي ئىشلارغا ئۇندەيدۇ؟ باشقىلىرى تىنچ ھايات ۋە خۇشاللىققا دەۋەت قىلىدۇ. قانۇن چىقارغۇچى ۋە ھاكىملار بۇ سەنئەتلەرنى تەرتىپكە سېلىپ، قانۇن ۋاستىسىدە ئادەملەرنى سەنئەتلەر (ھۈنەرلەر) بىلەن شۇغۇللىنىشقا رىغبەتلەندۈرۈشلىرى كېرەك.

يەتتىنچى بۆلۈم

ئەفلاتۇن بۇ بۆلۈمنى قانۇنچىلار ئۆز ئەسىرىنىڭ ۋە كەلگۈسى ئەسىرنىڭ ئادەملىرى مۇراجىئەت قىلىدىغان تەلىمات جارى قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكى ھەققىدىكى مەسىلىلەرنى چۈشەندۈرۈش بىلەن باشلايدۇ، بۇ ئەڭ مۇھىم ئىش ئىكەنلىكىنى ئەسلىتىپ ئۆتىدۇ. تەلىماتلار باسقۇچمۇ باسقۇچ ۋە دۆلەت ئىشلىرىدىكى باشقا تەدبىرلەر بىلەن بىللە ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدىغان ئاساسىي ئىش بولۇشلىرى زۆرۈر. بۇ تەلىمات ئەۋۋەل شۇ دائىرىدە ئومۇملاشقان بولغان ئادەتلەرنى ساختىلاشتۇرۇش بىلەن مەشغۇل بولغان ئادەملەرگە قوللىنىلىشى كېرەك.

بۇ ساختىلاشتۇرۇشلار قانۇننى ياخشى بىلمەيدىغان ئادەملەر ۋە بالىلاردا بىر ئىللەت پەيدا قىلىشى مۇمكىن. ئەگەر تەلىمات ۋە قانۇنلارغا ئۆگىتىش ئىشلىرى باسقۇچمۇ باسقۇچ ۋە دائىملىق ئېلىپ بېرىلسا، ئۇ چاغدا بۇ ئىش ئەلا نەتىجە بېرىدۇ.

ئەفلاتۇن بۇ تەلىماتلارنى تەھلىل قىلغۇچى ۋە كۆرۈپ چىققۇچىلارغا تېخى ئاشكارىلانمىغان ئۆرپ ـ ئادەتلەر كاشىلا بولماسلىقى كېرەك، دەپ ئەسلىتىدۇ. ئۇ مىسال تەرىقىسىدە قەدىمكى قانۇنچىلارنىڭ بۇ ئادەتلەرنى ئۆگىنىپ چىققان ۋە بەزى ئەھمىيەتسىز سۆزلەرنىڭ كۆپ مەناغا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئېنىقلىغان شۇلارنىڭ سۆزلىرىنى كەلتۈرىدۇ. ئۇ قىسقا ياكى تەپسىلىي بايان قىلىنغان نۇتۇقلاردىن ئىبارەت بىرنەچچە خىل نۇتۇقلار مەۋجۇت. لۇقمىنى ۋە ئۇلاردىن قايسى بىرى ئەۋزەلرەك ئىكەنلىكىنى ئېنىق. لاش لازىملىقىنى ئەسلىتىدۇ. ئۇ يەنە پەندى ـ نەسىھەتلەر ھەققىدىمۇ توختىلىدۇ. ئەگەر شەھەر ئاھالىسى بۇ نەسىھەتلەرگە قۇلاق سالسا، ئۇلارنىڭ كۆڭۈللىرى يۇمشايدۇ. ئۇلاردا نازاكەت ۋە قايىللىق پەيدا بولىدۇ. ئۆزلىرى ئىتائەتچان بولۇپ، سىلىق ئىشلەيدۇ. ئەفلاتۇن شەھەر ئاھالىسى يا ئۆتۈپ كېتىپ نام ـ نىشانى قالمىغان ئادەملەرنى ياكى ھايۋاناتنى ۋە ياكى غەيرىي ئاددىي بىرەر نەرسىنى چۈشىنىشنى دىلدىن خالاپ، ئەزىزلەيدىغانلىقى ھەققىدە مىسال كەلتۈرىدۇ. بۇ ئىشلارنىڭ پايدىلىق تەرەپلىرىنى ئېنىقلايدۇ. بۇ پايدىلاردىن بىرى ئۆز تەبىئىتىگە قارىغاندا تەجرىبىسىز كۆپچىلىك ئادەملەرنىڭ تېخى ئاشكارىلانمىغان ئادەتلىرىدىن ماھىيىتىنى زورغا چۈشەنسىمۇ بىرەر نەرسە بىلىشكە ئىنتىلىشلىرىدىنۇر. ئىككىنچىدىن، بۇ ئادەملەر بىرەر يېڭىلىققا قىزىقىپ قارىمايدۇ. ئۇچىنچىدىن، ئۇلار بۇ غارايىباتلارنىڭ ماھىيىتىگە يېتىش ئۈچۈن قانۇننى ساقلاپ قالىدۇ. ئۇ ئاشۇ شەھەرلەرنىڭ پۇقرالىرىغا مەلۇم بولغان ۋە ئۇلار تۇپ مەنالىرىغا يەتمەكچى بولغان كىتابلار ھەققىدە ئەسلىتىپ ئۆتىدۇ. ئۆز شە-

ئىرلىرىدا بۇلارنىڭ ھەممىسىنى تەسۋىرلىگەن شائىرلار تۇپەيلى بۇ ۋەقەلەردىن خەۋەردار بولىدۇ، ھومېر ۋە باشقىلار شۇنداق شائىرلاردۇر.

ئەفلاتۇن قانۇن ئىگىلىرى ئۆز شەھىرىنىڭ ئاھالىسىدىن ئاشكارىلانمىغان ئۆرپ ـ ئادەتلەرنى ساقلاش، ئۆگىنىش ۋە ئۇلار-غا ئىتائەت قىلىشنى تەلەپ قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكى ھەققىدە سۆز-لەيدۇ. ھېچقايسىسى قانۇنچى ئۆزىدىن ئالدىنقى قانۇنچىلار تەرىپە-دىن ئەملگە ئاشۇرۇلغان ئىشلارنى رەت قىلماسلىقى كېرەك. لېكىن ئالدىنقى قانۇنچىلار قارارلىرىدىن بەزىلىرىنى ئۆزگەرتىش زۆرۈر بولسا، ئۇ ھالدا شەھەر ئاھالىسى ئۇلاردىن (ئۆزگەرتىلە-شى كېرەك بولغان ماددىلاردىن ۋاز كېچىشلىرى كېرەك. بۇ ئۆزگىرىشلەر قانۇنلاردا ئۆز ئەكسىنى تېپىشى لازىم. بۇ ئۇلارنىڭ قانۇنلاردىكى مەناسى بۇزۇلغان ماددىلارغىمۇ ئورتاق. كېيىن ئەف-لاتۇن بۇ ماددىلارنى ئۆزگەرتىش توغرىسىدا توختىلىدۇ.

ئاخىرىدا قانۇنچىلار ئورنىغا كېلىدىغان باشقا بىر قانۇن ئىگىلىرى توغرىسىدىكى مەسىلە كۆرۈلىدۇ. قانۇنچى ئۆزىدىن كېيىن بولىدىغان باشقا قانۇنچىلار توغرىسىدا ئاھالىگە مەلۇمات قىلسا، بۇنىڭ بىلەن ئۇ شەھەر ئاھالىسىنىڭ كۆڭلىگە، بولۇپمۇ تەجرىبىسىز ئادەملەرنىڭ كۆڭۈللىرىگە غۇلغۇلا سېلىپ قويىدۇ. ئۇلار نېمە بولىدىكىن، دەپ تاقەتسىزلىك بىلەن كۈتىدۇ ۋە كې-يىنكى قانۇنچى جارى قىلغان قانۇنلارغا ئىتائەت قىلىشقا خاھىش پەيدا بولۇشنى تەكرىدىن ئىلتىجا قىلىدۇ. ئەفلاتۇن ھايات قانۇن-چىدا گويا ئۇنىڭدىن باشقا قانۇنچى كەلمەيدۇ، دېگەن پىكىر پەيدا بولماسلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭغا ئېھتىياتكارلىق بىلەن ئۇقتۇرۇش زۆرۈرلۈكىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئەگەر بۇ شۇنداق ئويلىسا ۋە بۇنىڭ-دىن خەلق خەۋەردار بولۇپ قالسا، ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇنىڭ ئورنىغا باشقىسى كېلىدىغانلىقىنى كۆرگەن خەلق ئۈچۈن بۇ ۋەقە بارچە قانۇنلارنى ئۆزىنىڭ (ھازىرقى) ساھىبى قانۇنىنىڭ-

مۇ، كېيىن كەلگىنىنىڭ قانۇنلىرىنىمۇ رەت قىلىشقا سەۋەب بولىدۇ. قانۇنچىلار خەلق بىللە قانۇنلارنى رەت قىلىش ۋە تەن ئېلىش ئارىسىدىكى ئوتتۇرا يولنى بەلگىلەپ ئېلىشى لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن قانۇنچىلار ئۈگۈت - نەسىھەتلەر، قانۇنلار ۋە ئىنسان ئىللەتلىرىنى تۈگىتىش ئۈچۈن ئۇزاق ۋاقىت ئىشلەيدۇ. غان، يارەدەم بېرىدىغان ئادەم پەيدا بولغانلىقىدىن خەلقنى خەۋەر- دار قىلىشى كېرەك. ئەگەر ئۇنىڭدىن خەيرلىك ئىشلاردا يارەدەم- چى شەخس ئۇنىڭ يۈزىگە ئوخشامىدۇ، دەپ سورىسا، ئۇ ئىنكار قىلماسلىقى، ئەكسىچە خەلققە زىيان كەلتۈرمەسلىك ھەققىدە ئاگاھلاندۇرۇشى كېرەك. ئەفلاتۇن شەھەر ئاھالىسى ۋە قانۇنچى- لارنىڭ ھاياتىدىن مىساللار كەلتۈرىدۇ.

ئۇ قانۇنلارنىڭ ئىككى خىل بولىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. بە- رىنچى خىل قانۇنلارغا، ھەر قايسى قانۇنچىلار قانۇنلارنى جارى قىلدۇرۇشتا شەھەر ئەھۋالى ھەم ۋاقىت زىچلىقىدىن ئالدىراقساز- لىققا خاس بولغان خىللىرى كىرىدۇ. يەنە بىر خىلى ئۆزگەرمەي- دىغان ۋە ئەسلى ھالىنى ساقلاپ قالىدىغانلاردۇر، بۇلار تەبىئىي قانۇنلاردۇر. ئەفلاتۇن بۇ پىكىرنى قېرىنداش — ئۇرۇقلارغا بولغان مۇناسىۋەت، خەيرلىك ئىشنى ئىنكار قىلىش ۋە باشقا مىساللار بىلەن تولدۇرىدۇ.

سەككىزىنچى بۆلۈم

ئەفلاتۇن بىرىنچى كىتابىدىمۇ ھېكايە قىلىنغان بايراملار، ئۇلارنىڭ تەشكىل قىلىنىشى ھەققىدە ئەسلىتىدۇ. ئۇ بايرامىلار- دىن ئاجايىپ پايدا بارلىقى ھەققىدىكى قىزىق پىكىرنى بىلدۈرە- دۇ. بۇ بايراملاردا قۇربانلىق قىلىنغاندىن كېيىن ياشلار تۈرلۈك جىسمانىي مەشىقلەر ئۇيۇشتۇرۇشلىرى كېرەك بولىدۇ. بايرام- نىڭ شاد - خۇرام ئۆتۈشى ئۈچۈن مەدھىيە ۋە تەنقىدتىن ئىبارەت

بولغان قوشاق تۇرلىرىدىن پايدىلىنىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى خۇرسەنلىك ۋە شادلىق كۆرىكىگە كىرىشكە تەرغىپ قىلىش ئۈچۈن قىلىنىدۇ. مەدھىيە ۋە تەنقىد ئاڭلاش ئەگەر ئۇ قانۇن تەلەپ قىلغىنىدەك ھەققانىي بولسا، ياشلارنىڭ قەلبىگە ئورنىشىپ، كۈرەش ئارقىلىق خەيرلىك ئىشلارغا سازاۋەر بولۇشقا ئۈندەيدۇ. ئۇنىڭ رايىنى كۆچەيتىدۇ. كۆڭۈللىرىنى توق قىلىدۇ ۋە جاسارەتنى ئاشۇرىدۇ. بايراملارغا قاتناشقۇچى ياشلار ئورۇندايدىغان جىسمانىي مەشقلەر ياشلارنىڭ شەھەر ئۇچۇن پايدىسى كۆپ بولغان كۈرەش ماھارىتىنى ۋە جەڭگىۋارلىق كۈچىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن زۆرۈردۇر.

شەھەر ھاكىملىرى ئۆز ئىشلىرىغا بىپەرۋا بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. بۇ قۇربانلىق قىلىشلار ۋە شەھەرلەرنىڭ مەلۇم بىر تەرىپىي قىسمى بولغان بايراملارنى بېزىتىش سەنئىتى بىلەن مەشغۇل بولغان ئادەملەرگە تەئەللۇقتۇر. ھاكىملار شەھەر ئاھالىسىدىن ھەددىدىن تاشقىرى كۆپ ئادەملەرنى سەنئەتنىڭ بۇ تۈرلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشقا رۇخسەت بەرمەسلىكىرى، شەھەر ئاھالىسىنى بۇزماسلىق ئۈچۈن ئۇلارغا شەخسىي ئەركىنلىك بەرمەسلىكىرى، بۇ سەنئەتنىڭ يامان تەرەپلىرىنى كۆرۈپ، ئادەملەردە نەپرەت پەيدا بولۇشىدىن ساقلاش ئۈچۈن ئۇنىڭ يامان تەرەپلىرىنى نامايىش ئەتمەسلىكىرى زۆرۈر. بۇ يەردە ئۆزى ئەسلى تەبىئىتىدىن نەپرەتلىك ۋە قانۇنلارغا نۇقسان يەتكۈزىدىغان نەرسىلەرگە نسبەتەن بولغان نەپرەت تۇيغۇسى مۇستەسنادۇر.

كېيىن ئەفلاتۇن بايرام كۈنلىرىدە بولىدىغان جىسمانىي مەشقلەر ھەققىدە ئەسلىتىپ ئۇلارنى بىر - بىرلەپ ساناپ ئۆتىدۇ ۋە شۇ دەۋرلەردە مەلۇم بولغان ئويۇنلارنىڭ ھەربىرى ئاتلىق، قورال بىلەن مەشىق قىلىش ھەمدە كۈرەشنىڭ پايدىلىق تەرەپلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. شۇ بايراملىق كۆڭۈل خۇشلۇقلىرى بايرام كۈنى ئۇلارنىڭ يۈرىكىگە ئورنىشىپ قېلىشىنى ئەسلىتىپ

ئۆتىدۇ. ياشلار مۇنداق ئويۇنلارغا قىزىقىپ، ئادەتتىكى كۈنلەردىمۇ شۇغۇللىنىپ تۇرۇشى زۆرۈرلۈكىنى ۋە بۇ تەدبىرلەر تاكى ياشلار بايرام مۇسابىقىلىرىدىن ئالغان ھوزۇرلىرىنى، قانۇنغا خىلاپ نەرسىلەردىن ئالغان ھوزۇرلىرىدىن ئەۋزەل كۆرۈپ ئۇنى داۋاملاشتۇرۇش كېرەكلىكىنى ئۇقتۇرىدۇ. قانۇنچىلار بۇ غايىنى، بولۇپمۇ ھوزۇرلىنىشقا تەئەللۇق غايىنى ياخشى ئەستە تۇتۇشلىرى كېرەك. ئۇنىڭ (ھوزۇر، كۆڭۈل خۇشلۇقلىرىنىڭ) پايدىسى قانچە كۆپ بولسا، زىيانلىق تەرىپىمۇ ناھايىتى كۆپ. ئەفلاتۇن بۇ ھەقتە ناھايىتى كۆپ سۆزلەيدۇ. كېيىن ياشلارنىڭ ئاقىلانە، خەيرلىك ئىشلىرى ئۈستىدە توختىلىدۇ. ئۇ خەيرلىك ئىشلارنىڭ يۇرەككە قانداق ئورنىشىشى ھەمدە قانۇنغا خىلاپ كۆڭۈل خۇشلۇقلىرىنىڭ ئىللەتلىك ئىكەنلىكى ھەققىدە سۆزلەيدۇ. قانۇنچىلارنىڭ ئەڭ ئاساسلىق ۋەزىپىلىرىدىن بىرى يۇقىرىدا ئەسلىتىپ ئۆتۈلگەن قانۇنلارغا ئالاقىدار ئەھمىيەت بېرىشتىن ئىبارەت.

ئەفلاتۇن بۇ ساھەدىكى قىيىنچىلىقلار، يەنى بۇ مۇراسىملارنى ھىمايە قىلىش ۋە نازارەت قىلىشنى ئەسلىتىدۇ. ئۆسمۈرلەر ۋە يامان نىيەتلىك ئادەملەر پەقەت تاشقى گۈزەللىككە قىزىقىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنىڭ بۇنداق خاھىشلىرىنى چەكلەشتە ھاكىملار قىيىن ئەھۋالدا قالىدۇ. بۇنداق ئۆسمۈرلەر تاكى بىر بالاغا ئۇچرىمىغۇچە شۇنداق قىلىۋېرىدۇ. ئاخىرىدا بۇ ئەھۋال شەھەرنى قايغۇلۇق پالاكەتكە ئېلىپ كېلىدۇ. قانۇنچىلار بۇنداق مەسىلىلەرگە دائىما دىققەت قىلىشى، ئۇلارنى نەزەردە تۇتۇشى زۆرۈر. شۇ قاتاردا، قانۇنچىلار ھۈنەرۋەنلەر، دېھقانلار، چەت جايلاردا ياشىغۇچىلارنىڭ گۇناھلىق ئىشلىرىغا نىسبەتەنمۇ دىققەت قىلىشى، ئۇلارنى توغرا يولغا سالغۇچى قانۇنلارنى ئىشلەپ چىقىشى كېرەك. شۇنىڭدەك قانۇنچىلار تاۋاپ قىلىنىدىغان يەرلەر، ئىبادەتخانىلارغا كاتتا ئەھمىيەت بېرىشى كېرەك، تاكى ئۇلار ئېزىپ،

بۇزۇلۇپ كەتمىسۇن. ئۇلارنىڭ يامان ئەھۋالغا چۈشۈپ قېلىشى شەھەر ئاھالىسىنىڭ يۈرەكلىرىنى ھەمدە شەھەر ئىشلىرىغا مەسئۇل ئادەملەرنىڭ قەلبىنى چىرىكلەشتۈرۈپ، قەبىھلىشىشكە ئېلىپ بارىدۇ.

ئادەملەر ھاكىملار كۆرسەتكەن توغرا يول بىلەن مېڭىشلىرى ۋە قانۇنلارنىڭ تۈزۈلۈشى ھەمدە ماھىيىتى ئۇلاردا غەزەپ - نەپرەت ئويغاتماسلىقى ئۈچۈن قانۇنچىلار ھاكىملارنى ئادەملەرنى باشقۇرۇشقا كۆندۈرۈشلىرى لازىم. ئەفلاتۇن ئازاد تۇغۇلغانلار ۋە قۇللار، ئەسىر - ئەسىرلەر ھاياتىدىن مىساللار كەلتۈرىدۇ، ئادەملەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرگە تېگىشلىك نۇقتىلاردا بۇ جاھىل ۋە رەزىل ئادەملەرنى نەزەردە تۇتىدۇ. ئۇ بىرەر رەھبەر ياكى باشقۇرغۇچى، بارلىق ئاشكارىلانمىغان ئادەتلەر، قانۇنلار ۋە ئەنئەنىلەرنىڭ تەلەپ ئېھتىياجلىرىنى بىلىش ئۆز مەملىكىتىنى باشقۇرۇشقا ماھىر بولۇشى ئېھتىمال. ئەمما ئۇنىڭغا ياخشى خەلقىنى، مەسىلەن: قانچە كۆپچىلىك بولمىغان خەلق تاپشۇرۇلسا، بۇ ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدۇ. نېمە ئۈچۈنكى، ئۇلاردىكى مەۋجۇت تەلەپلەرنى، قانۇنلارنى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىنى بىلمەيدۇ. ئەفلاتۇن دېگىز دۆلەتلىرى ۋە قۇرۇقلۇقتىكى دۆلەتلەرنىڭ ھاكىملىرى ھەققىدە كۆپ مىسال كەلتۈرىدۇ.

ئەفلاتۇن ئوغرىلىق مەسىلىلىرىنى ۋە مۇلۇك ئاشۇرۇش مەسىلىلىرىنى كۆرۈپ چىقىدۇ. مۇلۇك ئاشۇرۇشتا چوڭ خەۋپ يوق. ئەمما ئۇنى ئېھتىيات قىلىپ ساقلاش مۇمكىن ئەمەس. ئەگەر باشقا بىر كىشىنىڭ مۇلكى ھېسابىغا مۇلۇك ئاشۇرغانلار جازالانمىسا، ئۇ چاغدا شەھەر ئاھالىسىدىن ئىنساپ ۋە شۆھرەت يوقىلىدۇ. مۇلۇكنى ئېھتىيات قىلىپ ساقلاپ ئۆز ئېھتىياجىغا ئىشلەتسە، بۇ يامان ئىش ھېسابلانمايدۇ. يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك باشقىلارنىڭ مۇلكىنى ئېلىپ، ئۆز مۇلكىنى كۆپەيتكەنلەرنى، بىرەر قىممەتكە ئىگە نەرسىنى ئوغرىلىغان ئوغرىلارنى جازالىغاد-

دەك جازالمايدۇ (ئۇلارنىڭ جىنايىتى باراۋەر ئەمەسلىكى ئۈچۈن بولسا كېرەك). ئەفلاتۇن ئۇزۇم ۋە باشقا مېۋىلەرگە مۇناسىۋەتلىك مىسالالر كەلتۈرىدۇ.

ئەفلاتۇن تۈرلۈك سەنئەتلەر (ھۈنەرلەر) ھەققىدە توختىلىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ ھەربىرىدىن شۇ شەھەرگە مەنسۇپ بولغان سەنئەتلەرگە مۇۋاپىق رەۋىشتە پايدىلىنىش زۆرۈرلۈكىنى چۈشەندۈرىدۇ. كىمكى ئەرمەك ئۈچۈن ۋە ئويۇن ئۈچۈن ياكى زۆرۈرىيەتتىن ئەمەس، تەكەببۇرلۇقتىن ۋە ياكى دەل شۇ ھۈنەر ـ سەنئەت بىلەن شۇغۇللىنىشقا كۈچى يەتمىگەنلىكتىن، ئۆزى شۇغۇللىنىۋاتقان كەسىپنى باشقا بىر كەسىپكە ئۆزگەرتسە، شەھەر رەھبىرى ئۇنى بۇ ئىشتىن مەنئى قىلىش كېرەك، زۆرۈرىيەت بولسا جازالاش لازىم. چۈنكى ھۈنەر ـ سەنئەتنى بىكاردىن ـ بىكارغا ئۆزگەرتىش — دۆلەت تۈزۈمىگە يات ۋە تۈرلۈك ئىللەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولىدۇ. ئەفلاتۇن بۇ غايە تۇغرىسىدا ۋە بۇنداق ھادىسىلەر تۈپەيلى بولىدىغان زىيانىنىڭ ئىشتىراپى ھەققىدە خېلى توختىلىدۇ.

كېيىن ئەفلاتۇن شەھەر ئاھالىسىگە زۆرۈر بولغان ئوزۇق ـ ئوقەتلەر توغرىسىدا بايان قىلىدۇ. شەھەرنىڭ ھاكىملىرى يېمەك ـ ئىچمەكنى باشقۇرۇپ تۇرۇشى، قانۇنچىلار بولسا بۇ ئىشقا ئېتىبارسىز قارىماسلىقلىرى كېرەك. ئەكسىنچە، ئۇلار شەھەر ئاھالىسىنى، شۇ قاتاردا قوللارنى، ھايۋانلارنى ئوزۇق ـ تۈلۈك بىلەن تەمىنلەش بويىچە، كېيىن شەھەرلىكلەر بىر ـ بىرىگە بېرىدىغان مەدھىيىلەر، سوۋغىلار توغرىسىدا قەتئىي قانۇنلار جارى قىلىشى كېرەك. ئەفلاتۇن خۇداغا سېغىنىدىغان جايلارنى، شەھەر ئاھالىسى ئۇ مەنپەئەتلىرىگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ئۈچۈن يىغىلىدىغان ساراي، ئۆيلەرنى تەسۋىرلەيدۇ. شۇنداق جايلاردىن بىرى بازارلاردۇر. قانۇنچىلار ۋە شەھەر ھاكىملىرى بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ھېسابقا ئېلىشى

كېرەك.

ئەفلاتۇن ئالدى - ساتتى مەسىلىلىرىنى كۆرۈپ چىقىدۇ. شۇ قاتاردا ئادەملەرگە زۆرۈر بولغان ئەسۋاب - ئۇسكۇنە بىلەن شەرتنامە تۈزۈش، چېگرىلار، دىنلارغا مەنسۇپلۇق ۋە دىنلار ھەققىدە يازىدۇ. قانۇنچىلار بۇلارنىڭ ھەممىسى ھەققىدە جان كۆيدۈرۈشى، ئويلىشى زۆرۈر. ئەفلاتۇن بۇ نەرسىلەرنى كىتابنىڭ ئاخىرىدا ئەسلىتىپ ئۆتىدۇ.

توققۇزىنچى بۆلۈم

بۇنىڭدا ئەفلاتۇن قانۇنلارنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرى ۋە قانۇنچىلار بۇ ئىشنىڭ قايسى بىر تەرىپىگە پەرقسىز قارىماسلىق، ئۇلارغا رىئايە قىلىنىشقا غەمخورلۇق قىلىش زۆرۈرلۈكى ھەققىدە توختىلىدۇ.

كېيىن ئەفلاتۇن قانۇننى ۋە ئۇنىڭ ئاساسىي قىسمىنى تاكامۇللاشتۇرۇش لازىملىقىنى ئېيتىپ ئۆتىدۇ. ئۇشبۇ شەھەر ئاھالىسىنىڭ ئەڭ ياخشى قانۇنلارغا يەنىلا ساداقەتلىك بىلەن بويسۇنۇشلىرى ئۈچۈن روھىي جەھەتتە تەربىيىلەشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تەكىتلەيدۇ. چۈنكى ئەركىن بولۇپ تۇغۇلغان ئادەم قانۇنلارغا ئىختىيارىي رەۋىشتە، قۇللار بۇيرۇغاندىلا بويسۇنىدۇ، ياخشى پەزىلەتلەرگە ئىگە بولغان شەھەر ئاھالىسى ئەڭ بەختىيار ئادەم بولۇشلىرى ھەمدە قانۇنلارغا ئىختىيارىي بويسۇنۇشلارنى تەمىنلەش ئۈچۈن قانۇنلارنى تاكامۇللاشتۇرۇشى ۋە ئۇلاردىكى قانۇنلارنى مۇستەھكەملەشكە غەمخورلۇق قىلىشلىرى كېرەك. ئەفلاتۇن مۇقەددەس ئۆي - ئىمارەت، ئىنشائاتلارنى زىيارەت قىلىش ھەمدە دوستلۇق ئەڭ ئالىي پەزىلەتلەردىن بىرسى ئىكەنلىكى ھەققىدە مىسالالار كەلتۈرىدۇ. ئىبادەت قىلىنىدىغان ئۆيلەرنى قەدىرلىمەيدىغان ئادەملەرگە قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇش زۆرۈرلۈ-

كى ھەققىدە ئەسلىتىدۇ.

ئەفلاتۇن ئاتا ـ ئانىلار ھەمدە ھاكىملارنى مەنسىتمەيدىغان-لارنى جىنايەتچىلەردەك جازالاش زۆرۈر، دەپ ھېسابلايدۇ. ھا-كىمىيەت ۋەكىللىرى بۇنداق ئىشلارنى ئۆز زىممىسىگە ئېلىپ جىنايەتچىلەرنى ئۇلارنىڭ جىنايىتىگە قاراپ تاياق بىلەن ئۇرۇپ، جەرىمانە قويۇپ، قەتىل قىلىپ جازالاش كېرەك، دەپ ھېسابلاي-دۇ. ئەگەر جىنايەتچى جازاغا نارازى بولسا ۋە ئۇ ئىجرا قىلىنى-شىغا قارشىلىق قىلسا، بۇ ئارقىلىق قانۇنلارغا تاشقى دۇشمەنلەر-گە قارىغاندا كۆپرەك زىيان كەلتۈرىدۇ، دەپ ئەسلىتىپ ئۆتىدۇ.

كېيىن مىراس مەسىلىسىنى كۆرۈپ چىقىدۇ. ئەگەر شە-ھەرده كاتتا ئەۋلادقا مەنسۇپ پايدىلىق ئىشلار بىلەن شۇغۇللانغان بىرەر پاك شەخس بولسا، ئۇنىڭ ئىشى داۋام ئەتتۈرۈلۈشى كې-رەك. بىرەر ئەمەل ساھىبى ۋاپات بولسا، ئۇنىڭ ئورنىغا باشقا بىر ئادەم ئولتۇرۇشى كېرەك. ئەفلاتۇن جازا ۋە پۇل جەرىمانىسى مەسىلىلىرىنى قىسقىچە بايان قىلىدۇ، ئوغرىلىق ھەققىدە مىسال كەلتۈرىدۇ. ئەگەر ئوغرى ئوغرىلىغانلىرىنى ئىككى باراۋەر قى-لىپ قايتۇرۇپ بەرسە ۋە توۋا قىلسا، ئۇ چاغدا بېرىلمىغان جازا قاماقتا ئېلىشتىن باشقا يەڭگىلرەك بىر جازاغا ئالماشتۇرۇلۇشى ياكى جازا بىكار قىلىنىشى لازىم. ئەفلاتۇن ئەگەر ئادەملەر ئالمي پەزىلەتلەرگە ئىگە بلسا، ئۇ چاغدا ئۇلار قانۇنلارغا ھېچ موھتاج ئەمەس ۋە ناھايىتى بەختىياردۇر، دەپ چۈشەندۈرىدۇ. ئۇ شەھەر ئاھالىسى قەدىمكى قانۇنلاردىن بەزىبىر ئۆگۈت ـ نەسىھەتلەرنى تېپىش ھەققىدە ئەسلىتىدۇ. بۇ ئۆگۈت ـ نەسىھەتلەر قانۇنچىلارغا كەمدىنكەم ئېھتىياج تۇغدۇرغان ھالدا، ئۇلارغا ئەخلاقنى تۇزە-تىش جەھەتتە ئانچە ـ مۇنچە پايدا كەلتۈرىدۇ. ئەفلاتۇن يەنە شېئىرىيەتتە ئەكس ئەتكەن، ئاشكارىلانمىغان ئۆرپ ـ ئادەتلەر ۋە ئومۇمىي قانۇنلار ھەققىدە ئەسلىتىپ ئۆتىدۇ.

ئەفلاتۇن، خالاپ ۋە بىلىپ تۇرۇپ قىلىنغان ياۋۇزلۇق ھەم-

دە ئادەت بولۇپ قالغان ۋە چۈشەنمەي قىلىنغان ياۋۇزلۇق قانۇن نۇقتىئىنەزىرىدىن ئالغاندا ئوخشاشلا يامان، ئۇلار شەھەر ئىشلىرىغىمۇ زىيان كەلتۈرىدۇ ۋە بۇزىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. ئەفلاتۇن (ياۋۇزلۇق قىلىنغانلىقى ئۈچۈن) بېرىلىدىغان جازا ھەققىدە توختىلىدۇ. كېيىن ئۇ شەھەر ئاھالىسىنىڭ بىر - بىرىگە بىلىپ تۇرۇپ ياكى بىلمەي تۇرۇپ كەلتۈرىدىغان زىيانلىرى ھەققىدە سۆزلەيدۇ. ئۇ ئۆزلىرىدە مەلۇم بولغان (دۆلەتنى، شەھەرنى) باشقۇرۇش ۋەكىللىرى، ئادالەت ۋە ئالىيجانابلىق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش باشقا پەزىلەتلەر، ئۇلارنىڭ بىلىپ تۇرۇپ ياكى بىلمەي ئەمەلگە ئاشۇرۇشى ھەققىدە ئەسلىتىدۇ.

ئەفلاتۇن ناھايىتى پايدىلىق بولغان بىر پىكىرنى چۈشەندۈرۈشكە ئىنتىلىدۇ. بۇ ئادالەتنىڭ گۈزەللىكىدۇر. ئادالەتنىڭ ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشى ۋە بۇ جەھەتتىكى بارچە قىلىنىدىغان ئىشلار گۈزەلمۇ ياكى ئەمەسمۇ؟ ئەفلاتۇن ئۆچ ئېلىش ۋە جىنايەتچىنى جازالاشتا ئادالەتنىڭ ماھىيىتىنى تەھلىل قىلىدۇ. ئەگەر ئۆلۈم جازاسى، ئۇرۇش، جەريمانە قويۇش كەبى ھەرىكەتلەرنىڭ ئۆزى ئايرىم قىلىنسا، ئۇلار ئومۇمەن گۈزەل ئەمەس. ئەفلاتۇن بۇنىڭغا مىسال كەلتۈرۈپ ئېيتىدۇكى، ئىبادەت قىلىنىدىغان ئۆيلەردىن بىرىگە ئوغرىلىققا چۈشكەن ئادەم يا ئۇرۇلىدۇ ياكى قەتىل قىلىنىدۇ.

ئەفلاتۇن تۆۋەندىكىلەرنى چۈشەندۈرۈشنى ئۆزىگە مەقسەت قىلىپ قويىدۇ: قانۇنلار تۈپەيلى تەربىيە تاپىدىغان، ئۇنىڭدىن باشقا ھېچ نەرسىنى بىلمەيدىغان، پەقەت قانۇن يولىورۇقلىرىنى بېجىرىپ، ئۇنىڭغا خىلاپ ئىش قىلمايدىغان ئالقىشقا لايىق ئادەم بارمۇ ياكى يوقمۇ؟ بۇ جەھەتتە ئۇ ئادەملەر ئارىسىدا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان چوڭ قارىمۇ قارشىلىقلار بارلىقىنى ئېيتىپ ئۆتىدۇ. كېيىن ئۇ ئىدراك قىلىپ، بىلىپ تۇرۇپ ئەمەس، بىلمەستىن جىنايەت قىلغان شەخسنى جازالاش كەرەكمۇ - يوقمۇ، دېگەن

مەسىلە ھەققىدە سۆزلەيدۇ. چۈنكى ئۇ ئادەم بەرىبىر قاچاندۇر بۇگۈنمۇ - ئەتىمۇ ئۆز جازاسىنى تاپىدۇ. ئەگەر ئادەم پەم - پاراسەت قۇۋۋىتىگە ئىگە بولسا، ئىللەت كەلتۈرىدىغان ئىشلاردىن ئۆزىنى تارتسا، ئەگەردە ئۇ ئۆز ئىنسانىي روھىيەتىنى ئېتىبارسىز بىلسە، ئۇ ھالدا تەبىئەت ئىللەتلىك بولغان ئىشلارنى قىلىشتىن يالتايمايدۇ. ئۇ قاچانلا بولمىسۇن ئۆز قىلمىشىغا لايىق جازا تارتماي قالمايدۇ. كېيىن ئەفلاتۇن جازا ھەققىدە توختىلىدۇ ۋە ئۆز زامانىسىدا مەلۇم بولغان جىنايەتلەرگە ئاساسەن جازالارنى دەرىجىلەرگە بۆلۈپ چىقىدۇ.

«مۇئەللىمۇ سانىي» ئۆزگىچە يېتىپ كەلگەن كىتاب بويىچە، بۇ ماۋزۇنى يورۇتتى. كىتابنى دىققەت بىلەن ئوقۇغىنىڭ، پىكىر قىلغىنىمىزدىن كېيىن، بىز ھاكىم (ئەفلاتۇن) يەشمىگەن قانۇنلارنىڭ مەزمۇنىنى چۈشەندۇرۇپ بېرىشنى ئۆزىگە مەقسەت قىلىپ قويغان، دەپ خۇلاسە چىقاردۇق. كىتابتا بىلدۇرگەن پىكىرلەردىن گۈزەل ۋە نازۇك مەنالار، قىممەتباھا غايىلەر دۇردانىسىنى تاپتۇق. بۇ مەنا ۋە غايىلەر ئىككى مەرتەم پايدىلىق بولدى. چۈنكى ئەفلاتۇن ئۆز ئالدىغا قويغان مەقسەت بىزنىڭمۇ مەقسىتىمىز بولۇپ چىقتى. بۇ كىتابتىن قوليازمىلارنىڭ بىز تەييارلىمىغان بۆلۈملىرى چۈشۈپ قالدى. بۇ كىتابنىڭ بۆلۈم سانى ھەرخىل بەزىلەر ئون بۆلۈم بار دېسە، بەزىلەر ئون تۆت دەپ تەستىقلايدۇ. قولىمىزدا پەقەت بايان قىلىپ ئۆتۈلگەن بۆلۈملەرلا بار.

(ئەبۇ ناسىر فارابىينىڭ «فازىل ئادەملەر شەھىرى» ناملىق توپلىمىدىن 1993 - يىل تاشكەنت نەشرى ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇپ ئېلىندى).

شائىرلار سەنئىتى قانۇنلىرى ھەققىدە

(ئۆزبېكچىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: مەخمۇت زەيدى)

ئا. ئىرساۋۇنلۇق مۇقەددىمىسى

ئۇلۇغ پەيلاسوپ ئەبۇ ناسىر فارابى كىتابلىرى تىزىمىدا ئۇنىڭ ئەدەبىياتشۇناسلىققا ئائىت بەزى ئەسەرلىرىنىڭ نامىلىرى تىلغا ئېلىنغان، لېكىن بۇلار مۇئەللىپنىڭ باشقا كۆپلىگەن ئەسەرلىرىگە ئوخشاش، تارىخنىڭ ئەگلىگىدىن ئۆتۈپ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن. پەخرلىنەرلىك بىر ئىش شۇكى، كېيىنكى يىللار-دا مەدەنىيەت تارىخىنىڭ ئىشقىۋازلىرى فارابىغا ئوخشاش ئۇلۇغ ئالىملارنىڭ ئىلمىي مىراسلىرى تېپىلغانلىقى ھەققىدە مەتبۇئات ئارقىلىق جامائەتچىلىكنى خەۋەردار قىلىشتى. نەتىجىدە بىرقانچە قولىيازمىلار دەرھاللا كۆپچىلىكنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قى-لىپ، بۇ ساھەدىكى ئىخلاسمەن كىشىلەرنى بەھرىمەن قىلدى، مانا شۇ قولىيازما مىراسلارنىڭ بىر قىسمى فارابىنىڭ ئەرەبچە يېزىلغان «كىتاب ئەش شېئىر»، يەنى (شېئىر كىتابى) ئەسى-رى.

فارابىنىڭ بۇ ئەسىرى ھەجىم جەھەتتىن ئانچە چوڭ ئەمەس، ئۇنى بىر رىسالە دېيىشكە بولىدۇ. بۇ ئەسەر ئەسلىدە چوڭ ھەجىمدە يېزىلغان بولسىمۇ، كېيىنرەك مەلۇم سەۋەبلەر بىلەن قىسقارغان ۋە شۇ قولىيازمىدىكى نۇسخا ھالىتىدە بىزگىچە يېتىپ كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا بىز «بېرىغا بارىكاللا» دېگەن-دەك، بۇنى شۇ پېتى ئېلان قىلىشنى نىيەت قىلدۇق. فارابىنىڭ

«شېئىر كىتابى» نامىلىق ئەسىرىنىڭ قوليازما نۇسخىسى ھازىر چېخوسلوۋاكىيىنىڭ بىراتسلاۋا ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا.

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، فارابىنىڭ بۇ ئەسىرى ئالاھىدە كىتاب ھالىتىدە ساقلانمىغان، بەلكى ئالىمنىڭ مەنتىق (لوگىكا) غا ئائىت باشقا ئەسەرلىرى قاتارىدا تېماتىك جەھەتتىن بىر كىتاب مۇقاۋىسىغا كىرگۈزۈلگەن. فارابىنىڭ بۇ قوليازمىغا كىرگەن مەنتىققە ئائىت ئەسەرلىرى 12 قىسىمدىن ئىبارەت بولۇپ، مەنتىققە كىرىش؛ مەنتىق سەنئىتى؛ كاتېگورىيە؛ ئىبارە؛ قىياس؛ تەھلىل؛ سوفىستىكا؛ بۇرھان ـ ئىسپات؛ جەدەل ـ دىئالېكتىكا؛ خىتابە ـ رېتورىكا ۋە ئاخىرىدا ـ كىتاب ئەش شېئىر يەنى (شېئىر كىتابى) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

«شېئىر كىتابى» نىڭ قوليازمىسى ھەققىدە بىراتسلاۋا ئۇنىۋېرسىتېتىدا ساقلىنىۋاتقان شەرق قوليازمىلار كاتالوگىدا قىسقىچە تەرىپىمۇ بېرىلگەن. شۇ كاتالوگدا تونۇشتۇرۇلۇشىچە، فارابىنىڭ بۇ ئەسىرى مەزكۇر مەنتىققە ئائىت قولىيازمىنىڭ 271 ـ ۋاراقىدىن باشلىنىپ، تا — 274 ـ ۋاراقىدا تۈگەيدۇ. كاتالوگدا بۇ ئەسەرنىڭ بېشى ۋە ئاخىرىدا كېلىدىغان سۆزلەرمۇ يېزىلغان.

قوليازمىنىڭ تا — 274 ـ ۋاراقىدا مۇنداق سۆزلەر يېزىلغان: «شۇنىڭ بىلەن خۇدا رەھمەت قىلغۇر ئەبۇ نەسىر فارابىنىڭ بارلىق كىتابلىرى[1] تۈگىدى. ئەمدى ئەقىلنى ئاتا قىلغۇچىغا غايەت دەرىجىدە مەدھىيىلەر، چەكسىز شۈكرىلەر بولسۇن. بۇ كىتاب پەرۋەردىگارنىڭ ئەپۇسىغا ئېڭ موھتاج بولغان قۇل، ئەخمەت ئىبنى ئەلى ئەش ـ شامىنىڭ قولى ۋە ئەسرىنىڭ مەرھىمىتى بىلەن تۈگىدى. بۇ، تارىخ 1116 ـ يىلىنىڭ ئېڭ مەشھۇر ئېيى بولغان خەيرلىك سەفەر ئېيىنىڭ ئون سەككىزى شەنبە كۈنى تاڭ

① «بارلىق كىتاب» دېگەندە ئاشۇ مەجمۇئەدىكى ماقالىلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

پەيتىدە كونستانتىنىدە بېجىرىلدى. ھىجرىيە 1116 ـ يىلىنىڭ 18 ـ سەپىرىنى ھازىر يۇرگۈزۈلۈۋاتقان مىلادى يىل ھېسابىغا توغرىلىساق، 1704 ـ يىل 22 ـ ئىيۇن كۈنىگە توغرا كېلىدۇ. قولىيازما كۆچۈرۈلگەن جاي كونستانتىنىپول يەنى ھازىرقى ئىستامبۇل شەھىرى بولغان.

بىراتسىلاۋا ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى قولىيازمىدىن ئېلىنغان فوتوكوپىيىنىڭ بىر نۇسخىسى فارابىشۇناس پەيلاسوپ مۇزەپپەر خەيرۇللايوفنىڭ شەخسى كۈتۈپخانىسىدا ساقلانماقتا. بۇ مۇھىم رەسىم ئالىمنىڭ سەممىي مەرھىمىتى بىلەن ئاشۇ فوتو نۇسخىنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولدۇق. نەتىجىدە «كىتاب ئەش شىئىر» نىڭ ئەرەبچە مەتىن ـ تېكىستىدىن قىلىنغان قولىكىزدىكى مۇشۇ تەرجىمىسىنى دىققەت ـ ئېتىبارىڭىزغا ھاۋالە قىلىشقا ئىگە بولدۇق.

بۇ يەردە شۇنى ئېيتىش كېرەككى، پەيلاسوپ فارابى ئۆتكۈر مەنتىقشۇناس ئالىم بولغان. شۇڭا ئۇنىڭ بارلىق پىكىر ـ مۇلاھىزىلىرى مەنتىقى ئىسلاھلىرىدا (ئاتالغۇلىرى بىلەن) يېزىلغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. ئوتتۇرائەسىر پەيلاسوپلىرىنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە شىئىرىيەت مەنتىق بابىغا كىرىدۇ ۋە ئۇنىڭ بىر بۆلىكى سۈپىتىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلىدۇ. مەسىلەن: ئىبنى سىنانىڭ «شىئىر سەنئىتى» (پوئېتىكا) ئەسىرى ئۇنىڭ «كىتاب ئەش ـ شىفا» ئەسىرىنىڭ مەنتىق بۆلۈمى 9 ـ پەن قىسمىدا كەلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ پەيلاسوپنىڭ پىكىر ـ مۇلاھىزىلىرىنى بەزى ئورۇنلاردا ئوقۇۋېلىش ئوڭاي بولماسلىقىنىمۇ كۆزدە تۇتۇش لازىم.

فارابىنىڭ باشقا بىر رىسالىسى بولۇپ، ئۇ «شائىرلار سەنئىتى قانۇنلىرى ھەققىدە» دېيىلىدۇ. بۇ ئەسەرنىڭ ئەسلى قولىيازمىسى لوندوندىكى «ئىندىئان ئوفىس» (ھىند دىۋانى) كۈتۈپخانىسىدا ساقلانغان. ئۇنى شەرقشۇناس ئارتور — ئار بېررى 1937 ـ يىلدا نەشر قىلدۇرغان.

1963 ـ يىلى ئەرەب ئالىمى ئابدۇراخمان بەدەۋى ئارىستو-تىلنىڭ «پوئېتىكا» ئەسىرىنىڭ قەدىمىي ۋە ھازىرقى ئەرەبچە تەرجىمىسى بىلەن بىللە فارابىنىڭ «شائىرلار سەنئىتى قانۇنلىرى ھەققىدە رىسالە» ناملىق ئەسىرىنىمۇ نەشر قىلدۇرغانىدى. بەدەۋى نەشر مەتنىنىڭ ئاۋۋالقى بېتىدە «رىسالە» دەپ ئېلىنغان بولسا، ئىچكى بېتىدە «ماقالە» دېيىلگەن. يەنە بەدەۋى ئارىستو-تىلنىڭ «پوئېتىكا» سى تەسىرىدە يېزىلغان ئەسەرلەر قاتارىدا فارابىنىڭ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئەسىرى بىلەن بىللە ئىبىن سىنا ۋە ئىبن روشىدلەرنىڭمۇ بۇ توغرىدا يازغان ئەسەرلىرىنى نەشر قىلدۇرغان. فارابىنىڭ بۇ ئەسىرى كىتابنىڭ 147 ـ، 158 ـ بەتلىرىگە قويۇلغان. ئۇنىڭدا كۆرسىتىلىشىچە، بۇ ئەسەر-نىڭ بىرىنچى قېتىملىق نەشرى ئىكەن. ئاربېررى ئۇنىڭغا ئون بىر ئورۇندا ئىزاھ بەرگەن. ئۇ ئۆز ئىزاھلىرىنىڭ بىرىدە بۇ ئەسەرنىڭ سەرلەۋھىدە يېزىلغان «شۇئارا»، «شائىرلار» سۆزى ئورنىغا «ئەش شېئىر» سۆزىنى ئىشلىتىشنى تەۋسىيە قىلغان. بىز بۇ تەۋسىيىگە ئاساسەن فارابى ئەسىرىنىڭ نامىنى تەرجىمە قىلساق: «شېئىر سەنئىتى قانۇنلىرى ھەققىدە رىسالە» دېگەن مەنا كېلىپ چىقاتتى، بىراق بەدەۋى بۇ ئەسەرنىڭ نامىنى قوليياز-مىدا قانداق يېزىلغان بولسا، شۇنداق ئېلىشنى لازىم تاپقانلىقى ئۈچۈن بىزمۇ شۇ يولدىن مېڭىپ قوليازمىدا يېزىلغىنى بويىچە ئالدۇق. فارابى بۇ ئەسىرىدە يۇنان ئەدەبىياتىدىكى شېئىر تۈرلە-رى ۋە ئۇنىڭ ژانىرلىرىغىمۇ توختىلىپ ئۆتكەن. بۇنىڭ بىلەن مۇئەللىپ ئۆز دەۋرىنىڭ ئەدەبىيات مۇخلىسلىرىنى يۇنان ئەدەبىياتى بىلەنمۇ تونۇشتۇرماقچى بولغان. ئەمما بىز بۇ يەردە فارابى ئەسەرلىرىنى تەھلىل قىلىپ ئولتۇرمىدۇق. پەقەت ئەنە شۇ بەدەۋى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان ئەسەردىن مۇشۇ تەرجىمىزنى تەقدىم قىلىش بىلەنلا كۇپايىلەندۇق، خالاس. بۇ توغرىدا مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشنى ھۆرمەتلىك كىتابخانلارنىڭ ئۆزلىرىگە ھاۋالە قىلىمىز. تەرجىمىدە ئىسكوپكا ئىچىگە ئېلىنغان رەقەملەر مانا

شۇ ئەسەر قولىيازمىسى نەشر قىلىنغان كىتاب بەتلىرىنى كۆرسەتمەدۇ.

فارابىنىڭ «كىتاب ئەش ـ شېئىر» ئەسىرىدىكى ئىلمىي قاراشلىرىنى ئالىمنىڭ ھايات يولى ۋە پائالىيىتىنى بىلمەي تۇرۇپ چۈشىنىش خېلىلا قىيىن بولۇشى مۇمكىن. شۇڭلاشقىمۇ بىز بۇ كىتابچىغا فارابىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادى ھەققىدىمۇ قىسقىچە مەلۇمات بېرىدىغان قىسىم كىرگۈزدۇق. كىتابنىڭ ئاخىرىدا بولسا، ئوتتۇرا ئەسىر ئەرەب مۇئەللىپى ئىبن ئەبى ئوسەيبىيا (1203 ـ 1270 ـ يىللار) نىڭ كىتابىدا فارابى ھەققىدە يېزىلغان مەلۇماتلارنىڭ ئەرەبچە تەرجىمىسىنى كىرگۈزدۇق. بۇ مەلۇماتلار ۋە شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە فارابى ئەسەرلىرىنىڭ تىزىملىكى، بۇ ھۆرمەتلىك زات ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرىمىزنى خېلى كېڭەيتۇرۇشى كەك خىزمەت قىلىدۇ.

ئەبۇ ناسىر فارابىدەك ئۇلۇغ زاتنىڭ پىكىر ـ تىلەكلىرىنى كامالىغا يەتكۈزۈش جەھەتتە ئاز بولسىمۇ، چېكىنگەن ۋە سەۋەنلىككە يول قويغان بولساق، ئۇ ھالدا ھۆرمەتلىك كىتابخانىلار تەرجىمانىنى ئەپۇ قىلار دېگەن ئۈمىدىمىز بار. ئورنى كەلگەندە شۇنىمۇ ئېيتىپ قويۇشقا توغرا كېلىدۇكى، يول قويۇلغان بۇ سەۋەنلىكلەرنى بىزگە قايسى ئۇسۇلدا بولمىسۇن، ئۇقتۇرۇپ قويۇلسا ھەممىسىنى مىننەتدارلىق بىلەن قوبۇل قىلىمىز.

ئابدۇسادىق ئىرساۋ (سوۋېت ئىتتىپاقى) رەتلىگەن.

* * *

بۇ يەردە (كەلتۇرۇلۇۋاتقان) مۇلاھىزىلەردىن[1] مەقسىتىمىز ھېكىم ئارىستوتېلنىڭ «فىزىكا سىنائىت ئەش ـ شېئىر» («شېئىر سەنئىتى» — «پوئېتىكا») ئەسىرىدە ئېيتقان

① مەتنى (ئەسلى تېكىست) دە — ئەل ـ قەۋل ـ يولۇپ «سوز» دېگەن مەنىدە كېلىدۇ. لېكىن بۇ يەردە ۋە بۇندىن كېيىنكى ئورۇنلاردا «ئاقاۋىل» سۆزىنى فارابى «پىكىر»، «مۇلاھىزە» مەنىلىرىدە ئىشلىتىدۇ.

پىكىر ـ مۇلاھىزىلىرىنى ئىسپاتلاپ كۆرسىتىشتىن ۋە ئۇنىڭ مەنىلىرىگە ئىشارە قىلىشتىن ئىبارەت. شۇڭلاشقا بىز، ئۇنىڭ بىلەن شېئىرى سەنئەت ئىشقىۋازلىرىنىڭ ھەممىسىنى تونۇشتۇرماقچىمىز. شۇنداق بىر تەرىپىمۇ بارکى، ھېكىم ئارىستوتېل ئۆزىنىڭ «شېئىر سەنئىتى» («پوئېتىكا»سى) ئۈياقتا تۇرسۇن، ھەتتا موغۇلاتا — سوفىتكا[1] ھەققىدە مۇلاھىزىلىرىنىمۇ مۇكەممەل بايان قىلىپ ئولگۇرمىگەنىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ جەھەتتىكى گەپلەرنىڭ ھەممىسىنى يېپىدىن ـ يېڭىسىغچە مۇپەسسەل قىلىپ، تەرتىپى بىلەن يازماقچىمۇ ئەمەسمىز. چۈنكى «سوفىستىكا سەنئىتى»[2] ئەسىرىنىڭ ئاخىرقى جۈملىلىرىدە ئارىستوتېل ئېيتىپ ئۆتكەن مۇلاھىزىلەرگە قارىغاندا، ئۇ بۇنىڭ سەۋەبىنى ھەقىقىي ئەھۋالنى ئىپادىلەپ بېرىش ئۈچۈن ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەنلەرنىڭ ئەسەرلىرىگە قوبۇل قىلىدىغان، تەرتىپكە چۈشىدىغان ھالدا ئۇلار ئاساسىدا يېڭىلىرىنى پەيدا قىلىدىغان بىرەر ئۇسۇل ۋە قانۇن ـ قائىدىلەر تاپالمىغىنىغا ياتىدۇ (150 ـ بەت).

ھېكىم ئارىستوتېل ئۆزىنىڭ شۇنداق پەزىلىتى، ئىنتايىن يۇقىرى زېھنىي قابىلىيىتى بىلەن تۇغۇتىشكە جەزم قىلالمىغان بىر نۇشنى بىز ئاخىرىغا چىقىرىشقا ئىنتىلگىنىمىزدىن كۆرە، بۇ سەنئەتكە پايدا بېرىدىغان ۋە ھازىرقى زامانداۋى ئۇچرايدىغان قانۇن ـ قائىدىلەر، مىسال ۋە مۇلاھىزىلەرنى كەلتۈرۈش بىلەنلا چەكلەنسەك ياخشىراق بولار.

ئەھۋال شۇنداق ئىكەن، بىز دەيمىزكى، ئاغزاكى سۆزلەر

---

① مەتىنىدە «ئەل ـ مۇغۇلاتا» كەلگەن. بۇ يەردە فارابى ئارىستوتېلنىڭ سوفىستىكىغا ئائىت ئەسىرىنى نەزەردە تۇتۇپتۇ. ئارىستوتېلنىڭ «سوفىستىك رەددىيەلىرى ھەققىدە» دېگەن ئەسىرى بولغان [سوفىزم — سەپسەتە، يۈزەكى قارىغاندا توغرىغا ئوخشىسىمۇ، ئەسلىدە ناتوغرا بولغان ساختا خۇلاسە. سوفىست — سوفىزم تەرىپدارلىرى. سوفىستىكا — سوفىزمغا، ساختا خۇلاسىلەرگە ئاساسلىنىش، سوفىستلار تەلىماتى].

② مەتىنىدە: «سەنائەت ئەل ـ موغالتىيىن» يەنى «چالغۇنتوچىلار — سوفىستىكىسى سەنئىتى، سۆيتىدە كەلگەن، فارابى ئۆزىنىڭ «پەلسەپىنى ئۆگىنىشتىن ئاۋۋال نېمىلەرنى بىلىش كېرەكلىكى ھەققىدە» دېگەن ئەسىرىدە (قاھىرە، 1907 ـ يىل، 60 ـ بەت). ئەسلىگىنىگە قارىغاندا، ئارىستوتېلنىڭ «سەنائەت ئەل ـ موغالتىيىن» (سوفىستىكا سەنئىتى) دېگەن ئەسىرى بولغان. شۇنىڭدەك بۇ خىل ئەسىرنىڭ بارلىقىغا ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلىنغان قەدىمكى سوفىستىكىغا ئائىت «كىتاب تابكىت ئىس ـ سوفاستا ئىيىين» (سوفىستلارنىڭ روھىي كەچۈرمىشلىرى ھەققىدە كىتاب) ھەم دەلىل بولالايدۇ.

يا بىرەر مەنىنى بىلدۇرىدۇ، يا بىلدۇرمەسلىكى مۇمكىن؛ ئۇلار شۇ ئىككى ھالەتنىڭ بىرىدە بولۇشتىن خالىي بولمايدۇ. مەنىنى بىلدۇرىدىغان سۆزلەر سادىدا ۋە مۇرەككەپ بولىدۇ. مۇرەككەپ بولغان سۆزلەر بىرەر مۇلاھىزىنى يا ئاڭلىتىدۇ ياكى ئاڭلاتمايدۇ، مۇلاھىزىنى ئاڭلىتىدىغانلارنىڭ قەتئىي، جەزملىكلىكى ياكى جەزمسىزلىكى بولىدۇ. قەتئىيلىرى يا توغرا ياكى يالغان بولىدۇ. يالغانلىرىدىن بەزىلىرى ئاڭلىغۇچىلارنىڭ زېھنىگە ئونىڭ ئاڭلىتىدىغان مەنىسى بىلەن ئورنىشىپ قالىدۇ. ۋەھالەنكى، باشقىلىرى بولسا، ئونىڭ ئېڭىدا نەرسىلەرنىڭ ئوخشاشلىقى (ئەكسى)[1] بىلەن ئورنىشىپ قالىدۇ. مانا شۇ نەرسە، تەقلىدلەر — شېئىرى مۇلاھىزىلەر ھېسابلىنىدۇ.

مانا شۇ ئەكسى ئوخشاشلىقلارنىڭ بەزىلىرى ئەڭ مۇكەممەل بولىدۇ. باشقىلىرى نۇقسانلىق بولىدۇ. ئۇلارنىڭ مۇكەممەللىكىنى يا نۇقسانلىق ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاش شائىرلار ۋە تۇرلۇك - تۇمەن تىل ۋە لۇغەتلەردىكى شېئىرىيەتنى ئۆگىنىۋاتقان مەرىپەت ئەھلىنىڭ پىكىر دائىرىسىدە كىرىدۇ. لېكىن بۇنىڭدىن ھېچكىم سوفىستىكا بىلەن ئەكس تەقلىد ئىككىسىنى بىر سۆز، دەپ ئويلاپ قالمىسۇن. بۇلار ئىككىلىسىمۇ بەزى سەۋەبلەرگە كۆرە بىر - بىرسىدىن پۈتۈنلەي پەرق قىلىدۇ.

سوفىستنىڭ مەقسىتى بىلەن تەقلىدچىنىڭ مەقسىتى تۇرلۇكچە بولۇپ، بىر - بىرسىدىن پەرق قىلىدۇ. سوفىست ئاڭلىغۇچىنى غەلەتكە (يالغانغا) ئۇندەپ، ھەقىقەتكە توغرا كەلمەيدىغان نۇقسانلىق نەرسىلەرنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ قويىدۇ. ھەتتا

---

① مەنتىدە: مۇھاكىمە — ئوخشاش، ئەكسى ئېتىش. تېرمىن (ئىستىلاھ) مەنىسىدە — تەقلىد قىلىش دېگەنگە توغرا كېلىدۇ. قەدىمكى دەۋرده ھەربىر پەدىنى ئەسەر شېئىر (بۇ پەردە سۆزلىتىلىق شېئىرلارنىمۇ كۆزده تۇتۇش مۇمكىن) يا ھېكايە، يا دراماتىك ئەسەر ئادەتتە توقۇلما بولمىغانىدى. ھەممىسىلا ھايات ۋەقەلىرى ئاساسىدا يېزىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ھاياتنا ئۇرنەك بولىدىغان ھەربىر ھادىسە، ۋەقەگە نەمۇنە سۈپىتىدە قارىلىپ، بۇنى ئەدەبىياتنا ئەكس ئەتكىنى — ھېكايە ياكى شېئىر شەكلىدە نامايان بولغىنىغا تەقلىدى ئەدەبىيات سۈپىتىدە قارالغان. تەقلىدى ئەدەبىيات ۋە سەنئەتنە ۋەقەلىكنى راستچىللىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈش ئارقىلىق ھەقىقەت يۈزىگە چىقىرىلغان، بىزده ژانىر سۈپىتىدە گىشلىتىلىدىغان «ھېكايە» سۆزىمۇ ئەسلىدە تەقلىد - ئوخشىتىش دېگەن مەنىگە بىرىپ تاقىلىدۇ [سوفىست — قەدىمكى گىرىتسىيەدە پەلسەپە ۋە ناتىقلىق ئىلمىي ئوقۇتقۇچىسى].

ئۇ مەۋجۇت نەرسىنى مەۋجۇت ئەمەس دەپ، بەلكى مەۋجۇت بولمىغان نەرسىلەرگە بولسا، مەۋجۇت بولغان دەپ تەسەۋۋۇر قىلدۇرىدۇ.

ئەمما تەقلىدچى بولسا، نەرسە تەسەۋۋۇرىنىڭ تەتۇرىنى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭغا ئوخشىشىنى تەسەۋۋۇر قىلدۇرىدۇ. بۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر ھىستىمۇ ئۇچرايدۇ. بۇ شۇنداقكى، ئۆز جايىدا جىم تۇرغان كىشى شۇنداق ھالەتكە چۈشسە، گويا ھەرىكەت قىلىۋاتقاندەك بولىدۇ. مەسىلەن: كېمىدىكى كىشى كېمىدىن قىرغاقتا چۈشۈپ قالغانلارغا قارىسا ياكى ياز چاغلىرىدا ئاسماندىكى ئاي ۋە يۇلتۇزلارغا، تېز يۈرۈپ كېتىۋاتقان بۇلۇتلار ئارقىسىدىن قارىسا، شۇنداق بولىدۇ (151 ـ بەت). بۇنداق ھالەت كىشىلەرنىڭ ھېسلىرىنى ئېلەشتۇرۇپ قويىدۇ.

ئەمما، ئەينەككە ياكى يالتىراق، سىلىق جىسىمغا قارىغان كىشىنىڭ ھالىمۇ خۇددى شۇنداق بولىدۇ. ئۇنىڭ نەزەر تاشلاپ، ئەشۇ نەرسىلەرگە ئوخشاش نەرسىنى كۆزۈۋاتقاندەك تۇيۇلىدۇ. مۇلاھىزىلەرمۇ قىسمىلاغا بۆلۈنۈشى مۇمكىن. بىز سائا ئېيتىساق بۇ تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: مۇلاھىزە يا قەتئىي، ياكى قەتئىي ئەمەسلىكتىن خالىي بولمايدۇ. ناۋادا ئۇ ئەگەر قىياسى بولسا، ئۇ ھالدا بىلىش قۇۋۋىتى ئۇنىڭ تەبىئىتىدىن بولىدۇ، ياكى بولمىسا، بىلىش پائالىيىتى — ھەرىكىتىدىن بولىدۇ. مۇبادا ئەگەر ئۇ، ئۇنىڭ تەبىئىتىدىن بولسا، ئۇ ھالدا يا ئىستىقرا (ئىندۇكتىۋ)[1] بولىدۇ، ياكى بولمىسا، مۇلاھىزە تەمسىلى (ئانالوگىيە)[2] بىلەن بولىدۇ. تەمسىل بولسا، كۆپىنچە شېئىر سەنئىتىدە ئىشلىتىلىدۇ. بۇنىڭدىن ئايان بولۇشچە، شېئىرىي مۇلاھىزە تەمسىل — ئانالوگىيىگە كىرىدۇ.

قىياسلارمۇ ئومۇمەن ئالغاندا، مۇلاھىزىلەرمۇ باشقا تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى مۇمكىن. ئېيتىشلىرىچە، مۇلاھىزىلەر يا پۈتۈنلەي

---

① [ئىستىقرا (ئىندۇكتىۋ) مەنتوت — پەلسەپىدە ئايرىم پاكىت ۋە ھادىسىلەرنى كۆزىتىپ شۇنىڭدىن ئومۇمىي قائىدە ۋە قانۇنلار چىقىرىشتا قوللىنىدىغان تەكشۈرۈش ئۇسۇلى].

② [ئانالوگىيە — قىياس قىلىش، تەقابىلىماق].

راست، ياكى بولمىسا پۇتۇنلەي يالغان بولۇشمۇ مۇمكىن. يا بۇنداق تەتۇرى ياكى تەۋغرا ۋە يالغان مەئىيار (ساپلىق ئۆلچىمى — ت) دە باب - باراۋەر بولۇشى مۇمكىن. پۇتكۈل راست مۇلاھىزە ھېچ سۆزسىز بورھانىي (ئىسباتلىق) دەپ ئاتالمايدۇ. مۇبادا ئۇنىڭ پۇتۇنلەي راست تەرىپى كۆپرەك بولسا، ئۇ ھالدا مۇنازىرە — دىئالېكتىك بولمايدۇ. ھالبۇكى راست ۋە يالغان ئىككىسى باراۋەر بولۇپ قالغاندەك بولسا، ئۇ چاغدا ئۇ، خىتابى — رېتورىك[1] بولمايدۇ. راست پۇتۇنلەي كېمىيىپ بېرىپ ۋەرسە، ئۇ چاغدا سۇپاستۇيى — سوفىستىك بولمايدۇ. پۇتۇنلەي يالغان بولسا، ئۇ چاغدا ئۇ ھېچ شۇبھىسىز، شېئىرى دەپ ئاتالمايدۇ. ئۇ مۇشۇنداق قىسمىلارغا بۆلۈنۈشتىن كۆرۈنۈشچە، شېئىرى مۇلاھىزە نە ئىسپاتلىق، نە دىئالېكتىك، نە خىتابى — رېتورىك ۋە نە سوفىستىك ئەمەس دېيىشمايدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇ سولۇزىس موس[2] — سىللوگىزمغا[3]، ياكى ئۇنىڭغا «قارام بولغان نەۋلەر» نىڭ بىرىگە (مۇئەللىپ نەۋ سوزىنى تۇر، ژانېر ئورنىدا ئالغان — ت) بېرىپ تاقىلمايدۇ، يەنى «قارام بولغان نەۋلەر» دېيىشىمدىن كۆزلىگەن مەقسىتىم ئىستىقرا ئىندۇكسىيە، مىسال — ئانالوگىيە، پاراسەت (ئىنتوئىتسىيە) ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر بولۇپ، ئۇلار مەنتىقى — قۇۋۋەتسىدە ئاشۇ قىياس — سىللوگىزمنىڭ كۈچ - قۇۋۋەتى بولمايدۇ.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن نەرسىلەرنى تەرىپلەپ بېرگەندىن مەلۇم بولۇشچە، ئەمدى بىز شېئىرىي مۇلاھىزىلەرنىڭ نەۋ (تۈر) لەرگە قانداق بۆلۈنۈشلىرىنى تەرىپلەپ بېرىشىمىز كېرەك.

---

① [خىتابى — رېتورىك: رېتورىكا ئىككى مەنىدە كېلىدۇ، بىرىنچىسى، ئانىقلىق سەنئىتى، ئىككىنچىسى، قۇرۇق دەبدەبىلىك نۇتۇق].

② سولۇزىس موس — ئەسلى يۇنانچە سۆز بولۇپ، لۇغەت مەنىسى — ھېسابلاش. قىياسى سىللوگىزم دەپ ئاتىلىدۇ. فارابى دەۋرىدە يۇنانچە مەنتىق ئىستېلاھ (ئاتالغۇ) لىرى ۋە پەلسەپە تېرمىنلىرى ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلىنىپ ئىشلىتىلگەن. شۇ سەۋەبتىن فارابى ئۆز ئەسەرلىرىدە يۇنانچە ئاتالغۇلارنى ئاز ئىشلەتكەن.

③ [سىللوگىزم — لوگىكىدا ئىككى پىكىرنى بىر - بىرىگە تەقابىل قويۇپ ئىككى پىكىرنى بولغان ئوچىنچى پىكىرنى چىقىرىش].

شېئىرىي مۇلاھىزىلەرگە كەلگەندە بىز ساڭا ئېيتساق، يا ۋەزىنلەرگە قاراپ تۇرلەرگە بۆلۈنىدۇ، ياكى بولمىسا مەنىلەرگە قاراپ بۆلۈنىدۇ.

ئەمما، ۋەزىنلەرگە قاراپ بۆلۈنۈشلەرگە كەلگەندە شۇنى ئېيتىش كېرەككى، بۇنىڭدىن كېيىنكىسىگە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈش، مۇسقار — مۇزىكانت ۋە ئاروزچىلارغا تېگىشلىكتۇر. شۇنىڭ بىلەن بىللە مۇلاھىزىلەر (يەنى شېئىرىي سۆزلەر — ف) قايسى تىلدا بولغىنى ۋە مۇزىكانتنىڭ قايسى تائىپىدىن چىققىنىغا باغلىق.

ئەمما، شېئىرنىڭ مەنىسىگە قاراپ ئىلمىي جەھەتتىن نەۋەرگە تەقسىم قىلىشقا كەلسەك (152 ـ بەت)، بۇ ھەربىر خەلق ۋە تائىپىدىكى رەمزىلەر[1] نى بىلگۈچى ۋە شېئىرلارنى شەرھلىگۈچىسىگە، ئۇلارنىڭ مەنىلىرىنى نازارەت قىلىنىدۇ. بۇ خۇددى ھازىرقى زامانىمىزدا پارس ۋە ئەرەب شېئىرىيىتى ئۆلىمالىرىنىڭ بۇ ساھەدە كىتابلار تەسنىپ قىلغىنىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. ئۇلار شېئىرلارنى تۇرلۇك خىللارغا، شۇنداقلا، ھەجۋىيە (ساتىرا)، مەدھىيە، مۇفاخىرە، لۇغەز — تېپىشماقلىق شېئىر، كۇلكىلىك (كومېك)، غەزەلىيەت، ۋەسىفي[2] شېئىر ھەمدە كىتابلاردا تېپىلمىشى قىيىن بولمىغان باشقا خىللارغا بۆلۈشىدۇ، ئۇلارنىڭ بۇلارنى يېزىپ قويغانلىقى بۇ ھەقتە بىزنى مۇپەسسەل ئەسلەش ۋە گەپنى سوزۇپ ئولتۇرۇشتىن قۇتقۇزىدۇ.

كېلىڭلار، ئەمدى باشقا مەسىلىلەرگە ئۆتەيلۇق. ئەسەرلىرى بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئۆتمۈش ۋە ھازىرقى زامان شائىرلىرىنىڭ كۆپچىلىكى شېئىرلارنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ ۋەزىنلىرىنى ئالىرىلاشتۇرۇپ تاشلىغان. ئۇلار شېئىرىيەتتە مەۋجۇت بولغان تۇرلەرنىڭ ھەربىرىگە ئۇلارنىڭ مەزمۇنىغا قاراپ مەخسۇس ۋەزىن بەلگىلەپ چىقىشمىغان. بۇ ھالەتتە پەقەت يۇنانلارلا خالىي، خالاس. ئۇلار شېئىر تۇرلىرىنىڭ ھەربىرىگە مەخسۇس ۋەزىن تۇرلىرىنى بەلگىلەپ چىققان. ھالبۇكى مەدھىيىلەر ۋەزنى، ھەجۋىيىلەر ۋەزنىدىن تامامەن باشقىچە؛ ھەجۋىيىلەر ۋەزنى بولسا كۇلكە-

① [رەمزە — ئىما، ئىشارەت ياكى كېلىشۈشلىپ ئىشلىتىلىدىغان يوشۇرۇن بەلگە.]
② [ۋەسىق — تەرىپلەش، ماختاش.]

لىك — كومپىدىيىلەر ۋەزىندىن پۈتۈنلەي پەرق قىلىدۇ، باشقا ۋەزىنلەرنىڭ ئەھۋالىمۇ خۇددى شۇنداق.

ئەمما باشقا خەلق ۋە تائىپلەردە ئىپتىشلارغا قارىغاندا، مەدھىيىلەر، ھەجۋىيلەر كۆپلىنىدىغان كۆپ ۋەزىنلەردىمۇ كۆيلىنىدۇ. بۇنىڭدا يا پۈتۈنلەي مەدھىيە ۋەزىندە ھەجۋىيە ئىپتىلىدۇ ياكى پۈتۈنلەي بولمىسىمۇ كۆپرەك ئىپتىلىدۇ. بۇنىڭغا ئۇلار چېگرىنى خۇددى يۇنانلار قويغاندەك تولىمۇ قەتئىي قويۇشمىغان.

بىز بۇ يەردە خۇددى ھېكسم ئارىستوتېل ئۆزىنىڭ شېئىر سەنئىتى ھەققىدىكى مۇلاھىزىلىرىدە ساناپ ئۆتكىنىدەك، يۇنان قىلقار شېئىرلىرى تۇرلىرىنى ساناپ ئۆتىمىز؛ ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنىڭ خىلىغا ئىشارەت قىلىپ ئۆتمىز.

ئەمدى بىز ساڭا ئېيتساق، يۇنان شېئىرىيىتى مەن تۆۋەندە ساناپ ئۆتىدىغان نەۋ[1] لەرگە بۆلۈنىدۇ. ئۇلار شۇلاردىن ئىبارەت[2]: تراگېدىيە (تىراغۇزىيە)، دىفىرامبى (دىسرامبى)، كومېدىيە (قومۇزىيە)، يۇمبى (ئىيومبۇ)، دراما (دىراماتو)، ئەينى، دىئاگراما[3] (دىئاگراما)، ساتىرا (سوتورا) (153 ـ بەت)، پوئېما[4]، ئېپوس[5]، رىتورىكا (رىتورىي)، ئىفىزونوسوئۇس[6] ۋە

---

① مەتىندە: «نەۋ» (تۈر)، كۆپلىكى «ئەۋا» (تۈرلەر) كەلگەن. لېكىن فارابى «نەۋ» (تۈر) ئاتالغۇسىنى كۆپرەك ھازىرقى ئىستېلاھىمىزدا ئىشلىتىدىغان «ژانىر» سۆزى ئورنىغا ئىشلىتىدۇ. ئۇنىڭ ئەدەبىياتتا قىلغان كېلاسسىفىكاتسىيە (تۈركۈملەرگە بۆلۈش) سىمۇ دىققەتتە سازاۋەر. لېكىن ژانىرنىڭ قەدىمكى دەۋردىكى مەنىسى بىلەن ھازىرقىسىنىڭ پەرقى ناھايىن باشقىچە بولۇپ، «ژانىر» مۇ ژانىر مەنىسىدە كەلگەن.

② بۇ تېرمىنلەر يۇنان تىلىدا ئىشلىتىلگەچكە، مەتىندە تىرناق ئىچىدىكىدەك ئېلىنغان.

③ دىئاگراما — بەدەۋى بۇ سۆزنىڭ مەنىسىنى شەرھلەشتە، مارگىلئوسقا ھاۋالە قىلىپ، «ئاداۋەتلىك ئىشلار» دېگەن مەنىگە توغرا كېلىدىغان يۇنان تېرمىنىنى كەلتۈرىدۇ.

④ پوئېما — مەتىندە «فىيومۇتۇ، پوئىمۇتا — «كىچىك شېئىرلار». ھازىرقى تەلەپپۇزدىمۇ «پوئىما».

⑤ ئېپوس — ئەرەب تىلىدىكى «ئافقى» سۆزىنىڭ ئالدىنقى ھەرپى «ا» (ئېلىپ) يەنى «ئا» نى «ئې» دەپ ئوقۇساق، «ئىفقى» بولىدۇ. ئەگەر «گە» ئوقۇساق، ھازىرقى دەۋرىمىزدىمۇ ئىشلىتىلىۋاتقان بىزگە يېقىن «گەفقى» يەنى «ئېپىك» دېگەن سۆز كېلىپ چىقىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاستا ـ ئاستا «ئېپوس» شەكلىگە كەلگەن.

⑥ ئەفىزونوسوئۇس — ئارتور ئارىبىررى بۇ سۆزنى ئامېرىكىنىزىسدىن چىقىرىدۇ. بۇنىڭدىن ئۇ «زوكاۋاتەيىن» (كىككى بارلىق ئىكىسى) دېگەن مەنىگە يېتىدۇ. بۇنداق چۈشەنىدۇرۇشنى بەدەۋى ماقۇللىمايدۇ ۋە «بۇ ئورۇنلۇق ئەمەس» دەيدۇ.

بەدەۋىنىڭ پىكرىچە، بۇ نەۋ شېئىر، تەبىئەتشۇناسلاردىن چىققان. ئۇلار بۇنى تەبىئىي ئىلىم-لەرنى تەرىپلەش ئۈچۈن ئىشلەتكەن. شۇ سەۋەبتىن بەدەۋى بۇ تېرمىنىنى ئەفىزونوسوئۇس — بارلىق ۋە تەبىئەتكە تەئەللۇق، شۇنىڭغىلا خاس نەۋ بولۇشى كېرەك، — دەيدۇ.

ئاكوستىكا[1] .

ئەمما تراگىدىيىگە كەلسەك، ئۇ شېئىرنىڭ مەلۇم بىر تۈرى بولۇپ، ئۇنىڭ ئوقۇلۇۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغان ياكى ئۆزى ئاۋازىنى چىقىرىپ ئوقۇغان كىشى ھۇزۇرلىنىدۇ. تراگىدىيىلەردە باشقىلارغا مىسال (ئۆرنەك) بولالايدىغان ياخشىلىقلار ۋە ماختىلىدىغان پېئىل ـ خاراكتېرلار تىلغا ئېلىنىدۇ؛ بۇ ۋەزىندە شەھەرنى باشقۇرغۇچى ھۆكۈمدارلار مەدھىيىلىنىدۇ. مۇزىكىچىلار، پادىشاھلار ئالدىدا شۇ تراگىدىيە ۋەزىندە كۈيلىشىدۇ. مۇبادا بىرەر پادىشاھ ئۆلۈپ قالغۇدەك بولسا، تراگىدىيە قىسسىم ـ بۆلەكلىرىگە باشقا قوشۇمچە نەغمىلەر قوشۇپ، ئەشۇ ئۆلگەن پادىشاھقا ئاتاپ نەۋھە** — مەرسىيىلەر ئوقۇشقان.

ئەمما، دىفىرامبىغا كەلسەك، ئۇ شېئىرىيەتنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، ئۇنىڭ ۋەزنى تراگىدىيە ۋەزنىدىن ئىككى باراۋەر چوڭ بولىدۇ. ئۇنىڭدا ياخشىلىق ماختىلىدىغان بارلىق خۇلق ـ مىجەزلەر، ئىنسانىي پەزىلەتلەر تىلغا ئېلىنىدۇ. دىفىرامبىدا مەلۇم بىر پادىشاھ ياكى كىشىنى مەدھىيىلەش مەقسەت قىلىنمايدۇ، بەلكى ئۇنىڭدىكى ئومۇمىي ياخشىلىقلار زىكىر قىلىنىدۇ.

ئەمما، كومېدىيىگە كەلسەك، بۇ شېئىرىيەتنىڭ مەلۇم بىر تۈرى بولۇپ، ئۇنىڭمۇ مەلۇم ۋەزنى بولىدۇ. ئۇنىڭدا يامان خۇلق ـ مىجەزلەر تىلغا ئېلىنىدۇ. ئادەملەر ئۇلارنىڭ ئەخلاقلىرىدا قارىلىنىدىغان ۋە خوش كۆرۈلمىگەن تەبىئەتلەر ھەجۋىي قىلىنىدۇ. كۆپىنچە ئۇنىڭ بۆلەكلىرىگە ئاھاڭ ـ نەغمىلەر قوشۇلۇپ، ئۇلاردىمۇ قارىلىنىدىغان خۇلق ـ مىجەزلەر ئەسلىنىدۇ. بۇ ئەسلەنگەن خۇلق ـ مىجەزلەردە ئىنسان، ھايۋان ۋە ئىككىسىگە ئالاقىدار بولغان خۇنۇك شەكىل ـ تىمساللار*** ئىشتىراك قىلىدۇ (154 ـ بەت).

---

① ئاكوستىكا — مەنىسى «ئاقوستىقى».

** [نەۋھە — ئۇن تارتىپ يىغلىماق. ناله قىلماق.]

*** [تىمسال — كۆرۈنۈش.]

ئەمما، يامبى ھەم شېئىرىيەتنىڭ بىر نەۋى بولۇپ، ئۇنىڭمۇ ئۆزىگە خاس مەلۇم ۋەزنى بولىدۇ. ئۇنىڭدىمۇ مەشھۇر مۇلاھىزە-لەر ئەسلىنىدۇ. ئەمما كۆيلىنىدىغان نەرسىلەر خۇش پېئىل بولۇشى ياكى بەت پېئىل بولۇشى مۇمكىن، بۇ بەربىر. لېكىن شۇ بىر تەرىپى باركى، بۇ مىسالى بىر زەر بۇل مەسەل - ماقالىلەردەك مەشھۇر بولۇشى شەرت. شېئىرىيەتنىڭ بۇ نەۋى تارتىشىش، ئۇرۇش - جاڭجال، غەزەپ ۋە غىجىنغان پەيتلەردە ئوقۇلىدىغان شېئىرلاردا ئىشلىتىلىدۇ.

ئەمما، درامىغا كەلسەك، ئۇمۇ خۇددى يۇقىرىدا كەلتۈرۈل-گەنگە ئوخشاش، شېئىر تۈرلىرىدىن بىرى سانىلىدۇ: پەقەت بۇندا مەلۇم كىشىلەر ۋە مەلۇم شەخسلەر توغرىسىدا مەشھۇر بولغان مەسەل ۋە نەقىللەر[1] تىلغا ئېلىنىدۇ.

ئەمما، «ئەينى» گە كەلسەك، بۇمۇ شېئىرىيەتنىڭ نەۋلىرى-دىن بىرى بولۇپ، ئۇنىڭدا كىشىنى خۇرسەن قىلىدىغان مۇلاھى-زىلەر تىلغا ئېلىنىدۇ. شۇنداق تەرىپىمۇ باركى، بۇلار ياكى ماھارەتنىڭ زورلۇقىدىن ياكى غايەت گۈزەل يېزىلغانلىقىدىن ئا-دەمنى خۇشال قىلىدۇ.

ئەمما، دېئاگراممىغا كەلسەك، بۇمۇ شېئىرىيەتنىڭ بىر نەۋى بولۇپ، بۇنى قانۇنشۇناسلار ئىنسان خۇلقىنى تۇزىتىش ھەمدە تەربىيىلەش مۇشكۇل بولغان تەقدىردە ئۇنىڭغا شېئىر يې-زىپ، كىمكى قانۇن - قائىدىگە رىئايە قىلماس ئىكەن، ئۇنىڭ ئاقىۋىتى ئېچىنىشلىق ئەھۋالغا چۈشۈپ قالىدۇ، دەپ قورقتىش ۋە روھىنى دەھشەتكە سېلىش ئۈچۈن ئىشلەتكەن.

ئەمما، ئېپىكا ۋە رېتوريكىغا كەلسەك، بۇمۇ شېئىرىيەتنىڭ

---

① مەتىندە ئەل - ئەمسال ۋال ئاقۇۋىل — ماقال ۋە مۇلاھىزىلەر تەرىزىدە كەلگەن. بۇ يەردە درامىغا ئاساس بولىدىغان نەرسە ماقال ئەمەس، بەلكى مەسەلگە ئايلانغان ۋەقە بولۇشى كېرەك. «ئاقاۋىلنى» بىز يۇقىرىدا مۇلاھىزە دېگەن مەنىدە تەرجىمە قىلغانىدۇق. لېكىن بۇ يەردە ئۇ مەنىگە ماس كەلمەيدۇ. درامىغا سۈژېتى ئاساس بولىدىغان نەرسە يا ئەپسانە، يا چۈچەك بولۇشى كېرەك. «ئاقاۋىل» نىڭ ئەسلى مەنىسى فەۋۇللار — گەپلەر بۇنىڭغا ماس چۈشىدۇ. شۇ جەھەتتىن بۇ يەردە «مەسەل ۋە نەقىل» دەپ ئالدۇق.

بىر نەۋى بولۇپ، بۇنىڭدا ئىلگىرى ئۆتكەن سىياسىي ۋە قانۇنىي تەرتىپ ـ قائىدىلەر تەۋسىيە قىلىنىدۇ. شېئىرىيەتنىڭ بۇ نەۋىد پادىشاھلارنىڭ خۇلق — ئېتىبارى، ئۇ ھەقتىكى خەۋەرلەر، ئۇ- نىڭ دەۋرى ۋە ئۇنىڭ بىلەن باغلىق بولغان ۋەقەلەر تىلغا ئېلىنىد- دۇ.

ئەمما شۇنى ئېيتىش كېرەككى، ساتىرامۇ شېئىرىيەتنىڭ بىر نەۋى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس ۋەزنى بولىدۇ. بۇ نەۋدىكى شېئىرلارنى مۇزىكىچى ئالىملار يارىتقان. ئۇلار ئۆز كۈيلىرى بىلەن تۆت ئاياغلىق ھايۋان، ئومۇمەن ئالغاندا جىمىكى ھايۋان زاتلىرىنى ھەرىكەتكە كەلتۈرەلەيدۇ. شۇنىڭغا بۇ ھايۋانلار ئۆزلە- رىنىڭ تەبىئىي ھەرىكەتلىرىدىن بىرنەچە چەتكە چىققان بولۇپ (مەلۇم قىلىقلارنى قىلىش بىلەن) ئادەملەرنى ئەجەبلەندۈرىدۇ.

ئەمما، فىيۇموتۇ (پوئىما) غا كەلسەك، بۇ شېئىرىيەتنىڭ بىر نەۋى بولۇپ، بۇنىڭدا (باشقا نەۋلەرگە ئوخشىمىغان ھالدا) ياخشى ـ يامان، تۈز ۋە ئەگرى ھەرخىل سۈپەتلەر كۈيلىنىدۇ، تەسۋىرلىنىدۇ. بۇ خىلدىكى ھەربىر شېئىر نەۋلىرىدە گۈزەل ۋە ياخشى، قەبىھ ۋە رەزىل ئىشلاردىن ئىبارەت بولغان ۋەقەلەر ئىپادىلىنىدۇ (155 ـ بەت).

ئەمما ئېفىزونوسقا كەلسەك، بۇمۇ شېئىرىيەتتىكى نەۋلەرنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، بۇنى تەبىئەتشۇناسلار يارىتقان. ئۇلار بۇنىڭدا تەبىئىي ئىلىملەرنى ماختىغان (سۈپەتلىگەن). شېئىر سەنئىتىدە ئەڭ ئۇزاق تارىخلىق سانالغان نەۋ مانا شۇ شېئىرنەۋى ھېسابلە- نىدۇ.

ئەمما، ئاكوستىكاغا كەلسەك، بۇمۇ شېئىر تۈرلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ نەۋ ئارقىلىق مۇزىكا سەنئىتى ئۆگىتىلىدۇ. بۇ تۈردىكى شېئىر پەقەت شۇنىڭغىلا خاس، خالاس. باشقا باب ـ ئورۇنلاردا ئۇنىڭدىن پايدىلىنىلمايدۇ. يۇنان شېئىرىيىتىنى ياخشى بىلگەن كىشىلەردىن بىرگە يېتىپ كەلگەن مۇپەسسەل

خەۋەرلەرگە ئاساسەن، ھېكىم ئارىستوتېلغا نىسبەت قىلىنغان شېئىر سەنئىتى ھەققىدىكى مۇلاھىزىلەردىن ھەمدە توماس تېيۇس (تېمىستىي) بىلەن ئىككىدىن تاشقىرى يۇنان كىتابلىرىنى شەرھلىگۈچى قەدىمكى ئالىملار ئەسەرلىرىدىن يۇنان شېئىرىيىتى تۇرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ مەزمۇنلىرى ھەققىدە تاپقان گەپلىرىمىز مانا شۇلاردىن ئىبارەت. بىز ئۇلارنىڭ بەزى مۇلاھىزىلىرىدىن تاپقانلىرىمىزغا قارىغاندا، ئۇلار ئۆز ئەسەرلىرىنىڭ ئاخىرىدا شۇ مەنالارنى ئۇلاپ قويغان. بىز ئۇلارنى قانداق ئۇچراتقان بولساق، شۇنداق ھالدا ئەسلەپ ئۆتىمىز.

ئەمدى بىز ساڭا ئېيتساق، شائىرلار ھەقىقەتەنمۇ تۇغما قابىلىيەتلىك ۋە شېئىر يېزىشقا تەييار تەبىئەتلىك كىشىلەر بولىدۇ. ئۇلارنىڭ تەشبىھ* ۋە تەمسىلگە لاياقىتى ياخشى ئىشلەيدىغان بولىدۇ. بۇ خىل شائىرلار يا شېئىر نەۋىنىڭ كۆپ تۈرىدە ياكى بولمىسا بىر تۈردە ئىجاد قىلىشقا لاياقەتلىك بولىدۇ. لېكىن بۇ خىل شائىرلار شېئىر سەنئىتىدىن كېرەك بولغىنىچە خەۋەردار بولۇۋەرمەيدۇ، بەلكى ئۇلار تۇغما قابىلىيەتلىرىنىڭ ياخشىلىقى بىلەنلا قانائەت قىلىشىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى مۇلچەرلىگەن ھازىرلىقلىرىغا كۆرە ئىش تۇتۇشىدۇ. مۇنداق شائىرلار راستىنلا مۇسەلجىس (مۇلاھىزىچى) شائىرلاردىن ھېسابلانمايدۇ. چۈنكى ئۇلاردا شېئىر سەنئىتىنى ئۆزلەشتۈرۈۋېلىش ئۈچۈن كامالىتى يېتىشمەيدۇ ۋە بۇ سەنئەتتە مۇقىملىق بولمايدۇ. كىمكى ئۇنداق كىشىنىڭ شېئىرىنى كۆرۈپ، ئۇ قابىلىيەتلىك ئادەم ئىكەن، دەپ ئويلىغان بولسا، بۇ شۇنىڭ ئۈچۈنكى، ئۇنىڭ پېئىل - ئېتىبارىدا شائىرلارغا خاس بولغان تۇرق - كۆرۈنۈش مەۋجۇتلۇقىدىنلا شۇنداق مۇلاھىزىگە كېلىنگەن (156 - بەت) ياكى بولمىسا بۇ خىل ئادەملەر راستىنلا شائىرلار سەنئىتىنى ئىگىلىگەن

* [تەشبىھ — ئوخشىتىش]

بولۇشىدۇ. ھەتتا شېئىر ئىجادىغا خاس بولغان خۇسۇسىيەتلەردىن بىرەرسىمۇ — ئۇ، قايسى شېئىر تۈرىگە مۇناسىۋەتلىك بولمىسۇن، بەربىر، بۇ قانۇن ـ قائىدىلەر ئۇنىڭدىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ. ئۇلار شېئىرىيەت سەنئىتىدە قوللىنىدىغان تەشبىھ ۋە تەمسىللەرنى تولىمۇ ماھارەت بىلەن ئىشلىتىدۇ، مۇنداق شائىرلار ھەققىتەنمۇ قابىلىيەتلىك شائىرلار دېيىشكە مۇناسىپتۇر.

ياكى بولغۇسى شائىرلار ئاشۇ يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن ئاۋۋالقى ئىككى تەبىقە شائىرلار ۋە ئۇلارنىڭ پېئىللىرىغا* تەقلىد قىلغۇچىلار بولىدۇ. بۇلار ئاشۇ ئاۋۋالقى ئىككىلا تەبىقە شائىرلار يولى — ئىجادىنى يادلايدۇ. بۇ تۈردىكىلەرنىڭ ئۆزلىرىدە تۇغما شېئىرىي تەبىئەت بولمىغان ھالدا، شېئىرىي ـ سەنئەت، قانۇن ـ قائىدىلىرىدىن خەۋەردار بولماي تۇرۇپ تەشبىھ (ئوخشىتىش) ۋە تەمسىل قاتارلىقلار كەينىدىن بارىدۇ. يولدىن ئادىشىدىغان ۋە تېيىلىپ كېتىدىغان شائىرلارنىڭ كۆپچىلىكى خۇددى مانا شۇنداق تەبىقە شائىرلار ئىچىدىن چىقىدۇ.

ئەمدى بىز ساڭا ئېيتساق، ئاشۇ يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ئۇچ تائىپە شائىرلارنىڭ ھەربىرى ئىجادچانلىقتا يا تەبىئىيلىك ياكى مەجبۇرىلىقتىن خالىي بولالمايدۇ. بۇنداق دېيىشىمىزگە كۆزلىگەن مەقسىتىم شۇكى، بىر شائىر كۆپىنچە مەدھىيىگە ۋە ياكى بىر ياخشى سۆز ئېيتىشقا ئادەتلەنگەن بولسا، ۋەزىيەت بەزىدە ئۇنىڭدىن ھەجۋىي ۋە باشقا تۈردە شېئىر ئېيتىشقا مەجبۇر قىلىپمۇ قويىدۇ. ئېيتايلۇق، بىر شائىر شېئىرىيەت نەۋئىلرىنىڭ مەلۇم بىر نەۋئىدە ئىجاد قىلىش سەنئىتىنى تاللىۋالغان ۋە ئۆزىنى شۇ خىلدىلا شېئىر يېزىشقا ئادەتلەندۇرگەن بولسا، بەزى ھاللاردا تاللىۋالمىغان تۈرلەردىمۇ شېئىر ئىجاد قىلىشقا توغرى كېلىدۇ،

* [مەتنىدە «ئەپ ئەلھا» (پېئىللىرى) دېيىلگەن. فارابى بۇنىڭ بىلەن شائىرلىق پائالىيىتى (شېئىرىي ئىجادىيەت) نى ئېيتماقچى بولسا كېرەك.]

بۇ بولسا ئۇنىڭ ئۆچۈن ئۆزى ئىجاد قىلىشقا ئادەتلەنگەن شېئىر تۈرىگە نىسبەتەن باشقا بىر نەۋدە مەجبۇرىي يېزىلغان شېئىر بولىدۇ. بۇ مەجبۇرىيەت يا ئىچكى يا تاشقى سەۋەبلەر بىلەن بولىدۇ، ئەمما شائىرنىڭ ئەڭ ياخشىسى تۇغما شائىر بولغىنى سانىلىدۇ.

ئاخىرىدا شائىرلارنىڭ شېئىر ئىجاد قىلىش جەھەتتىكى ئەھ-ۋالى كامالەتكە يېتىشكىنى ۋە يېتىشمىگىنى جەھەتتىن تۈرلۈكچە بولىدۇ. بۇ بولسا يا غايە جەھەتتىن، ياكى بولمىسا ماۋزۇ جەھەت-تىن شۇنداق بولىدۇ.

ئەمما، غايە جەھەتتىن ئالغان تەقدىرىمىزدە، ئۇلار شېئىرغا بەزىدە يارىدەم بەرسەمۇ، بەزىدە يارىدەم بېرەلمەي قالىدۇ. بۇنىڭغا بەزىدە روھىي (نەپسانى) كەيپىياتلار سەۋەب بولىدۇ. شۇنىڭدا يا روھىي كەيپىياتلار ئۇستۇن كېلىدۇ، ياكى بولمىسا بەزىدە ئۆزى بۇنىڭغا بولغان موھتاجلىقتىن چۈشكۈنلۈككە ئۇچراپ پە-سىيىپ كېتىدۇ.

ئەمما، بۇ بابتىكى تەكشۈرۈشلىرىمىزدىن مەقسەت، بۇ مە-سىلىنىڭ يېپىدىن - يېڭىسىگىچە ئىنچىكىلەپ ئېنىقلاشتىن ئىبارەت ئەمەس. چۈنكى بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەخلاق ۋە روھىي كەيپىياتلار تەرىپى ھەمدە ئۇلارنىڭ ھەربىرىنىڭ ئىنسان روھىغا ئالاھىدە تەسىرى ھەققىدە يېزىلغان كىتابلاردا بولۇشىغچە بايان قىلىنغان (157 - بەت).

ئەمما، ماۋزۇ جەھەتتىن ئالغان تەقدىردە كۆپىنچە ھىرى ئىككىنچىسىگە ئوخشايدىغان ئىككى نەرسە ئوتتۇرىسىدا ئوخشاش-لىقى بولىدۇ. بۇنىڭدا كۆپىنچە كىشىلەرگە ئۇلارنىڭ يېقىنلىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇلاردا شائىرنىڭ يېتىلگەن ۋە يېتىلگەن ئە-مەسلىكى ھەققىدىكى مۇلاھىزە ئەنە شۇ ئوخشىتىشنىڭ ھەقىقەتكە يېقىن ياكى يىراقلىقىغا باغلىق بولىدۇ.

بەزىدە شۇنداقلىرىمۇ بولىدۇكى، شېئىر سەنئىتىدە ئەڭ ئارقىدا قالغان شائىرمۇ يۇقىرى دەرىجىدە ئاجايىپ شېئىر يارىتىشى مۇمكىن. ھەتتا بۇ ساھەدە بولغانلارمۇ ئۇنىڭغا تەڭ كېلىدىغان نەرسە (شېئىر) يارىتالماسلىقىمۇ مۇمكىن. لېكىن شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، بۇنىڭغا سەۋەب بەخت ۋە تاسادىپىنىڭ توغرا كېلىشىدىن بولىدۇ. لېكىن ئۇنداق كىشى (قانچىلىك ئاجايىپ شېئىر يازغان بولمىسۇن) بۇ يازغان شېئىرى بىلەن ئۇ، مۇلاھىزىچى شائىر دېگەن نامغا ئىگە بولالمايدۇ. ئوخشىتىش دەرىجىلىرى ئۆزىنىڭ ئوخشىتىشلىرىغا كۆرە تۇرلۇكچە بولۇشى مۇمكىن. شۇ جەھەتتىن قارىغىنىمىزدا ئوخشىتىشنىڭ يېقىن ۋە مۇناسىپ بولۇشى ماۋزۇغىمۇ باغلىق؛ ياكى بولمىسا شائىرنىڭ بۇ سەنئىتىنى ماھارىتىگىمۇ باغلىق، ھەتتا شۇنداق ئۇستا شائىرلار بىر - بىرىدىن يىراق بولغان ئىككى نەرسىنى، مۇلاھىزىلەرنى كۆچەيتىش بىلەن بىر - بىرىگە مۇۋاپىقلەشتۈرۈپ قىلىپ كۆرسىتەلەيدۇ. بۇ، شائىرلارغا يوشۇرۇن ئەھۋال ئەمەس، شۇ جۈملىدىن شائىرلار «ئا» بىلەن «ب» نى ۋە «ب» بىلەن «ژ» نى بىر - بىرىگە ئوخشىتىدۇ. چۈنكى بۇ يەردە «ئا» بىلەن «ب» ئوتتۇرىسىدا يېقىن ۋە مۇناسىپ ھالدا مەلۇم بولغان ئوخشاشلىق بار. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە، «ب» بىلەن «ژ» ئوتتۇرىسىدىمۇ يېقىن، مۇناسىپ ھالدا مەلۇم بولغان ئوخشاشلىق بار. ئۇلار سۆز مەنىسىنى ئاشۇ تەرەپكە بۇراپ، ھەتتا سامىئى (ئاڭلىغۇچى) ۋە مۇنشىد (ئوقۇپ بەرگۈچى) لەرنىڭ پىكىر - زىكرىنى، گەرچە ئۇلار ئارىسى يىراق بولسىمۇ، «ئا» بىلەن «ب» ۋە «ب» بىلەن «ژ» ئوتتۇرىسىدا بولغان ئوخشاشلىقتىن ئاگاھلاندۇرماقچى بولۇشىدۇ[1].

① بۇ يەردە كەلتۈرۈلگەن ھەرپلەر ئارقىلىق فارابى شېئىر مىسرالىرى ۋە ئۇلارنىڭ قاپىيداشلىقىنى ئېيتماقچى بولىما كېرەك.

سەنئەتتە شائىرلىقنىڭ تاللىنىشى ئادەمدە ناھايىتى زور بايلىق ھېسابلىنىدۇ. بۇ خۇددى ھازىرقى زامانىدىكى[1] بەزىبىر شائىرلار قىلمىشلىرىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. ئۇلار شۇنداقكى، ئەگەر بىر سۆزنى شېئىردىكى بېيىتكە قاپىيداش قىلىپ قويۇپ، ئالدىنقى بېيىتىدە لازىم بولغان نەرسىلەرنى ياكى تەسۋىرلەش نىيىتىدە بولغان نەرسىلەرنى يېزىۋالسا، ئۇ ھالەتتە ئادەمدە ناھايىتىمۇ ئاجايىپ ھۇزۇر بەخش ھالەت پەيدا بولىدۇ.

بىز يەنە شۇنداق دەيمىز: بۇ سەنئەت ئەھلى بىلەن (ئۆيگە) نەقىش بەرگۈچى رەسسام سەنئىتى ئوتتۇرىسىدا قانداقتۇر مۇناسىۋەت بار. بۇلار ئىككىسىنىڭ سەنئىتىدىكى مۇددىئاسى تۇرلۇك - تۇمەن بولسىمۇ، ئەمما شەكلىدە، يارىتىلىش ۋە مەقسەتلىرىدە بىر - بىرىگە ماس كېلىدۇ ياكى ئېيتايلۇق، ئاشۇ ئىككىلا يارىتىلغان نەرسىدە ئۇلارنىڭ شەكىللىرىدە ۋە مەقسەتلىرىدە بىر - بىرىگە مۇۋازىنەت ئوخشاشلىق بار. بۇ شۇنداقكى (158 - بەت) شېئىر سەنئىتىنى بېزەيدىغان نەرسىلەر سۆز - مۇلاھىزىلەر بولسا، رەسساملار سەنئىتىنى بېزەيدىغان نەرسە — بويالغۇلار ھېسابلىنىدۇ. بۇلارنىڭ ئىككىسى ئوتتۇرىسىدا پەرق بار. ئەمما ئىككىلىسىمۇ، ئادەملەر تەسەۋۋۇرى ۋە سەزگۈلىرىدە بىر مەقسەتكە تەقلىد قىلىشقا يۆنەلگەن بولىدۇ.

شائىرلار سەنئىتى ئىلمىنى ئۆگەنگۈچىلەر پايدىلىنىدىغان ئومۇمىي قانۇن - قائىدىلەر مانا شۇلاردىن ئىبارەت. بۇ قانۇنلارنىڭ كۆپىنى (ئىلمىي نۇقتىئىنەزەردىن) تەكشۈرۈپ چىقىپ، مۇلاھىزىلەر بىلدۈرۈشىمۇ مۇمكىن ئىدى. لېكىن مۇنداق سەنئەت ساھەسىدە ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشتەك ئىش ئىنسانىنى سەنئەتنىڭ بىر تۈرىدە بىر تەرەپلىمە مۇلاھىزە ئېلىپ بېرىشقا كىرگۈزۈپ قويۇشى ھەمدە باشقا خىللار ۋە قاراشلاردىن

① فارابى زامانى، يەنى 10 - ئەسىر نەزەردە تۇتۇلۇۋاتىدۇ.

يۇز ئۆرۈشكە ئېلىپ بېرىشى مۇمكىن.

شۇ سەۋەبتىن، بۇ ساھەدە ئېيتىپ ئۆتكەن مۇلاھىزىلىرىمىز ئۇنىڭغا ئوخشىغان بىرەر نەرسىنى ھەل قىلىپمۇ بېرەلمەيدۇ.

(شۇنىڭ بىلەن ئەبۇ نەسىر مۇھەممەت ئىبنى مۇھەممەت ئىبنى تارخان ئەل - فارابى يازغان رىسالە تۈگىدى)

شېئىر كىتابى*

ئەبۇ ناسىر فارابى

(ئۆزبېكچىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: مەخمۇت زەيدى)

بىز شېئىرىيەتتىن خەۋەردار بولغان كۆپلىگەن خەلقلەرگە قارىغاندا، ئەرەبلەر ئۆز شېئىرلىرىدا بېيىتلارنىڭ ئاخىرىغا كۆپ-رەك ئېتىبار قىلمىشىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئەرەب بېيىتلىرى مەلۇم بىر ئۆلچەمدىكى چەكلىك سۆزلەر بىلەنلا مۇكەممەل ۋە گۈزەل بولىدۇ. بۇ ھال ئۇلاردا كەم قوللىنىدىغان ياكى بولمىسا، كۆپچىلىك ئارىسىدا مەشھۇر بولغان سۆزلەرنى ئىشلىتىش بىلەن يۈز بېرىدۇ. مەزكۇر بېيىتلاردىكى سۆزلەردىن چۈشىنىلىدىغان مەنىلەر مۇشۇ سۆز بىرىۋاتقان ئەرسە ۋە ھادىسىلەرگە ئوخ-شايدىغان — تەقلىدي بولۇشى كېرەك. شۇنىسىمۇ بارکى، ئۇ يەردە ئىشلىتىدىغان ئىبارىلەر رېتىملىق، مەلۇم بۆلەكلەرگە ئاج-رېتىلغان بولۇشى كېرەك. ھەتتا ئۇنىڭدىكى ھەربىر رېتىم، تۇراق، سەۋەب، ۋەقەلەر② سانىمۇ چېگرىلىنىشى زۆرۈر.

شېئىرنىڭ ھەربىر ۋەزنىدە قوللىنىلىدىغان سۆز بۆلەكلىرى

---

* بۇ يەردە ئېيتىلغان كىتاب سۆزى ھازىرقى چۈشەنچىمىزدىكى رىسالە، ماقالە (تور مەنىسى بىلەن پۈتۈك) دېگەننى بىلدۈرىدۇ.

بۇ ئەسەرنىڭ بىراتسىلاۋ ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان قولىيازمىسى فارابىنىڭ مەنتىق (لوگىكا) گە ئائىت باشقا ئەسەرلىرى مەجمۇئەسىنىڭ «ب» — 271 - ۋاراقىدىن باشلىنىدۇ. بۇندىن كېيىنكى ۋاراق رەقەملىرى مەتىندە (ئەسلىي نۇسخا دېگەن مەنىدە) تىرناق ئىچىدە كېلىدۇ ۋە رەقەم باشلانغان جايدىن تارتىپ تۆۋەنكى قىسمى شۇ ۋاراققا مەنسۇپ. بۇ ئەسەر مەتىن قولىيازمىسى بولغانلىقتىن، ئۇنىڭدا بەت ئەمەس، بەلكى ۋاراق بولىدۇ. ئادەتتە، ۋاراقنىڭ ئالدىنقى ۋە ئارقىسى بولۇپ، ئەلىپبە ئەدەبىياتتا بۇ «ئا» بىلەن «ب» ۋاراققا ئامرېتىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ يەردە ۋاراقنى بىلدۈرىدىغان رەقەملەر يېنىدا «ئا» ۋە «ب» ھەرپلىرى يېزىلغان.

② ئارۇزدا ھەربىر تىلنىڭ ئىككى بوغۇملۇق سۆزلەر سەۋەب (كۆپلۈكى ئەسباب)، ئۈچ بوغۇملۇق سۆزلەر ۋاتەد (كۆپلۈكى ئاۋتەد) دەپ يۈرگۈزۈلىدۇ. بۇ يەردە «تۇراق» ئورنىدا كەلگەن ئەرەبچە «سالاھىيەت» سۆزى فارابى ئارۇزدىكى «فاسىلە» نى ئېيتماقچى بولسا كېرەك.

تەرتىپىنىڭ مۇئەييەن چېگرىسى بولىدۇ. شېئىر بېيىتلىرىنىڭ ھەربىر بۆلىكىدىن ۋەزىن تەرتىپى بىلەن باشقا قىسىمدىكى تەرتىپ ئاھاڭداش بولۇشى كېرەك. نەتىجىدە مانا شۇ يۇقىرىدىكى شەرتلەرگە رىئايە قىلىنسىلا، ئۇنىڭ ھەربىر بۆلەكلىرى ئوقۇلۇش پەيتىدە بىر - بىرىگە باراۋەر ۋاقىتتا ئوقۇلىدۇ ھەم سىلىق چىقىدۇ. ھەربىر ۋەزىندە ئىشلىتىلىدىغان بېيىت سۆزلەرنىڭمۇ مەلۇم بىر تەرتىپى، چېگرىسى بار. مۇنداق بېيىت سۆزلىرىنىڭ ئاخىرلىرىمۇ چەكلەنگەن[1] . يا تاۋۇشلار خۇددى ئۆزىدىكىدەك ياكى ئۇنى تەلەپپۇز قىلغاندا باراۋەر كېلىدىغان سۆزلەر بولۇشى كېرەك[2] .

بېيىتلاردىكى سۆزلەرمۇ، گەپ نېمە ھەققىدە كېتىۋاتقان بولسا، شۇنىڭغا ئوخشىتىش تەرزىدە ئىپادىلىنىشى لازىم[3] . شۇنىڭ بىلەن بىللە بېيىتلارنىڭ بىر - بىرىگە ئاھاڭداش بولۇشىمۇ تەلەپ قىلىنىدۇ.

بەزى خەلقلەردە ئالدىن نەغمە - كۈي يارىتىلىپ، كېيىن ئۇنىڭغا ھەم ئاھاڭ قىلىپ، شېئىر باغلىنىدۇ. يۇ چاغدا شېئىرنىڭ بۆلەكلىرى كۈيگە باغلانغىنى نۇقتىسىنەزىرىدىن خۇددى بەزى

---

① يۇنىڭدا فارابى شېئىر مىسرالىرىدا تۇراقنىڭ ئارتىپ كەتمەسلىكىنى نەزەردە تۇتۇۋاتقان بولسا كېرەك.

② بۇ يەردە فارابى شېئىرلارنىڭ ئاخىرى بىرىنچى مىسرادا قانداق كەلگەن بولسا، شۇنىڭدەك چىسسىمۇ شۇنداق كېلىشى كېرەكلىكىنى ئېيتماقچى. يۇنىڭ بىلەن فارابى قايىيداش سۆزلەرنى نەزەردە تۇتۇۋاتقان بولسا كېرەك. چۈنكى بۇنداق ھاللاردا مىسرا ئاخىرىدىكى ھەرپلەر، تاۋۇشلار دائىما بىر خىل كېلىدۇ. يۇنىڭدا بولۇپمۇ، ئاخىرقى يوغۇملار شۇنداق بولىدۇ. لېكىن ئولاردىن ئالدىنقى يوغۇملار ئاھاڭدار ھەرپ ياكى سۆزلەردىن ئىبارەت بولىدۇ.

③ بۇ يەردە مەتىندە مۇھاكىمە — تەقلىد قىلىش، ئەگىشىش دېگەن مەنىمۇ ئوقۇلىدۇ. ئوتتۇرا ئەسىر پەلسەپىسىدە تەبىئەتتىكى ھەربىر نەرسىنىڭ ئاڭدىكى ئەكىس تەسىرى ئىپادىسىگە تەقلىد دەپ قارالغان. ھەربىر پەيلاسوپ ياكى شائىر تەبىئەتتە يوز بەرگەن ھادىسىلەرنىڭ ئەكىسىنى، سۈرىتى، شەكلىنى ئىپادىلىگەن. دېمەك، شۇ سۈژېتنىن، ئۇ تەبىئەتتىكى ۋەقەلەرگە نىسبەتەن تەقلىدچى ھېسابلانغان. لېكىن بۇ يەردە مۇئەللىپ ئەدەبىياتتىكى تەشبىھ - ئوخشىتىشنى ئېيتماقچى بولىدۇ. چۈنكى، ھايانتىكى ھەربىر ۋەقەگە ئەدەبىياتتا ئوخشاتما قىلىنمىلا ئەمەس بىلكىمۇ تۇيۇلۇ-دۇ. يەنى كۈزەل بولىدۇ. بۇنى بىز ھازىرقى تىلىمىزدا «ئوبراز» دەپ چۈشىنىمىز. شۇنداق دېيىلسە، فارابى تەلقىنى ئىپادىلەنگەندەك بولىدۇ. ھالبۇكى، ئەدەبىياتنى بەدىئىي ئوبرازسىز تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. ھەربىر ۋەقە ئوبراز ئارقىلىقلا ئوقۇغۇچىغا بېرىپ يېتىدۇ. شۇ ئوبرازلىق چۈشەنچىلەر ئارقىلىق باشقا شۇنىڭغا ئوخشاش ۋەقەلەرنى ياخشى چۈشىنىشىمىز، ئۇنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىلىشىمىز ۋە ئىپادىلەپ بېرىشىمىز مۇمكىن. ئىنسان شۇ ئوبرازلار ئارقىلىق مەلۇم بىر چۈشەنچىنى قوبۇل قىلىدۇ ۋە ئۇ ئارقىلىق چۈشىنىش ئاسان تۇيۇلىدۇ.

بىر ھەرپ - تاۋۇشلارغا ئوخشاپ قالىدۇ.

ئەگەر شېئىرنىڭ[1] مەلۇم قىسمىغا ئاھاڭ باغلانمايدىغان قالغان بولسا، ئۇ ھالدا ۋەزىن بۇزۇلىدۇ. بۇ خۇددى شېئىردا ھەرپلەر-نىڭ بىرەرسى چۈشۈپ قالغان تەقدىردە ۋەزىننىڭ بۇزۇلغىنىغا ئوخشاپ كېتىدۇ.

بەزى خەلقلەردە، ئەرەبلەر شېئىرلارنى كۈيگە سالغىنىغا ئوخشاش، ئۆز شېئىرلىرىغا كۈي باغلىمايدۇ (ئا - 272). لېكىن شېئىر پەقەت بوغۇملاردىنلا تۈزۈلىدۇ، خالاس. بۇ، خۇد-دى ئەرەب شېئىرىيىتىدىكى ھالەتكە ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇنىڭدا ئەگەر شېئىرغا كۈي باغلانسا، ئاھاڭ، ۋەزىن - رېتىم، شېئىر ۋەزىنگە قارىمۇ قارشى كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كۈيگە سېلىنغان سۆز يەنى شېئىرنىڭ ۋەزنى بۇزۇلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، كىمدە - كىم سۆزگە نەغمە - كۈي باغلايدىكەن، شېئىرنىڭ بەزىبىر سۆزلىرىدە يۈز بەرگىنىگە ئوخشاش ۋەزىن بۇزۇلۇشىدىن ئېھتىيات قىلىش كېرەك[2].

كىشىلەر ۋە كۆپچىلىك شائىرلارنىڭ چۈشەنچىسىچە، سۆز-لەر مەلۇم تەرتىپتە بۆلەكلەرگە بۆلۈنۈپ، بۇ بۆلەكلەر مۇئەييەن باب - باراۋەر مەۋزۇن - ۋەزىنلىك دېيىش مۇمكىن. بۇنىڭدا شېئىر بىرەر نەرسىگە تەقلىد قىلىپ توقۇلغانمۇ قانداق، مەسىلە-نىڭ بۇ تەرىپى ئېتىبارغا ئېلىنمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئەشۇ شېئىر يېزىلىۋاتقان تىلدا ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەرنىڭ پاساھە-

---

① مەتىندە «ئەل - قەۋل» — «سۆز» بۇ يەردە مۇزىكا تېكىستى، يەنى شېئىر دېيىلمەكچى.

② بۇ يەردە فارابى ھېجانىڭ بۇزۇلۇشىغا ئىشارە قىلماقچى. بەزى بېيىتنىڭ ئاۋۋالقى مىسراسى بىلەن كېيىنكى مىسراسى بىر خىل ۋەزىندە بولمايۋ، بىر - بىرىدىن بىر بوغۇم كەم ياكى ئارتۇق، كېيىنكى مىسراسى بىر خىل ۋەزىندە بولمايۋ، بىر - بىرىدىن بىر بوغۇم كەم ياكى ئارتۇق بولسا، شېئىر توقۇلغاندا، شەككىلا مىسرانىڭ ۋەزنى بىر - بىرىگە ماس چۈشمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن فارابىنىڭ «ھەرپ» دېگەن سۆزىنى «تاۋۇش» يا «بوغۇم» دەپ ئالساق، مەقسەتكە مۇۋاپىق بولىدۇ.

③ مۇئەللىپ بۇ يەردە بوغۇملارنىڭ ئارتۇق - كەم بولۇشىغا ئېتىبار بېرىشنى ئېيتىۋاتىدۇ.

تى③ مۇ ئېتىبارغا ئېلىنمايدۇ. بۇ سۆزلەر مەشھۇر ۋە يەڭگىل بولسىلا، بەس. شۇنىڭغا كۆپرەك ئېتىبار بېرىشىدۇ① . شېئىردا كەلگەن سۆزلەرنىڭ كۆپى (يۇقىرىدا شەرتلىك رەۋىشتە ئېيتىلغان تەرەپلەرنى ھېسابقا ئالغان ھالدا) شېئىرنىڭ ئاخىرىدا ئىشلىتىلىدىغان سۆز بۆلەكلىرى بىلەن باراۋەر تۇگەللىنىشىنى تەقەززا قىلىدۇ② . بۇ يا بىر خىل ھەرپ ـ تاۋۇشلاردىن ئىبارەت سۆزلەر بولۇشى، ياكى بولمىسا، ئىككىلىسىمۇ باب ـ باراۋەر بىر ۋاقىتتا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سۆزلەر③ بولۇشى كېرەك.

ئەمما يۇنان شائىرى ھومېرنىڭ④ ئىشىدىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇ ئۆز شېئىرلىرى ئاخىرىنىڭ باراۋەر كېلىشىگە رىئايە قىلمىغان.

ئەگەردە، سۆزلەر بىرەر نەرسىگە قىلىنغان تەقلىدتىن تەشكىل تاپقان بولسايۇ، لېكىن ئۇلار بىرەر ئاھاڭ بىلەن ۋەزنىگە چۈشۈرۈلگەن بولمىسا. ئۇنداق تىزما سۆزلەر شېئىر ھېسابلانمايدۇ. بەلكى بۇنداقلار شېئىرىي سۆز ـ مۇلاھىزە دەپ يورۇتۇلىدۇ، خالاس. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئەگەر بۇ ئېيتىلغان «شېئىرىي

---

① مەتىندە «فەسمە» كەلگەن. بۇ يەردە مۇئەللىپ شېئىرلاردا ئىشلىتىلىدىغان ياساھەت ۋە بالاغەتنى ئېيتماقچى. شېئىردا گۈزەل، ئويناقى ۋە ئوبرازلىق ئىبارىلەر ئىشلىتىلسە، ئۇنىڭ بەدىئىيلىكى كۈچىيىدۇ.

② بۇ يەردە قارايى شېئىردا ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەرنىڭ ھەممە كىشىلەرگە چۈشىنەرلىك بولۇشىنى ئېيتماقچى بولىدۇ. شۇڭلاشقا، شېئىردا قوللىنىلىدىغان سۆزلەرنىڭ ھەربىرىنى كۆپچىلىك بىلىدىغان، شۇنداقلا، چۈشىنەرلىك بولۇشى شەرت، دېمەكچى. بۇنىڭ بىلەن شېئىرلاردىكى ئوبرازلىق ئىبارىلەر، ئۇنىڭدىكى ئوخشىتىشلار، تەنە، چۆچەك، ھېكايە ياكى ئەپسانىگە قىلىنىدىغان ئىشارىلەر، ئاشۇ شېئىرنى ئوقۇيدىغانلارغا چۈشىنەرلىك بولۇشى كېرەك. شۇ نەرسىلەر بىلەن شېئىر ياساھەتلىنىدۇ، گۈزەللىنىدۇ، دېمەكچى.

③ بۇ يەردە مۇئەللىپ شېئىر قاپىيىسى، تۇراقلىرىنىڭ مەلۇم بىر ۋەزىندە كېلىشىنى ئېيتماقچى. بۇنىڭدىن كېيىنكى جۈملىنى شۇنىڭغا دالالەت قىلىدۇ.

④ مەتىندە ھورۇق — ھەرپلەر كەلگەن. بۇ يەردە مۇئەللىپ بوغۇمنى ئېيتماقچى. ئەرەب قىلىيىسىدە ئاساسەن سوزۇق تاۋۇش ھەرپلىرى يېزىلمىغان تەقدىردە يېرىم سوزۇق (بوتى كەدەپ-يالتا قىسقا سوزۇق ئاتالىدۇ. قارىلىشىپ كېلىدۇ. مۇلارنىڭ يازلىقى تەسەۋۋۇر قىلىنىدۇ. بۇلار يېزىقتا ھەرپ ئاستى يا ئۈستىدە كېلىدۇ. ئوقۇلۇشقا ئاشۇ ئوزۇكتىن ئالدىن ياكى كېيىن ئوقۇلىدۇ. بۇ ھەرپلەر ئۆز نۆۋىتىدە بوغۇم رولىنى ئويناپدۇ. بېيتتىكى بىر مىسرا بوغۇم كەم بولسا، بېيىت ۋەزنى بۇزۇلىدۇ.

⑤ مەتىندە ئومىرىئوس، خومىرىئوس يەنى ھومېر (گومېر) تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئاۋۋالقى 10 ـ 12 مىسرىلەردە ياشىغان بۇيۇك يۇنان شائىرى، مەشھۇر «ئودىسە» ۋە «ئىللىياد» داستانلىرىنىڭ مۇئەللىپى.

سۆزلەر» مەلۇم ۋەزىنگە چۈشۈرۈلۈپ، شېئىرىي بۆلەكلەرگە بۆ-لۈنگەندىلا، ئاندىن ئېيتىلغان سۆزلەر شېئىر بولالايدۇ.

قەدىمكى شائىرلار نەزىرىدە، شېئىر تۈزۈلۈشى ۋە ئۇنىڭ جەۋھەر ئاساسىي مۇنۇلاردىن ئىبارەت بولغان:

شېئىر بىرەر نەرسىگە تەقلىد قىلىنغان سۆزلەردىن تەشكىل تېپىشى كېرەك[1].

شېئىر مەلۇم بۆلەكلەرگە بۆلۈنگەن بولۇپ، بۇ بۆلەكلەر (ئالدى - كەينى) باب - باراۋەر ۋاقىتتا ئوقۇلىدىغان بولۇشى لازىم. شېئىر تەبىئىي - تۈزۈلۈشىدە باشقا قانۇن -قائىدىلەرگە رىئايە قىلىش ئۈنچىلىك زۆرۈر دەپ سانالمىغان. ۋاھالەنكى، بۇ قانۇن - قائىدىلەرگە رىئايە قىلىشنىڭ ئۆزى شېئىرىيەتنىڭ ئەڭ ئەۋزەل ۋە ئۈلۈغۋار بولۇشىغا سەۋەب بولغان. شېئىر تۈزۈلۈشىدە تۈتۈلمىغان مانا شۇ ئىككى يول پەقەت تەقلىد - تەنبە بولۇشىنلا ئەمەس (ب. 272)، بەلكى ئۇلار ئارقىلىق تەقلىد قىلىنىشى مۇمكىن بولغان نەرسىلەرنىمۇ بىلىشنى تەقەززا قىلىدۇ.

بۇنداق قانۇن - قائىدىلەرگە رىئايە قىلىشنىڭ ئەڭ كىچىكى ۋەزىن مەسىلىسىدۇر.

خىتابە رېتورىكىنىمۇ تەقلىدىي نەرسىلەر ئىشلىتىلىدۇ. ھال-بۇكى، بۇ خىل نەرسىلەر كۆپچىلىككە تولىمۇ يېقىندىن ئايان ۋە مەشھۇردۇر. ناتىقلارنىڭ كۆپى تەبىئەتلىرىدە ئەسلى شېئىرىي مۇلاھىزە يۈرگۈزۈش قابىلىيەتلىرى بار تۇرۇقلۇقمۇ، خىتابە - رېتورىكا تەلەپ قىلىنغاندىن ئارتۇقراق دەرىجىدە تەقلىدنى ئىشقا سالماقچى بولغان ۋە شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ خاتالىققا يول قويۇشقان. ئەمما، ئۇلارنىڭ بۇ مۇلاھىزىلىرىگە ھېچكىم ئىشىنىپ قارىمە-

---

① يۇنى «شېئىر بىرەر نەرسىگە ئوخشىتىلغان (ياكى تەشبىھ قىلىنغان) ئوبرازلىق سۆزلەردىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك» — دەپ چۈشىنىشى لازىم.

غان، بەلكى ئەكسىچە، ئۇلارنىڭ بۇنداق سۆزلىرى كۆپچىلىك نەزىرىدە تولىمۇ مۇبالىغىلىق خىتابە (ئېلىپ قاچى گەپ) سۈپەتتىمدە قوبۇل قىلىنغان، ۋاھالەنكى، ئەسلىنى ئالغاندا، ئۇلارنىڭ بۇ سۆزلىرى شېئىرىي مۇلاھىزىلەرنىڭ ئەينەن ئۆزىلا بولۇپ، ناتىقلار بۇنىڭدا پەقەت خىتابە يولىدىن ماڭماستىن، بەلكى مەيلىنى شېئىرىي يولغا قويغانىدى، خالاس.

كۆپچىلىك شائىرلارمۇ ئۆز پىكىر - مۇلاھىزىلىرىنى باشقىلاردا قانائەت ھاسىل بولمىغان دەرىجىدە ئىپادىلەشكە قابىلىيەتلىك بولىدۇ[1] . ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئاشۇ قېنىقلارلىق مۇلاھىزىلىرىنى شېئىرىي يول بىلەن ئىپادىلەشكەن. نەتىجىدە، بۇلار كۆپچىلىك نەزىرىدە شېئىر بىلەن پۈتۈلگىنى ئۈچۈن، ئۇنى شېئىرىي ئەسەر سۈپىتىدە قوبۇل قىلىشقان. ۋاھالەنكى، ئۇ ئەسلىدە بىر خىتابى مۇلاھىزە بولۇپ، ئاشۇ شائىرلارنىڭ شېئىرىي يولدىن چېكىنىپ، مەيلىنى خىتابى — رېتورىك يولىغا بەرگەنلىرى ئىدى.

ناتىقلار كۆپىنچە، ئۆز نۇتۇقلىرىدا مانا شۇ ئىككى ھالەتنى جەملىگەن بولىدۇ[2] . كۆپچىلىك شائىرلاردىمۇ ئەھۋال خۇددى شۇنداق. مەسىلەن: مەۋجۇت شېئىر ۋە شېئىرىي مۇلاھىزىلەرنىڭ ھەممىسى نېمە ھەققىدە سۆز كېتىۋاتقان بولسا، ئاشۇلارغا بېرىپ تاقىلىدىغان نەرسىلەردىن تۈزۈلگەن بولىدۇ. نەرسىلەرگە تەقلىد قىلىش بولسا، ھەم پېئىل بىلەن ھەم مۇلاھىزىلەر بىلەن بىلدۈرۈش يولى بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ. پېئىل بىلەن مەيدانغا كېلىدىغان تەقلىد - ئوخشاتما ئىككى خىل بولىدۇ. ئۇلارنىڭ بىرى شۇكى، ئىنسان ئۆز قولى بىلەن بىرەر نەرسىگە

① مۇئەللىپ بۇ يەردە شائىر سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ ناتىق سۈپىتىدە پىكىر قىلىشىنى ئېيتماقچى.

② مەسىلەن خۇتابا - خىتاب قىلغۇچى - ناتىقلار. كۆپچىلىك ناتىقلار دەسلەپتە ناتىق بولۇشلىرى بىلەن بىللە شائىرمۇ بولالايدۇ، دېمەكچى.

ئوخشىغان شەكىلنى ياسايدۇ. شۇنداقلا، ئىنسان بىرونىڭ شەكىل ياكى قىلغىنى ئىشلەپ، ئۇنى مۇئەييەن بىر كىشىگە ياكى باشقا بىرەر نەرسىگە ئوخشاتماقچى بولىدۇ ياكى بولمىسا، ئىنسان بىرەر باشقا ئادەمنىڭ ئىش - ھەرىكىتىگە ئوخشاش ھەرىكەتنى قىلىدۇ.

سۆز بىلەن ئىشقا ئاشىدىغان تەقلىد - ئوخشاتما شۇنداق. ئۇ، ئاشۇ سۆز بىرىۋاتقان ھەرىكەتلەردىن بىرەرسىگە ئوخشىتىپ قىلىنغان سۆزلەردىن تۇزۇلگەن يا ئەيتىلغان بولۇشى كېرەك. بۇ سۆزلەر ئاشۇ نەرسىلەر ئوخشىتىپ قىلىنغان ھەرىكەتلەرگە ئىشارە قىلىدۇ ۋە ئاشۇ نەرسىلەردىن تۇزۇلگەن سۆز سۈپىتىدە خىيالمۇ قىلىنىدۇ (ئا — 273). بۇ ھەرىكەت ئاشۇ نەرسىلەرنىڭ ئۆزىدە يا بولمىسا، باشقا نەرسىلەردە بولىدۇ، دەپ خىيال قىلىنىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، سۆز - مۇلاھىزە بىلەن بولىدىغان تەقلىد - ئوخشىتىشمۇ ئىككى خىل بولىدۇ. بىر خىلى تەقلىد — ئاشۇ نەرسىنىڭ ئۆزىدە، دەپ تەسەۋۋۇر قىلىنىدۇ، ئىككىنچىسى بولسا، بىر نەرسىنىڭ بارلىقىنى باشقا نەرسە ئارقىلىق كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈۋېلىنىدۇ. بۇ ھال ئىلمىي مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلگەندە خۇددى شۇنداق بولىدۇ. بۇلارنىڭ بىرى، نەرسىنىڭ ئۆزىدە ئۆزىنىڭ بارلىقى ھەققىدە مەلۇمات بېرىدۇ. شۇنداقلا ئېيتايلۇق، تەرىپ، ئىككىنچىسىدە بولسا، بىر نەرسىنىڭ بارلىقى باشقا نەرسىنىڭ بارلىقى بىلەن مەيدانغا كېلىشى توغرىلىق مەلۇمات بېرىدۇ. مىسال ئېيتايلۇق، بۇرھان — ئىسپات.

دېمەك، بۇنىڭدىن مەلۇم بولۇشىچە، ئىسپاتتا ئىلىم، تارتىشتا ئىككىلىنىش، رېتورىكىدا ئىشەندۈرۈش قانچىلىك زۆرۈر بولسا، شېئىرىيەتتىمۇ خىيال ۋە تەسەۋۋۇر شۇنچىلىك زۆرۈر بولىدۇ. بەزىدە ئىنسانىنىڭ پەيكى كۆپرەك خىيال سۈرۈشكە باغ-

لىق بولىدۇ. بۇ شۇنداقكى، ئىنسان شۇ بىر نەرسىنى باشقا بىر نەرسىدە بار، دەپ تەسەۋۋۇر قىلىدۇ. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇ نەرسىلەرنىڭ بارلىقىنى ھېس ۋە ئىسپات تەستىقلىغاندىلا، ئەنە شۇ نەرسىدە بارلىقىغا ئىشىنىپ شۇنداق قىلىشى مۇمكىن. ھەتتا بۇ ئىشتا ئۇنىڭ بارلىقى يالغان بولۇپ، پەقەت خىيال قىلىنغان تەقدىردىمۇ، بۇ ھەرىكەت — پېئىلنى ئەملگە ئاشۇرىدۇ. شۇنداق- لا، ئادەملەر ئېيتىشىدۇكى، ئەگەر كىشى بىرەر نەرسىگە نەزەر سالسا، ئۇ نەرسە ئۇنىڭ خۇش كۆرمەيدىغان نەرسىسىگە نىسبەتەن خۇش كۆرمەسلىك ھېسسى پەيدا بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھېلىقى كىشى ئۇ نەرسىدىن ئۆزىنى ئاۋايلاپ ئاسراپ چەتلىشىپ يۈرۈشكە ئۇرۇنىدۇ. ۋاھالەنكى، ئەسلىنى ئالغاندا، بۇ نەرسىنىڭ ئۆزى ئەشۇ خىيال قىلىنغاندەك يامان نەرسە بولماسلىقىمۇ مۇمكىن.

مۇلاھىزىلەر ئىچىدە تەقلىد ئىشلىتىلگەن گەپلەرنى ئاڭلىغان كىشىدىمۇ خۇددى شۇنداق ھالەت پەيدا بولىدۇ. بۇ ھالدا ئۇ بىر نەرسىدە بىرەر باشقا نەرسىنىڭ ئوخشىشىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈر- دۇ. بۇ بولسا، ئۆز نۆۋىتىدە ئۇ نەرسىنى ئەشۇ كىشى ئىلگىرى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن بولۇشى ۋە شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ، ئۇ نەرسىنىڭ شەكلى ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا كەلگەن بولۇشى مۇمكىن.

ئەگەر، ئۇ كىشىگە شۇنداق بىرەر نەرسىنىڭ ئۆزىنى سۆز بىلەن سۈپەتلەپ بېرىلسىچۇ، ئۇ ھالدا، ئەشۇ سۆز - مۇلاھىز- لەردە ئۆزى بۇرۇنقى چاغلاردا تەسەۋۋۇر قىلىپ يۈرگەن باشقا نەرسىلەرنىڭ ئوخشىشىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرىدۇ. شۇنداق قى- لىپ، ئەشۇ سۆز - مۇلاھىزىلەردە ئىشلىتىلمىدىغان ھەرقانداق نەرسە ئىچىدە ياخشىلىق - يامانلىق، ئادالەتسىزلىك ياكى تۆۋەنلىك ۋە يا بولمىسا، ھالاللىقنى تەسەۋۋۇر قىلغىنىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئىنسانىنىڭ پېئىل - ئەتۋارى كۆپرەك ئۆزىنىڭ خىياللىرىغا باغلىق بولىدۇ. بۇلار ئەلۋەتتە، ئۇنىڭ بىلىم يا

ئەندىشىسىگە باغلىق بولىدۇ. ئەمما شۇنداق تەرىپىمۇ بارکى، كۆپىنچە، ئۇنىڭ بىلىم يا ئەندىشىسىگە باغلىق بولىدۇ. ئەمما شۇنداق تەرىپىمۇ بارکى، كۆپىنچە، ئۇنىڭ بىلىم ۋە ئەندىشىسى خىيالدىكى نەرسىلىرىگە تەتۇر كېلىپمۇ قالىدۇ، بۇنداق پەيتلەردە ئۇنىڭ پېئىل ئېتىبارى ئۆز بىلىم ۋە ئەندىشىسىگە كۆرە ئەمەس، بەلكى خىيالىغا كۆرە ئىش تۇتىدۇ.

خوش، گەپ شۇنداق ئىكەن، خىيالغا كەلگەن سۆزلەردىن (ب 273) كۇزىتىلگەن مەقسەت ھەم ئاڭلىغۇچىنى ئۇنىڭ خىيالىغا كەلگەن نەرسىنى قىلىشقا ئۇندەشتىن ئىبارەت بولىدۇ. ئۇنىڭ خىيالىغا كەلگەن نەرسە، يا ئىزلەنگەن نەرسىلەردىن بىرىگە ئىنتىلىش، يا بولمىسا، ئۇنىڭدىن قېچىشتىن، ئۇنىڭغا مايىل بولۇپ بېرىلىش ۋە يا بولمىسا، ئۇنى يامان كۆرۈش يا ئۇنىڭدىن يامانلىق يا ياخشىلىق كۈتۈشكە ئوخشاش ئىشلاردىن ئىبارەت ھېس (تۇيغۇ) پەيدا بولىدۇ. ئەشۇ نەرسىلەردىن ئۇنىڭ خىيالىغا كېلىدىغان نەرسە مەيلى توغرا بولسۇن، مەيلى ناتوغرا بولسۇن، بۇنىڭ ئۇنىڭدىن پەرقى يوق. شۇنىڭدا، ئىش ھەقىقەتەن خىيالىغا كەلگەن يوسۇندا بولغانمىدى، ياكى خىيالىغا كەلگەندەك بولمىغانمىدى، بۇنىڭمۇ پەرقى يوق، مەسىلىنىڭ بۇ تەرىپىگە قارالمايدۇ. بۇ خۇددى بىر كىشى ئۆزى بېجىرىۋاتقان ئىشنى بىر نەرسىگە تەقلىدەن قىلىۋاتقان بولسا، ئۇ بەزىدە ئەشۇ تەقلىد قىلىۋاتقان نەرسىنىڭ ئەينەن ئۆزىنى بېجىرىۋاتقاندەك بولىدۇ. بەزىدە بولسا، ئىنسان ئۆزى تەقلىد قىلىۋاتقان نەرسىنىڭ ئۆزىنى بېجىرگەن بولىدۇ. شۇنداقلا، ئۇ ئەشمەتنىڭ[1]. ئەپتى - قىياپىتىنى

① مەتىندە زىيد كەلگەن. گەرچىلەردە زىيد بىلەن ئەمر ئىسىملىرى خۇددى بىزدە ئەشمەت، تەشمەت دېگەندەك كېلىشۇپىرىدۇ. بۇ يەردە بىز كىتابخانلارغا چۈشىنىش ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، شۇنداق دەپ ئالدۇق

[ئۇزبېك جانلىق تىلىدىكى «ئەشمەت - تەشمەت» دېگەن ھەجۋىي ئىسىملار ئۇيغۇر تىلىدىكى «يالانچى - بوكۇنىچى» ياكى «ئەخمەت بىلەن مەخمەت» دېگەنلەرگە توغرا كېلىدۇ. بۇ يەردە ئۆزبەكچىدىكى «ئەشمەت» نىڭ ئۆزىنى ئالدۇق (ت)]

ئەكس ئەتتۇرگەن ھەيكەل شەكلىنى ئىشلىگەن بولۇشى مۇمكىن. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ ئەشمەتنىڭ تۇسىنى ئەكس ئېتىدىغان ئەينەكنىمۇ ياسىغان. خۇددى شۇنىڭدەك، بىز ئېھتىمال ئەشمەتنى تونۇماسلىقىمىز مۇمكىن. لېكىن بىز ئۇنىڭ ئىشلىگەن شەكلىنى كۆرۈپ، ئۇنى بىلىۋالىمىز. بىز بۇنىڭدا ئەشمەتنىڭ ئۆزىنىڭ شەكلىنى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئەپتى ـ بەشىرىسىگە تەقلىد قىلىنغانلىقىنى (ئوخشىتىلغىنىنى) كۆرۈپ بىلىۋالدۇق. كۆپىنچە، بىز ئۇنىڭ شەكلىنى كۆرۈپ ئولتۇرمايمىز، بەلكى ئوخشايدىغان شەكلىنى ئەينەكتىكىدەك ئەكس ئېتىپ تۇرغىنىنى كۆرىمىز. شۇ چاغدا بىز ئۇنى ئوخشىتىلىۋاتقىنىغا ئوخشاپ قالغىنىدىن بىلىۋالىمىز. بۇ ھالدا، بىز ئەشمەت شەكلى ھەقىقىتىنى بىلىش جەھەتتە ئىككى باسقۇچ ئۇزاقلاشقان بولىمىز. خۇددى مانا شۇنىڭ ئۆزى مۇلاھىزىلەرنى تەقلىدكە ئىلەشتۇرىدىغان تەرەپلەر دىن سانىلىدۇ.

بۇ مۇلاھىزىلەر ئەنە شۇ نەرسىلەرگە ئوخشىغان نەرسىلەردىن تۇزۇلگەن بولۇشىمۇ مۇمكىن. بەزىدە بۇ تۇزۇلگەن نەرسىلەرنىڭ ئۆزى، ئۆز نۆۋىتىدە ئۇنىڭ ئۆزىگە ئوخشايدىغان نەرسىلەردىن ۋە ئۇ نەرسىلەرگە ئوخشىغان نەرسىلەردىن تۇزۇلگەن بولۇشىمۇ مۇمكىن.

نەتىجىدە، تەقلىد ـ ئوخشىتىش جەھەتتە، نەرسىلەر ئەسلىدىن بىرنەچچە باسقۇچ ئۇزاقلىشىدۇ. ئەشۇ مۇلاھىزىلەر خۇسۇسىدا ھاسىل قىلىنغان نەرسىلەر تەسەۋۋۇرى مانا شۇلاردىن ئىبارەت. بۇ تەسەۋۋۇرلارنى قىلىشقا بولسا، مانا شۇنىڭدەك قاتار باسقۇچلار ئېلىشىپ كېلىدۇ. ھەربىر نەرسە بىرەر نەرسىگە بىۋاستە ئوخشىغان بولغانلىقتىن، ئۇ نەرسە تەسەۋۋۇر قىلىنىدۇ ياكى بولمىسا، بىر ياكى ئىككى نەرسە ۋاستىسى بىلەن تەسەۋۋۇر قىلىنىدۇ. نۇرغۇن كىشىلەر ئەسلىگە يېقىن بولغان نەرسىلەرگە تەقلىد قىلىشتىن كۆرە، ئوخشىتىشنى ئەڭ مۇكەممەل ۋە ئەۋزەل

بولىدۇ، دەپ ئويلىشىدۇ. ئۇلارنىڭ پىكرىچە، مۇنداق ھالەتتە تۇرۇپ مۇلاھىزە يۈرگۈزگۈچىلەر، تەقلىد جەھەتتە ئىشلىگۈچى. لەر ئارىسىدا ئەڭ لايىقەتلىك كىشى ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق كىشى سەنئەت ئەھلىگە بەكمۇ مۇناسىپ كېلىدۇ ۋە تەقلىدنى ئۆز يولىغا ماسلاپ، ئۇلاردىن پايدىلىنىدۇ.

كىتاب تامام① .

① شۇ يەردە تا ـ 274 ۋاراق باشلىنىدۇ، كېيىن ئۇنى كۆچۈرگۈچى كاتىپ ئۆزىدىن سۆز قوشۇپ، كىتابنىڭ تۈگىگىنىگە ئىشارە قىلغان، شۇنىڭ بىلەن بىللە كاتىپ يەنىمۇ كۆپ. لەردىن ئىبارەت بولغان فارابى ئەسەرلىرى قوليازمىسىنىڭ تۈگىگەنلىكىنى ئېيتىدۇ. يۇنۇسدىن بىلىنىدۇكى، «شېئىر كىتابى» رىسالىسى بۇ جىلدكە كىرگەن فارابى ئەسەرلىرىنىڭ ئاخىرقى. سى ئىكەن. قوليازمىنىڭ ئاخىرىدا كاتىپ: «ئەيۇناسىر كىتابلىرىنىڭ بارلىق گۈچۈرۈلۈشى شۇنىڭ بىلەن پۈتۈنلەي ئاخىرىغا يەتتى» دەپ يېزىپ قويغان.

فارابى شېئىرلىرىدىن نەمۇنە

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن

ئۇيغۇر ئالىمى، ئارىستوتېل تەلىماتلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر-دىكى مۇنەۋۋەر نامايەندىسى، بىر پۈتۈن ناتۇرالىستىك پانتېئىزم-لىق پەلسەپىۋى سىستېمىنىڭ ئاساسچىسى، ئاتاقلىق لوگىك، ماتېماتىك، مۇزىكاشۇناس — ئەبۇناسىر فارابى مەشھۇر ئەرەب تارىخچىسى ئىبن خەللىكاننىڭ «ۋەفىياتۇل ئەئيان ۋە ئەنبەئەبنە-ئۇز زامان» ناملىق ئەسىرىدە، سەيد مۇھەممەت باقىرنىڭ «رەۋزە تۇل جىنان» ناملىق ئەسىرىدە، ئەخمەت ئەيسانىڭ «ئەل مەئە-سورمىن كالا مۇل ئەتتىببە» ناملىق ئەسىرىدە ۋە مۇھەممەت فەرىدنىڭ «دائىرە تۇل مۇئارىف» ناملىق ئەسەرلىرىدە بىرەك قەيت قىلىنىشىچە «مۇلكى چىن[1] كاشغەرگە قاراشلىق بالاساغۇن يېنىدىكى فارابدا» 870 ـ يىلى تۇغۇلغانىدى. فارابى 30 يېشى-دىن ھالقىغاندا، 10 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا ئەينى زامانىدىكى ئىسلام خەلىپىلىكىنىڭ مەدەنىيەت ئوچىقى ھېسابلانغان باغدادتا كەتكەن مەۋلانا لۇتپى ئۆزىنىڭ «ھاشىيەتى مەتالىئول ئەنۋەر» (نۇر مەن-بەلىرى ھەققىدە مۇھاكىمە) ناملىق ئەسىرىدە، تاشكۆبرى زادە ئۆزىنىڭ «مىفتاھۇسسە ئادەت» (بەخت ئاچقۇچى) ناملىق ئەسە-رىدە، ھاجى خەلىپە ئۆزىنىڭ «كەشفۇززۇنۇن» ناملىق ئەسىر-دە، جۇرجى زەيدان «ئەرەب ئەدەبىيات تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە فارابىنىڭ ئۆز ۋەتىنىگە بىر قېتىم قايتقانلىقىنى ۋە سامانى شاھى

① خاقانىيە دۆلىتى نەزەردە تۇتۇلغان.

مەنسۇر ئىبنى نوھنىڭ تەكلىپى بىلەن «ئەتتە ئىلمۇسانى» (ئا-رىستوتېلدىن كېيىنكى «ئىككىنچى تەلىمات») ناملىق ئەسەرلەر توپلىمىنى يېزىپ قالدۇرغىنىنى مۇقىملاشتۇرىدۇ. تۇركىيە تېبا-بەتچىلىك تارىخچىسى سۇھەيل ئەنۋەر ئۆزىنىڭ «تېبابەتچىلىك تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە ئىسپىھاندىكى «سۇۋانۇل ھىكمە» كۈ-تۈپخانىسىدا ساقلانغان فارابى قولىيازمىسىنى ئۇنىڭ ئۆز يۇرتىغا قايتىشتا يازغان ئەسىرى، دەپ كۆرسىتىدۇ. فارابى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىجتىمائىي پاراكەندىچىلىك تۈپەيلىدىن يەنىلا ئۆز يۇرتىدىن چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. ئۇ يېتىشكەن ئېنسكلوپېدىك ئالىم، ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر ۋە ئىنسانپەرۋەر سۈپە-تىدە 160 پارچىگە يېقىن ئەسەر يېزىپ قالدۇرغان. فارابى ئېستېتىكا ۋە شېئىرىيەت توغرىسىدا قىممەتلىك ئەسەرلەر يا-زغان. ئۇ چوڭقۇر پەلسەپىۋى مەزمۇنغا، ئاھاڭدار شېئىرىي ۋەزىن-گە، كۈچلۈك ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىغا ئىگە كۆپلىگەن شېئىرلارنىڭ مۇئەللىپى ئىدى. ئۇنىڭ شېئىرلىرى ئالىمنىڭ ھايات سەرگۈزەشتىلىرى ۋە دۇنيا قارىشىنىڭ تولىمۇ ئىخچام ۋە تولىمۇ گۈزەل شېئىرىي تەسۋىرى سۈپىتىدە مەنۇى ئىپادىلەش ۋە بەدىئىي مەھلىيا قىلىش كۈچىگە ئىگە ئىكەنلىكى بىلەن كۆزگە تاشلىنىدۇ. فارابى 80 ياشقا كىرگەن يىلى — 950 - يىلى دەمەشىقتە ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ جەسىتى شەھەر سىپىلىنىڭ بابۇس سەغىر دەرۋازىسى يېنىغا دەپنە قىلىنغانىدى.

تۆۋەندە فارابىنىڭ ئەرەب تىلىدىكى توققۇز پارچە شېئىرىي ئەسەرىچە ۋە قىسمەن رۇسچە نۇسخىلىرىدىن تەرجىمە قىلىپ تو-نۇشتۇرۇلدى.

1

ئەي قەلبىنداش، خالىي تۇر ھەمراھ ئەمەس ناھەق ساڭا.
ھەق - ئادالەتنىڭ قېشىدا سەن ماكان تۇت دائىما.

بۇ جاھان ساڭا تۇرار مەڭگۇ مەقام - جايمۇ ئەمەس،
زەربە قىسمەتتىن خالاس بولمايدۇ ھېكىممۇ يانا.
قالغۇسى مۆجىز بولۇپ ئىچچام تەۋەررۇك سۆزلىرىڭ،
بەخش ئېتىپ تۇرغاچ تىرەن مەزمۇن پاراسەتلىك ئاڭا.
بىپايان ئالەم ھامان مەشغۇلى ھەربىكەت ئۇستىدە،
تۇرمىز ئوخشاپ پەقەت تامچە ۋە ياكى نۇقتىغا①.

2

ھەم چېكىنگەن ھەمدە تەتۇر بۇ زامان دەۋرانىغا،
سەن قىلىپ سۆھبەت يېتەلمەيسەن كۆڭۈل ئارمانىغا.
بارچە ئەل باشلىقلىرىنىڭ باشلىرى قانقان تۇگەل،
ھەممە باشقا دەرد يېتىپ ئايلاندىمۇ سەۋدايىغا.
ھاجىتىم بىلسەم ئۆزۈمنىڭ جانىغا راھەت كېرەك،
نۇر چۈشۈپ تۇرماق ئۈچۈن مەندەك پېقىر ئالمقانىغا.
بىر ئىدا كەلدى ماڭا ئىلكىمدىكى نۇر بەرقىدىن،
زوق - ھۇزۇرى ئوخشىغان مىسلى ساما جەۋلانىغا.
يۇرتلىرى چۆللۈككە غەرق بولغان قەدىم ئەللەر ئارا،
مېۋە تەرگەندەك قەدەم قويدۇم جاۋاھىر كانىغا②.

3

ئىككى شېشە جام بىلەن بولدى مېنىڭ ئۆمرۈم ئارا،
ھەممىلا مەشغۇللۇغۇمنى تولدۇرۇپ قۇيغان ئاڭا.
بىر قەدەھتە قاپقارا تۇرسا سىيايىم لىپمۇ لىق،
ئۆزگىدە پەيۋەند بولۇپ تۇرغان شارابمدۇر يانا.
بىرسىگە تولدۇرغىنىم گەر بولسا ھېكمەت گەۋھىرى،
بىرسىدىن غەم - قايغۇنى يۇدۇم پۈتۈن قەلبىم ئارا③.

4

يەتتە يۇلتۇز④كائىناتنا مەنبەئى نۇر رەببىنا،
مىسلى كۆكتە يەتتە دەريا تىزمىسىدەك دائىما.

ھەربىرى سەييارىنىڭ سىمائى بىر ئامىل ئۇنىڭ،
ماددا - جەۋھەر خىسلىتى بىر ئەسلى ھەم جەمدۇر ئاڭا.
ئەي زۇھەل ھەم ئاتارۇت ھەم مۇشتەرى شەيئىلىرى،
مەن قىلۇرمەن ياخشىلىق ئىزلەپ ھامان سۆھبەت
ساڭا⑤

5

شەيئىلەر مەۋجۇتلۇقىدىن ھەم سەۋەبلىك كائىنات،
ھەم سەۋەبلىكىڭ تۇپەيلى ياخشىلىق ئۇندىن نىجات.
يەر بىلەن بەھرى - دېڭىزلار تۇرىدۇ ھەمراھ بولۇپ،
رەببىنا، ئاسمان - ساما مەركەزلىرىمۇ قاتمۇقات.
قايدا سەن بولدى ماڭا نۇخسان - گۇناھ ئۇلپەت بۇگۇن،
پەيز - رەھمەت بەخش ئېتىپ قىلغىن گۇناھىمدىن ئازات.
رەببى - شەيئىم پاكلىغىن بولسا مەگەر مۇمكىن مېنى،
ئاناسىر - ئۇنسۇرلىرىدىن قالمىسۇن جىسىمدە دات⑥.

6

بىر تۆۋەنلەشىڭ بولۇر ئەۋجى ھامان،
يوقىتىش بولغاي سوقۇشتا دائىمان.
ئۆز خانامنىڭ راھىتى ھاجەت ماڭا،
مەن غۇرۇر ئۆز ئىززىتىمدىن دائىمان.
ئېچكىنىم ئىلكىمدىكى شەربەت مېنىڭ،
راھىتىمنىڭ شولىدا بەرقى ئايان.
نۇر جۇلا شېشەمدە ئەكس ئەتكەن نىدا،
خوپ ھۇزۇرلۇق ساز - ساماغا ئوخشىغان⑦.

7

چەكسىز زەخمەت - مۇلاقات سىز تەرەپتىن تەندە جان،
سىنە - قەلبىم سىز تەرەپكە تەلپۈنۇپ شەيدا ھامان.
ئولتۇرالماسمەن ئىزىمدا قوزغىتىپ تۇرغاچ مېنى.

زوق، ئومىد ئىككى سەۋەب دەل سىز تەرەپكە دائىمان.
قوزغىلىپ چىقسام ئىزىمدىن سىزدىن ئۆزگە يوق ۋەتەن،
يا ئىزىمغا قويغىلى يوق بىر بەدەل مەن ئوخشىغان.
سىزدىن ئەبزەلرەك دىيار ـ ئەل گەر تەئەررىز قىلسىمۇ،
ئىلكىگە قەلبىمنى ئالماق ئىشقا ئاشماس ھېچقاچان⑧.

8

قەسەم بىللا ھاياتلىقتىن بىزارمەن كۆڭۈلسىز ئەمدى،
بەئەينى ئوق كەبى تەندىن چىقار جان ۋاقتى تېز ئەمدى.
بەخت باشلانسا يەتكەيلەر زاۋاللىققا بەختسىزلىك،
تەبىئەت جىنسى بىز، ئۆز جىسمىمىزغا قايتقۇمىز ئەمدى⑨.

9

پىشمايىن سىرى ۋۇجۇد خام قالدى ئالەم ئۆز پېتى،
يا تېشىلمەي گۆھىرى ھەم قالدى ئالەم ئۆز پېتى.
گەر ئەقىل يورۇق چېچىپ ھەر كىم ئاڭا مەنە ئېيتسىمۇ،
ئەسلى چىن تەسۋىرىدىن كەم قالدى ئالەم ئۆز پېتى⑩.

ئىزاھاتلار:

①ئىبنى خەللىكان (ۋاپاتى 1283 ـ يىل) «ۋەفىياتۇل ئەئيان ۋە ئەنبەئەبنە ئۇز زامان» ناملىق ئەسەر، 4 ـ جىلد، 242 ـ بەت. (ئەرەبچە نۇسخا) ۋە س. ئاشۇئىسكى، «ئىبنى خەللىكان (ئەل فارابى توغرىسىدا ئىلمىي تەتقىقات)» ناملىق توپلام (رۇسچە نۇسخا) لېنىدىن ئېلىنغان.

②⑤⑥⑦ ئىبنى ئەبۇ ئۇسەيبە (ۋاپاتى 1270 ـ يىل) «ئىيۇنۇل ئەنبەفى تەبەقەتۇل ئەتىببە» ناملىق ئەسەر، 630 ـ، 228 ـ، 229 ـ بەتلەر (ئەرەبچە نۇسخا) لېنىدىن ئېلىنغان.

③ ئەل دەلجى (ۋاپاتى 1810 ـ يىل) «ئەل فەلەكە تۇل مۇفلىكۇن» ناملىق ئەسەر، 141 ـ بەت (ئەرەبچە نۇسخا) ۋە ئې. بېرتېلىس «تاللانما ئەسەرلەر»، 1 ـ تۇم، 113 ـ بەت. (رۇسچە

نۇسخا) لىرىدىن ئېلىنغان.

④ گېگېل «ئېستېتىكا» ناملىق ئەسەر، 2 - توم، «قەدىمكى پېرسىيە ئېتىقادلىرى» ناملىق ماۋزۇغا قارالسۇن، (خەنزۇچە نەشرى، 35 -، 40 - بەتلەر).

⑧ سەئىد مۇھەممەد باقىر (ۋاپاتى 1919 - يىلى) «رەۋزەتۇل جىنان» ناملىق كىتاب، 683 - بەت، (ئەرەبچە نۇسخا) دىن ئېلىنغان.

⑨ ئەل سەفىدى (ۋاپاتى 1366 - يىل) «ئەل ۋەفى بىل ۋەفىيات» ناملىق ئەسەر، (ئەرەبچە نۇسخا) دىن ئېلىنغان.

⑩ ئاكادېمىك خەيرۇللايوپ «فارابى دەۋرى ۋە تەلىماتى» ناملىق كىتاب، (رۇسچە نۇسخا) ۋە «ئۆزبېكستاندا ئىلغار ئىجتىمائىي پىكىرلەر تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» ناملىق كىتاب، (ئۆزبېكچە نۇسخا) ئاساسىدا ئىشلەنگەن.

1985 - يىل 7 - ئاي، ئۈرۈمچى

ئەبۇ ناسىر فارابى ئەسەرلىرىنىڭ بىبلىئوگرافىيىسى

ئەشرەپ ئابدۇللا

شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىشىنىڭ يۇسۇپ خاس ھاجىپ (XI ئەسىر) ۋە ئەلىشىر نەۋائىي (XV ئەسىر) دەۋرلىرىگە نەزەرىيىۋى ئاساس سالغۇچى ئەبۇ ناسىر فارابى (870 — 950) ئىنسانىيەتنىڭ دۇنيانى ۋە دۇنيادىكى ئورنىنى ھەم رولىنى بىلىش تارىخىدا، قەدىمكى يۇنان پەيلاسوپلىرى پىلاتون (م ئى 427 ـ م ئى 347) ، ئارستوتېل (م ئى 384 ـ م ئى 322) لاردىن كېيىن بىر پۈتۈن پەلسەپە سىستېمىسىنى يارىتقان يىرىك مۇتەپەككۇر، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا قامۇسىي ئەسەرلىرى بىلەن دەۋر بۆلگۈچ رول ئوينىغان ئىنسكلوپېدىك ئالىم، ئارستوتېلدىن كېيىنكى «ئىككىنچى ئۇستاز» دېگەن سالاھىيىتى بىلەن فانتىزم پەلسەپىسى (تەبىئەت بىلەن تەڭرىنى بىرەدەكلىككە ئىگە دەپ قارىشى) نى يارىتىپ، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىدىئولوگىيە ساھەسىدە ئەركىن پىكىر يۈرگۈزۈشكە يول ئېچىپ بەرگەن پەيلاسوپ، ئەسەرلىرىدە ئىپادىلىگەن غايىۋى جەمئىيەت پرىنسىپلىرى ۋە پەزىلەتلىك شەھەر ئەھلى تەلىماتى بىلەن ئۆزىدىن كېيىنكى مۇتەپەككۇرلارغا، ئەدەبىلەرگە، سەنئەتكارلارغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتىپ، پۈتكۈل ئۇيغۇر ئىدىئولوگىيىسىگە مۇكەممەل نەزەرىيىۋى ئاساس سېلىپ بەرگەن بۇيۇك ئىدىئولوگ.

فارابى 80 يىللىق ھاياتىدا، تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھەققىدە، بولۇپمۇ ئالەمنىڭ سىرى، ئاقىلانە دۆلەتنىڭ تۈزۈمى، جەمئىيەتنىڭ ئېچكى بۆلەكـ

لىرى، ئىنسانىنىڭ ئۆزىنى تونۇشى، ئىلىم - مەرىپەت، ئىسان بەخت - سائادىتى، دۇنيانىڭ كەلگۈسى توغرىسىدىكى مۇپەسسەل قاراشلىرىنى ئىلمي ئاساستا شەرھلەپ بەرگەن ناھايىتى كۆپ ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرىدى. مەن كەڭ ئوقۇرمەنلەرنى، بولۇپمۇ فارابى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىشقا قىزىقىدىغان ۋە ئۇنىڭغا كۆڭۈل بۆلىدىغان كىشىلەرنى فارابى ئەسەرلىرىدىن ۋاقىپلاندۇرۇش ئۈچۈن فارابى ئەسەرلىرىنىڭ بىبلىئوگرافىيىسىنى بەردىم.

1. «شەرھى كىتاب ئەل - مەجەستى لى بەتلىمىيۇس» (پتولىمىنىڭ «گېئومېتىرىيە» - «ئاسترونومىيە» ھەققىدىكى كىتابىغا يېزىلغان شەرھى)

2. «شەرھى كىتاب ئەل - بۇرھان لى ئەرىستۇتالىس» (ئارىستوتېلىنىڭ «ئىسبات» - «ئىككىنچى ئانالىتىكا» نامىلىق كىتابىغا شەرھى)

3. «شەرھى كىتاب ئەل - خىتابەلى ئەرىستۇتالىس» (ئارىستوتېلىنىڭ «رىتورىكا» نامىلىق كىتابىغا يېزىلغان شەرھى)

4. «شەرھى ئەل - مەقالە ئەس - سانىيە ۋە ئەس - سامىنە مىن ‹كىتاب ئەل - جەدەل› لى ئەرىستۇ تالىس» (ئارىستوتېلىنىڭ «ئەل - جەدەل» — «دېئالېكتىكا» كىتابىدىكى ئىككىنچى ۋە سەككىزىنچى ماقالىلىرىغا شەرھى)

5. «شەرھى كىتاب ئەل - مۇغالەتە لى ئەرىستۇتالىس» (ئارىستوتېلىنىڭ «سوفىستىكا» — «پەلسەپىدىكى خاتالىشىش» نامىلىق كىتابىغا يېزىلغان شەرھى)

6. «شەرھى كىتاب ئەل - قىياس لى ئەرىستۇتالىس ۋە ھۇۋە شەرھى ئەل - كەبىر» (ئارىستوتېلىنىڭ «قىياس» — «بىرىنچى ئانالىتىكا» كىتابىغا يېزىلغان شەرھى، بۇ كاتتا كىتاب)

7. «شەرھى كىتاب لى ئەرىستۇتالىس ئەلا جىھەت ئەت - تەئىلىق» [ئارىستوتېلىنىڭ رىتورىكىغا ئائىت «بەرمىنياس» («گېرمېنېۋتىكا» — «ئەل - ئىبارە») — «تەلقىن قىلىش» كىتابىغا چۈشەندۈرۈش يوسۇنىدا

يېزىلغان شەرھى]

8. «شەرھى كىتاب ئەل - مۇقەۋۋىلات لى ئەرىستۇتالىس» [ئارستوتېلىنىڭ «مۇقەۋۋىلات» (ماددا، جىسىم، شەكىل، سۈرەت، سۆز- لەش كۈچى، ئەقىل) نامىلىق كىتابىغا شەرھى]

9. «شەرھى كىتابۇسسەمائى تەبئىي لى ئەرىستۇتالىس» (ئارستو- تېلىنىڭ «تەبئىي ئالەم» نامىلىق كىتابىغا شەرھى)

10. «شەرھى كىتابۇسسەمائى ۋەل ئالەم لى ئەرىستۇتالىس» (ئارس- توتېلىنىڭ «ئاسمان ۋە ئالەم» نامىلىق كىتابىغا شەرھى)

11. «شەرھى كىتابۇلئاسارولولۇبيەت لى ئەرىستۇتالىس» (ئارستو- تېلىنىڭ «يۇقىرىئالەم جىسىملىرى» كىتابىغا يېزىلغان شەرھى)

12. «شەرھى مەقالەتۇل ئىسكەندەر ئەفرودىسى فىننەپس» [ئىسكەندەر ئەل ئەفرۇدىسىنىڭ نەفس — جان (روھ) ھەققىدىكى ماقالىسىگە شەرھى]

13. «شەرھى سەدرى كىتاب ئەل - ئەخلاق لى ئەرىستۇتالىس» [ئارستوتېلىنىڭ «ئېتىكا» (ئەخلاق) كىتابىنىڭ مۇقەددىمىسىگە شەرھى]

14. «شەرھى كىتاب ‹ئىساغۇچى› لى فەرفۇرىيۇس» [پەرپىرىيۇسنىڭ «ئىساغۇچى» (ئېچىلىپ تۇرغان گۇل) نامىلىق كىتابىغا شەرھى]

15. «كىتاب ئەل - مۇختەسەر ئەل كەبىر فى ئەل - مەنتىق» (مەنتىققە ئائىت قىسقارتىلغان كاتتا كىتاب)

16. «كىتاب ئەل - مۇختەسەر ئەس - سەغىرفى ئەل - مەنتىق ئەلا تەرىقە ئەل - مۇتەكەللىمىين» (مەنتىققە ئائىت مۇتەكەللىم — كالامچىلار يولىدا يېزىلغان قىسقارغان كىچىك كىتاب)

17. «كىتاب ئەل - مۇختەسەر ئەل - ئەۋسەت گى ئەل - قىياس» (قىياس ھەققىدە ئۆزگىچە قىسقارغان كىتاب)

18. «كىتاب ئەل - ئەۋتىئافى ئەل - مەنتىق» (مەنتىققە مۇقەددىمە تەرىقىدە يېزىلغان كىتاب)

19. «كىتاب ئەل - قىياس ئەس - سەغ ـ ر» (قىياس ھەققىدە كىچىك كىتاب) ئەبۇ ناسىر ئەل - فارابىنىڭ ئۆز قولى بىلەن يېزىلغان شۇ كىتابى تېپىلغان ھەم كۆرۈلگەن

20. «ئىھسا ئەل - قەزايا ۋە ئەل - قىياسات ئەللەتى تۇستا ئىمەل ئەلا ئەل - ئۇلۇم فى جەمئىي ئەس - سەنائى ئەل - قىياسىيەتى» (بارچە مەسىلىلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە قىياسى سەنئەتنىڭ بارچىسىدە ئىشلىتىدىغان قىياسلار ھەققىدە)

21. «كىتاب شۇرتۇل قىياس» (قىياس شەرتلىرى ھەققىدە)

22. «كىتاب ئەل - بۇرھان» (ئىسپات كىتابى) بۇ كىتاب ئارستو- تېلىنىڭ شۇ ناملىق ئەسىرىگە يېزىلغان شەرھى، يەنى ئۆزى مۇستەقىل رەۋىشتە شۇ ماۋزۇدا يازغان كىتابى.

23. «كىتاب ئەل - جەدەل» [«دىئالېكتىكا» (مۇنازىرە) توغرىسىدا]

24. «كىتاب ئەل - مۇۋازى ئەل - مۇنتەزىيە مىن ئەل - مەقالە ئەس - سامىنە فى ئەل - جەدەل» مەنتىقىدىكى دىئالېكتىكىغا (مۇنازىرە) گە ئائىت سەككىزىنچى ماقالىنىڭ تاللانغان ماۋزۇلىرى ھەققىدە]

25. «كىتاب ئەل - مۇغەللەتە» [مەنتىقىدىكى خاتا (مۇجمەل) ماۋزۇلار (جايلار) ھەققىدە كىتاب]

26. «كىتاب ئىقتىسابۇل مۇقەددىمات (مەۋجۇدىيەتنىڭ باشلىنىشىنى ئۆگىنىش توغرىسىدا)

27. «كەلام فى ئەل - مۇقەددىمات ئەل - مۇختەلىتەمىن مىن ۋۇجۇدى ۋە زەرۇرىي» (ئارىلاشما مەۋجۇدىيەت ۋە زۆرۈرى مەۋجۇدىيەتنىڭ باشلىنىشى ھەققىدە سۆز)

28. «كەلام فى ئەل - خەلا لى ئەل - خىتابە» (ئارستوتېلنىڭ «رىتورىكا» كىتابىنىڭ باش قىسمىدىكى بوشلۇق ھەققىدە سۆز)

29. «كىتاب ئەن - نەۋامىس» (قانۇنلار كىتابى)

30. «كىتاب ئىھسائى ئەل - ئۇلۇم ۋە تەرتىبىھا» [ئىلىملەر كلاس-

سىفىكاتسىيىسى (تۈرلەرگە ئايرىلىشى) ھەققىدە تەرتىپى ھەققىدە كىتاب]

31. «كىتاب ئەل ـ فەلسەفەتىيىن ئەفلاتون ۋە ئەرىستۇتالىس» (پىلاتون ۋە ئارستوتېل پەلسەپىسى ھەققىدە كىتاب، بۇنىڭ ئاخىرى چۈشۈپ قالغان)

32. «كىتاب لى مەدىنەت ئەل ـ فازىلە ۋە ئەل مەدىنەت ئەل ـ مۇبەددەلە ۋە ئەل ـ مەدىنەت ئەززاللە»

[ئەخلاقىي مەدەنىيەت، جاھىل (نادان) مەدەنىيەت، فاسىق (گۇمراھ) مەدەنىيەت، ئۆزگىرىپ كەتكەن ۋە ئاداشقان مەدەنىيەتلەر ھەققىدە كىتاب] بۇ كىتابنى يېزىشنى ئەبۇ ناسىر فارابى باغدادتا ياشلاپ، مىلادى 941 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا شامغا ئېلىپ كەتكەن. ئاخىرىنى مىلادى 942ـ يىلى دەمەشقتە تۇغەتكەن ھەم ئۇنى تەھرىرلەپ، بابلارغا ئاجرىتىپ چىققان. شۇنىڭدىن كېيىن بەزىلەر ئۇنى يەنە كىتابنىڭ مەنىسىگە ئاساسەن بۆلەكلەرگە ئايرىشنى سورىغان. ئەل ـ فارابى مىلادى 948 ـ يىلى مىسىردا كىتابنى بۆلەكلەرگە، يەنى ئالتە بۆلەككە ئاجراتقان.

33. «كىتاب مەبۇدى ئاراي ئەل ـ مەدىنەت ئەل ـ فازىلە» (پەزىلەتلىك شەھەر ئەھلى قاراشلىرىنىڭ ئاساسلىرى ھەققىدە كىتاب)

34. «كىتاب ئەل ـ ئەلفاز ۋە ئەل ـ ھۇرۇف» (لەفىز ـ سۆزلەر ۋە ھەرفلەر ھەققىدە كىتاب)

35. «كىتاب ئەل ـ مۇسىق ئەل ـ كەبىر» (كاتتا مۇزىكا ھەققىدە كىتاب) بۇنى ۋەزىر ئەبۇ جەئفەر مۇھەممەد ئىبن ئەل قاسىم ئەل كەرشىيگە بېغىشلاپ يازغان.

36. «كىتاب فى ئىھسائى ئەل ـ ئىقياتى» [رىتىملار كلاسسىفىكاتسىيىسى (تۈرلەرگە ئايرىش) ھەققىدە كىتاب]

37. «كەلام لەھۇفى ئەن ـ تەقلە مۇزافەن ئىلە ئەل ـ ئىقياتى» (ئەبۇ ناسىرنىڭ رىتىمغا قوشۇمچە قىلىنغان چېرتىش ھەققىدىكى سۆزى) بۇ 36 رەقەملىك ئەسەرگە قوشۇمچە تەرتىپسىدە يېزىلغان.

38. «كەلام فى ئەل - مۇسقىيا» (مۇزىكا ھەققىدە سۆزلەر)
39. «مۇختەسەر فۇسۇلى فەلسەفىيە مۇنتەزامىن كۇتۇبى ئەل - فەلاسىفە» (پەيلاسوپلار كىتابىدىن تېرىپ ئېلىنغان قىسقىچە پەلسەپىۋىي فەسىللەر)
40. «كىتاب ئەل - مەبۇدىي ئەل - ئىنسانىيە» (ئىنسانىيەتنىڭ پەيدا بولۇشى، باشلىنىشى ھەققىدە كىتاب)
41. كىتاب ئەر - رەددى ئەلا جالىنۇس ئەلا غەيرىي مەناھۇ» (ئارىستوتېلنىڭ بەزى سۆزلىرىنى باشقا مەنىدە شەرھىلىگەنلىكى ئۈچۈن گەلېنىڭ رەددىيە سۈپىتىدە يېزىلغان كىتاب)
42. «كىتاب ئەر - رەددى ئەلا ئىبىن ئەر - رەۋەندىي فى ئەدەب ئەل - جەدەل» (ئەدەبىيات مۇنازىرىسى ھەققىدە بىننى رەۋەندىيگە رەددىيە)
43. «كىتاب ئەر - رەددى ئەلا - رازىيە فى ئەل - ئىلىم ئەل - ئىلاھى» (ئىلاھىيەت ئىلمىدە رازىيغا رەددىيە)
44. «كىتاب ئەر - رەددى ئەلا - رازىيە فى ئەل - ئىلىم ئەل - ئىلاھى» (ئىلاھىيەت ئىلمىدە رازىيغا رەددىيە)
45. «كىتاب ئەل - ۋاھىد ۋە ئەلى - ۋەھىدە» (تەكرىنىڭ بىرلىكى ۋە بىرلىكىگە ئېتىقاد قىلىش ھەققىدە كىتاب)
46. «كەلام لاھۇ فى ئەل - ھەييز ۋە ئەل - مىقتار» (ئەبۇ ناسىرنىڭ ھەجىم ۋە مىقدار ھەققىدىكى سۆزى)
47. «كىتاب فى ئەل - ئەقىل سەغىر» (ئەقىل توغرىسىدا كىچىك كىتاب)
48. «كىتاب فى ئەل - ئەقىل كەبىر» (ئەقىل توغرىسىدا بۈيۈك كىتاب)
49. «كەلام لاھۇفى مەئىنا ئىسىم ئەل - فەلسەفە» (پەلسەپە نامىنىڭ مەئىنى ھەققىدە ئەبۇ ناسىر فارابىنىڭ سۆزى)
50. «كىتاب ئەل مەۋجۇدات - مۇتەغەييىرە ئەل - مەۋجۇت بى ئەل كەلام ئەت تەبئى» (تەبىئەتشۇناسلار سۆزلىرىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئۆز-

گىرىشچان مەۋجۇدات ھەققىدە سۆز)

51. «كىتاب ئەش - شارائىت ئەل - بۇرھان»

[پەلسەپە ئىلمىدىكى قىياس شەرتلىرى (ئىسپاتلاش) شەرتلىرى ھەققىدە كىتاب]

52. «كەلام لاھۇ فى شەرھى - مۇستەغلەق مىن مەسادىرە ئەل - ماقالە ئەل - ئۆۋلا ۋە ئەل - خامىسە مىن ئۇقلىدۇس»

(ئەبۇ ناسىرنىڭ ئېۋكلىدىنىنىڭ بىرىنچى ۋە بەشىنچى ماقالىسىدىن ئېلىنغان قىسمىنىڭ نا ئېنىق جايلىرىغا يېزىلغان شەرھى توغرىسىدىكى سۆزى)

53. «كەلام فى ئىتتىپاق ئارا ئەبۇقرات ۋە ئەفلاتون» (گىپىپوكرات ۋە ئەفلاتون قاراشلىرىنىڭ بىرەكلىكى ھەققىدە)

54. «رىسالە فى ئەت - تەنبىھ ئەلا ئەسباب ئەس - سەئادە» (سەئادەتكە ئېرىشىش سەۋەبلىرى كۆرسىتىلگەن كىتاب)

55. «كەلام فى جۇزئى ۋە مالا يەتەجەززەن» (بۆلۈنگۈچى شەيئىلەر ۋە بۆلۈنمەيدىغان شەيئىلەر ھەققىدە)

56. «كەلام فى ئىسىم ئەل - فەلسەفە ۋە سەبەب زۇھۇرىھا ۋە ئەسما ئەل - مۇبەررىزىن فىھا ۋە ئەلا مەن قەرەمنىھۇم» (پەلسەپە نامى، ئۇنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبلىرى ۋە ئۇنىڭدىن شۆھرەت قازانغان كىشىلەرنىڭ نامىلىرى ھەمدە ئۇلاردا ئوقۇغان شاگىرتلار ھەققىدە)

57. «كەلام فى ئەل - جىن» (جىنلار ھەققىدە كىتاب)

58. «كەلام فى ئەل - جەۋھەر» (ئۆز - ئۆزىدىن مەۋجۇد شەيئىلەر ھەققىدە)

59. «كىتاب ئەل - فەھىس ئەل - مەدەنىي» [شەھەرلەرنى (مەدەنىي) تەكشۈرۈش ھەققىدە كىتاب]

60. «كىتاب ئەس - سىياسەت ئەل - مەدەنىيە ۋە يۈرە فۇ بى مەبۇدىي ئەل - مەۋجۇدات» (شەھەرلەر ئۇستىدىن سىياسەت يۈرگۈزۈش كىتابى ئۇ مەۋجۇداتنىڭ باشلىنىشى دەپ تونۇلغان —مەدەنىي سىياسەتلەر)

61. «كەلام فى ئەل - مىللەت ئەل - فىقھى ئەل - مەدەنىي» (مىللەت - خەلق ۋە شەھەرلەرنى باشقۇرۇش ھوقۇقى ھەققىدە سۆز)

62. «كەلام جۇمىئە ئەقاۋىل ئەن - نەبى سەللاللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم بەشرۇن فىھى ئىلاسىنا ئەت ئەل - مەنتىق» (پەيغەمبەرنىڭ سۆزلىرىدىن پەلسەپە ئىلمىگە بېشارەت بېرىلگەن سۆزلىرىدىن فارابىنىڭ توپلىغانلىرى)

63. كىتاب فى ئەل - خىتابە كەبىر ئىشرۇن مەجەللەدەن» (رىتورىكا ھەققىدە يىگىرمە توم جىلدلىق كاتتا كىتاب)

64. «رىسالە فى قۇۋۋەد ئەل - جەيش» [لەشكەر بېشى ھەققىدە رىسالە (ھەربىي قوشۇننىڭ قوماندانلىرى توغرىسىدا)]

65. «كەلام فى ئەل - مەئايىش ۋە ئەل - ھۇرۇب» (ھايات ۋە جەڭلەر ھەققىدە سۆز)

66. «كىتاب فى ئەت - تەئسىرات ئەل - ئۇلۋىيە» (ئالىي - يۇقىرى ئالەم جىسىملىرىنىڭ تەسىرى ھەققىدە كىتاب)

67. «مەقالە فى ئەل - جەھە ئەللەتي ياسىھەۇ ئەلەيھۇ ئەل - قەۋل بى ئەھكام ئەن - نۇجۇم»

(يۇلتۇزلار ھۆكمى — ئاسترونومىيە قانۇنلىرى جەھەتتىكى توغرا سۆزلەر ھەققىدە ماقالە)

68. «كىتاب بى ئەل - فۇسۇل ئەل - مۇنتەززەتى لى ئەل - ئىجتىمائات» (ئىجتىمائىي ھايات ئۇچۇن تاللانغان بابلار)

69. «كىتابى فى ئەل - ھىيەلى ۋە ئەن - نەۋەمىس» (ھىلىلەر، ھايا - نومۇسلار ۋە قانۇنلار ھەققىدە كىتاب)

70. «كەلام لەھۇفى ئەر - رۇيا» (چۈش ھەققىدە ئەبۇ ناسىرنىڭ سۆزى)

71. «شەرھى كىتاب ئەل - بۇرھان لى ئەرىستۇتالىس ئەلا تارىق ئەت - تەئىلىق ئەملاھۇ ئەلا ئىبراھىم ئىبن ئەدىي تىلمىز لەھۇبى ھەلەب» (ئارىستوتېلنىڭ «ئىسپات» — «ئىككىنچى ئانالىتىكا» كىتابىغا يېزىلغان

شەرھى كىتابى) بۇ ئەسەرنى ئەل ـ فارابى ھەلەبدىكى شاگىرتى ئىبراھىم ئىبن ئەدىي ئىلتىماسى بىلەن يېزىپ چىققان.

72. «كىتاب فى سنائات ئەل كىتابە» (يېزىق سەنئىتى ھەققىدە)

73. «كەلام لەھۇفى ئەل ـ ئىلىم ئەل ـ ئىلاھى» (ئەبۇ ناسىرنىڭ ئىلاھىيەت ھەققىدىكى سۆزلىرى)

74. «شەرھى ئەل ـ مەۋازى ئەل ـ مۇستەئىلە قەمن كىتاب قاتىفۇ. رياس لى ئەرىستۇتالىس ۋە يۇرەفۇبى تەئسلىقات ئەل ـ ھەۋاشىي» (ئارىستوتېلنىڭ «كاتىگورىيە» ناملىق كىتابىدىكى ئېنىقسىز بولغان ماۋزۇلارغا شەرھى) بۇ، «ھاشىيىلەرگە پۈتۈلگەن تەئىلىقات» دېگەن نامى بىلەن مەشھۇر

75. «كەلام فى ئەزائى ئەل ـ ھەيۋان» (ھايۋانلارنىڭ ئەزا تۈزۈلۈشى ھەققىدە)

76. «كىتاب مۇختەسەر جەمئىي ئەل ـ كىتاب ئەل مەنتىقىيە» (مەنتىقنىڭ ئائىت بارچە پەلسەپە كىتابلىرى ھەققىدە قىسقىچە بايان)

77. «كىتاب ئەل مەدھەل ئىلە ئەل ـ مەنتىق» (پەلسەپەگە ئائىت مۇقەددىمە سۆزى ھەققىدە)

78. «كىتاب ئەت ـ تەۋسىۋت بەينە ئەرىستۇتالىس ۋە جالىنۇس» (ئارستوتېل ۋە گەلىن ئوتتۇرىسىدىكى ۋاستىچىلىك رول ئوينىغان كىتاب)

79. «كىتاب غەرەز ئەل مەقۇلات» (بىر «جەۋھەر» ۋە «توققۇز كەتىلىك» كاتىگورىيىسىنىڭ مەقسىتى ھەققىدە)

80. «كەلام لەھۇ فى ئەش ـ شېئىر ۋە ئەل ـ قاۋافىي» (ئەبۇ ناسىرنىڭ شېئىر ۋە قاپىيىلەر توغرىسىدىكى سۆزى)

81. «شەرھى كىتاب ئەل ـ ئىبارەتى لى ئەرىستۇتالىس ئەلا جىھەت ئەت ـ تەئىلىق»

(ئارستوتېلنىڭ «ئىبارە» كىتابىغا يېزىلغان شەرھى)

82. «تەئالىق ئەلا كىتاب ئەل ـ قىياس»

(ئارستوتېلنىڭ «ئەل قىياس» — «بىرىنچى ئانالىتىكا» كىتابىغا يېزىلغان شەرھىلىرى)

83. «كىتاب فى ئەل - قوۋۇە ئەل - مۇتەناھىيە ۋە غەير ئەل - مۇتەناھىيە» (چەكلىك ۋە چەكسىز قۇۋۇەتلەر ھەققىدە يېزىلغان كىتاب)

84. «تەئىلىق لەھۇفى ئەن - نۇجۇم» [ئەبۇ ناسىرنىڭ يۇلتۇزشۇناسلىققا (ئاسترونومىيىگە) ئائىت كىتابى]

85. «كىتابى فى ئەل - ئەشيائىلەتى يۇختا جۇئەن تەئەللەمە قەبل ئەل - فەلسەفە» (پەلسەپەنى ئۆگىنىشتىن ئاۋۋال ئۆگىنىشكە تېگىشلىك نەرسىلەر ھەققىدە)

86. «فۇسۇل لەھۇ مىمما جۇمىئەھۇ مىن كەلام ئەل - قۇدەمائى» (قەدىمكى ئالىملارنىڭ سۆزلىرىدىن توپلانغان بىلىملەر)

87. كىتابى فى ئەغرازى ئەرستۇتالىس فى كۇللى ۋاھىد مىن قوتۇبىھى» (ئارستوتېلنىڭ تەپەككۇرىغا دائىر ئەسەرلىرىدىن ئېلىنغان مەلۇماتلار)

88. «كىتاب ئەل - ماقايىس» [مىقياسلار (ئۆلچەم) ھەققىدە]

89. «مۇختەسەر كىتاب ئەل - ھۇدا» (توغرا يول كۆرسىتىدىغان كىتاب) بۇ «كىتاب ئەل - ھۇدا» نىڭ قىسقارتىلمىسى

90. «كىتاب فى ئەل - لۇغەت (لۇغەت تىلى ھەققىدە كىتاب)

91. «كىتاب فى ئەل - ئىجتىمائات ئەل - مەدەنىيە» [شەھەر (مەدەنىي) جەمئىيەت توغرىسىدا]

92. «كەلام فى ئەننا ھەرەكەت ئەل - فەلاق دائىما» (ئاسمان جىسىملىرىنىڭ دائىملىقى ھەققىدە)

93. «كەلام فىما يەسلەھۇ ئەن يەزۇممەل مۇئەددەجە» (ئىلىم، ئەدەب ئۆگەنگۈچىلەرنىڭ خورلىنىشى ھەققىدە)

94. «كەلام فى ئەل - مەئالىق ۋە ئەل - جۇن ۋە غەير زالىكە» (مۇئەللەقتە كۆرۈنگەن نەرسىلەر، يەنى ئاسمان ۋە ئۇنىڭ ھاۋا رەڭلىرى ۋە باشقىلار ھەققىدە)

95. «كەلام لەۋازىم ئەل - فەلسەفە» (پەلسەپە ئۇچۇن زۆرۇر بولغان نەرسىلەر)

96. «مەقالەفى ۋۇجوبى سەنائەت كىميا ۋە ئەر - رەدد ئەلا ئەل - مۇبتەلىھا» (خىمىيە سانائىتىنىڭ زۆرۇرلىكى ۋە بۇ سانائەتنى يوققا چىقارغۇچىلارغا رەددىيە)

97. «مەقالە فى ئەغراز ئەرىستۇتالىس فى ئەل - كۇللى مەقالە مىن كىتابھى ئەل - مەۋسۇم بى ئەل - ھۇرۇف ۋە ھۇۋا تەھقىق غەرەزىھى فى كىتاب» — «مابەئىدە ئەت - تەبئىە» (ئارىستوتېلنىڭ «ھەرفلەر» دەپ ئاتالغان كىتابىدىكى ھەربىر ماقالىدىن كۆزلىگەن مەقسىتى ھەققىدە ماقالە، بۇ «مىتافىزىكا» مەقسەتلىرى ھەققىدە يېزىلغان تەقرىزلىرىدۇر)

98. «كىتاب فى ئەد - دە ئاۋي ئەل - مەنسۇبە ئىلا ئەرىستۇتالىس مۇجەررەدن ئەن بەيىنا تىھا ھۇججەتىھ» [(پەلسەپە ھەققىدە ئارىستوتېلغا ئىسپات بېرىلگەن دەلىللەر ھەققىدە كىتاب)، بۇ دەۋالار ئىزاھسىز بېرىلگەن، دەلىل كۆرسىتىلمىگەن]

99. «تەئالىق فى ئەل - ھىكمە» (ھىكمەتكە ئائىت ئىزاھاتلار)

100. «كەلام ئەملا ئەلا سايلىن سەلەھۇ ئەن مەنا زات ۋە مەنا جەۋھەر ۋە مەنا تەبئىە» (تەبئەت ۋە شەيئىنىڭ ئەسلى ۋۇجۇدى ۋە ماھىيىتى ھەققىدە)

101. «كىتاب جەۋامى ئەس - سىياسەت مۇختەسەر» (سىياسەت ھەققىدىكى توپلامىلارنىڭ قىسقىچە كىتابى)

102. «كىتاب بەرمىنىيىر لى ئەرىستۇتالىس» (ئارىستوتېلنىڭ «تەلقىن قىلىش»، «گېرمېنېۋتىكا» ئەسىرى ھەققىدە يېزىلغان كىتاب)

103. «كىتاب ئويۇن ئەل - مەسائىل ئەلا رەبى ئەرىستۇتالىس ۋە ھىيامىئا ۋە سىتتۇن مەسئەلاتان»

(ئارىستوتېلنىڭ پىكرىچە يۇز ئاتمىش مەسىلىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «مەسىلىلەر بۇلاقلىرى» كىتابى)

104. «كىتاب ئەل - مەدھەل ئلە ئەل - ھەندەسىسە ئەل -

ۋەھمىيە مۇختەسەرۇن» (خيالي گېئومېتىرىيگە كىرىش ھەققىدە قىسقىچە كىتاب)

105. «جەۋابات لى مەسائىل سۇيلە ئەنھا ۋە ھىيە سەلاكە ۋە ئىشرۇن مەسئەلە» (ئەبۇ ناسىردىن مەسلىلەرنى ھەل قىلىپ بېرىش ئۈچۈن سوردۇغان سوئاللارغا جاۋابلار بۇ يېگىرمە ئۈچ مەسىلە)

106. «كىتاب ئەسنافى ئەل - ئەشيا ئەل بەستە ئەللەتي تەنقەسىم ئىلەيھا ئەل - قەزايافى جەمئىي ئەس - سەنائى ئەل - قىياسىيە» (بارلىق قىياس سەنئىتىدە ھۆكۈم قىلىشقا بولىدىغان كەڭ شەيئىلەرنىڭ تۈرلىرى ھەققىدە)

107. «جەۋامى كىتاب ئەن - نەۋامىس ئەفلاتون» (ئەپلاتوننىڭ قانۇنلار ھەققىدە يېزىلغان ئەسەرلىرىنىڭ توپلىمى)

108. «كەلام مىن ئىملايھى ۋە قەد سۇئىلە ئەماقالە ئەرىستۇتالىس فى ئەل - ھارىرى» (ئىسىسق نەرسە ھەققىدە ئارىستوتېلنىڭ سۆزىدىن سورالغان سوئاللارغا، فارابىنىڭ يازغان سۆزلىرى)

109. «تەلىقات ئەنالىتىقا ئەل - ئوۋلالى ئەرىستۇتالىس»

110. «كىتاب شەرائىت ئەل - يەقىن» (جەزىملەشتۇرۇش شەرتلىرى ھەققىدە كىتاب)

111. «رىسالە فى ماھىيەت ئەن - نەفىس» (نەفىس - روھ - جاننىڭ ماھىيىتى ھەققىدە رىسالە)

112. «كىتاب سىمائى ئەت - تەبئىي» (شەيئىلەر ھەققىدە تەبىئەت ماھىيىتىدىن ئاڭلاش مۇمكىن بولغان، يېزىپ ئىپادىلەشكە بولمايدىغان مەسىلىلەر ھەققىدە)

113. «كىتابون فى ئىقسە ئىلىۋلومى ۋەتتەرىپ» (ئىلىم - پەنلەرنىڭ تۈرلىرى ۋە ئۇنى تونۇشتۇرۇش ھەققىدە)

114. «كىتاب ئەغرازى فەلسەفەتى ئەپلاتون ۋە ئەرىستۇتالىس» (ئەپلاتون ۋە ئارىستوتېل پەلسەپىلىرىنىڭ مەقسەتلىرى ھەققىدە كىتاب)

115. «ئەل - سەياسەتۇل مەدەنىيەت» (مەدەنىي سىياسەت ھەققىدە)

116. «ئەل ـ سىرەتۇ ئەل ـ فازىلەتى» (ئۇلۇغ ئەخلاق ھەققىدە)
117. «كىتابۇ ئەتتە ۋەتتەفى ئەل ـ مەنتىق» (پەلسەپىدە چۈشكۈزۈلمۈك)
118. «ئىملائۇن فى مەئانى ئىساغۇچى» («ئىساغۇچى» نىڭ مەنىلىرىنى تولۇقلاش)
119. «تەلىقات ئانالوتىقە ئەل ـ ئۇلا لى ئەرىستۇتالىس» (ئارىستوتېلنىڭ لوگىكىسىغا ھاشىيە)
120. «شائىرلار سەنئىتى قانۇنلىرى توغرىسىدا» (2)

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

① ئەبۇ ناسىر فارابى: «فازىل ئادەملەر شەھىرى» — ئابدۇللا قادىرى نامىدىكى خەلق مىراسى نەشرىياتى تاشكەنت 1993 ـ يىلى نەشرى.
② «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1980 ـ يىللىق 2 ـ سان.

ئەمەن كىتابچىلىقى نەشرىگە تەييارلىغان كىتابلار

1. ئەدەب ـ ئەخلاقنى تەۋسىيلەر	12(يۇەن)
2. خوتۇنلارغا 101 تەكلىپ	12 (يۇەن)
3. مەدەنىيەتسىزگە تەسىر كۆرسەتكەن مەشھۇر شەخسلەر	25 (يۇەن)
4. بىز ئۇيغۇقان ھېكايىلەر ـ (1 ـ 3)	30 (يۇەن)
5. مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ ھاياتى	34 (يۇەن)
6. مۇسۇلمانلار دۇنياسى	19.8 (يۇەن)
7. ئىسلامىيەتنىڭ ياشلىق دەۋرى (1)	22 (يۇەن)
8. ئىسلامىيەتنىڭ ياشلىق دەۋرى (2)	22 (يۇەن)
9. ئىسلامىيەتنىڭ ياشلىق دەۋرى (3)	22 (يۇەن)
10. ئىسلامىيەتنىڭ قىران دەۋرى(1)	22 (يۇەن)
11. ئىسلامىيەتنىڭ قىران دەۋرى(2)	22 (يۇەن)
12. ئەتراپىمىزدىكى شېپالار	12 (يۇەن)
13. سەھىۋە ھەدىسلەر	13.5 (يۇەن)
14. ئىسلامىيەتنىڭ ئىقتىساد ئىدىيىسى	18 (يۇەن)
15. تالانتلىق بالا مۇنداق تەربىيىلىنىدۇ	20 (يۇەن)
16. بۇركۇت سايىسى	15 (يۇەن)
17. ئۆمۇرلۈك دەسمايە	15 (يۇەن)
18. سۆيگۈ ۋە قىساس	13 (يۇەن)
19. ئارتبالىق ھەققىدە قىسسە	18 (يۇەن)
20. ئورۇقلاش جېڭى	19.8 (يۇەن)

21. ۋېناسچه ئىستىراتېگىيه 13 (يۈەن)
22. باشقىلارنىڭ گېپىگه قۇلاق سالماڭ 13 (يۈەن)
23. ئاياللار ئاجىزلىقى 16 (يۈەن)
24. ئەرلەر داۋائىي غىزالىرى 12 (يۈەن)
25. ئاياللار ۋە قان تېپى 7 (يۈەن)
26. ئەرلەرنىڭ ئاياللارغا بىلدۈرۈشنى خالىمايدىغان سىرلىرى15 (يۈەن)
27. ئەرلەر دەستۇرى 17.6 (يۈەن)
28. سىز نېمە ئۈچۈن كەمبەغەل بولۇپ قالدىڭىز 10 (يۈەن)
29. مەدەنىيەتلەرنىڭ بىللە مەۋجۇتلۇقى 20 (يۈەن)
30. توزانلىق يوللار(پوۋېست) 10 (يۈەن)
31. كارل ۋېتېرنىڭ پەرزەنت تەربىيىسى 16.8 (يۈەن)
32. ئۇيغۇر تېبابىتىده كۆز ئەتراپى قورۇقىنى يوقىتىش 10 (يۈەن)
33. 100 كىسەلگه 1000 رېتسېپ(1 ـ 2) 32 (يۈەن)
34. ئاياللار بىلىشكه تېگىشلىك پەرھىزلەر(1،2،3،4) 40 (يۈەن)
35. ئەرلەرگه 101 تەكلىپ 16 (يۈەن)
36. قىز ـ ئاياللار مەخپىيىتى 14 (يۈەن)
37. مىڭ دەردلەر دەۋاسى 15 (يۈەن)
38. لابى شاۋشىن(ياپونىيه باللار كارتون كىتابى)(32—1)196(يۈەن)
39. ئۇۋۇلاپ كىسەل داۋالاش 16 (يۈەن)
40. سارىڭ بولۇۋالغان ئوغرى 12 (يۈەن)
41. ياقىدىغان ۋە ياقمايدىغان بېمەك ـ ئىچمەكلەر 12 (يۈەن)
42. «قارابادىن تاللانما رېتسېپلىرى» 14 (يۈەن)
43. قىزلىق دەۋرىنى ئانىلىق سەپىرىگىچه 19 (يۈەن)
44. ئۇيغۇر تېبابەت داۋالاش دەستۇرى 72 (يۈەن)